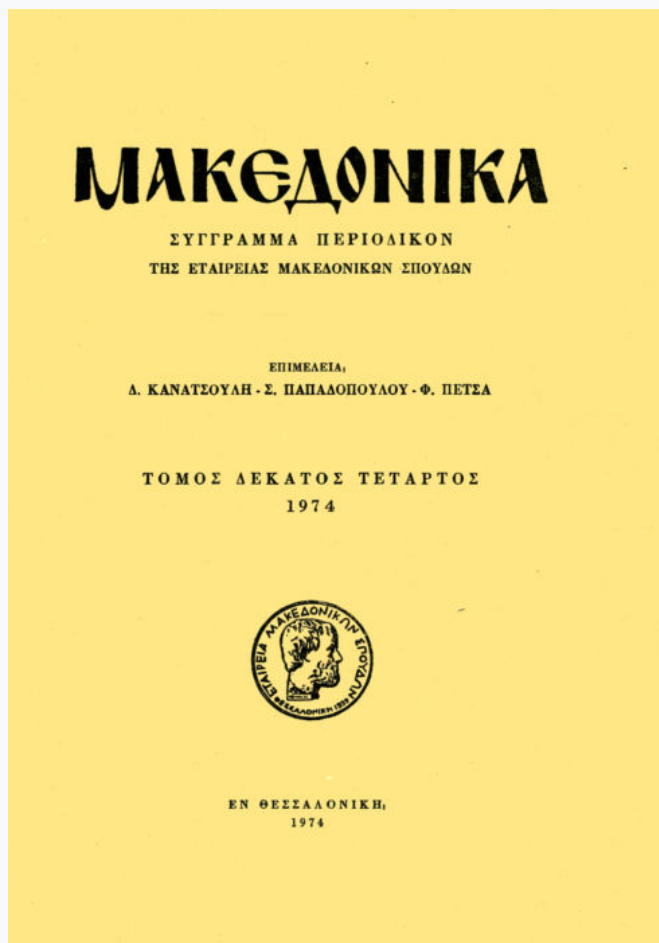

Μακεδονικά

Τόμ. 14, Αρ. 1 (1974)

Χρονικά αρχαιολογικά 1968-1970

Φώτιος Μ. Πέτσας

doi: [10.12681/makedonika.584](https://doi.org/10.12681/makedonika.584)

Copyright © 2014, Φώτιος Μ. Πέτσας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πέτσας Φ. Μ. (1974). Χρονικά αρχαιολογικά 1968-1970. *Μακεδονικά*, 14(1), 212-381.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.584>

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Με τις ἐθνικὲς περιπέτειες συμπορεύονται ὅλα. Εἴχαμε προαναγγείλει¹ τὴ συνέχεια τῶν Χρονικῶν, τῆς τριετίας 1968-1970, καὶ ἐτοιμάζονταν νὰ δημοσιευθοῦν στὸν τόμο τοῦ ἔτους 1970 τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ, ὅταν, με ἡμερομηνία 21 Ἀπριλίου 1969, ἔλαβα διαταγὴ μεταθέσεως ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης στὴν Ἐφορεία Πατρῶν.

Ἐπρεπε νὰ τὴν ἐκτελέσω ἐντὸς 15 ἡμερῶν! Δὲν ἦταν συνηθισμένη ὑπερσιακὴ ἐνέργεια. Ἦταν διωγμός, ὅπως εἶναι γνωστό. Προκάλεσε συγκινητικὴ ἀντίδραση στὴ Μακεδονία καὶ στὴν Ἀθήνα. Ἀλλ' αὐτὰ δὲν ἐπέτυχαν παρὰ μόνο νὰ ἐπιδεινώσουν τὸ διωγμὸ καὶ νὰ μοῦ περιορισθοῦν ἀκόμα περισσότερο οἱ δυνατότητες μετακινήσεως ἔξω ἀπὸ τὴν Περιφέρεια τῶν Πατρῶν.

Ἡ ἐκλογή μου στὴν ἔδρα τοῦ τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς Κλασσικῆς Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἰωαννίνων ἄλλαξε κάπως τὴν κατάστασις στὸ καλύτερο, ἀλλὰ ἡ ἐκδοσις τῶν Χρονικῶν ἔτσι δὲν εὐκολύνθηκε. Τὸν πρῶτο χρόνον μου στὰ Γιάννενα (1972-1973) ἐδίδαξα «κατ' ἀνάθεσιν» καὶ τὸ μάθημα τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας, καὶ στὰ μαθήματα μοῦ πρόσθεσαν οἱ συνάδελφοι κατὰ τὸ δεύτερον χρόνον (1973-1974) τὴν Κοσμητεία τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς με ὅλα τὰ συμπαρομαρτοῦντα.

Τὰ Ἀρχαιολογικὰ Χρονικὰ ἔπρεπε νὰ περιμένουν.

Τώρα—«θεῖα συνάρσει»—ξαναγύρισα στ' ἀγαπημένα μου θέματα τῆς Μακεδονίης. Καὶ τὰ Χρονικὰ πῆραν προτεραιότητα, ἀφοῦ ξεπέρασα ποικίλους δισταγμούς.

Δίσταζα, πρῶτα ὡς πρὸς τὴ σκοπιμότητα, νὰ δημοσιευθοῦν Χρονικὰ τόσο καθυστερημένα. Ὑστερα, με τὴν ἀβεβαιότητα, ἂν καὶ πάλι θὰ ἔχω τὸν χρόνον καὶ τὴν ἡρεμία νὰ τὰ φέρω σὲ τέλος ἱκανοποιητικό. Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὴν ἀρχαία Μακεδονία πλουτίζεται μ' ἓνα ρυθμὸ χωρὶς προηγούμενον. Ἐξ ἄλλου ἡ τριετία 1968-1970, γιὰ τὴν Περιφέρειαν τῆς Θεσσαλονίκης τουλάχιστον ποὺ τὴν ἔζησα, δὲν ἔχει καμμιά ἄλλη περίοδο ὅμοια τῆς σὲ δραστηριότητα σωστικῆ τῶν μνημείων καὶ τῶν ἀρχαιοτήτων, ποὺ ἀποκαλύπτονται με ποικίλες σκαφικὲς ἐργασίες, μάλιστα στὴ Θεσσαλονίκη καὶ στὴ Βέ-

1. «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), σ. 101 γιὰ τὴν διετία 1968-1969, ΑΔ, τ. 25 (1970), Χρονικά, σ. 347 γιὰ τὴν τριετία 1968-1970.

ροια. 'Η προσπάθεια νὰ σωθοῦν τυχαῖα εὐρήματα καὶ τουλάχιστον νὰ ἐρευνηθοῦν καὶ νὰ ἀποτυπωθοῦν σὲ σχέδια καὶ σὲ φωτογραφίες τὰ ἀκίνητα, αὐτὴ ἢ προσπάθεια ἀντὶ νὰ βοηθηθῇ προκάλεσε τὸ τέντωμα τοῦ σχοινιοῦ τῆς ἐξαρτήσεως ἀπὸ ἓνα κέντρο ἐγωϊστικὸ ὅσο ποτὲ ἄλλοτε. Τελικὰ «τὸ σκοινὶ ἔσπασε» με ἀποτέλεσμα νὰ βρεθῶ... στὴν Πάτρα!

Οἱ δισταγμοὶ μου γιὰ τὴ συνέχεια τῶν Χρονικῶν παραμέριζαν σιγὰ-σιγὰ καθὼς ξανάβλεπα, τοὺς τελευταίους μῆνες, τὸ ὕλικο ποὺ εἶχα συγκεντρώσει γιὰ τὴν τριετία, μέσα στὰ δύσκολα χρόνια τῆς ἐπταετίας. Παράλληλα ἦταν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς 'Εταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴ συνέχεια. 'Οχι λιγώτερο μὲ ἐνεθάρρυναν συγκινητικὲς ἐκδηλώσεις 'Ελλήνων καὶ ξένων ἀρχαιολόγων γιὰ τὰ δημοσιευμένα Χρονικά. 'Απροσδόκητα ἐνθουσιώδεις κρίσεις διατυπώθηκαν σὲ δημοσιεύματα¹ καὶ σὲ ἐπιστολές, ποὺ τίς κρατῶ σάν θησαυρό. Μὲ βοήθησαν νὰ ὑπερνικήσω τίς ἐπιφυλάξεις μου. Γράφουν ἐπιστήμονες, ὅπως ὁ τότε Διευθυντὴς τῶν 'Ανασκαφῶν τῆς 'Αγορᾶς τῶν 'Αθηνῶν καθηγητὴς Homer A. Thompson, ὁ ἐκδότης τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Θεσσαλονίκης καθηγητὴς Charles Edson, ὁ ἐκδότης τοῦ Supplementum Epigraphicum Graecum Dr. Geoffrey Woodhead, ὁ Διευθυντὴς τῶν 'Ανασκαφῶν τῆς 'Ισθμίας καθηγητὴς Paul Clement κ.ἄ.²

1. Π.χ. Arch. Rep. for 1969-70, σ. 20: «This is a most valuable contribution to the ever growing field of Macedonian studies» (P. M. Fraser, Καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς 'Οξφόρδης, Διευθυντὴς τῆς 'Αγγλικῆς Σχολῆς τῶν 'Αθηνῶν).

2. Θὰ μοῦ συγχωρήσουν, ἐλπίζω, καὶ οἱ διαπρεπεῖς ἐπιστήμονες καὶ οἱ ἀναγνώστες ἂν παραθέσω ἀποσπάσματα:

«...Accept our best thanks for *Chronica Archaeologica* 1967, and congratulations on the admirable format which you have worked out. I do hope you will have the health and strength and the friendly collaboration of your colleagues to continue the publication along these lines.

The total of new material is overwhelming, and so many of the individual items are of great interest...».

February 19, 1968

The Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey

Homer A. Thompson

«...Profound thanks for your absolutely admirable Χρονικά 'Αρχαιολογικά, which I received today...».

19.2.1968

University of Wisconsin
Madison, Wisconsin

Charles Edson

«...thank you for various offprints which have from time to time reached me from... and from Μακεδονικά VII (1967). There will all be extremely useful to me, not least because

Περισσότερες εύρίσκονται ακόμα στα χέρια μου από τις κρίσεις και παρατηρήσεις για τα Χρονικά 1966-67, που δημοσιεύθηκαν στον 9ο τόμο των Μακεδονικών. Είναι γράμματα που με βρήκαν στην Πάτρα: μιὰ ἀναγνώριση τοῦ ἔργου στὴ Μακεδονία, συγκινητικὴ καθὼς ἦταν, σὲ τέλεια ἀντίθεση πρὸς τὴν ἐπίσημη παραγνώριση, μέχρι διωγμοῦ, τῆς μακεδονικῆς ἀρχαιολογίας.

Ὁ καθηγητὴς Eugene Vanderpool σημειώνει ἰδιαίτερα τὸν πλοῦτο τοῦ ὀλικοῦ¹. Ὁ καθηγητὴς J. M. R. Cormack βρίσκει τὰ Χρονικά στὸ Aberdeen ἐπιστρέφοντας ἀπὸ περιοδεΐα του στὴ Μακεδονία, ἀπὸ μιὰ νέα προσπάθεια γιὰ τὸ τελικὸ δούλεμα τῶν ἐπιγραφῶν, ποὺ ἐτοιμάζει γιὰ τὶς *Inscriptiones Graecae*². Ὁ καθηγητὴς Robert Cook νομίζει τὰ Χρονικά χρήσιμα γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τους στὸ Cambridge³. Ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς G. Klaffenbach συγκινεῖται ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ φίλου του K. A. Ρωμαίου (Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 156, εἰκ. 1), λέει καὶ τὸν καλὸ του λόγο γιὰ τὴ μετὰ-θεσή μου στὴν Πάτρα⁴. Ὁ ἄλλοτε Διευθυντὴς τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογι-

I hope that SEG XXIV which contains a very substantial Macedonian section, including all the texts which you publish here and elsewhere...».

6 March 1968

Cambridge University
Cambridge, England

Geoffrey Woodhead

«...Thank you very much indeed for your kindness in sending me a copy of your excellent ΧΡΟΝΙΚΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ. It is indeed a masterly account of work in Macedonia, and I have had much pleasure as well as much instruction from reading it...».

January 25, 1968

American School of Classical Studies
Athens, Greece

Paul Clement

1. «...The Χρονικά 1966-67 have just come. A rich lot of material and nicely and early presented...»

February 16, 1970

American School of Classical Studies

Eugene Vanderpool

2. «...I am most grateful for this very useful gift. I have just returned from Veroia, Edessa, Pella, Naoussa, Kozani and Florina...».

18 April '70

University of Aberdeen

J. M. R. Cormack

3. «...It is a most useful work to have in our library and I am filled with admiration for the thoroughness with which you have collected references in the archaeological literature to your Macedonian material...».

18 April 1970

Cambridge, England

R. M. Cook

4. «...Mit sehr herzlichem Dank bestätige ich Ihnen den Empfang der schönen Gabe, die Sie mir mit der Übersendung von Χρονικά Ἀρχαιολογικά 1966-67 bereitet haben. Ich habe mit lebhaften Interesse von Ihren Darlegungen Kenntniss genommen und kann Sie nur

κῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν, εἰδικὸς προϊστορικός, προσέχει ιδιαίτερα τὰ προϊστορικά¹.

Τὸ νέο παγκόσμιο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ Μακεδονικὴ ἀρχαιολογία σημεῖω-
νει ὁ κ. John Graham, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Manchester², ἐνῶ ὁ βετε-
ράνος τῆς Μακεδονικῆς Ἱστορίας καὶ Ἐπιγραφικῆς καθηγητῆς Charles
Edson εὐλόγα ἐκδηλώνει τὸ προσωπικὸ του ἐνδιαφέρον³.

Κάτι ἀπὸ τὴν εὐγένεια τῆς ψυχῆς τοῦ καθηγητοῦ Homer Thompson κρί-
βεται στοὺς ἐνθουσιώδεις λόγους του καὶ στὴν ἔκφραση τῆς συμπαθείας του⁴.

Ὁ κ. A. G. Woodhead κατ' ἐπανάληψιν ἐκδηλώνει τὸ ἐνδιαφέρον του
γιὰ τὸ νέο ἐπιγραφικὸ ὕλικὸ τῆς Μακεδονίας⁵. Καὶ ὁ καθηγητῆς N. G. L.

aufsichtig zu dem Ergebnis Ihres Büches beglückwünsche. Eine ganz besondere Freude hat
mir das Bild von Pömatos gemacht, das so ausgezeichnet die mir so vertrauten Zeige des ve-
rehrten Menschen und Gelehrten wiedergibt.

Mir steht kein Urteil darüber zu, aber lassen Sie mich als eine ganz persönliche Aus-
sagung..., dass ich es bedaure, dass Sie nicht mehr in Macedonien tätig sind...».

20.4.70

Prof. Dr. Günther Klaffenbach

Βερολίνο

1. «...Very many thanks for your splendid Χρονικά which I was delighted to receive it
is a very fine piece of work and I was glad to see the pictures of the prehistoric vases including
that interesting painted one from Καλίνδρια...».

20th April 1970

Sinclair Hood

Oxford

2. «...I have been reading your Χρονικά with much admiration and pleasure... How-
ever, you have at least the consolation that your achievements in Macedonian archaeology
over the last decade or so have become well-known all over the world».

24.IV.70

John Graham

University of Manchester

3. «...Your splendid «Χρονικά 'Αρχαιολογικά» has just reached me today. I look for-
ward to reading it with great interest and even more intellectual profit...».

4 May 1970

Charles Edson

University of Wisconsin

4. «...It's a tremendously impressive record, not least because of the amazing clarity
with which you have presented this great mass of new material. All this must make your rea-
ders regret the more that you are not in a position to continue this valuable service. I do hope
that someone can carry on the reportage, following your excellent example».

May 18, 1970

Homer A. Thompson

The Institute for Advanced Study

Princeton

5. «... I was very grateful to receive the copy of Χρονικά 'Αρχαιολογικά 1966-67 from
Μακεδονικά. I had not realized that you had moved to Patrai, so I suppose that for the future
I (and SEG) will be less well informed about the progress of Macedonian epigraphy! Your
help has been invaluable...».

13 May 1970

A. Geoffrey Woodhead

Corpus Christi College
Cambridge, England

Hammond λυπάται, πού είναι άργά νά χρησιμοποιήση τὸ ὕλικὸ τῶν Χρονικῶν στὴν Ἱστορία του τῆς Μακεδονίας¹.

Ἄλλὰ τὰ ἀνάτυπα τῶν Χρονικῶν φθάνουν καὶ κεῖ πού δὲν φθάνει τὸ περιοδικό. Ἐξυπηρετοῦν καὶ ἄλλους σκοποὺς. Τὸ πανεπιστημιακὸ Royal Ontario Museum τοῦ Toronto στὸν Καναδᾶ, τὸ ὁποῖο διευθύνει ὁ βετεράνος μελετητὴς τῆς Ὀλύνθου J. W. Graham, ἔχει μιὰ δλόκληρη αἶθουσα γεμάτη μὲ ἀναπαραστάσεις σπιτιῶν τῆς Ὀλύνθου (Ἑπαυλὴ τῆς Ἀγαθῆς Τύχης κ.λ.). Ἐκεῖ ὑπηρετεῖ ὁ νέος Ἀγγλος ἀρχαιολόγος John Hayes καὶ λυπάται πού δὲν παίρνουν τὰ Μακεδονικά².

Ἐξ ἄλλου ὁ ἐκδότης τοῦ Blue Guide τῆς Ἑλλάδος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀντλοῦν πληροφορίες πολλοὶ ξένοι ἐπισκέπται μας, βρίσκει χρήσιμα τὰ Χρονικά. Καὶ τοῦτο εἶναι ὠφέλιμο, γιατί πότε-πότε μαζί με τὴν ἀλήθεια βλάπτονται καὶ ἄλλα συμφέροντά μας, ἐθνικά³.

Τραγικὸ τόνο παίρνουν σήμερα τὰ λόγια τοῦ Διευθυντοῦ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Κύπρου, τοῦ φίλου Βάσου Καραγεώργη. Παρηγοροῦσε τότε καὶ μοῦ ἔδινε κουράγιο στὴν Πάτρα⁴. Τὸ λιγώτερο, χρωστῶ πρὸς τὰ κεῖ, πρὸς τὴ μαρτυρικὴ Κύπρο, τὴν ἀνταπόδοση τῆς ἴδιας εὐχῆς: Κουράγιο!

«...I hope that S.E.G. XXIV, which was full of Macedonian material, largely the result of what you had kindly sent, was a welcome recognition of the value of your help. There is more material from the same area forthcoming in S.E.G. XXV, now in the hands of the printer—including all the bibliography on the Choïros-epigram, to which I see that your new article makes an addendum!».

16 October 1970

A. Geoffrey Woodhead

1. «I have just read with great enjoyment your Chronica Archaeologica of 1966-67... It is amazing what a lot of new material comes up in Macedonia. This report is too late for me to use, unfortunately, in «Macedonia I» which I completed last September...».

12th June, 1970

Nicholas Hammond

University of Bristol

2. «...The article arrived some days before I left Toronto, and is particularly welcome since our libraries do not receive Μακεδονικά at all (I regret to say!)».

5.VI.70

John Hayes

Athens

3. «...Your corrections have been noted in my interleaved copy of Greece for action when (shortly!) a new edition will be stated...».

15 April, 1970

Stuart Rossiter

Blue Guides, London

4. «Χίλια εὐχαριστῶ γιὰ τὰ θαυμάσια Χρονικά. Συγχαρητήρια τόσο γιὰ τὴν ἐκτύπωση ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἐκτασὴ τῆς πολὺπλευρῆς ἐργασίας. Αὐτὸ δείχνει πόσο ἡ καρδιά σου καὶ τὸ σῶμα σου ἔπρεπε νὰ βρίσκονται καὶ τώρα in situ, στὴ Μακεδονία.

Ἔστω. Κουράγιο».

Λευκωσία 14.4.70

Βάσος

Ἐξ ἴσου ἐνθαρρυντικές ἦταν ἐκδηλώσεις συναδέλφων, μάλιστα τῶν Ἐφόρων καὶ τῶν Ἐπιμελητῶν Ἀρχαιοτήτων, ποὺ ὑπηρετοῦν στὴ Μακεδονία. Μὲ γράμματά τους ἢ προφορικά μὲ βεβαίωσαν πὼς τὰ Χρονικά τοὺς βοηθοῦν πολὺ στὴ δουλειά τους. Τὸ πιστεύω. Γιατὶ καὶ σὲ μένα ἔδωσαν βοήθεια τὰ Χρονικά τοῦ προκατόχου μου κ. Χ. Μακαρόνα, γιὰ τὴ δωδεκαετία 1939-1950. Ἐτσι ξεκίνησα νὰ τὰ συνεχίσω.

Ὅφειλω νὰ εὐχαριστήσω καὶ πάλι ὅλους ὅσοι μὲ βοήθησαν, μὲ τὰ δημοσιεύματά τους καὶ μὲ πληροφορίες, στὴ σύνταξη τῶν Χρονικῶν. Στὸ Διευθυντὴ τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν στὴν Ἀθήνα κ. James R. McCredie χρωστῶ τὴν ἄδεια νὰ χρησιμοποιοῦ—χρόνια τώρα—τὴ Βιβλιοθήκη τῆς Σχολῆς. Ἐκεῖ κυρίως δούλεψα τὸ περισσότερο ὑλικό. Τελευταία δούλεψα ἐπίσης στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ δ. Κ. Ρωμοπούλου μὲ διευκολύνει καὶ στὴ μελέτη τῶν παλαιῶν εὐρημάτων μου στὰ Μουσεία τῆς Περιφέρειας τῆς. Αὐτὸ εἶναι ἕνας ἀκόμη λόγος νὰ τὴν εὐχαριστήσω ιδιαίτερα.

Καὶ γιὰ τὰ Χρονικά τοῦτα, κατὰ τὰ ἄλλα, ἰσχύουν ὅσα εἰσαγωγικά σημείωσαμε στὰ προηγούμενα Χρονικά (ἀτυχῶς ὁ κ. Μ. Μιχαηλίδης δὲν μπόρεσε νὰ μᾶς δώσῃ ἀκόμα τὰ Βυζαντινὰ καὶ Νεώτερα Χρονικά). Στὶς συντομογραφίες, ποὺ σημειώσαμε ἐκεῖ¹, προστίθενται ἐδῶ (στὸ τέλος) μερικὲς ἀκόμα.

ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Ὁ Ἐφορος τῆς ΙΓ' Ἀρχαιολογικῆς Περιφέρειας (Θεσσαλονίκης) Φώτιος Πέτσας, τὸν Μάιο τοῦ 1969 μετετέθη στὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Πατρῶν. Τὴν Ἐφορεία τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοῦ Ἰουνίου 1969 περίπου ἀνέλαβεν ὁ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Ἀνδρέας Βαβρίτσας². Τὸ ἄλλο προσωπικὸ τῆς Ἐφορείας ἔμεινε, κατὰ τὰ κύρια, ὅπως ἦταν στὴν ἀρχὴ τοῦ 1969 (ιδὲ κατωτ.).

Στὴ ΙΔ' Περιφέρεια (Βεροίας) ἀπὸ τοῦ Αὐγούστου 1968, ποὺ ἡ Ἀγγελικὴ Ἀνδριωμένου μετετέθη στὴν Ἀθήνα, ὑπηρέτησε ὡς Ἐφορεὺς ὁ Ἐπιμελητὴς Ἰωάννης Τουράτσος, ὅσπου ἀνέλαβε τὴν Περιφέρεια ἡ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Καίτη Ρωμοπούλου (3.7.1969)³.

Στὴ ΙΕ' Περιφέρεια (Καβάλας) δὲν ἔγινε κατὰ τὴν τριετία ἀξιόλογη μεταβολή.

1. «Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σ. 277 κ.έ., καὶ τ. 9 (1969), σ. 101 κ.έ.

2. ΑΔ, τ. 25 (1970), Χρονικά, σ. 3, 347 καὶ 361.

3. ΑΔ, τ. 23 (1968), Χρονικά, σ. 345, τ. 24 (1969), Χρονικά, σ. 313, τ. 25 (1970), Χρονικά, σ. 379.

Μέσα στην τριετία 1968-1970 ολοκληρώθηκαν τὰ κτήρια τῶν Μουσείων Πολυγύρου καὶ Κιλκίς. Σημαντικὲς ἐργασίες ἐγίναν σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν Ἐπανεκθέση τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ σὲ ἄλλα Μουσεῖα: Θεσσαλονίκης, Φλωρίνης, Πέλλης κ.λ.

Α' ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

1. Μ α κ ε δ ό ν ε ς. Ν' ἀρχίσουμε μὲ τὴ γνώμη μιᾶς παλαιᾶς αὐθεντίας: Στὴν ἐκλογή ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Th. Mommsen διαβάζομε (σ. 316): «οἱ πραγματικοὶ Μακεδόνες στὸν κάτω ροῦ τοῦ Ἀλιάκμονος καὶ τοῦ Ἀξιοῦ ὡς τὸ Στρυμῶνα ἦταν ἐξ ἀρχῆς ἐλληνικῆς καταγωγῆς...»¹. Μιὰ ἄλλη αὐθεντία, σύγχρονη, στὰ θέματα τῆς Μακεδονίας καὶ τῶν Μακεδόνων, ὁ καθηγητὴς Charles Edson, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Wisconsin, στὸ Α' Συμπόσιο μὲ θέμα τὴν Ἀρχαία Μακεδονία (Θεσσαλονίκη, Αὐγούστος 1968), διατύπωσε τὴ γνώμη τοῦ ἑμμεσα γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν Μακεδόνων καὶ τὸν δῆθεν ἐξελληνισμό τους. Ἡ ἀνακοίνωσή του εἶναι τώρα δημοσιευμένη πρώτη στὰ εὐπρόσιτα Πρακτικά τοῦ Συμποσίου². Ὁ Franz Kiechle κάμει δικές του παρατηρήσεις στὸ θέμα μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀγγλικὴ ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου τοῦ καθηγητοῦ Ἀποστόλου Δασκαλάκη γιὰ τὸν Ἑλληνισμό τῶν Ἀρχαίων Μακεδόνων (IMXA, 1965)³. Ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Θησεὺς Στ. Τζαννετάτος δημοσίευσε ἀνακοίνωσή του στὸ Δ' Διεθνὲς Συνέδριο Σπουδῶν τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης (Σόφια, Σεπτ. 1966) μὲ βάση τὶς φιλολογικὲς πηγές⁴. Ἄρθρο γιὰ τὴ θέση τῶν ἀρχαϊκῶν Ἑλλήνων (τοῦ Νότου) ἐναντι τῶν βαρβάρων, δὲν θίγει τὴν οὐσία τοῦ προβλήματος τῆς ἐθνικότητος τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων (Ingomar Weiler, τοῦ Ἰνστιτούτου Ἀρχαίας Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Innsbruck)⁵. Ἐτσι ἐπιλόλαια ἐγγίζει τὸ θέμα καὶ ὁ Finley Hooper: «Οἱ περισσότεροι Ἕλληνες κατὰ τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ. λογάριζαν (τοὺς Μακεδόνες) ὡς βαρβάρους. Μερικοὶ ἀκόμα τὸ κάμουν». Ὅπου «Ἕλληνες» πρέπει νὰ ἐννοήσουμε τοὺς ἐμπόλεμους Ἀθηναίους (τοῦ Δημοσθέ-

1. Th. Mommsen, *The Provinces of the Roman Empire*, edited by T. Robert S. Broughton, Chicago 1968. Πρβλ. καὶ κατωτ., ἀριθ. 6.

2. Ch. Edson, *Early Macedonia, Ἀρχαία Μακεδονία, Ἀνακοινώσεις κατὰ τὸ Πρῶτον Διεθνὲς Συμπόσιον ἐν Θεσσαλονίκῃ*, 26-29 Αὐγούστου 1968, σ. 17 κ.έ., ἐιδικότερα σ. 20, σημ. 11, καὶ σ. 36 κ.έ.

3. «Gymnasium», τ. 75 (1968), σ. 150 κ.έ.

4. Θ. Στ. Τζαννετάτου, Ὁ Ἀρχέλαος καὶ ἡ Ἑλληνικότης τῆς Ἀρχαίας Μακεδονίας ἀπὸ φιλολογικῆς ἀπόψεως, «Πλάτων», τ. 20 (1968), σ. 106 κ.έ. Πρβλ. κατωτ., ἀριθ. 6, σημ. 84, καὶ ἀριθ. 28.

5. I. Weiler, *Greek and Non-Greek World in the Archaic Period*, «Greek, Roman and Byzantine Studies», τ. 9 (1968), σ. 21 κ.έ.

νη μάλλον). Βέβαια ὄχι π.χ. τοὺς Ἠπειρωτές ἢ τοὺς Θεσσαλοὺς. Καθυστερημένος εἶναι ὁ Michael Grant, ἀμέθοδα ἐκθέτοντας ἀβέβαια πράγματα γύρω ἀπὸ μία ἐνότητα ποὺ γίνεται βεβαιωμένα, τὴ Μεσόγειο¹. Ἐτσι καταλήγουμε πάλι σὲ δυὸ αὐθεντίες, ἱστορικές, τοὺς καθηγητὰς Arnold Toynbee καὶ Hermann Bengston.

Ὁ καθηγητὴς Arnold Toynbee σὲ βιβλίο του, ὅπου συζητεῖ γενικώτερα προβλήματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας² ἀναφέρεται κατ' ἐπανάληψιν στὴ Μακεδονία καὶ τὰ προβλήματα τῆς. Συνοψίζομε τὰ κύρια σημεῖα. Ὁ Τ. σχετίζει (σ. 14 κ.ἐ.) τὴν Ἀμυδῶνα τοῦ Ἀξιοῦ πρὸς τὸ ὄνομα Ἀμυθάων τοῦ γεναλογικοῦ δένδρου τοῦ μυθικοῦ λαοῦ ποὺ ὀνομάζομε κατὰ παράδοσιν Μινύες. Σχετίζει ἐπίσης τὸν παιονικὸ ἥρωα Ἀστεροπαῖο πρὸς τὸν Ἀκεσσαμενὸν, ποὺ ἱδρυσε τὰς Ἀκεσσαμενάς (πόλη τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸν Στέφανο Βυζάντιο) καὶ ὡς Παιᾶν πέρασε στὴ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος μὲ τὴν ιδιότητα ἱαματικοῦ θεοῦ. Ὁ Τ. θεωρεῖ φυσικὸ ὅτι οἱ φορεῖς τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένοι στὸ μυχὸ τοῦ Παγασητικοῦ, δὲν ἔμειναν ἀδιάφοροι γιὰ τὸ μυχὸ τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου. Σημειώνει ὅτι ἀπὸ τῆς 25 ἡπειρωτικῆς, Περαιβικῆς καὶ Μακεδονικῆς θέσεις τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Βορείου Ἑλλάδος, ποὺ ἔδωσαν μυκηναϊκὰ εὐρήματα (κατάλογος Hope-Simpson), τρεῖς εἶναι στὸν Ἀνθεμοῦντα, ἄλλες τρεῖς στὶς δυτικὰς ἀκτὲς τῆς Χαλκιδικῆς, μία στὶς νότιες ἀκτὲς τῆς, ἄλλη μία βορειοανατολικά τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ὀκτὼ κατὰ μῆκος τῆς κοιλάδος τοῦ Ἀξιοῦ. Καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Ἀμυδὼν τῆς Ἰλιάδος εἶναι ὁ προϊστορικὸς συνοικισμὸς (τούμπα) παρὰ τὸ Ἀξιοχώρι ἢ παρὰ τὸ ἄλλοτε Σαράτσι (τώρα Περιβολάκι, τοῦ Λαγκαδᾶ, ἀλλ' ἰδὲ κατωτ., ἀριθ. 5). Οἱ Μινύαι, συνεχίζει ὁ Τ., ἦταν θαλασσινὸς λαὸς μὲ κέντρο τὸν Ὀρχομενὸ στὴ Βοιωτία, δηλαδὴ σ' ἓναν τόπο ἀνάμεσα στὸ Αἰγαῖο (μὲ τοὺς μυχοὺς τοῦ Παγασητικοῦ καὶ τοῦ Θερμαϊκοῦ) καὶ στὸ Ἴόνιο (μὲ τὴν Πύλο). Ὀρχομενός, Παγασητικὸς καὶ Θερμαϊκὸς κόλπος, καὶ Πύλος, εἶναι τὰ τέσσερα κύρια σημεῖα, ὅπου παρουσιάζονται οἱ Μινύαι. Ποιοὶ λοιπὸν ἦταν αὐτοὶ οἱ θαλασσινοί; Ἡ ἀπάντησις εἶναι: Κρήτες. Ὑπάρχει καὶ γιὰ τὸ μυχὸ τοῦ Θερμαϊκοῦ σχετικὴ παράδοσις: οἱ Βοττιαῖοι ἦταν μινωῖτες, ποὺ ἔφεραν στὶς Ἰχνες (ἀνάμεσα Νέα Χαλκηδόνα καὶ Κουφάλια) τὴ λατρεία τῆς Ἰχναίας Θεμίδος (σ. 16). Καὶ γιατί ἔφθασαν τόσο μακριά; Γιατὶ μὲ τοὺς πολιτισμένους γείτονές τους θὰ εἶχαν τὶς ἱστορίες, ποὺ εἶχαν οἱ Σπαρτιάτες μὲ τοὺς Μεσσηνίους, ἀπαντᾷ ὁ Τ., ποὺ κἀνι ξέρεν ἀπὸ Empire-building. Ἀσφαλὲστερο καὶ ἀποδοτικώτερο εἶναι νὰ φθάσῃς πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς πολιτισμένης ὁμοεθνίας. Αὐτὸ —διδάσκει ὁ Βρεταννὸς ἱστορικὸς— εἶναι τὸ νόημα τῶν ἀποικιωδῶν.

1. M. Grant, *The Ancient Mediterranean*, London 1969, σ. 211.

2. Arnold Toynbee, *Some Problems of Greek History*, Oxford 1969.

“Όσο για τις εισβολές στην Ἑλλάδα ἀπὸ Βορρᾶ, «στὴν πρωϊμότερη ἀπὸ τις δύο περιπτώσεις» (ἡ νεότερη εἶναι ἡ «κάθοδος τῶν Δωριέων») «οἱ ἐπιδρομεῖς μιλοῦσαν τὴ βορειοδυτικὴ ἑλληνικὴ διάλεκτο, ἀκολουθοῦμενοι ἀπὸ Ἰλλυριοὺς καὶ Θράκες» (σ. 54).

Τὴν ἔκταση τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς 1ης χιλιετηρίδος π.Χ. ὁ καθηγητὴς Τ. ὀρίζει στὴ γραμμὴ: ἐκβολὲς Πηνειοῦ-κορυφὴ Ὀλύμπου-Καμβούνια-κατὰ μῆκος τῆς κορυφογραμμῆς τῆς Πίνδου πρὸς Νότον μέχρι τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ Ἀμβρακικοῦ (σ. 57).

Ἄλλὰ περὶ τὸ 500 μ.Χ. τὰ γλωσσικὰ ὄρια μεταξὺ τῶν Ἑλληνοφώνων καὶ τῶν Λατινοφώνων στὰ Βαλκάνια συνέπιπταν πρὸς τὰ βόρεια ὄρια τῶν ἀρχικῶν ρωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν τῆς Μακεδονίας (ἀπὸ τοῦ 148 π.Χ.) καὶ τῆς Θράκης (ἀπὸ τοῦ 46 μ.Χ.). Ἡ γραμμὴ δηλαδὴ ξεκινώντας ἀπὸ τὴν Ἀδριατικὴ στὴς ἐκβολὲς τοῦ Δρίνου, ἄφηνε ἀριστερὰ τῆς τις πηγὲς τοῦ Ἀξιοῦ, καὶ δεξιὰ, στὴν ἑλληνόφωνη ζώνη, ἔπαιρνε τις κοιλάδες τοῦ Ἀξιοῦ, τοῦ Στρυμῶνος καὶ τοῦ Ἐβρου καὶ ἔφθανε ἕως μεταξὺ Μεσημβρίας καὶ Ἀγχιάλου στὸν Εὐξεινο Πόντο. Αὐτὴ τὴν κατάσταση εὗρηκαν οἱ Σλάβοι ἐρχόμενοι στὰ Βαλκάνια, κατὰ τὴν ἑκατονταετία 550-650 μ.Χ. Ἐρωτᾶται: Πότε ἔφθασε ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα στὴ γραμμὴ: Δρίνου-Μεσημβρίας;

Σημειωτέον ὅτι περὶ τὸ 400 π.Χ. χρειάζεται διερμηνεὺς μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Θρακῶν (Ξενοφ. Ἀνάβασις VII, 3, 25). Χρειάζεται ἐπίσης διερμηνεὺς μεταξὺ Μακεδόνων καὶ Ἰλλυριῶν τὸ 170/169 π.Χ. (Πολύβιος XXVIII, 8, 9).

Στὰ ἐπόμενα κεφάλαια ὁ Τ. ἐξετάζει εἰσαγωγικῶς τὴ σημασία τῶν λέξεων «βάρβαρος» καὶ «Ἑλλην» (σ. 58 κ.έ.) καὶ ἐρευνᾷ τὴν πατροπαράδοτη γλώσσα τῶν Μακεδόνων (σ. 64 κ.έ.), τῶν Πελαγόνων (σ. 80 κ.έ.), τῶν Παιόνων (σ. 94 κ.έ.) καὶ τῶν Ἡπειρωτῶν (σ. 104 κ.έ.). Τὸ συμπέρασμά του γιὰ τοὺς Μακεδόνες εἶναι: «...the Makedones were Greek-speakers from first to last». Ἦταν, λοιπόν, «ἐλληνογλωσσοὶ ἀπὸ τὸν πρῶτο ὡς τὸν τελευταῖο» (σ. 79). Γιὰ τοὺς Πελαγόνες ἐπίσης συμπεραίνει, ὅτι, ἀπ’ ὅσα ξέρομε κατὰ τὸν τέταρτο, τρίτο καὶ δεῦτερο αἰῶνα π.Χ. ἦσαν ἑλληνογλωσσοὶ (σ. 90). Γιὰ τοὺς Παίονες δὲν εἶναι κατηγορηματικὸς (σ. 103).

Λοιπὸν πῶς ἔγινε, ἀπὸ τὸ 1200 π.Χ. περίπου ὡς τὸ 500 μ.Χ. περίπου, νὰ περάσῃ ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα ἀπὸ τὴ γραμμὴ τοῦ Ὀλύμπου στὴ γραμμὴ τοῦ Αἴμου;

Ὁ καθηγητὴς Τ., στὸ 7ο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του (σ. 118 κ.έ.), συμφωνώντας ἐν μέρει μὲ τοὺς ὁμοεθνεῖς του, τὸν προϊστορικὸ W. Heurtley καὶ τὸν ἱστορικὸ Ν. Hammond, ἀναπτύσσει τὴ θεωρίαν τῆς ἐξαπλώσεως τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας πρὸς Βορρᾶν ἀπὸ κατοίκους τῆς Θεσσαλίας. Ὡς Μακεδόνες καὶ Πελαγόνες, ἑλληνογλωσσοὶ, πέρασαν στὴν Ἀνω Μακεδονία ἀπὸ τὰ Volustana (Πόρτες). Τοῦτο πρέπει νὰ ἔγινε κατὰ τὸ 12ο αἰ. π.Χ. (σ. 134). Μαρ-

τηρημένη ἔχομε τὴν παρουσία τῶν Μακεδόνων στὸν Ἄνω Ἀλιάκμονα μόνον περὶ τὸ 500 π.Χ., τῶν Πελαγόνων ἀκόμα βορειότερα μόνον περὶ τὸ 200 π.Χ., ἐνῶ καὶ αὐτοὶ παλαιότερα πρέπει νὰ ζοῦσαν νοτιώτερα. Ἐτσι ἐρμηνεύεται ἡ πληροφορία τοῦ Στράβωνος ὅτι ἡ Πελαγονία λεγόταν Ὀρεστιάς προηγουμένως (Στράβων VII, 38). Εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ συζήτηση γιὰ τοπωνύμια, ὅπως Λάρισσα (σ. 123 κ.έ.), Ἀλαλκομεναί (σ. 125 κ.έ.), Εἰδομένη (σ. 126) κ.τ.δ., ὅπως καὶ τὰ σχετικὰ πρὸς τὰ κατάλοιπα τῶν Πελασγῶν στὴ Μακεδονία (σ. 126 κ.έ.).

Μετά τὴν ὑποθετικὴ ἀνοδο τῶν Μακεδόνων ἀπὸ τὸν ἄνω Πηνειὸ πρὸς τὸν ἄνω Ἀλιάκμονα, μιὰ δευτέρη κίνηση παρουσιάζεται πρὸς τὶς βόρειες πηγές τοῦ Ἀλιάκμονος, ὥστε ἀντιθέτως πρὸς νοτιοδυτικά, πρὸς τὴν Πίνδο καὶ τὴν Ἠπειρο, ὅπως δέχεται ὁ Τ. Ἀπ' αὐτὰ βέβαιο εἶναι μόνον ὅτι ἡ Λυγκηστὶς, ἡ Ἐλιμιώτις κ.λ., κατὰ τὸ 429 π.Χ., κατέχονταν ἀπὸ Μακεδόνες, ἐνῶ στὴν Ὀρεστιάδα βασιλεύει ἕνας βασιλεὺς μὲ μακεδονικὸ (ἐλληνικὸ) ὄνομα Ἀντίοχος (Θουκ. II, 81 καὶ 99).

Ἡ τρίτη μετακίνηση τῶν Μακεδόνων εἶναι αὐτὴ ποὺ ξέρομε ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο, τῶν Ἀργεαδῶν, πρὸς τὴν κάτω Μακεδονία. Ἀλλ' αὐτὰ εἶναι γνωστά. Ὅπως δὲ ὁ Τ. ὀρθόδοξα δέχεται ὡς ἐξοδο τῶν Μακεδόνων πρὸς τὴν κάτω Μακεδονία τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν Ἑορδαία πρὸς τὴν Ἑδεσσα, τὴ βορειότερη ἀπὸ τὶς τρεῖς ὑποχρεωτικὲς διαβάσεις τοῦ Βερμίου (σ. 142).

Τελευταία καταχωρίζομε τὴν ἄποψη τοῦ καθηγητοῦ στοῦ Πανεπιστήμιου τῆς Τυβίγγης Hermann Bengston. Στὴν ἀγγλικὴ ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου του, ποὺ εἶχε ἐκδοθῇ γερμανικὰ τὸ 1965, μεταξὺ ἄλλων διαβάζομε¹: «Ἡ μεγαλύτερη προσωπικότητα τοῦ ἀρχαίου κόσμου κατὰ τὸ τέταρτο αἰῶνος μεταξὺ 360 καὶ 336 π.Χ. ἦταν ὁ Μακεδὼν βασιλεὺς Φίλιππος Β', υἱὸς τοῦ Ἀμύντα. Ὁ Φίλιππος ἔκαμε τὴ Μακεδονία τὸ ἡγετικὸ ἔθνος τῆς Εὐρώπης. Ἐβάλε τὰ θεμέλια πάνω στὰ ὁποῖα ὁ υἱὸς του Ἀλέξανδρος ἱδρυσε τὴν παγκόσμιον αὐτοκρατορία του, ποὺ διεδέχθη τὴν Περσικὴ. Ἡ δύναμις τῶν Περσῶν ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸ κράτος τῶν Μακεδόνων καὶ τὰ χρόνια, γύρω στοῦ 360 π.Χ. σημειώνουν στροφὴ στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου. Ὁ Ernest Kornemann ἦταν ἀπόλυτα δικαιολογημένος, ποὺ διάλεξε αὐτὸ τὸ ἔτος σὰν ἀφετηρία τῆς μεγάλης του Weltgeschichte des Mittelmeerraumes von Philipp II von Makedonien bis Muhammed. Γιὰ τὸν Kornemann, ὁ Φίλιππος σημειώνει τὴν ἀρχὴ μιᾶς νέας ἐποχῆς τῆς παγκόσμιας ἱστορίας...».

Καὶ πὶο κάτω (σ. 282 κ.έ.):

«Ἄν οἱ Μακεδόνες δὲν ἦταν Ἕλληνες, τότε ἡ μάχη τῆς Χαιρωνείας

1. H. Bengston, *The Greeks and the Persians, from the Sixth to the Fourth Centuries*, London 1969, σ. 280.

(338 π.Χ.) θά σημείωνε τὸ τέλος τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, ὅπως ἐδέχοντο πράγματι οἱ περισσότεροί ἱστορικοὶ τοῦ 19ου αἰῶνος, ἰδίως ὁ Niebuhr, ὁ Grote καὶ ὁ Ernst Curtius¹. Ἐπλανῶντο πάντως οἱ ἱστορικοὶ αὐτοί. Εἶχαν μία δικαιολογία: ἡ ἐπιστήμη τῆς συγκριτικῆς γλωσσολογίας — ποὺ εἶναι ἀποφασιστική γι' αὐτὸ τὸ πρόβλημα — στὴν ἐποχὴ τους δὲν εἶχε παρουσιάσει καθαρὴ λύση τοῦ προβλήματος. Σήμερα, κυρίως χάρις στὶς γλωσσολογικὲς ἐρευνες τοῦ Otto Hoffmann (*Die Makedonen*, 1906), γνωρίζομε ὅτι τὰ μακεδονικὰ ὀνόματα — ἰδίως προσώπων, ἀλλὰ καὶ τόπων καὶ μνηῶν — δείχνουν ὅτι ἡ μακεδονικὴ γλῶσσα εἶναι σχεδὸν ἀσφαλῶς μία ἑλληνικὴ διάλεκτος... Ὁ Johan Gustav Droysen εἶχε δίκαιο νὰ θεωρῇ τοὺς Μακεδόνες Ἑλληνες· ἡ Ἱστορία τοῦ Μακεδονικοῦ λαοῦ εἶναι μέρος τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας». — Ἰδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 2, 3, 4, 5 καὶ 26.

2. Γ λ ὥ σ α. «Γλωσσικὰ Μακεδονίας» ἦταν ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Ἀγαπητοῦ Τσοπανάκη στὸ Α' Συμπόσιο μὲ θέμα τὴν Ἀρχαία Μακεδονία καὶ εἶναι τώρα προσιτὴ στὰ δημοσιευμένα Πρακτικὰ τοῦ Συμποσίου². Δὲν εἶδα τὴ μελέτη τοῦ O. Masson³, ποὺ ξέρω μόνον ἀπὸ παραπομπὴ τοῦ L. Robert στὸ *Bulletin Epigraphique*⁴. Καταχωρίσαμε στὰ Χρονικὰ 1966-1967, ἀριθ. 2, τὸ βιβλίο τοῦ O. Haas γιὰ τὰ γλωσσικὰ κατὰλοιπα τῶν Φρυγῶν. Στὶς βιβλιοκρισίες, ποὺ τοῦ ἔγιναν (W. Dressler, A. Heubeck, R. Gusmani) ἀπαντᾷ ὁ ἴδιος ἐκτενῶς στὸ περιοδικὸ τῆς Οὐγγρικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν⁵. Ἀλλῇ κριτικὴ τοῦ ἔγινε, μὲ οὐσιώδεις παρατηρήσεις καὶ συμπληρώσεις, ἀπὸ τὸν Michel Lejeune⁶. Σὲ μελέτη τοῦ I. Duridanov γιὰ ἐθνικὰ ὀνόματα τῶν Θρακῶν, συζητοῦνται καὶ ὀνόματα ὅπως Ἀζωρεάτης, Βισάλται, Βοττεᾶται, Βρεάτης, Ἡδωνιάτης κ.τ.δ.⁷ Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ἰλλυριῶν νέα μελέτη στὰ «ἰλλυρικὰ» ὀνόματα εἶναι τοῦ Ἀλβανοῦ γλωσσολόγου Vangjel Toçi⁸, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖται ἀπὸ ἓνα κατὰλογο «ἰλλυρικῶν» ὀνομάτων προσώπων,

1. Πρβλ. Ἰ. Σ. τ. Παπασταύρου, Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1968, σ. 343.

2. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 334 κ.ε. Πρβλ. «Μακεδονικά», τ. 11 (1971), σ. 458.

3. *Annuaire École Hautes Études, IVe Section Hist. Phil.* 1967-68, 176-179.

4. *Bull. Épigr.* 1969, ἀριθ. 356: «étude préliminaire sur le vocabulaire et l'onomastique macédoniennes avec des indications précises de faits et de doctrine».

5. O. Haas, *Das Problem der Herkunft der Phryger und ihrer Beziehungen zu den Balkanvölkern*, «Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae», τ. 18 (1970), σ. 31 κ.ε.

6. Michel Lejeune, *Notes paléo-phrygiennes*, REA, τ. 71 (1969), σ. 287 κ.ε.

7. I. Duridanov, *Die thrakischen Stammesnamen und Ethnika auf -atai (-atae, -ati)*, «Ziva Antika», τ. 18 (1968), σ. 33 κ.ε.

8. Vangjel Toçi, *Données sur l'onomastique illyrienne à Dyrrhachium et dans d'autres centres de l'Albanie*, «Studia Albanica» τ. VI (1969), 2, σ. 163-185 καὶ εἰκ. 1-20 σὲ πινάκες ἐκτὸς κειμένου. Πρβλ. *Bull. Épigr.* 1970, ἀριθ. 351.

μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀναγνwrίζει κανεῖς, εὐκόλα, πολλὰ ἑλληνικά. Ἀνάλογο εἶναι καὶ τὸ κείμενο, πού ἔχει ἀφετηρία τὸν «πανιλλυρισμὸ» τοῦ Hans Krahe. — Ἀπαλλάσσει τὸ «ἰλλυρικό» ὀνοματολόγιο ἀπὸ ἄρκετὰ ἑλληνικά ὀνόματα ὁ O. Masson (Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 2, Bull. Epigr. 1968, ἀριθ. 151 καὶ 152. — Στὴν Cambridge Ancient History¹, στὸ σχετικὸ κεφάλαιο γιὰ τὴ γλώσσα, ὅπου ἡ ἰνδοευρωπαϊκὴ διαιρεῖται σὲ Εὐρωπαϊκὸ καὶ Εὐρασιατικὸ κλάδο, ἡ Ἀλβανικὴ (ὅπως καὶ ἡ Ἀρμενικὴ) δὲν κατατάσσεται στὸν ἓνα ἢ στὸν ἄλλο, γιὰτὶ δὲν εἶναι σαφὴς ἡ θέσις της. Κάπου 400 λέξεις μονάχα ἀναγνwrίζεται ὅτι ἀνήκουν στὴν ἀρχικὴ ἀλβανικὴ γλώσσα, οἱ ἄλλες εἶναι δάνεια. Σχετικὰ μὲ τὴ Φρυγικὴ τονίζεται ἐπίσης πόσο λίγα ξέρομε, ὅπως καὶ γιὰ τὴν ἀδελφὴ της θρακικὴ γλώσσα. Θεωρεῖται ἀβάσιμη ἡ γνώμη ὅτι οἱ Φρύγες κατὰ τὴ μετακίνησίν τους πρὸς τὴ Μικρὰ Ἀσία, στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ. π.Χ., μεταβίβασαν στοὺς Ἀρμενίους μὲ κάποια μορφή τὴ γλώσσα τους (σ. 142).

Ἰδὲ καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 1, καὶ κατωτ., ἀριθ. 3, 4, 9 καὶ 26.

3. Γ ε ἰ τ ο ν ε ς. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Θεσσαλίας ἀξιόλογη ἐπιστημονικὴ ἐκμετάλλευση τάφου παρὰ τὸν Ἑξάλοφο, 12 χλμ. πρὸς Δ τῶν Τρικκάλων, γίνεται ἀπὸ τὸν Δ. Ρ. Θεοχάρη, ὁ ὁποῖος συμπεραίνει: «Ὁ τύμβος τοῦ Ἑξαλόφου ἀποτελεῖ τὴν πρώτην ἀρχαιολογικὴν ἀπόδειξιν τῆς εἰσόδου τῶν ἡπειρωτικῶν φύλων εἰς τὴν δυτικὴν Θεσσαλίαν, ἥδη πρὸ τοῦ τέλους τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων, καὶ ἐπαληθεύει τὴν ἱστορικὴν παράδοσιν... ὅτι ...εἰσήλθον ἀπὸ τὰ βορειοδυτικά οἱ Ἡρακλεῖδαι Θεσσαλοῖν². — Σὲ νομισματικὴ μελέτη τοῦ Peter Franke ὑπάρχουν καὶ γενικώτερες ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες καὶ παρατηρήσεις³. — Σχέσεις Θεσσαλίας καὶ Μακεδονίας μεταξὺ ἄλλων ζητημάτων ἐξετάζονται στὴν ἀνακοίνωση τοῦ καθηγητοῦ τῆς Heidelberg (τώρα στὸ Institut for Advanced Study τοῦ Princeton) Christian Habicht, στὸ Α' Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία⁴.

Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ἠπείρου, πρὸς μακεδονικά ἀγγεῖα, ὅπλα καὶ κοσμήματα παραβάλλονται νέα εὐρήματα καὶ συζητεῖται τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων μεταξὺ Ἠπείρου καὶ Μακεδονίας ὑπὸ τὴν Ἰουλίᾳ Π. Βοκοτοπούλου⁵. Γιὰ τὴν τύχη τῶν Ὀρεστών στὴν ἐπιτομή ἐκδοση τῆς ἐγκυκλοπαιδείας Pauly-Wissowa ἰδὲ κατωτ., ἀριθ. 26. — Οἱ Μακεδόνες (καὶ ὁ Πύρρος) δὲν ἀντι-

1. CAH I, 1, Prolegomena and Prehistory, Cambridge 1970, σ. 138 κ.έ.

2. AAA 1968, 3, σ. 289 κ.έ., ἐιδικώτερα σ. 294.

3. P. R. Franke, ΦΕΘΑΛΟΙ-ΦΕΤΑΛΟΙ-ΠΕΤΘΑΛΟΙ-ΘΕΣΣΑΛΟΙ, Zur Geschichte Thessaliens im 5. Jahrhundert v. Chr., «Arch. Anz.», τ. 85 (1970), σ. 85 κ.έ.

4. Chr. Habicht, Epigraphische Zeugnisse zur Geschichte Thessaliens unter der Makedonischen Herrschaft, Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 265 κ.έ. Πρβλ. G. D a u x, BCH, τ. 94 (1970), σ. 607 κ.έ., σ. 38.

5. AE, 1969, σ. 179-207, σποράδην.

μετώπισαν Ἰλλυριοὺς «πειρατὰς» στὸ Ἰόνιο. Ἡ ἰλλυρική πειρατεία συστηματοποιεῖται ἀπὸ τὸ 231 π.Χ., ὑποστηρίζει ὁ Harry J. Dell, τοῦ University of Virginia, καὶ δέχεται ὁ Geoffrey Woodhead¹.

Πλούσια εἶναι ἡ συγκομιδὴ τῶν τελευταίων ἐτῶν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ἰλλυριῶν. Ἀλβανοὶ ἐπιστήμονες φιλοτιμήθηκαν νὰ ἐρευνήσουν τὴ χώρα τοὺς ἀνασκαφικὰ. Παράλληλα ἐργάζονται Γιουγκοσλάβοι ἀρχαιολόγοι σὲ ἰλλυρικοὺς τόπους. Ἀπὸ τοὺς ξένους ὁ καθηγητὴς N. G. L. Hammond κυρίως κάμει γνωστὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀλβανικῶν ἀνασκαφῶν συνδυάζοντας τα πρὸς τὰ εὐρήματα στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Γιουγκοσλαβία.

«L'archéologie albanaise, solidement appuyée sur la méthodologie marxiste...» ἐβεβαίωσεν ὅτι «...la présence de l'élément ethnique illyrien sur le territoire de notre pays s'amorce à l'énéolithique...». Ἐτσι ἀρχίζουν τὴν ὁπωσδήποτε ἐνδιαφέρουσα ἐκθεσὴ τοὺς γιὰ τὶς ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφὲς στὴν Ἀλβανία κατὰ τὰ ἔτη 1965-1966 οἱ Ἀλβανοὶ ἀρχαιολόγοι Muzafer Korkuti καὶ Skender Anamali². Ἐνδιαφέρουν κυρίως οἱ ἀνασκαφὲς στὸ Maliq τῆς Κορυτσᾶς καὶ στὸ σπήλαιο Tren (ὀνόματι «λυκόστομο») στὴν δχθη τῆς Μικρῆς Πρέσπας, μὲ εὐρήματα ἀπὸ τὴ Χαλκολιθικὴ ὥς τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου. Καὶ νά! πῶς τελειοῦν ἓνα ἄλλο κείμενο ποὺ ἐπίσης συνοπογράφουν οἱ δύο Ἀλβανοὶ ἀρχαιολόγοι: «En d'autres termes, les Albanais sont autochtones et leur berceau est l'Albanie même»³. Ἐτσι γίνεται εὐνόητὴ ἡ προσπάθεια νὰ εὐρεθοῦν στὴ σημερινὴ ἐνδυμασία τῶν Ἀλβανῶν κατάλοιπα π.χ. τῆς ἐνδυμασίας τῶν «Ἰλλυριῶν», ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. ἕως τὸν 4ο αἰ. μ.Χ.⁴ κ.ο.κ. Τὴ δραστηριότητα μιᾶς 25ετίας στὴν Ἀλβανία συνῶψισε ὁ S. Anamali⁵. Ἀπὸ τὶς ἐργασίαις τῶν Γιουγκοσλάβων ἐνδιαφέρει ἄρθρο τοῦ Rastko Vasić γιὰ εἰδῶλια ὅπου ἤλεκτρο, ποὺ εὐρίσκονται σὲ «ἰλλυρικοὺς» τάφους

1. H. J. Dell, The Origin and Nature of Illyrian Piracy, «Historia», τ. 16 (1967), σ. 344 κ.έ., G. Woodhead, The «Adriatic» Empire of Dionysius I of Syracuse, «Klio», τ. 25 (1970), σ. 503 κ.έ.

2. «Studia Albanica», τ. 4 (1967), 1, σ. 139-156 καὶ 14 πίνακες ἐκτὸς κειμένου μὲ σχέδια καὶ εἰκόνες.

3. Skender Anamali - Muzafer Korkuti, Τὸ ἰλλυρικὸ πρόβλημα καὶ τὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως τῶν Ἀλβανῶν ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ἀλβανικῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν (ἀλβανικά, μὲ περίληψη στὰ γαλλικά), «Studime Historike», τ. XXIII (VI) (1969), 1, σ. 115-149.

4. Andromaqi Gjergji, Κοινὰ στοιχεῖα ἐνδυμασίας τῶν ἰλλυρικῶν φυλῶν καὶ ἡ συνέχειά τοὺς στὴ λαϊκὴ μας ἐνδυμασία (ἀλβανικά, μὲ γαλλικὴ περίληψη), «Studime Historike», τ. XXIII (VI) (1969), 2, σ. 145-154, καὶ εἰκ. 1-20 σὲ πίνακες ἐκτὸς κειμένου.

5. S. Anamali, Ἡ ἀλβανικὴ ἀρχαιολογία κατὰ τὴν 25ετία (1944-1969), «Studime Historike», τ. XIII (VI), (1969), 4, σ. 91 κ.έ. (ἀλβανικά, μὲ γαλλικὴ περίληψη, σ. 103-106), καὶ L'archéologie albanaise dans ces 25 ans, «Studia Albanica», τ. VI (1969), 2, σ. 21-23. Πρβλ. βιβλιοκρισία, κατωτέρω.

τῆς σημερινῆς Γιουγκοσλαβίας. Ὁ Vasić ἐξετάζει ζητήματα προελεύσεως (ἀπὸ τὴν Ἑφεσο μέσῃ Μακεδονίας ἢ ἀπὸ τὴν Ἰταλία), χρονολογίας (6ος αἰ. π.Χ.) κ.λ. Ἡ Vera Bitrakova-Grozdanova δημοσιεύει ἑλληνικὲς ἐπιγραφὰς ἐνδιαφέρουσες, ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὶς ἀνασκαφὰς στὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος τῆς Ἀχρίδος¹. Θέλει τὴν περιοχὴ «illyrio-dassarète» καὶ τὸ λαὸ ποὺ μιλάει καὶ γράφει στὴ γλώσσα τῶν ἐπιγραφῶν αὐτῶν «tribu illyrienne»! Ἐπειδὴ οἱ εἰκόνες τῆς δημοσιεύσεως εἶναι κακές, δίνω ἐδῶ τὸ κλισὲ τῶν κειμένων, ὅπως τὰ δίνει ἡ συνάδελφος, ποὺ τὰ δημοσιεύει (εἰκ. 1-2).

ΑΓΑΘΗΤΥΧΗ
ΔΑΣΣΑΡΗΤΙΟΙΑΥΡΗΛΙΟΝΚΡΑ
ΤΗΤΑΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥΤΟΝΕΝ
ΔΟΞΟΤΑΤΟΝΕΠΙΠΑΙΔΕΙΑΦ
ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΝΠΟΛΕΙΤΗΝΕ
ΑΥΤΩΝΟΥΚΑΙΑΘΗΝΑΙΟΙ
ΑΝΔΡΙΑΝΤΑΑΝΕΣΤΑΚΑΣΙΝ
ΕΝΑΚΡΟΠΟΛΕΙΕΝΤΩΑΣΘ
ΚΛΗΠΕΙΩΠΑΣΕΑΡΕΤΕ
ΕΝΕΚΕΝ

Ἁγαθῆ(ι) τύχη(ι)

Δασσαρήτιοι Αὐρήλιον Κρά-
τητα Πτολεμαίου τὸν ἐν-
δοξότατον ἐπὶ παιδείᾳ(ι)
σχολαστικόν, πολεῖτην ἐ-
αυτῶν. οὗ καὶ Ἀθηναῖοι
ἀνδριάντα ἀνεστάκασιν
ἐν Ἀκροπόλει· ἐν τῷ(ι) Ἀσ-
κληπ(ι)εῖω(ι) πάσης ἀρετῆς
ἐνεκεν

*Εἰκ. 1. Ἐπιγραφὴ βάθρου ἀγάλματος
ἀπὸ τὸν Ἅγιο Παντελεήμονα τῆς Ἀχρίδος (3)*

ΘΕΟΝΔΙΟΝ   Θεὸν Διών[υσον]
ΔΑΣΣΑΡΗΤ   Δασσαρήτ[ριαι]

*Εἰκ. 2. Ἀπότμημα ἐπιγραφῆς ἀναθήματος
τῶν Δασσαρητίων εἰς θεὸν Διόνυσον (3)*

Μιά τρίτη ἐπιγραφὴ, ποὺ δημοσιεύεται στὸ ἴδιο ἄρθρο, εἶναι βυζαντινὴ καὶ διαβάζεται (εἰκ. 3):

+ἐποίη[σα]ν ὑπὲρ εὐχῆς ἐαυ[τῶν]
ὧν οἶδ[εν ὅ] θεός τὰ ὀνόμα[τα]

*Εἰκ. 3. Βυζαντινῶν χρόνων ἐπιγραφὴ
ἀπὸ τὸν Ἅγιο Παντελεήμονα τῆς Ἀχρίδος (3)*

Στὰ Χρονικά αὐτὰ δὲν ἔχουν θέση τὰ Χριστιανικά, ἀλλ' ἐδῶ χρειάζεται ἴσως νὰ φανῇ ἡ συνέχεια στὴν ...ἰλλυρικὴ παράδοσιν! Ἡ πολιτικὴ δὲν πρέπει νὰ θολῶνῃ τὰ νερὰ τῆς ἐπιστήμης, ποὺ ἀναζητεῖ μὲ πάθος τὴν ἀλήθεια καὶ

1. Vera Bitrakova - Grozdanova, Τρία ἐπιγραφικὰ μνημεῖα τῆς Ἀχρίδος (στὴ γλώσσα τῶν Σκοπίων), «Ziva Antika», τ. 20 (1970), σ. 159 κ.ἑ. (μὲ γαλλικὴ περίληψη σ. 165).

μόνο την αλήθεια.—Γιὰ τὰ ιλλυρικά ἔθνη ἀξιοπρόσεκτο ἄρθρο δημοσιεύει ἡ Miroslava Mirković¹. Ὁ καθηγητὴς N. G. L. Hammond, ἀπὸ εὐρήματα σὲ προϊστορικοὺς συνοικισμοὺς τῆς Πελαγονίας καὶ τῆς Ἀλβανίας, ὀδηγεῖται σὲ παρατηρήσεις καὶ συμπεράσματα γιὰ τὴν προέλευση τῶν Ἑλλήνων καὶ εἰδικώτερα τῶν Μακεδόνων². Σὲ νεώτερους σχετικὰ χρόνους ἀναφέρονται σημαντικὰ εὐρήματα τῶν Ἀλβανῶν, ποὺ διαφωτίζουν τὴν τοπογραφία τῆς Βορείου Ἡπείρου κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους καὶ ἐμμέσως τῆς Μακεδονίας τῇ γεωγραφίᾳ καὶ τὴν ἱστορίᾳ. Ὁ Burhan Dautaj ἐνέργησε ἀνα-

*Εἰκ. 4. Ἕνα ἀπὸ τὰ πολλὰ σφραγίσματα σὲ κεραμίδια
τῆς πόλεως τῶν Διμαλλιτῶν (3)*

σκαφή στὴν ἀκρόπολη τοῦ Krotine, παρὰ τὸ Βεράτι, καὶ βρῆκε ἑκατοντάδες κεραμίδια σφραγισμένα μὲ μονογράμματα καὶ μὲ τὸ ἐθνικὸ ὄνομα τῶν κατοίκων τῆς Διμάλλης στὴ γενικὴ τοῦ πληθυντικοῦ, ἡπειρωτικοῦ τύπου: ΔΙΜΑΛΛΙΤΑΝ (εἰκ. 4). Νομίσματα τῆς παραλιακῆς Λισσοῦ, ψηλότερα ἀπὸ τὸ Δυρράχιο, ἔχουν τὸν ἴδιο γραμματικὸν τύπον: ΛΙΣΣΙΤΑΝ, καὶ τὰ ἴδια ἐπιγραφικὰ στοιχεῖα, καὶ χρονολογοῦνται στὰ ἔτη 250-200 π.Χ. Στὰ ἄλλα σφραγίσματα καὶ στὰ μονογράμματα τῆς Διμάλλης διαβάζονται ὀνόματα:

1. M. Mirković, Die südillyrischen Stämme im Illyrischen Kriege Octavians in den Jahren 35-33 v.u.Z., «Ziva Antika», τ. 18 (1968), σ. 113 κ.έ.

2. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 53-67, ἀλλὰ τώρα πρβλ. βιβλιοκρισία τοῦ νεώτερου βιβλίου του, στὰ «Μακεδονικά», τ. 13 (1973), σ. 481 κ.έ.

Νέστωρ, 'Αρμήν, 'Αμύντας, 'Αριστομένης, -μαχος κ.τ.δ. Γνωστά ονόματα ήπειρωτικά και μακεδονικά. 'Υποτίθεται ότι ή Διμάλλη ιδρύθηκε από τόν Πύρρο περί τὸ 290 π.Χ. 'Ο Δημήτριος τῆς Μακεδονίας τοποθέτησε φρουρά ἐκεῖ τὸ 219 π.Χ. και τὸν ἴδιο χρόνο ή Διμάλλη ἔπесе στους Ρωμαίους¹. 'Ενας Πλάτωρ 'Επικάδου Διμαλλίτης ἀναφέρεται σὲ ψήφισμα τοῦ 'Ωρωποῦ². 'Ο Eduard Will συζητάει τὸ βιβλίο τοῦ N. G. L. Hammond γιὰ τὴν 'Ηπειρο και οἱ παρατηρήσεις του ἀναφέρονται ὄχι μόνον στους γείτονες, ἀλλὰ και στὴ Μακεδονία³. Μιὰ ἀναδρομή στὴν ἱστορία τοῦ ζητήματος τῶν 'Ιλλυριῶν, ὅπως τοὺς εἶδαν ἀρχαῖοι και νεώτεροι, γίνεται ἀπὸ τὸν Fritz von Lochner-Huttenbach⁴, ὁ ὁποῖος παρατηρεῖ ὅτι ὁ Krahe τὸ παρατράβηξε μὲ τὸν «παν-ιλλυρισμό» του. Τὴν ἐργασία τοῦ Martin Čamaj γιὰ τὴν ἀλβανική γλώσσα τὴν ξέρω μόνον ἀπὸ βιβλιοκρισία⁵. Δὲν εἶδα ἐπίσης 'Ιστορία τῆς Πελαγονίας ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ἕως τὸν Αὐγουστο⁶.

Στὴ σειρά τῶν μονογραφιῶν (τόμ. XXX) τοῦ Κέντρου Βαλκανικῶν Σπουδῶν τῆς 'Ακαδημίας τῶν 'Επιστημῶν και τῶν Τεχνῶν τῆς Βοσνίας και τῆς 'Ερζεγοβίνης, ή Φανούλα Παπάζογλου δημοσίευσε ὀγκώδη τόμο γιὰ τὶς βαλκανικὲς φυλὲς στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου πρὶν ἀπὸ τὴ Ρωμαϊκρατία⁷. 'Η γαλλική περίληψη, ἀλλὰ κυρίως ή συγκέντρωση τῶν πηγῶν γιὰ τὸ θέμα, ἑλληνικῶν και λατινικῶν, κάμουν τὸ βιβλίο χρήσιμο και σὲ ὅσους δὲν ἐννοοῦν τὰ σερβικά.

'Η ἱστορία τῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς παρακολουθεῖται κατὰ τὸ 2ο ἡμισυ τῆς 1ης χιλιετηρίδος π.Χ. 'Εκαμαν τὴν ἐμφάνισή τους στὴν ἱστορική σκηνή περί τὸ 500 π.Χ. 'Ο ποταμὸς Μοράβας εἶναι ὁ ἄξων τῆς περιοχῆς τῆς ἐξαπλώσεώς τους, ἀνάμεσα στὰ τρία μεγάλα ἔθνη: τοὺς 'Ελλήνες πρὸς Νό-

1. N. G. L. H a m m o n d, *Illyris, Rome and Macedon in 229-205 B.C.*, JRS, τ. 58 (1968), σ. 1 κ.έ., ὅπου και ή ἀλβανική και ἄλλη σχετική βιβλιογραφία, ἀπὸ τὴν ὁποία σημειώ-
νουμε τὶς δημοσιεύσεις τῶν εὐρημάτων, «*Studia Albanica*», 1965, 1, σ. 65-71, και 1966, 1,
σ. 241 κ.έ.

2. Β α σ. Π ε τ ρ ά κ ο υ, 'Ο 'Ωρωπὸς και τὸ 'Ιερὸν τοῦ 'Αμφιαράου, 'Αθῆναι 1968, σ.
165, σημ. 1, ὅπου και ἄλλες παραπομπές.

3. «*Revue de Philologie*», τ. 43 (1969), σ. 104-110.

4. F. v o n L o c h n e r - H ü t t e n b a c h, *Illyrier und Illyrisch, Rückschau, Synthese und Ausblick, «Das Altertum»*, τ. 16 (1970), 4, σ. 216 κ.έ.

5. M. C a m a j, *Albanische Wortbildung, Die Bildungsweise der älteren Nomina (Alba-
nische Forschungen, 6)*, Wiesbaden 1966, βιβλιοκρισία Hermann Ölberg στὸ «*Indogerman-
ischen Forschungen*», τ. 13 (1968), σ. 205 κ.έ.

6. I. M i k u l c i ć, *Die Geschichte Pelagoniens im Lichte der Bodenfunde von d. ägäi-
schen Wanderung bis Augustus*, Skopje 1966.

7. F a n u l a P a p a z o g l o u, *Τὰ ἰθαγενῆ ἔθνη τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Βαλκανικῆς Χερσο-
νήσου κατὰ τὴν προρρωμαϊκή ἐποχή (Τριβαλλοί, Αὐταριάται, Δαρδάνιοι, Σκορδίσκοι, Μυ-
σοί), Σεράγεβο 1969 (στὰ σερβικά, μὲ γαλλική περίληψη). Γιὰ τοὺς Αὐταριάτες ή ἴδια στὸ
Adriatica, Praehistorica et Antiqua, Misc. Grecoio Novak dicata, Zagreb 1970 σ. 335 κ.έ.*

τον, τούς 'Ιλλυριοὺς πρὸς Δυσμᾶς καὶ τούς Θραῖκες πρὸς Ἀνατολάς. Ἐκεῖνοι εἶναι μακριὰ ἀπὸ τῆς θάλασσης τοῦ πολιτισμοῦ: τὸ Ἴόνιο, τὸ Αἰγαῖο καὶ τὸν Εὐξείνιο Πόντο. Ὁδὸ ἐπικοινωνίας μὲ τὸν κόσμον ἔχουν τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀξιοῦ. Αὐτὴν ἀκολουθοῦν, καὶ τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ Νότον καὶ οἱ εἰσβολεῖς ἀπὸ Βορρᾶ. Γι' αὐτὸ τὰ ἔθνη αὐτὰ χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἀνάμικτα στοιχεῖα: οἱ Τριβαλλοὶ παρουσιάζονται συγγενεῖς περισσότερο πρὸς τοὺς Θραῖκες παρὰ πρὸς τοὺς 'Ιλλυριοὺς, οἱ Δαρδάνιοι ἀντιθέτως εἶναι μᾶλλον ἰλλυρικό ἔθνος μὲ στοιχεῖα θρακικά καὶ προῖνδοευρωπαϊκά, οἱ Αὐταριᾶται ἦταν 'Ιλλυριοί, ἐνῶ οἱ Μυσοὶ ἦταν βόρειος κλάδος τῶν Θρακῶν καὶ οἱ Σκορδίσκοι κλάδος τῶν Γαλατῶν. Ἡ γεωγραφικὴ ἐξάπλωσή τους συμπλέκεται καὶ ἡ ἱστορία τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τὸν ἄλλο δὲν ξεχωρίζει εὐκολα. Ἐν τούτοις ἡ κ. Παπάζογλου ἀποφάσισε νὰ ἐξετάσῃ σὲ χωριστὰ κεφάλαια τοὺς Τριβαλλοὺς (σ. 11-68), τοὺς Αὐταριάτες (σ. 69-100), τοὺς Δαρδανίους (σ. 101-208), τοὺς Σκορδίσκους (σ. 209-298) καὶ τοὺς Μυσοὺς (σ. 299-333). Ἡ σειρὰ καθορίσθηκε ἀπὸ τὸ χρόνο τῆς εἰσόδου τους στὸ ἱστορικὸ πεδίο.

Εἰδικώτερα ὡς πρὸς τοὺς Τριβαλλοὺς ἐξετάζονται: 1) Οἱ σχέσεις των μὲ τὸ βασίλειο τῶν Ὀδρυσῶν καὶ ἡ ἐπίθεσή τους κατὰ τῶν Ἀβδήρων (376-375 π.Χ.), 2) Ἡ θέση τους στὸ χρόνο τοῦ Φιλίππου Β', 3) Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ἀλεξάνδρου στὸ Δούναβη, πὺς σημειώνει τὴν ἀρχὴ τῆς παρακμῆς τῶν Τριβαλλῶν, 4) Ἡ ὑποτελεια στοὺς Μακεδόνες, 5) Ἡ θεωρία ὅτι οἱ Τριβαλλοὶ μετανάστευσαν πρὸς τὸ Δέλτα τοῦ Δουνάβεως, ἡ ὁποία ἀπορρίπτεται μὲ βάση τῆς πηγῆς τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, καὶ 6) Ἡ βαθμιαία ἐξασθένηση καὶ ὁ ἀφανισμὸς τῶν Τριβαλλῶν στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους, κατόπιν τῆς εἰσβολῆς τῶν Αὐταριατῶν, τῶν ἀγόνων πρὸς τοὺς Σκορδίσκους καὶ τοὺς Γέτες κ.λ., ὥστε δὲν ἀκοῦμε πλέον Τριβαλλοὺς νὰ ἀγωνίζονται κατὰ τῶν Ρωμαίων.

Ὡς πρὸς τοὺς Αὐταριάτες συζητεῖται τὸ πρόβλημα τοῦ ἐντοπισμοῦ τους, ἀναπτύσσεται ἡ θεωρία ὅτι μετανάστευσαν ἀνατολικώτερα μετὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἀλεξάνδρου τὸ 335 π.Χ., ἐξετάζεται ἡ ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος κ.λ.

Οἱ Δαρδάνιοι, στὴν περριοχὴ τῶν Σκοπίων, συζητοῦνται ἐκτενέστερα. Ἐξετάζονται οἱ σχέσεις τους μὲ τοὺς Μακεδόνες πρὶν καὶ μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση, στὴν ἐποχὴ δηλαδὴ τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου, στὰ χρόνια τῆς εἰσβολῆς τῶν Κελτῶν, κατὰ τὴ βασιλεία τῶν Ἀντιγονιδῶν, ὅταν οἱ ἐπιδρομὲς τῶν Δαρδανίων ἀπασχολοῦσαν τοὺς Μακεδόνες καὶ δὲνμποροῦσαν ν' ἀφοσιωθοῦν στὰ ἐλληνικά πράγματα κ.ο.κ. Οἱ Δαρδάνιοι συνεμάχισαν καὶ μὲ τοὺς Ρωμαίους κατὰ τοῦ Φιλίππου Ε' καὶ ἐξῆς. Ἦταν τὸ ἐχθρικότερο πρὸς τοὺς Μακεδόνες ἔθνος. *Dardania gens infestissima Macedoniae*. Κατὰ τὴ γραπτὴ παράδοση οἱ Δαρδάνιοι ἦταν Ἰλλυριοί. Τὸ γλωσσικὸ ὕλικὸ εἶναι πτωχό. Οἱ «γλῶσσες» δὲν ἐπιτρέπουν συμπέρασμα. Τὰ ὀνόματα προσώπων καὶ τὰ τοπωνύμια (σ. 172 κ.ἐ.) ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ Δαρδά-

νιοι ἦταν Ἰλλυριοὶ μᾶλλον παρά Θράκες (σ. 402). Τὸ ἴδιο δείχνουν καὶ τὰ λίγα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα τῆς περιοχῆς.

Οἱ Σκορδίσκοι πρωτοφάνηκαν μέσα στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Ἐξετάζεται ἡ εἰσβολὴ τῶν Κελτῶν τὸ 280/279 π.Χ. καὶ ἡ ἐγκατάσταση τῶν Σκορδίσκων στὴ συμβολὴ τοῦ ποταμοῦ Σάου μετὰ τὸ Δούναβη, ἐν συνεχείᾳ οἱ ἐριδες μετὰ τοὺς ντόπιους (Τριβαλλοὺς, Γέτες καὶ Αὐταριάτες) καὶ οἱ σχέσεις μετὰ τὸ Φίλιππο Ε', οἱ μάχες μετὰ τοὺς Ρωμαίους κ.λ. Ἰδιαίτερος ἐξετάζεται ἡ γνωστὴ μεγάλη ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴ Λητὴ (Δήμιτσας, ἀριθ. 675, Δ. Κανατσούλης, Ἡ ἀρχαία Λητὴ, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 4 καὶ σημ. 7 καὶ 8, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία), οἱ λεηλασίες τῆς Μακεδονίας, ἡ τελικὴ ἀπώθηση τῶν Σκορδίσκων πέραν τοῦ Δουνάβεως κ.λ.

Οἱ Μυσοὶ σὲ πολὺ λίγη σχέσιν ἤλθαν μετὰ τὴ Μακεδονία καὶ τοὺς Μακεδόνες.

Σὲ στενότερη, μολοντί ἐχθρική, σχέσιν ἤλθαν μετὰ τὸν ἑλληνορρωμαϊκὸ κόσμον οἱ Δαρδάνιοι καὶ οἱ Σκορδίσκοι. Σ' αὐτὸ ἀποδίδει ἡ Π. τὸ σχετικὰ προχωρημένο πολιτιστικὸ ἐπίπεδο, σὲ σύγκρισιν πρὸς τοὺς Τριβαλλοὺς, ποὺ ἦταν περιγελῶς τῶν Ἀθηναίων, τοὺς Αὐταριάτες καὶ τοὺς Μυσοὺς, ποὺ ἦταν οἱ πιὸ πρωτόγονοι (σ. 404).

Ἐκπληκτικὸ τὸ ἀρχαῖο εὐρημα χαλκῶν ἀγγείων καὶ ὀπλῶν, μελανομόρφων ἀγγείων, κοσμημάτων κ.λ. ἀπὸ τὸ χωρὸς τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Πέτρου στὸ Novi Pazar τῆς Σερβίας, ἀλλὰ πρέπει νὰ περιμένουμε τὴν τελικὴν δημοσίευσιν γιὰ τὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων. Ἐπὶ τοῦ παρόντος ἔχομε σύντομον κατάλογον τῶν εὐρημάτων μετὰ τὸ ἱστορικὸν τῆς εὐρέσεως καὶ καλὰς φωτογραφίας τῶν ἀντικειμένων¹.

Στὸ πλαίσιον τοῦ ἐορτασμοῦ τῶν 125 χρόνων τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου τοῦ Βελιγραδίου ὁργανώθηκε Ἐκθεσὴ χαλκῶν, ἑλληνορρωμαϊκῶν καὶ πρώιμων χριστιανικῶν χρόνων. Στὸν Κατάλογον τῆς Ἐκθέσεως¹ ὑπάρχουν καλὰς φωτογραφίες καὶ εἰσαγωγικὰ κεφάλαια γραμμένα στὴν σερβικὴ καὶ στὴν ἀγγλική: γιὰ ἑλληνικὰ χαλκὰ στὴ Γιουγκοσλαβία (Ljubiša B. Popović), γιὰ τὰ ἐπείσακτα καὶ τὴν ἐπίσημην τέχνην κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους (D. Manó-Zisi), γιὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἐπαρχιακῶν ἔργων (M. Veličković) καὶ γιὰ τὰ χάλκινα τῆς Ὑστερης Ἀρχαιότητος καὶ τῶν πρώτων Χριστιανικῶν χρόνων (B. Jeličić). Μεταξὺ τῶν ἐκθεμάτων καὶ κράνη, τρίποδας, κρατήρας, ὕδριες κ.λ. ἀπὸ τὸ Τρεμπένιστε, τὸ Νόβι Παζάρ (ἰδὲ καὶ ἀνωτ.), ἀγγεῖα ἀπὸ

1. D. Manó-Zisi καὶ Ljubiša Popović, Der Fund von Novi-Pazar (Serbien), 50 Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 1969 (1971) σ. 191 κ.ε., Ἰδὲ καὶ βιβλιοκρισίαν κατωτέρω.

2. Lj. B. Popović, D. Manó-Zisi, M. Veličković, B. Jeličić, Anticka Bronza v Jugoslaviji, Beograd 1969.

Grajesniča, Ντεμιρ-Καπίγια (Ειδομένη) και Ἀχρίδα, Σάτυρος, Ἀπόλλων, Ἀφροδίτη και Λάρ ἀπὸ τοὺς Στόβους κ.λ.

Γιὰ τὶς σχέσεις (μᾶλλον ἀντιθέσεις) τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων μὲ τοὺς βόρειους γείτονες πολλὰ ἔχει νὰ ἰδῇ κανεὶς στὶς σελίδες τῶν Πρακτικῶν τοῦ Πρώτου Διεθνοῦς Συνεδρίου Σπουδῶν τῆς Βαλκανικῆς καὶ τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης¹. Σὲ μιά πολὺ καλὴ εἰσαγωγὴ στοῦ θέματος «Les peuples du sud-est Européen et leur rôle dans l'histoire (antiquité)» ὁ Ρουμάνος καθηγητῆς καὶ ἀκαδημαϊκὸς Emile Condurachi χαράζει μὲ ἐπιμέλεια καὶ προσοχὴ τὶς κύριες γραμμὲς στὶς σχέσεις τῶν βαλκανικῶν λαῶν ἀπὸ τὴν Προπαλαιολιθικὴ Ἐποχὴ ἕως τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος² τονίζοντας σύμμετρα τὴ συμβολὴ τῶν Μακεδόνων (σ. 7-17).

Γιὰ τοὺς Παίονες, πρόσφατη γερμανικὴ ἔκδοσις³, μὲ βουλγαρικὴ ὑπογραφή, παρπεμπει μόνον σὲ τρία δημοσιεύματα: ἓνα στὴ βουλγαρικῇ, ἓνα στὴ σερβικῇ κι ἓνα στὴ σερβοκροατικῇ, μὲ τόπο ἐκδόσεως: Σόφια, Σκόπια καὶ Σεράγεβο! Πρβλ. κατωτ., ἀριθ. 26. Γιὰ τὴν Ἀμυδῶνα ἰδὲ καὶ τὴν ἀνακοίνωση τοῦ Ch. Edson στοῦ Συμπόσιου τῆς Θεσσαλονίκης γιὰ τὴν ἀρχαία Μακεδονία⁴. Πρβλ. καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 1 (Arnold Toynbee).

Καλὸ γιὰ Σκύθες, Κέλτες κ.λ. τὸ τσεχοσλοβάκικο ἐγχειρίδιό σὲ μορφὴ λεξικοῦ τοῦ Jan Filip⁴. Χαρακτηρίζεται μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι π.χ. ἡ Ἀργισσα Μαγούλα τῆς Θεσσαλίας καὶ ἡ Ἀπολλωνία (στὴν Ἀλβανία) παίρνουν περισσότερη ἔκταση ἀπὸ τὴν Ἀθῆνα. Πληρότητα σχετικῆ ἔχουν ἄρθρα ὅπως Albanien, Bulgarian κ.λ., ἐνῶ στοῦ Μ. Ἀλέξανδρου ἀφιερώνονται 2 ἡμιστίχια (σ. 20). Γίνεται ὁμως λόγος γιὰ τὸ Lausitzer Ware Makedoniens (σ. 690). Τὸ ἄρθρο Makedonien (σ. 761), γραμμμένο ἀπὸ τὸ Γιουγκοσλάβο καθηγητὴ Μ. V. Garašanin, ἀναφέρεται στὴν περιοχὴ, ποὺ καλύπτουν: ἡ ἑλληνικὴ Μακεδονία (34.500 χλμ.², 1,7 ἑκατομ. κάτοικοι), ἡ Βουλγαρικὴ «Μακεδονία» (3.970 χλμ.², 250.000 κάτοικοι) καὶ ἡ γιουγκοσλαβικὴ «Μακεδονία» (25.700 χλμ.², 1,5 ἑκατομ. κάτοικοι). Ἡ βιβλιογραφία, ποὺ δίνει ὁ Μ. Garašanin περιορίζεται σχεδὸν στὴ γιουγκοσλαβικὴ «Μακεδονία» μόνον. Τὸ χωριστὸ λῆμμα Makedonien (Griechische) εἶναι γραμμμένο ἀπὸ τὸν τσεχοσλοβάκο καθηγητὴ Jan Bouzek (σ. 763 κ.έ.). Βασίζεται κυρίως στὸν Heurt-

1. CIESEE, II, Archéologie, Histoire de l'antiquité, Arts, Sofia 1969, σ. 79-81. Πρβλ. σ. 103.

2. Der Kleine Pauly 4, 1972, λ. Paiones, ἀλλὰ πρβλ. Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 3, ὅπου καταχωρίζεται μελέτη εἰδική, σὲ διεθνὴ γλώσσα: Irwin M e r k e r, The Ancient Kingdom of Paionia, BS, τ. 6 (1965), σ. 35 κ.έ. Πρβλ. καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 3.

3. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 26 κ.έ.

4. Jan Filip, Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas (στὴ γαλλικὴ καὶ στὴ γερμανικῇ), ἔκδοσις τῆς Τσεχοσλοβακικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἑπιστημῶν, 1 [A-K], Prag 1966, 2 [L-Z], Prag 1969.

Iey, καὶ ἡ βιβλιογραφία του (Heurtley, Schachermeyr, Desborough, Maier, Πέτσας) φθάνει ὡς τὴν ἐκθεσὴ μου στὸ ΑΔ 17, 1961-1962.

Τὸ ἄρθρο τοῦ Μ. Garašanin γιὰ τὴ Μακεδονία (σ. 761) δὲν ἀναφέρει τὴν παλαιοιλιθικὴ ἀξίνη τοῦ Παλαιοκάστρου τῆς Κοζάνης καὶ δὲν εἰσέρχεται στὴν ἑλληνικὴ Μακεδονία παρὰ μόνον ὅταν φθάνη στὴν Πρώϊμη Ἑποχὴ τοῦ Σιδήρου (σ. 763) μὲ τὴν Τσαουσίτσα, τὸ Πάτελι, τὴν Μποέμιτσα. Μνημονεύει ὅμως τὰ εὐρήματα ἑλληνικῆς τέχνης καὶ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὴν περιοχὴ τῆς γιουγκοσλαβικῆς «Μακεδονίας»: Τρεμπένιστε, μαινάδα τοῦ Τέτοβο (ὕπάρχουν εἰδικὰ ἄρθρα γιὰ τοὺς τόπους αὐτοῦς), τὰ «πολυάριθμα ἑλληνικὰ ἀγγεῖα» στὸ Δεμίρ-Καποῦ (Στεναί), μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἀγγεῖο τοῦ ζωγράφου Μειδία καὶ λευκὰς ὅτικας λήκυθοι. Καὶ τονίζει τὸν ἐξελληνισμό τῆς περιοχῆς τῆς τῶρα γιουγκοσλαβικῆς Μακεδονίας, ὅπως προκύπτει ἀπὸ εὐρήματα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς σὲ νεκροπόλεις τῆς περιοχῆς τῆς Ἀχρίδος, ἀπὸ τοὺς λαξευτοὺς καὶ καμαρωτοὺς τάφους (Bonča μεταξύ Bitola καὶ Prilep) καὶ τοὺς τύμβους τοῦ Tarinci παρὰ τὸ Stip κ.ἄ., ποὺ ἐν μέρει τουλάχιστον ἀνήκουν σὲ ρωμαϊκοὺς χρόνους.

Ὁ Garašanin σημειώνει ὅτι ἡ περιοχὴ τῶν Σκοπίων κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ ἀνῆκε στὴν Moesia Superior (ποτὲ στὴ Μακεδονία, οὔτε μετὰ τὴν ἴδρυσή κατὰ τὸ 386 μ.Χ. τῆς Macedonia Salutaris, περὶ τοὺς Στόβους).

Ἡ γλῶσσα τῶν ἐπιγραφῶν ρωμαϊκῶν χρόνων (στὴ γιουγκοσλαβικὴ «Μακεδονία») εἶναι ἑλληνικὴ κατὰ τὸ πλεῖστον. Κυριαρχεῖ ἡ λατρεία τοῦ Ἡρακλέους (περὶ τὸ Μοναστήρι), τῆς Ἀρτέμιδος (στὰ ΝΑ).

Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Θράκης βασικὰ εἶναι οἱ μελέτες τοῦ Christo Danon, ὁ ὁποῖος κυκλοφόρησε δύο βιβλία του σχετικὰ¹. Βέβαια γίνεται ἀναφορά καὶ σὲ τόπους τῆς σημερινῆς Μακεδονίας, ἀλλ' ἀξιοσημείωτο εἶναι, ὅτι ὄριο μεταξύ Μακεδονίας καὶ Θράκης ἀποτελεῖ ὁ Νέστος καὶ γιὰ τὸν Danon, ὀρθόδοξα. Ἔτσι μένει ἀσυντρόφευτος καὶ αἰρετικὸς ὁ Ν. G. L. Hammond (πρβλ. «Μακεδονικά», τ. 13 (1973), σ. 481 κ.ἑ.). Μερικώτερες μελέτες ἀναφέ² ρονται στὴ θρακικὴ γλῶσσα. Ὁ I. Duridanov ἐξετάζει τὰ ἔθνη καὶ εἰς -atai κ.τ.δ.- Ὁ V. Beševliev κάμει παρατηρήσεις γιὰ τὰ θρακικὰ ὀνόματα ἐπίσης³, δὲν εἶχε ὅμως τὴ δυνατότητα νὰ ἐξετάσῃ ὅλες τῖς σχετικὰς ἐπιγραφάς, ποὺ φυλάσσον-

1. Christo Danoff, Ἀρχαία Θράκη (βουλγαρικά), Σόφια 1968, καὶ Christo Danon, Ἀρχαία Θράκη, Μελέτες στὴν Ἱστορίαν τῶν βουλγαρικῶν χωρῶν τῆς βορείου Δοβρουτσᾶς, τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης καὶ τῆς Θράκης τοῦ Αἰγαίου, ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 9ου ὡς τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (στὴ βουλγαρικῇ), Σόφια 1969. Πρβλ. βιβλιοκρισίαν στὸ AJA, τ. 74 (1970), σ. 212 κ.ἑ. (Marin Pundeff) καὶ περίληψιν μετ' ἐπαίνων στὸ «Helikon», τ. 9-10 (1969-70), σ. 289 κ.ἑ. (Jordan Nikolof).

2. I. Duridanov, ἑ.ἄ., σ. 222, σημ. 7.

3. V. Beševliev, Personennamen bei den Thrakern, Amsterdam 1970, ἰδίως σ. 21 (Λητής), 24 (Κοζάνης) καὶ 52 (Παραδείσου) Νέστου.

ται σὲ Μουσεία τῆς Μακεδονίας καὶ κατὰ μέγα μέρος εἶναι δημοσιευμένες σὲ ἑλληνικά περιοδικὰ ἢ εἶναι ἐντελῶς ἀδημοσίευτες. Δυὸ ἀνακοινώσεις στὸ Α' Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία ἀναφέρθηκαν σὲ σχέσεις τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης: τοῦ Βουλγάρου καθηγητοῦ Georgi Mihailov καὶ τοῦ Ἑφόρου Ἀρχαιοτήτων Ἀνδρέα Βαβρίτσα¹. Τὸ κεφ. XXX τοῦ τόμου II τῆς Cambridge Ancient History γιὰ τὴ Φρυγία καὶ τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολίας κατὰ τὴν (Πρώϊμη) Ἑποχὴ τοῦ Σιδήρου γράφει ὁ R. D. Burnett. Πρέπει νὰ παραβληθῇ πρὸς τὸ βιβλίον τοῦ O. Haas γιὰ τὰ κατὰλοιπα τῆς Φρυγικῆς γλώσσας. Σὲ βιβλιοκρισίᾳ τοῦ Alfred Heubeck² βλέπω, πῶς δύο θεωροῦνται τὰ κύρια ρεύματα τῶν Φρυγῶν: ἓνα ποὺ μετανάστευσε στὴ Μ. Ἀσία κατὰ τὸ 120-110 αἰ. π.Χ. καὶ δεύτερον ἀπὸ τὴ Μακεδονία κατὰ τὸν 9ο αἰ. π.Χ. Αὐτὸ τὸ δεύτερον μὲ βασιλιά τὸ Μίδα ἴδρυσε τὸ ἰσχυρὸ κράτος μὲ πρωτεύουσα τὸ Γόρδιον. Ἐνδιαφέρει λοιπὸν νὰ ξέρουμε ἂν ἡ φρυγικὴ γλῶσσα ἦταν «basically an Asianic speech, connected with the Hittite or, it may yet be shown, with Luwian» (Barnett) ἢ ἦταν «eine indogermanische sui generis» γλῶσσα (A. Heubeck). Ἰδὲ καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 2, καὶ κατωτ., ἀριθ. 4, 23 καὶ 28.

4. Π ρ ο ῖ σ τ ο ρ ί α. Ὅλες τὶς Ἑποχὲς τῆς Προϊστορίας τῆς Ἑλλάδος, ἐκτὸς τῆς Πρώϊμης Ἑποχῆς τοῦ Σιδήρου, καλύπτει ὁ πρῶτος τόμος τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ποὺ κυκλοφόρησε δευτέρος τὸ 1970³. Εἰδικώτερον γιὰ τὴ Μακεδονία ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ κεφάλαια γιὰ τὸ Φυσικὸ καὶ Γεωγραφικὸ Πλαίσιο (σ. 10-17, Ἰ. Μελέντης, σ. 17-28, Δ. Θεοχάρης), γιὰ τὴν Παλαιολιθική, τὴ Μεσολιθική καὶ τὴ Νεολιθική Ἑποχὴ (σ. 32-79, Δ. Θεοχάρης), γιὰ τὸν Πρωτοελλαδικὸ πολιτισμὸ (σ. 88-97, Δ. Θεοχάρης), γιὰ τοὺς Αἰῶνες τῆς Μυκηναϊκῆς Κυριαρχίας (σ. 260-293, Σπ. Ἰακωβίδης) καὶ γιὰ τὶς Γλωσσικὲς καὶ Ἐθνικὲς Ὀμάδες τῆς Ἑλληνικῆς Προϊστορίας (σ. 356-379, Μιχ. Σακελλαρίου). Ἰδὲ καὶ κατωτ. ἀριθ. 9 καὶ στοὺς τόπους χωριστά. Εἰδικώτερον τὸ τελευταῖον κεφάλαιον γιὰ τὶς γλωσσικὲς καὶ Ἐθνικὲς Ὀμάδες, νομίζω, εἶναι μοναδικὴ πηγὴ κατατοπισμοῦ καὶ ἐνημερώσεως τοῦ Ἑλληνα ἀναγνώστη σὲ πολυσυζητημένα θέματα: Τὸ μεσογειακὸ ὑπόστρωμα, ποὺ βρῆκαν οἱ Ἰνδοευρωπαῖοι, καὶ ποιοὶ εἶναι οἱ Αἰῶνες, οἱ Πελασγοὶ, οἱ Καδμεῖοι, οἱ Δρύορες, οἱ ΠρωτοἝλληνες (Δαναοὶ καὶ Ἀβαντες) κ.ο.κ. Ἡ μόνη παρατήρηση ποὺ θὰ εἶχα νὰ κάμω στὸ κεφάλαιον αὐτὸ εἶναι ἡ ἐξῆς: ὑποθέτω ὅτι δὲν «εἰσέβαλαν μεγάλες μᾶζες Ἑλλήνων» καὶ δὲν ἦταν «μᾶζες» αὐτὲς ποὺ «εἶχαν ἐγκατασταθῇ στὴ νοτιοδυτικὴ Ἰλλυρία, στὴν Ἡπειρο, στὴ δυτικὴ Μακεδονία» κ.λ. (σ. 364). Τὰ φύλα αὐτὰ θὰ εἶχαν ἰσχυρὴ

1. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 76-85 (Mihailov) καὶ σ. 109-114 (Βαβρίτσα).

2. «Indogermanische Forschungen» τ. 73 (1968), σ. 168 κ.ε.

3. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1970, Στὸ ἐξῆς: ΙΕΕ.

φυλετική ὀργάνωση πού δὲν ἐπιτρέπει νὰ θεωροῦνται «μᾶζες» μὲ τὴ σύγχρονη ἔννοια. Σημειῶνω ἀκόμα μερικές παρατηρήσεις, πού ἴσως χρησιμεύσουν σὲ μελλοντική ἐπανεκδόση τοῦ τόμου (περιορίζομαι, ἐννοεῖται, στὰ ἐνδιαφέροντα τῶν Χρονικῶν αὐτῶν): α) Γιὰ τὰ ἴδια πράγματα: «ὡς 70 χιλιάδες χρόνια» στὸ κείμενο (σ. 17), «ὡς 50 χιλιάδες χρόνια» στὴ λεζάντα τῆς εἰκόνας (σ. 37), β) Ἀπὸ τίς «ἀρκετὲς θέσεις, ὅπου διαπιστώνεται ἀκμὴ συνοικισμῶν κατὰ τὴ Μέση Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ» στὴ Μακεδονία (σ. 126, μὲ παραπομπὴ στὸν Heurtley), δὲν ἀναφέρεται καμμία καὶ (χαρακτηριστικὰ) δὲν παρουσιάζεται ἡ Μακεδονία στὸ χάρτη τῆς Μεσοελλαδικῆς Ἑλλάδος (εἰκ. σ. 129), γιὰ νὰ φανῇ ὅτι ἡ κρίσιμη γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ περιοχὴ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας εἶναι «ἀκατάγραφη θάλασσα». Σὲ σχετικὸ κείμενο, μὲ ἄλλη ὑπογραφή, ἡ Μακεδονία θεωρεῖται «μὴ περιοχὴ ἀπὸ τὴν ὁποία λ ο γ ι κ ᾶ (ἡ ὑπογράμμιση δική μου) πρέπει νὰ ἀσκήθηκαν οἱ ἀρχικὲς πιέσεις, πού ὤθησαν πρὸς τὴν ἀλλαγὴ» (σ. 160), γ) Στὰ φροντισμένα κείμενα καὶ τίς ἀφθονες καλὲς εἰκόνες δὲν θὰ ἐβλαπτε ἴσως νὰ προστεθοῦν λίγες ὑποσημειώσεις, ὅπου εἶναι ἀπαραίτητη ἡ τεκμηρίωση, καὶ τὰ ἀπαραίτητα σχέδια κατόψεων (ἂν μὴ τί ἄλλο) γιὰ τὴν κατανόηση τῶν περιγραφῶν (τῶν κρητικῶν καὶ μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων τουλάχιστον), δ) Στὸ χάρτη τῶν σ. 292-293, πού θὰ στηριχθοῦμε γιὰ νὰ χαρακτηρίσουμε τοὺς τρεῖς τόπους τῆς Μακεδονίας ὡς «μυκηναϊκὲς ἐγκαταστάσεις»; Μήπως εἶναι ἀπλῶς «θέσεις μὲ σποραδικὰ μυκηναϊκὰ εὐρήματα ἐκτὸς τῆς μυκηναϊκῆς ἐπικρατείας»; ε) Στὸ χάρτη τῆς σ. 359 οἱ Πελασγοὶ δὲν εἶναι τοποθετημένοι στὴν «περιοχὴ τοῦ Στρυμόνος», ὅπως τοὺς θέλει ἡ λεζάντα, (στ) καὶ μερικὰ τοῦ Εὐρετηρίου (σ. 388 κ.έ.): Ἀέροψ (στὸ κείμενο σωστά: Ἀέροπος), Ἄθωνος (στὸ κείμενο: τοῦ Ἄθω), Κρησιωνία (πόλις;), Λογοτεχνία τῆς Μυκηναϊκῆς Ἐποχῆς (πολὺ πάει!), Λακκόπετρα (ὄχι τῆς Ἡλίδος, ἀλλὰ τῆς Ἀχαΐας) κ.λ.

Ἐνδιαφέρουσες ἀνακοινώσεις ἀκούσθηκαν στὸ Διεθνὲς Συνέδριο Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης στὴ Σόφια. Καὶ τὸ μελετητὴ τῆς προϊστορικῆς Μακεδονίας ἐνδιαφέρει ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Colin Renfrew¹ καὶ ἄλλη ρωσικὴ². Ὁ καθηγητὴς Σπ. Μαρινᾶτος στὴν ἀνακοίνωσή του γιὰ τὴ «διασπορά» τῶν Κρητομυκηναίων περιέλαβε καὶ τίς πληροφορίες τοῦ Στράβωνος γιὰ τοὺς Βοττιαίους³. Οἱ Μ. Garašanin καὶ I. Nestor παρατηροῦν ὁμοιότητες μεταξὺ τῶν λεγομένων φρυγικῶν ἀγγείων τῆς Μ. Ἀσίας καὶ ὠρισμένων κατηγοριῶν ἀγγείων τοῦ τέλους τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ἢ τῶν Ἀρχῶν τῆς Πρωΐμου Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου ἀπὸ τὸ Μπουμπόστι (Πλατανιά) τοῦ

1. C. Renfrew, Cultural Isolation and Trade in the Late Neolithic and Early Bronze Age of the Aegean, CIESEE, σ. 229-234.

2. CIESEE, σ. 235-254.

3. CIESEE, σ. 54, πρβλ. καὶ βιβλιογραφία.

Βοίου και θεωρούν τούτο επιβεβαίωση των πληροφοριών του 'Ηροδότου'.¹ Ίδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 28.

Στόν πρώτο τόμο τῆς νέας ἐκδόσεως τῆς Cambridge Ancient History² καταχωρίζεται στίς οἰκεῖες θέσεις τὸ κρανίον τοῦ σπηλαίου τῶν Πετραλώνων (σ. 163 καὶ 559), ποὺ στηρίζει τὴ θεωρία ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Μέσης Παλαιολιθικῆς Περιόδου (χονδρικά πρὶν ἀπὸ 50-30 χιλιάδες χρόνια) ἡ Ἐλλάδα ἀπὸ τὴ Χαλκιδικὴ ὡς τὴν Ἥλιδα καὶ ἴσως ὡς τὴν Ἀργολίδα κατοικοῦνταν ἀπὸ ἀνθρώπους τοῦ τύπου Νεάντερταλ (σ. 562). Κατὰ μία θεωρία³ οἱ πρῶτοι κάτοικοι τῆς Κύπρου (πολιτισμὸς Χοιροκοιτίας) προήλθαν κυρίως ἀπὸ τὰ Βαλκάνια, τὸ χῶρο τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Μακεδονίας (σ. 546). Στὴν οἰκία θέση καταχωρίζονται ἐπίσης τὰ παλαιολιθικὰ καὶ μεσολιθικὰ εὐρήματα τῆς Μακεδονίας (ἄξινη Παλαιοκάστρου Κοζάνης) καὶ τῆς Ἠπείρου (δχι Kokkinopolis, ἀλλὰ Kokkinopolis δηλ. Κοκκινοπὺλος ἢ, ὅπως προφέρεται, Κουκκινουπ'λὸς) (σ. 561). Γιά τοὺς νεολιθικοὺς συνοικισμοὺς τῆς Ὀλύμπου, τῆς Νέας Νικομηδείας, τῶν Σερβίων, τοῦ Πολυστύλου καὶ τῶν Φιλίππων (Κρηνίδων) ἰδὲ κατωτ., στοὺς τόπους.

Μιλώντας γιὰ τὰ προϊστορικά θεμέλια τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ὁ Δ. Ρ. Θεοχάρης, στὴν «ἀχανὴ προϊστορία» τῆς ἀνθρωπότητος ἐντάσσει, διαγράφοντας τὸ περίγραμμά της, καὶ τὴ λίθινη ἄξινη τοῦ Παλαιοκάστρου καὶ τὸ κρανίον τῶν Πετραλώνων⁴.

Ὁ Γιουγκοσλάβος ὀρχαιολόγος Miodrag Grbić σ' ἓνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα πρὶν πεθάνῃ (1969) ἄρθρο του⁵ γιὰ τὴν ἀντιστοιχία στὴν ἐμφάνιση τῆς «κεραμικῆς» Νεολιθικῆς Ἐποχῆς στὰ Βαλκάνια ἀφ' ἑνὸς καὶ στὴν Πρόσω Ἀσία ἀφ' ἑτέρου, παρατηρεῖ, ὅτι, κατόπιν τῆς χρονολογήσεως μὲ τὴ μέθοδο τοῦ ἀνθρακος 14, ἡ «κεραμικῆ» τῆς Νέας Νικομηδείας εἶναι ἀρχαιότερη ἀπὸ κάθε ἄλλη τῆς Πρόσω Ἀσίας. Συμπεραίνει ἀπ' αὐτό, ὅτι πρέπει νὰ ἀπορριφθῇ ἡ ἰδέα, πὼς ὁ Νεολιθικὸς πολιτισμὸς τῶν Βαλκανίων ἦλθε ἀπ' ἄλλου. Πρέπει νὰ εἶναι αὐτόχθων καὶ ἀρχαιότερος, παράλληλος καὶ δχι ἀπότοκος τοῦ ἀσιατικοῦ νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ. Αὐτὰ μᾶς κάνουν νὰ περιμένουμε πὶὸ ἀνυπόμονα τὴν τελικὴ δημοσίευση τῆς Νέας Νικομήδειας. Ὁ Vladimir Milojević, γιουγκοσλάβος καθηγητὴς στὴ Heidelberg, σὲ οὐσιαστικὴ βιβλιοκρισία δημοσιευμάτων τοῦ James Melaart ἀναφέρεται καὶ στὴ Νέα Νικομήδεια, ἐνῶ σὲ ἄλλη βιβλιοκρισία του παρατηρεῖ ὅτι τὰ εὐρήματα τῆς Νέας Νικομήδειας εἶναι νεώτερα ἀπὸ τῆς Ἐλάτειας καὶ οἱ δυὸ τόποι εἶναι σύγ-

1. CIESEE, σ. 27.

2. CAH I, 1, Cambridge 1970.

3. R. P. Charles, Le peuplement de Chypre dans l'antiquité, Étude anthropologique (Études Chypriotes II), Paris 1962.

4. AAA 1969, 1, σ. 133 καὶ 135.

5. «Starin» τ. 19 (1968), σ. 27 κ.έ. (σερβικά μὲ γαλλικὴ περίληψη, σ. 30).

χρονοὶ μὲ ὕστερες φάσεις τοῦ «Frühkeramikum» τῆς Ἀργισσας, δηλαδὴ σύγχρονες μὲ τὸ «Πρωτο-» ἢ «Προ-Σέσκλο»¹.

Μεταξὺ τῶν ἀνακοινώσεων στὸ τρίτο Ἰνδοευρωπαϊκὸ Συνέδριο, ποὺ συνήλθε στὴ Φιλαδέλφεια τῆς Πεννσυλβανίας (21-23.4.1966) περιλαμβάνονται καὶ ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντος κείμενα². Ἀλλὰ εἶναι περισσότερο γλωσσολογικά, ὅπως τοῦ William F. Wyatt, *The Indo-Europeanization of Greece*, σ. 89-111, καὶ ἄλλα πὶο πολὺ ἀρχαιολογικά, ὅπως τῆς Marija Gimbutas, ποὺ μαζί μὲ τὸν Colin Renfrew ἀνασκάπτουν τὴν τούμπα τοῦ Φωτολίβους τῆς Δράμας. Ἡ M. Gimbutas μίλησε μὲ θέμα: *Proto-Indo-European Culture: The Kurgan Culture during the Fifth, Fourth, and Third Millenia B. C.* (σ. 155-197). Τὰ συμπεράσματά της εἶναι:

1) Ὁ πολιτισμὸς τῶν Kurgan παρουσιάζει ὁμοιογένεια στὴν περιοχὴ (βορείως) τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ στὶς στέπες τοῦ Βόλγα κατὰ τὴν 5η καὶ 4η χιλιετηρίδα π.Χ. Θεωρεῖται λοιπὸν πρωταρχικός. 2) Ἀναπτύχθηκε ἀπὸ Μεσολιθικὸ Πολιτιστικὸ χῶρο, ἀνάμεσα στὸν ποταμὸ Ντὸν καὶ στὰ νότια Οὐράλια. 3) Κατὰ τὴν 5η χιλιετηρίδα ἔχουν ἐκεῖ οἰκόσιτα ἄλογα καὶ κατὰ τὴν 4η χιλιετηρίδα χρησιμοποιοῦν ἄμαξες. 4) Στοιχεῖα τῆς οἰκονομίας, τῆς κατοικίας, τῆς κοινωνικῆς ὁργανώσεως καὶ τῆς θρησκείας συμφωνοῦν μὲ τὸν κοινὸν θησαυρὸ λέξεων τῶν Ἰνδοευρωπαϊκῶν γλωσσῶν. 5) Ἡ αὐξηση τῶν κοπαδιῶν καὶ τοῦ πληθυσμοῦ, οἱ μεταφορικὲς καὶ πολεμικὲς ἄμαξες καὶ ἡ χρῆση ἵππου ἔφεραν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐξάπλωση πρῶτα στὰ Βαλκάνια καὶ στὸ Δούναβη (πρῶτο μισὸ 4ης χιλιετηρίδος), ὕστερα στὴ βόρεια Εὐρώπη καὶ τέλος στὸ Αἰγαῖο περὶ τὰ 2.500-2.200 π.Χ. Ἰνδοευρωπαϊκῶν πληθυσμῶν. Ἄλλοι Ἰνδοευρωπαῖοι πέρασαν ἀπὸ τὸν Καύκασο στὸ Ἰράν καὶ σὲ μέρη τῆς Μ. Ἀσίας κατὰ τὸ δεῦτερο ἡμισυ τῆς 4ης χιλιετηρίδος καὶ πρὸς τὴ Συρία καὶ τὴν Παλαιστίνη περὶ τὸ 2.500-2.200 π.Χ.

Στὸν τόμο τῆς ἐκστονταετηρίδος τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τοῦ Βελιγραδίου ὁ David H. French, Διευθυντὴς τοῦ Βρεταννικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου στὴν Ἀγκυρα, δημοσιεύει μελέτη τοῦ γιὰ τὴ διασπορά προϊστορικῶν ἀγγείων ἐν σχέσει πρὸς τὶς γεωγραφικὲς ἐνότητες τῆς Μακεδονίας: τὴ Δυτικὴ, τὴν Κεντρικὴ καὶ τὴν Ἀνατολική³. Μερικώτερες ἐνότητες ξεχωρίζουν: στὴ Δυτικὴ ἡ λεκάνη τῆς Πτολεμαΐδος καὶ στὴν Κεντρικὴ ἡ λεκάνη Λαγκαδᾶ-Βόλβης καὶ ἡ Χαλκιδικὴ νοτίως Χολομώντος-Χορτιάτη.

Στὴ Δυτικὴ Μακεδονία δίνει γιὰ πρώτη φορὰ σὲ δημοσιότητα προϊστορικοὺς συνοικισμοὺς (εἰκ. 5), ποὺ εἶχα παρατηρήσει (καὶ ὑποδείξει ἐν μέρει

1. «Germania», τ. 16 (1968), σ. 126 κ.έ. καὶ 347 κ.έ.

2. G. Cardona - H. M. Hoenigswald - A. Senn (ἐκδότες), *Indo-European and Indo-Europeans*, Philadelphia 1970.

3. D. H. French, *Pottery Distributions and the geographical Regions of Macedonia*, Zbornik Narodnog Myseja, VI, Beograd 1970.

κατὰ περιοδεία μας) στην περίμετρο τοῦ ἄλλοτε ἔλους Σαρῆ-γκιόλ: "Ἅγιος Δημήτριος (Μικρὴ Τούμπα, ἀριθ. 1, καὶ Μεγάλῃ Τούμπα, ἀριθ. 2), Ἀκρινή (Μικρόνησο, 3, καὶ Τούμπα, 4), Δρέπανο (Τοῦμπες I-III, ἀριθ. 5-7), Γαλάνι (Μεγαλόνησο, 8) καὶ Κοιλάδα (Τούμπα, 9).

Ἐπιφανειακὲς συλλογὲς ὁστράκων ἀπὸ τὶς τοῦμπες αὐτὲς περιλαμβάνουν καὶ ὁστράκα κατηγοριῶν «Σέσκλου» (καὶ προγενεστέρων), «Διμηνιοῦ» κ.λ., τὸ ὁποῖα ἔχουν ὁμοιά τους στὰ Σέρβια καὶ στὰ Βέγορα τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ στὴ Νέα Νικομήδεια, τὴ Βέροια, τὸ Ριζάρι, τὸν Τρίλοφο, τὸν Πολυπλάτανο, τὸ Ροδοχώρι, τὴ Λητὴ, τὸ Περιβολάκι, τὴν Τούμπα (Θεσσαλονίκης), τὸ Μεσημέρι, τὴ Νέα Κολλικράτεια, τὴ Θέρμη, τὰ Βασιλικὰ Γ, τὸν Ἅγιο Μάμα, τὸν Ἅγιο Νικόλαο-Βέτρινο, τὰ Κριτσανά, τὴ Νέα Τρίγλια, τὴν Ὀλυνθο, τὴν Ὀρμούλια, τὰ Φλογητά, τὸν Πολύγυρο-Ἅγιο Νικόλαο, τὴ Ραιδεστό. Τὸ συμπέρασμα, μὲ ἐπιφύλαξη, εἶναι, ὅτι ἡ διασπορά τῶν ἀγγείων δὲν κανονίζεται ἀπὸ τὶς γεωγραφικὰς ζῶνες καὶ «it is perhaps time...to introduce complementary processes» (σ. 12).

Ὁ Colin Renfrew ἀναφέρεται στὴ Νέα Νικομήδεια καὶ στὸ Φωτολίβος (Σιταγρούς) σὲ ἄρθρο του σὲ ἀγγλικὸ περιοδικό¹. Σὲ μιὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα θεώρηση τῶν νεολιθικῶν πολιτισμῶν τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῶν Βαλκανίων σὲ συσχέτιση, ὁ John G. Nandris, ποὺ εἶχε συνεργασθῇ καὶ στὴν ἀνασκαφὴ τῆς Νέας Νικομήδειας, περιλαμβάνει καὶ αὐτὴν. Ἡ μελέτη δημοσιεύεται πρώτη στὸν πρῶτο τόμο νέου ρουμανικοῦ περιοδικοῦ, ἀλλὰ εἶναι γραμμένη ἀγγλικά². — Στὸ βιβλίο τοῦ Μ. I. Finley γιὰ τὴ Χαλκὴ καὶ τὴν Ἀρχαίῃ Ἐποχῇ τῆς Ἑλλάδος³, εἰσαγωγικὰ γίνεται λόγος γιὰ τὶς παλαιότερες ἐποχὰς καὶ ἀναφέρονται (σ. 4 κ.έ.) τὰ παλαιολιθικὰ εὐρήματα τῆς (Ἡπείρου καὶ τῆς) Μακεδονίας, ὅχι ρητὰ ἡ ἀξίνη τοῦ Παλαιοκάστρου, ἀλλὰ τὸ κρανίον τῶν Πετραλώνων καὶ τὰ νεολιθικὰ τῆς Νέας Νικομηδείας. Μὲ τὴ Γεωγραφία, ὅπως συμβαίνει συχνά, δὲν εἶναι πολὺ καλὰς οἱ σχέσεις: ἡ Χαλκιδικὴ «east of Macedonia» (σ. 6, ἀλλὰ πρβλ. map 1) καὶ ἡ Νέα Νικομήδεια τοποθετεῖται χαμηλά, περίπου στὰ Τέμπε (map 2), (ἡ Ἀκαρνανία στὴν Ἡπειρο!, map 6) κ.ο.κ. Παρόμοια καμώματα, περιέργως, καὶ στὸ περιοδικὸ τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου ὁ General Index θέλει στὴ Μακεδονία τὸ Καλμπάκι, τὴν Καστρίτσα (καὶ τὸ Λυκούρεσι;) τῆς Ἡπείρου⁴.

Θεωρῶς τοῦ γιὰ τὰ περιστατικὰ τῆς πορείας τῶν Μακεδόνων ἀπὸ τὰ ΒΑ

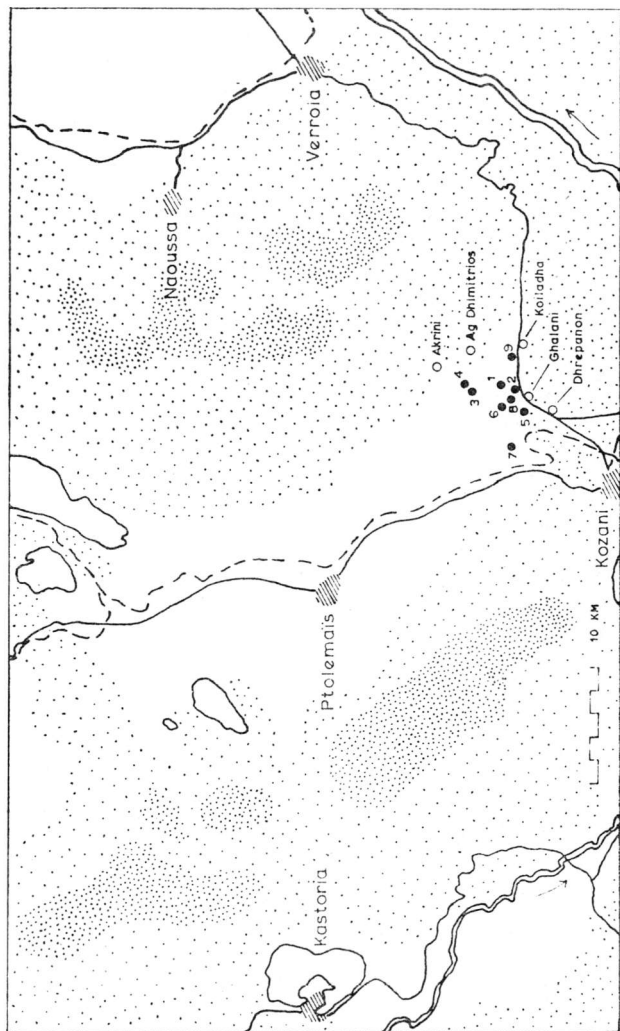
1. «Current Archaeology» 7, Μάρτιος 1968, σ. 168 κ.έ.

2. John G. Nandris, Early Neothermal Sites in the Near East and Anatolia. A Review of Material. Including Figurines as a Background to the Neolithic of Temperate South East Europe, Memoria Antiquitatis I, Piatra Neamt 1969, σ. 11 κ.έ.

3. M. I. Finley, Early Greece, The Bronze and Archaic Ages, London 1970.

4. BSA, τ. 63 (1968), σ. 338.

Εἰκ. 5. Χάρτης τῆς περιοχῆς τοῦ ἁλλοτε ἔλους Σαφή-γκιόλ με τὸν προϊστορικὸν συνοικισμό της (4)

πρὸς ΝΑ ἀνέπτυξε στὸ Α' Συμπόσιον γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία ὁ Ν. G. L. Hammond¹. Ὁ Ian Bouzek κρίνοντας τὸ βιβλίο τοῦ καθηγητοῦ Hammond γιὰ τὴν Ἥπειρο παρατηρεῖ ὅτι: α) τὰ τρία φάλαρα (shield bosses) ὑπὸ τὴν Τσαουσίτσα κατὰ λάθος ἀποδίδονται σ' ἓνα σκελετό, ἀνήκουν σὲ τρεῖς, β) ἡ χρονολόγησις τῶν ἀγγείων τύπου Μπουμπούστι ἀπὸ τὸν Heurtley (τὸν ὁποῖο ἀκολουθεῖ ὁ Hammond) στὴν Ὑστερὴ Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ (Heurtley, 190) φαίνεται νὰ εἶναι πολὺ ψηλὴ κι ἂν ἀκόμα ἄρχιζαν πρὶν ἀπὸ τὴν Ὑστερὴ Γεωμετρικὴ, ὅπου τὴν τοποθετεῖ ὁ Mikuljić (Pelagonia, σ. 28, πίν. 7), γ) ἡ χρονολόγησί του τῆς Βεργίνας εἶναι χαμηλὴ, ἀφοῦ βρέθηκαν ΥΕ ΙΙΙ ἀγγεῖα κ.λ. Αὐτὲς καὶ ἄλλες παρατηρήσεις δὲν ἐμποδίζουν τὸν Β. νὰ καταλήξῃ στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ βιβλίο τοῦ Hammond γιὰ τὴν Ἥπειρο «θὰ μείνῃ ἀσφαλῶς γιὰ πολὺ καιρὸ ἡ οὐσιαστικὴ πηγὴ πληροφοριῶν κάθε εἴδους γιὰ τὸ φτωχότερο, ἀλλὰ καὶ τὸν ὠραιότερο ἐλληνικὸ τόπο»². Μὲ ἀφορμὴ τὸ ἴδιο βιβλίο τοῦ Hammond συζητεῖ διάφορα ἱστορικὰ προβλήματα ἢ Fanoula Papazoglou³.

Ὁ Β. Hänsel πραγματεύεται ξίφη ἀπὸ τὴ Βουλγαρία, μυκηναϊκοῦ καὶ βόρειου τύπου, καὶ προσάγει παράλληλα ἀπὸ τὴ Γιουγκοσλαβία καὶ τὴν Ἑλληνικὴ Μακεδονία, καὶ ἀπὸ τὴν Ἥπειρο⁴. Ὁ Carl-Gustaf Styrenius ἐξετάζοντας τὰ εὐρήματα Ὑπομυκηναϊκῆς Περιόδου (1125-1035 π.Χ.) τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, ἀμφισβητεῖ τὴν ἀπόδοσιν στὴν περίοδον αὐτὴ καὶ τῶν λίγων μακεδονικῶν εὐρημάτων, ποὺ παλαιότερα οἱ ἐρευνῆται τὰ ἀπέδωσαν σὲ μυκηναϊκοὺς χρόνους⁵.

Ὁ Ian Bouzek ἐξετάζει τὶς βόρειες ἐπιδράσεις καὶ τὶς πρῶτες ἀρχές τῆς διαμορφώσεως τῶν σχημάτων τῶν ἀγγείων καὶ τῆς διακοσμήσεως κατὰ τὴν Πρωτογεωμετρικὴ Ἑποχὴ⁶. Χρονολογεῖ τὰ ἀγγεῖα τύπου Lausitz ἀπὸ τὸ Ἀξιοχώριον (Βαρδαρόφτσα) καὶ ἀπὸ τὴ Βάρδινα (Ἀξιουπόλεως) στὸ 120 αἰ. π.Χ. καὶ παραθέτει ὅμοια παραδείγματα ἀπὸ τὶς περιοχὰς τοῦ Δουνάβεως

1. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 53-67, πρβλ. βιβλιοκρισίεσιν στὰ «Μακεδονικά», τ. 11 (1971), σ. 450 κ.έ., τ. 13 (1973), σ. 481 κ.έ.

2. «Eirene», τ. 8 (1970), σ. 187 κ.έ.

3. «Ziva Antika», τ. 20 (1970), σ. 115 κ.έ.

4. Von Bernhard Hänsel, *Bronzene Griffzungenschwerter aus Bulgarien*, «Praehistorische Zeitschrift», τ. 45 (1970), σ. 26 κ.έ.

5. C.-G. Styrenius, *Submycenaean Studies*, Lund 1967, κυρίως σ. 147 καὶ 157, καὶ γιὰ τὴν ἀπόλυτη χρονολογία τῆς περιόδου, σ. 164.

6. Jan Bouzek, *The Beginnings of the Proto-geometric Pottery and the «Dorian Ware»*, «Opuscula Atheniensia», τ. IX (1969), σ. 41 κ.έ. Δὲν παρέχουν ἀσφάλεια γιὰ τὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων τύμβος καὶ τάφοι ταραγμένοι. Οἱ ἀλλεπάλληλες διαταράξεις τονίζονται στὸ κείμενον τῆς Ἐκθεσέως μου περισσότερο παρὰ στὴν περίληψιν. Ἡ (preliminary) Ἐκθεσὶς δὲν εἶναι τελικὴ δημοσίευσιν. Θὰ ἐπανέλθω, ἐλπίζω, στὰ εὐρήματα τῆς σωστικῆς ἀνασκαφῆς τῆς Βεργίνας.

καὶ τῶν παραποτάμων του, ἐνῶ πρὸς τὴ νοτιώτερη Ἑλλάδα τὰ ὅμοια εὐρήματα ἀραιώνουν (Ἰθάκη, Κεφαλληνία, Ἀθήνα). Τὰ ἀρχαιότερα ἀγγεῖα τοῦ νεκροταφείου τῆς Βεργίνας παρερμηνεύονται ἴσως γιὰ πολλοὺς λόγους: διατάραξη τῶν τύμβων, ἀτέλεια στὶς ἀνασκαφικὲς παρατηρήσεις, ὑπερβολικὴ προσπάθεια ἐξαγωγῆς συμπερασμάτων καὶ ἀπὸ κεῖ ποῦ δὲν βγαίνουν, τυπογραφικὰ καὶ ἀλλὰ λάθη στὶς δημοσιεύσεις. Πρέπει ἀλλοῦ νὰ ἐπανεῖθω στὸ θέμα.

Ἐν τῷ ἄλλῳ ἄρθρῳ του¹ ἐξετάζει τὶς ἀρχὲς τῶν συμβόλων στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴ Γεωμετρικὴ Ἐποχὴ: σύμβολα τοῦ ἡλίου, θηλυκὰ εἰδῶλια, ἀγγεῖα μὲ πλαστικὲς θηλές, ἀσκοὺς σὲ σχῆμα πτηνοῦ, πλαστικὰ εἰδῶλια ζωομορφα, δίδυμα καὶ τρίδυμα ἀγγεῖα, πῆλινα ὑποδήματα καὶ συμβολικὰ χάλκινα ἀντικείμενα. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι καὶ μακεδονικὰ εὐρήματα: ἀπὸ τῆς Βεργίνας, τὸ Πάτελι (Ἅγιο Παντελεήμονα), τὸ Γόνα, τὴν Τσαουστίτσα κ.ά.

Ἐν τῷ ἄλλῳ ἄρθρῳ του² ἐξετάζει τὸν ἀντικείμενον τοῦ Πάτελι, ὅμοιον πρὸς μακεδονικὰ, ἐκ τῶν ὁποίων εἰκονίζει δύο ἀπὸ τὸ Ἀξιοκάστρο σὲ σχέδιο (ποῦ ἔχω δημοσιεύσει, ΑΔ 17, 1961-62, Χρονικά, σ. 214, εἰκ. 1). Τὰ ὀνόματά ἐπιστήθια (pectoralia)³. Τὰ εἶχα ὀνομάσει «πόρπες». Ὅπως δὲ ποτε μὲ τὰ ἀγγίστρα τοὺς ἐπορποῦντο, καρφιστώνονταν, στὰ ροῦχα κατὰ ἓνα τρόπον. Ἄλλοι τὰ ὀνομάζουν τώρα «μίτρες» καὶ ἴσως ταιριάζουν πράγματι καλύτερα στὸ ὕψος τῆς κοιλιάς, ὅχι τοῦ στήθους. Τὸ πρόβλημα θὰ λυθῇ μὲ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, ποῦ δὲν ὑπάρχουν γιὰ τὰ τυχαῖα εὐρήματα τοῦ Ἀξιοκάστρου, τὰ ὁποῖα προήλθαν «ἐκ περισυλλογῆς» (εἰκ. 6, ἰδὲ καὶ κατωτ. βιβλιοκρισία Bouzek). — Διαφοριστικὸν ἄρθρον τοῦ καθηγητοῦ Σπύρου Ἰακωβίδη γιὰ τὴν προέλευσιν τοῦ σιδήρου ἀπὸ Ἀνατολῶν καὶ ὅχι ἀπὸ Βορρᾶ σχετίζεται πρὸς τὴν πεπαλαιωμένην θεωρίαν γιὰ τὴν πρώτη ἐμφάνισιν τοῦ σιδήρου στὴν Ἑλλάδα μαζὶ μὲ τοὺς Δωριεῖς⁴.

5. Τὸ π ο γ ρ α φ ῖ α. Ὁ καθηγητὴς Charles Edson στὴν ἀνακοίνωσίν του πρὸς τὸ Ἀ' Διεθνὲς Συμπόσιον συνδυάζοντας Ἱστορίαν καὶ Τοπογραφίαν τῆς Μακεδονίας ἔδωκε μιὰ αὐθεντικὴ εἰκόνα τῆς Πρώτης Μακεδονίας⁵. Δὲν συμφωνῶ στὸν ἀφανισμόν τῆς Ἡμαθίας καὶ τὴν ἐπέκτασιν τῆς Βοττιαίας ὡς τὴ Βέρροια⁶ (καὶ ὡς τὴ Βεργίνα κατὰ Hammond⁶). Πιστεύω ὅτι οἱ Μακεδόνες,

1. I an Bouzek, Die Anfänge des Griechisch-geometrischen Symbolguts, «Eirene», τ. 8 (1970), σ. 97 κ.ε., ἰδίως σ. 104 κ.ε., εἰκ. 4. Ὁ ἴδιος παραβάλλει ἀγγεῖο ἀπὸ τὸ Πάτελι, ΑΕ, 1937, 2, πίν. VIε=Α man d r y, Coll. Stath., I, εἰκ. 36, 9, πρὸς ὁμοίωσιν ἀγγεῖο πῆλινον ἀπὸ τὸν Ἀρειὸν Πάγο, «Listy Filologické», τ. 92 (1969), σ. 264 κ.ε.

2. E r v i n B i e l e f e l d, Ein spätgeometrisches Bronze-Pectorale, ΑΑ, 1968, σ. 636 κ.ε.

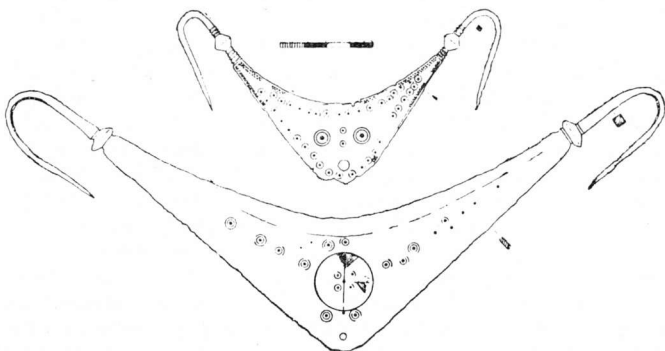
3. ΑΑΑ, τ. 3 (1970), σ. 288 κ.ε.

4. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 17 κ.ε.

5. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 21, σημ. 16. Ὁμοίαν ὁ Δ. Κ α ν α τ σ ο ῦ λ η ς, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 2 κ.ε.

6. Πρβλ. «Μακεδονικά», τ. 13 (1973), σ. 487.

έρχονται όχι από την Πιερία, ἀλλ' από την Ἄνω Μακεδονία στο Βέρμιο καὶ ὅτι ἡ ἱστορία στοῦ Θουκυδίδη προϋποθέτει τὸ μῦθο στὸν Ἡρόδοτο. Τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Μαρσύα (Fr. Gr. Hist., ὁρίθ. 135-36, ἀπόσπ. 13) δὲν ἀλλάζει τὴν εἰκόνα. Καὶ ἡ κοινὴ ἐκβολὴ στὴ θάλασσα τοῦ Λουδία καὶ τοῦ Ἀλιάκμονα ὀρίζουν «γῆν τὴν Βοττιαῖδα τε καὶ Μακεδονίδα» στὴν παραλία, ὅχι στὰ βουνά. Ἄν ὁ Θουκυδίδης ἀναφέρει πρώτη κτήση ἰῶν Μακεδόνων τὴν Πιερία, νομίζω ὅτι τοῦτο προϋποθέτει τὸ γνωστὸ ἤδη ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο, ὅτι κατέχουν προηγουμένως τὸ Βέρμιο καὶ τὴν Ἡμαθία, δηλαδὴ τίς ἀμμουδιές,

Εἰκ. 6. Χάλκινες μίτρες ἀπὸ τὸ Ἀξιόκαστρο Βοΐου (4)

ποὺ θὰ ἄλλαζαν ὄψη σὲ κάθε νέα καιεβασιά ἐνὸς ἡ ὄλων τῶν ποταμῶν. Ἀπὸ τὸ Βέρμιο ξεκινοῦν καὶ πᾶνε μιὰ πρὸς Νότον (πρὸς τὴν Πιερία) καὶ μιὰ πρὸς Ἀνατολὰς (πρὸς Βοττιαία) καὶ ὅχι μὲ ἀφετηρία τὴν Πιερία πρὸς τὴ Βοττιαία, ἡ ὁποία ἔτσι ἀπορροφᾷ τὴν Ἡμαθία.

Στὴν Cambridge Ancient History τονίζεται ἡ σημασία τῆς οδοῦ Ἀξιού-Μοράβα τόσο στοὺς προϊστορικοὺς ὅσο καὶ στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους¹. —Στὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο τοῦ βιβλίου γιὰ τὸν Τάφο τῶν Λευκαδίων εἶχα γράψει²: «Ἐπανειλημμένως ἤκουσα μηχανικοὺς καὶ ἄλλους τεχνικοὺς, ἐργασθέντας εἰς τὰ ἀποξηραντικὰ ἔργα, νὰ κάμνουν λόγον περὶ ἀρχαίων ἀντικειμένων εὐρεθέντων κατὰ τὴν διάνοιξιν τάφων διὰ μηχανικῶν μέσων, ὅτε ἐξετελοῦντο τὰ ἔργα εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Λίμνης» (τῶν Γιαννιτσῶν, ἐννοεῖται). «Ἀξιόπιστοι δὲ κατὰ τὰ ἄλλα, ἀλλ' ἄμοιροι εἰδικῶν ἀρχαιολογικῶν

1. CAH I, 1, Prolegomena and Prehistory, Cambridge 1970, σ. 38.

2. Φ. Πέτσα, Ὁ Τάφος τῶν Λευκαδίων, Ἀθῆναι 1966, σ. 16.

γνώσεων, "Έλληνες και 'Αμερικανοί τεχνικοί όμιλούν συγκεκριμένως και περί λειψάνων όδοϋ εύθυγράμμου και πλακοστρώτων, τὰ όποια, λέγουν, ήσαν σαφή, με κατεύθυναν από Πέλλης πρὸς Βέροιαν. Δυστυχῶς οϋδείς δύναται νὰ δώση άπηκριβωμένως πληροφορίας σήμερον, τριάκοντα ἔτη μετά την έκτέλεσιν τών ἔργων, μάλιστα περί τής πιθανῆς χρονολογίας τής όδοϋ και τής άκριβοϋς θέσεως τών άποκαλυφθέντων τότε λειψάνων». Τήν 13.3.1969 όδηγήθηκα από τεχνικούς τών ἔργων έκβαθύνσεως τής κοίτης τοϋ Λουδία σέ σημείο πρὸς Ν τής Πέλλας, όπου είδα πλῆθος λίθων και άρχιτεκτονικῶν μελῶν, τὰ όποια έφωτογράφησα εἰς ἔγχρωμα slides. Ήταν σκόρπια από τή μιὰ και τήν ἄλλη τής κοίτης, τὰ πιὸ πολλά στοῦ άριστεροῦ άνάχωμα. Στα τοιχώματα τής κοίτης ήταν όρατά λείψανα τεχνικοϋ ἔργου. Και στοῦ βάθος τής κοίτης τοϋ ποταμοϋ οἱ έκσκαφεῖς προσέκρουαν στα λείψανα τοϋ ίδιου ἔργου. Έσχημάτισα τήν εντύπωση ότι τὸ ἔργο ήταν όδογέφυρα (causeway), άνάχωμα ἢ κάτι τέτοιο¹, κατασκευασμένο με λίθους και άρχιτεκτονικά μέλη σέ δεύτερη χρήση. Ή άνόνητη και όδυνηρή μετάθεσή μου στήν Πάτρα ματαίωσε και σ' αὐτὸ τὸ σημείο κάθε ἐνέργεια. Ίσως δὲν εἶναι άκόμη άργά. —Θὰ περίμενε κανείς νὰ βρῇ στὸν Έβλιγιὰ Τσελεμπή² κάποιον είδηση, άπλη μνεία ἔστω, άρχαίων ἑλληνικῶν τόπων και μνημείων στή Μακεδονία, ἄλλ' εἶναι άπογοητευτικά άγονη ἢ προσπάθεια νὰ βρεθῇ κάτι συγκεκριμένο και ὠφέλιμο από τήν άποψη τοϋ κλασσικοϋ άρχαιολόγου. Ίσως τὸ χαρακτηριστικώτερο παράδειγμα εἶναι από τὸ Γ' Μέρος, Κεφάλαιο 1, με τὸν τίτλο: «Περιγραφή τής Κοιλιάδας τοϋ Verebiye, δηλαδή τοϋ Κάστρου τών Γενιτσῶν τοϋ Βαρδάρη (Vardar Yenicesi)». Τὸ κεφάλαιο άρχίζει με τὰ ἑξῆς: «Εἶναι δύο κάστρα»· τὸ ἓνα εἶναι τὸ κάστρο τοϋ βασιλιᾶ Bikāri, πού, ὡπως λένε, βρισκόταν σέ μιὰ ἄκρη τής πόλης· τὸ ἄλλο κάστρο εἶναι στὸν τόπο όπου εἶναι χτισμένη τώρα ἡ πόλη· τὸ λένε κάστρο τοϋ Βιρέμπνε. Γι' αὐτὸ στοῦ αὐτοκρατορικοῦ κτηματολόγιο ὀνομάζεται κάστρο τών Γενιτσῶν τοϋ Βαρδάρη τής πεδιάδας τοϋ Βιρέμπνε.

Ὁ ίδρυτής του: Ἀπό τοὺς βασιλιάδες τών Ἑλλήνων (Rūm) δύο ἀδέλφια πάλι τής γενιᾶς τοϋ Φιλίππου (Fili kōs) ἔχτισαν δύο κάστρα· τὸ ἓνα εἶναι κτίσμα τοϋ βασιλιᾶ Τικρὸ (Tikrōr Kirāl), τὸ ἄλλο τοϋ βασιλιᾶ Βίρμπνε (Virbene Kirāl). Ἀφοϋ πολλοὶ βασιλιάδες τὰ μετεβίβασαν ὅνας στὸν ἄλλον, τέλος κατὰ τὸ ἔτος 764 τὰ κατέκτησε ὁ Γαζή Έβρενός, ἓνας από τοὺς ἑμίρηδες τοϋ Γαζή Χουνταβεντικιάρ».

1. Πρβλ. π.χ. L e a k e, Travels in Northern Greece, τ. III, σ. 219, όπου ὁ Ἀντώνιος κατασκευάζει causeway στοῦ ἑλὸς τών Φιλίππων.

2. Στήν ἐπιμελημένη ἐπιστημονική έκδοση τής Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, στή σειρά Μακεδονική Βιβλιοθήκη (ὑπ' άριθ. 39): Β α σ ί λ η Δ η μ η τ ρ ι ᾶ δ η, Ἡ Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατὰ τὸν Έβλιγιὰ Τσελεμπή (Εἰσαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια), Θεσσαλονίκη 1973.

Τῆς δευτέρας παραγράφου τὰ «δύο κάστρα» θυμίζουν τὰ δύο κάστρα τῆς Πέλλας, τὴν Ἀκρόπολη καὶ τὸ Φάκο (ἢ τὰ λείψανα στὰ «Λουτρά τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου»). Ὅπωςδήποτε ἡ πηγὴ τοῦ Τσελεμπή δὲν ἦταν τόσο ἀνιστόρητη καὶ εὐφάνταστη, ὅσο ἕνας χωρικός ἀπὸ τὸν Κάτω Κοπανὸ (τώρα Χαρίεσσα), ποὺ προσπαθοῦσε νὰ μὲ πείσῃ ὅτι ὁ τάφος τῶν Λευκαδιῶν εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ ἔργα, ποὺ ξέρει, τοῦ Κράλιε Μάρκο!

Γιὰ τὴν Ἀμυδῶνα ἰδὲ ἀνωτ., ἀριθ. 1 (Toynbee) καὶ 3 (Edson).

Τὸ καθαρὰ τοπογραφικὸ ἄρθρο τῆς Μαρίας Γ. Παπαγεωργίου σὲ προηγούμενο τόμο αὐτοῦ τοῦ περιοδικοῦ¹, δὲν θὰ τὸ συνοψίσουμε, ἀφοῦ εἶναι προσιτὸ στὰ Μακεδονικά, ἰδὲ ὅμως καὶ κατωτέρω, ἀριθ. 26 καὶ στοὺς τόπους.

Γιὰ τὰ ὅρια τῆς Μακεδονίας πρβλ. καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 1 καὶ 4, καὶ κατωτ., ἀριθ. 19 καὶ 26.

6. Ἱστορία. Σταθμὸ στὶς ἱστορικὲς σπουδὲς μὲ θέμα τὴν Ἀρχαία Μακεδονία ἀπετέλεσε τὸ Α΄ Διεθνὲς Συμπόσιο τῆς Θεσσαλονίκης, 26-29 Αὐγούστου 1968, τοῦ ὁποίου ἡ ἐπιτυχία κατὰ μέγα μέρος ὀφειλόταν στὸν ἀείμνηστο Βασίλη Λαοῦρδα καὶ στὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Wisconsin Charles F. Edson. Ἀπὸ τὶς ἀνακοινώσεις τοῦ Συνεδρίου, ὅπως φαίνεται στὰ Πρακτικά², οἱ περισσότερες εἶναι καθαρὰ ἱστορικὸ περιεχομένου (Edson, Hammond, Ellis, Mihailov, Stagakis, Mikrojanakis, Dell, Giovannini, Dascalakis, Κανατσούλης). Μιλῆσαμε γι' αὐτὲς σὲ προηγούμενο τόμο τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ³. Στῇ σειρᾷ Classic European Historians, ἐξεδόθη τὸ βιβλίο, ποὺ ἀναφέραμε (ἀνωτ., ἀριθ. 1) μὲ ἀποσπάσματα κατ' ἐκλογὴν ἀπὸ τὴν Ἱστορίᾳ τῆς Ρώμης τοῦ Theodor Mommsen (τόμος 5) μὲ εἰσαγωγὴ τοῦ ἐκδότου T. Robert S. Broughton. Ἔτσι ἐγίναν εὐπρόσιτες καὶ ἐπίκαιρες πάλι μερικὲς ἀπὸ τὶς αὐθεντικὲς, ἐνδιαφέρουσες καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς Μακεδονίας, σελίδες τοῦ ἱστορικοῦ ποὺ ἔθεσε τὰ θεμέλια τῆς Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας. Διαβάζουμε π.χ. (σ. 11) καὶ μεταφράζω:

«Ἡ Μακεδονία ὑπῆρξεν ἐπὶ αἰῶνες Ρωμαϊκὴ Ἐπαρχία. Ποτὲ δὲν ἐφθασε, ὡς Ρωμαϊκὴ Ἐπαρχία, πέρα ἀπὸ τοὺς Στόβους πρὸς Βορρᾶν καὶ πέρα ἀπὸ τὰ βουνὰ τῆς Ροδόπης πρὸς Ἀνατολάς»,... «ὡς τὶς ἐκβολὲς τοῦ Νέστου»⁴. Μόνον στὶς μέρες μας ἐφθασε ἡ Ἀρχαία Μακεδονία ὡς τὶς πηγὲς τοῦ Ἀξιόυ (γιὰ νὰ περιλάβῃ τὰ Σκόπια) καὶ κόπηκε στὰ δυὸ ἀπ' Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς (γιατί);⁵.

1. Μαρία Γ. Παπαγεωργίου, Ἔστι ἐκ τῆς Πρασιάδος λίμνης σύντομος κάρτα ἐς τὴν Μακεδονίαν (Ἡροδ. V, 17), «Μακεδονικά», τ. 10 (1970), σ. 1 κ.έ.

2. Ἀρχαία Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1970.

3. «Μακεδονικά», τ. 11 (1971), σ. 450 κ.έ.

4. T. h. Mommsen, ἔ.α., σ. 315.

5. Ἰδὲ «Μακεδονικά», τ. 13 (1973), σ. 481 κ.έ.

Σημειώνουμε μιάν ακόμα βιβλιοκρισία της ρωσικής 'Ιστορίας της 'Αρχαίας Μακεδονίας του Α. S. Chofman από τὸν Heinz Heinen¹. Περιλαμβάνει καὶ τὴν περίοδο τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ 'Αλεξάνδρου ὁ τρίτος τόμος νέας ἰταλικῆς εἰκοσάτομης παγκόσμιας ἱστορίας ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ὡς τὶς ἡμέρες μας².

Τὸ χρυσὸ ἄγαλμα τοῦ 'Αλεξάνδρου Α', ἀνάθημά του στοὺς Δελφοὺς ἀπὸ τὰ Περσικὰ λάφυρα, περιλαμβάνει στὴν ἐξέταση τῶν ἀναθημάτων ἀπὸ τοὺς Περσικοὺς πολέμους ὁ Werner Gauer³. Γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ 'Αρχελάου (μᾶλλον κι ὄχι γενικὰ γιὰ τοὺς Μακεδόνες, γιὰ τοὺς ὁποίους θὰ μπορούσαν νὰ λεχθὼν περισσότερα) εἶναι διαφωτιστικὴ ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Θ. Τζαννετάτου στὸ Διεθνὲς Συνέδριο Σπουδῶν τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης τῆς Σόφιας⁴. Ἰδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 28.

Στὸ ἐξαίρετο βιβλίον γιὰ τὶς Συμμαχίες καὶ τὶς Συμπολιτεῖες τοῦ J. A. O. Larsen ἐνδιαφέρουν καὶ τὰ γενικὰ κεφάλαια καὶ τὰ εἰδικότερα γιὰ τὴ Συμμαχία τῶν πόλεων τῆς Χαλκιδικῆς (σ. 58 κ.έ.) καὶ γιὰ τὶς τέσσερες μακεδονικὲς Μερίδες κατὰ τὴ Ρωμαϊοκρατία (σ. 295 κ.έ.). Συζητοῦνται ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς ἱστορικοὺς κυρίως τὰ Κοινὰ (ὡς πρὸς τὴ φύση τους, τὴν ὀργάνωση καὶ τὴ λειτουργία τους), ἐνῶ οἱ τέσσερες Μερίδες τῆς Μακεδονίας προηγουμένως ἀπασχόλησαν τοὺς ἱστορικοὺς σχεδὸν μόνον ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς Ρώμης⁵. Γιὰ τὸ Κοινὸν τῶν Χαλκιδέων ἰδὲ καὶ κατωτέρω (Χαλκιδ. Γεν. Βιβλιογρ.).

Παλαιά, διαφόρων ἱστορικῶν, διάσπαρτα ἄρθρα πάνω σὲ πολιτειακὰ θέματα, πὺ ἀναφέρονται καὶ στοὺς Χαλκιδεῖς καὶ στοὺς Μακεδόνες, συγκέντρωσε ὁ Fritz Gschnitzer⁶. Ἐπίσης ἀναφέρεται σὲ πόλεις τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Χαλκιδικῆς καὶ στὶς σχέσεις τους πρὸς τοὺς 'Αθηναίους καὶ τοὺς Μακεδόνες ἄρθρο τοῦ Samuel K. Eddy⁷.

Στὸν J. R. Ellis, τοῦ Monash University τῆς Αὐστραλίας, ἕνα φίλο τῆς

1. «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), σ. 349 κ.έ. Πρβλ. Χρονικά 1966-1967, ἀριθ. 6, σημ. 4.

2. Mario Attilio Levi, *Graecia e Persia fino ad Alessandro Magno*, Torino 1970.

3. Werner Gauer, *Weihgeschenke aus den Perserkriegen*, Tübingen 1968, σ. 40, 101 καὶ 127.

4. CIESEE, σ. 79-81.

5. J. O. Larsen, *Greek Federal States, Their Institutions and History*, Oxford 1968. Πρβλ. βιβλιοκρισίες εἰς «Revue Belge de Philologie et d'Histoire», τ. 46 (1968), σ. 1444 κ.έ., «Antiquité Classique», τ. 37 (1968), σ. 754 κ.έ. (R. Foray), «Phoenix», τ. 22 (1968), σ. 346 κ.έ. (I.A.F. Bruce), REG, τ. 82 (1969), σ. 622 κ.έ. (P. Pédech), «A. J. Phil.», τ. 90 (1969), σ. 81 κ.έ. (James H. Oliver), «Mnemosyne», τ. 23 (1970), σ. 448 κ.έ. (A. B. Breebaart), «Revue de Philologie», τ. 44 (1970), σ. 108 κ.έ. (P. Gauthier).

6. F. Gschnitzer, *Zur Griechischen Staatskunde*, Darmstadt 1969.

7. S. K. Eddy, 'Επιφορά in the Tribute Quota Lists, «A. J. Phil.» τ. 89 (1968), σ. 129 κ.έ., κυρίως σ. 138 κ.έ.

Μακεδονίας, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνακοίνωσή του στὸ Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία, ὀφείλομε δύο ἀκόμη ἄρθρα του μακεδονικοῦ ἐνδιαφέροντος, δημοσιευμένα σὲ προηγούμενο τόμο τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ, στὴν ἀγγλική. Στὸ πρῶτο, μὲ βάση τὶς πληροφορίες τοῦ Διοδώρου κυρίως, ἀποκαθιστᾷ τὰ ἀμφισβητούμενα γεγονότα τοῦ 393/2 π.Χ. καὶ ἐξῆς, ὡς πρὸς τὶς σχέσεις καὶ ἀντιθέσεις τοῦ Ἀμύντα Γ' πρὸς τοὺς Ἰλλυριοὺς ἀπὸ τῆ μιᾶ καὶ πρὸς τοὺς Ὀλυνθίους ἀπὸ τὴν ἄλλῃ¹. Στὸ δεύτερο² πραγματεύεται τὴν πολιτικὴ μεταφύτευσεως πληθυσμῶν τοῦ Φιλίππου Β' (κυρίως Ἰουστ. VIII, 5.7-6.2), τὴν ὁποία ὁ Μακιαβέλλι προέβαλε ὡς πρότυπο. Τὸ πολυσέλιδο βιβλίο τοῦ Χριστοφόρου Νάλτσα γιὰ τὸ Φίλιππο Β' κυκλοφόρησε, στὴ σειρὰ «Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη» τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν (ὑπ' ἀριθ. 32)³, μὲ πολλὴ καθυστέρηση. Τὸ χειρόγραφο εἶχε παραδοθῇ κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1952 καὶ μόνον προσθήκες, ἰδίως σὲ παραπομπές, ἔγιναν ἔκτοτε.

Ὁ κατ' ἐξοχὴν ἱστορικὸς τῆς Μακεδονίας καθηγητὴς Δημήτριος Κανατσούλης συνεχίζει τὶς μακεδονικὲς μελέτες του. Δύο νέα δημοσιεύματά του περιελήφθησαν σὲ προηγούμενους τόμους αὐτοῦ τοῦ περιοδικοῦ. Στὴν πρώτη ἐξετάζεται ὁ Ἀντίπατρος ὡς στρατηγὸς καὶ πολιτικὸς μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου⁴. Στὴ δεύτερη ἐρευνᾶται πότε ὁ Φίλιππος Β' ἔλαβε τὸν τίτλο τοῦ βασιλέως καὶ δίδεται ἡ ἀπάντησις: κατὰ τὸ 358 π.Χ.⁵ Πρὸς τὸ Συμπλήρωμα τῆς Μακεδονικῆς Προσωπογραφίας (σχετικὰ στὰ Χρονικὰ 1966-67, Μακεδονικά 9, 1969, σ. 111 κ.έ.) πρβλ. βιβλιοκρισία μὲ παρατηρήσεις τοῦ Jean Pouilloux⁶.

Ὁ G. T. Griffith, ἀπὸ τὸν ὁποῖο περιμένομε τὴ συνέχεια τῆς Ἱστορίας τῆς Μακεδονίας (2ο καὶ 3ο τόμο, σὲ συνεργασία μὲ τὸν N. G. L. Hammond), συμφωνεῖ μὲ τὸν Chr. Ehrhardt γιὰ τὴν κατάληψη τῶν Παγασῶν τὸ 352 π.Χ. (καὶ ὄχι νωρίτερα). Πρβλ. Μακεδονικά 9, 1969, σ. 110 κ.έ. Ἀλλὰ δὲν δέχεται ὅτι ὁ Φίλιππος δὲν ἐπενέβη καθόλου στὴ Θεσσαλία πρὶν ἀπὸ τὸ 353 π.Χ. Στὸ ἄρθρο ὑπάρχουν καὶ ἄλλα ἐνδιαφέροντα σημεῖα⁷.

1. J. R. Ellis, Amyntas III, Illyria and Olynthos, 393/2-380/79, «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), σ. 1 κ.έ.

2. J. R. Ellis, Population-Transplants by Philip II, «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), σ. 9 κ.έ.

3. Χρ. Α. Νάλτσα, Φίλιππος Β' ὁ Μακεδών, Πρβλ. βιβλιοκρισίαν εἰς «Μακεδονικά», τ. 13 (1973), σ. 445 κ.έ. (Δ. Κανατσούλης).

4. D. Kanatsoulis, Antipatros als Feldherr und Staatsmann nach dem Tode Alexanders des Grossen, «Μακεδονικά», τ. 8 (1968), σ. 121 κ.έ. Πρβλ. βιβλιοκρισία εἰς REG, τ. 82 (1969), σ. 186 κ.έ. (Paul Pédech).

5. «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), σ. 237 κ.έ.

6. REA, τ. 70 (1968), σ. 483 κ.έ.

7. G. T. Griffith, Philip of Macedon's Early Interventions in Thessaly (358-352 B.C.), «Classical Quarterly», τ. 20 (1970), σ. 67 κ.έ.

Ὁμιλία τοῦ φιλόστορος συγγραφέως Παναγιώτου Γυιόκα περὶ τῆς συμμάχιας τοῦ Φιλίππου Ε' μετὰ τοῦ Ἀννίβα κατὰ τῆς Ρώμης δημοσιεύθηκε με ὑποσημειώσεις καὶ προκάλεσε ὀξεῖα κριτικὴ τοῦ καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας Δημ. Κανατσούλη, στὴν ὁποία ἀπάντησε καὶ προκάλεσε ἀκόμη ἐκτενέστερη καὶ ὀξύτερη κριτικὴ¹. Διδαχθῆκαμε ἔτσι ἀρκετά.

Στὸ βιβλίο τοῦ Pierre Grimal γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Ἐποχὴ καὶ τὴν ἄνοδο τῆς Ρώμης βρίσκει κανεῖς λίγες σχετικὰ πληροφορίες καὶ γιὰ τὴ μακεδονικὴ μητροπολιτικὴ περιοχὴ, στὴν ἀγγλικὴ ἔκδοση, ἡ ὁποία μένει καθυστερημένη σὲ ἐνημέρωση ἀρχαιολογικὴ, ὅπως συμβαίνει συχνὰ μετὰ τὰ ἱστορικὰ συγγράμματα. Τὸ κεφάλαιο π.χ. «The Hellenistic East in the Third Century B. C.», γιὰ τὸ ἰδιωτικὸ σπῆτι στὶς ἑλληνιστικὰ πόλεις, ἀναφέρεται στὴν Ὀλυνθο («fifth century», λέει) καὶ δὲν φαίνεται νὰ ξέρη τὴν Πέλλα. Μία κακὴ εἰκόνα τοῦ ἀριστεροῦ μισοῦ τοῦ ψηφιδωτοῦ μετὰ τὸ κυνήγι τοῦ λιονταριοῦ ὀφείλεται στὸ «Photo-Hassia»!² Ἐνδιαφέρουν κυρίως τὰ κεφάλαια 1, 2, 3 καὶ 5.

Γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Carl Schneider, *Kulturgeschichte der Hellenismus*, I, 1967, II, 1969, πρβλ. βιβλιοκρισία τοῦ Georg Luck με ἐπιφυλάξεις καὶ παρατηρήσεις³. Στοῦ Ernst Meyer τὴν Εἰσαγωγὴ στὴν Ἀρχαία Πολιτειολογία⁴ βλέπει κανεῖς παρατηρήσεις καὶ γιὰ τὰ ἑλληνιστικὰ κράτη (σ. 126 κ.έ.) καὶ βιβλιογραφία σχετικὴ (σ. 304 κ.έ.). Ἀξιόπρόσεκτο εἶναι τὸ βιβλίο τοῦ C. Bradford Welles γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο καὶ τὸν Ἑλληνισμό⁵.

Ἱστορικὴ μελέτη τοῦ N. G. L. Hammond ἐνδιαφέρει καὶ γιὰ τὰ τοπογραφικὰ συμπεράσματά της μετὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς Διμάλλης (Dimallum) στὴν ἀκρόπολι τοῦ Krotone (ἰδὲ ἀνωτ., ἀριθ. 3)⁶. Ὁ German Hafner ἀναγνωρίζει τὴ μορφή τοῦ νικητοῦ τῆς Πύδνας L. Aemilius Paulus σὲ ἐρμαϊκὴ στήλη, ποὺ εἶχεν εὑρεθῇ στὸ auditorium τοῦ Μαικίνα στὴ Ρώμη, ἐπίσης σὲ πῆλινο ἀνάγλυφο τῶν Ἀθηνῶν κ.λ.⁷ Ὁ M. Glyn Morgan, τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Καλιφορνίας, Los Angeles, ἀμφισβητεῖ ὅτι ὁ Q. Caecilius Metellus Macedonicus (ἀνθύπατος τὸ 148, ὕπατος τὸ 143 π.Χ.) ὠργάνωσε τὴν Ἐπαρχία τῆς Μακεδονίας καὶ ὑποστηρίζει ὅτι αὐτὸ ἦταν ἔργο τοῦ L. Mummius (ὑπατος τὸ 146 π.Χ.). Τὰ ἐπιχειρήματά του εἶναι χρονολογικὰ κυρίως. Συζητοῦν-

1. Παναγιώτου Κ. Γυιόκα, Ἡ συμμαχία Φιλίππου Ε' μετὰ τοῦ Ἀννίβα κατὰ τῆς Ρώμης, Θεσσαλονίκη 1969. Πρβλ. «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), σ. 377 κ.έ., τ. 10 (1970), σ. 293 κ.έ. καὶ 333 κ.έ.

2. P. Grimal, *Hellenism and the Rise of Rome*, London 1968, εἰκ. 41.

3. «Gnomon», τ. 42 (1970), σ. 469-480.

4. Ernst Meyer, *Einführung in die antike Staatskunde*, Darmstadt 1968.

5. C. Bradford Welles, *Alexander and the Hellenistic World*, Toronto 1970.

6. N. G. L. Hammond, ἔ.α.

7. German Hafner, *Das Bildnis des L. Aemilius Paulus*, ÖJh, τ. 48 (1966/7), σ. 5 κ.έ.

ται: ἡ ἐκστρατεία στὴ Μακεδονία τὸ 148 π.Χ., ἄλλες ἐπιχειρήσεις ἐναντίον ἀπαιτητῶν τοῦ θρόνου, τὰ γεγονότα στὴν Ἀχαϊκὴ Συμπολιτεία μὲ τὴν ἀποστασία τῆς Σπάρτης κ.λ., ἡ δραστηριότητα τοῦ Μομμίου στὴ Μακεδονία κ.λ. Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἡ ὀργάνωση τῆς Ἐπαρχίας τῆς Μακεδονίας δὲν μπορεῖ νὰ ἔγινε τὸ 148 καὶ εἶναι ἀπίθανο νὰ ἔγινε τὸ πρῶτο ἐξάμηνο τοῦ 147 π.Χ. Πρέπει νὰ εἶναι ἔργο τοῦ L. Mummius. Ἡ συζήτηση τῶν σχετικῶν πηγῶν παρουσιάζει πολλαπλὸ ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ ἀναφέρεται σὲ μιὰ κρίσιμη περίοδο τῆς μακεδονικῆς ἱστορίας καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ γενικώτερα¹.

Ὁ Ἑλβετὸς ἱστορικὸς Adalberto Giovannini σὲ ἄρθρο του πραγματεύεται τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου μακεδονικοῦ πολέμου (171-168 π.Χ.) ποὺ κατέληξε στὴ συμφορὰ τῆς Πύδνας².

Ἐνα μέρος τῆς ἱστορίας τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν βορείων γειτόνων τους περιλαμβάνεται στὸ νέο βιβλίον τῆς σειρᾶς History of the Provinces of the Roman Empire γιὰ τὴ Δαλματία³. — Ἀγνωστος ἀνθύπατος Μακεδονίας, σὲ ἐπιγραφή τῆς Σίδης τῆς Παμφιλίας πέρασε ἀπὸ ἄρθρο τοῦ H.-G. Pflaum στὸ Israel Exploration Journal 19, 1969, σ. 225-233, στὸ Année Epigraphique, μὲ παρατηρήσεις στὸ χρονολογικὸ κατάλογο ἀνθυπᾶτων τῆς Μακεδονίας τοῦ H. G. Pflaum⁴. — Σημεῖα καὶ τῆς μακεδονικῆς ἱστορίας ἀναφέρονται ἢ καὶ συζητοῦνται στὸ βιβλίον τοῦ Donald Earl γιὰ τὴν Ἑποχὴ τοῦ Αὐγούστου: ἡ διοίκησή της ἀπὸ τὸν πατέρα τοῦ Αὐγούστου (61 π.Χ.), ἡ κατάληψή της διαδοχικὰ ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο (σ. 20) καὶ ἀπὸ τὸ Βρούτο, ἡ μάχη τῶν Φιλίππων (ἐδῶ συναντοῦμε ἕνα ἀνύπαρκτο ὄνομα γιὰ τὴν Ἀμφίπολη, Neoechevi, σ. 33), ὕστερα ὁ M. Licinius Crassus, ὁ M. Primus, ὁ M. Lollius κ.λ.⁵ — Ὁ πρῶτος τόμος τῆς Προσωπογραφίας τῶν ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων⁶ θὰ χρησιμεύσει καὶ στὸ μελετητὴ τῆς ρωμαϊκῆς Μακεδονίας.

Μιὰ σειρὰ δημοσιεύσεων εἶναι πιὸ πολὺ κριτικὴ καὶ ἀνάλυση τῶν πηγῶν. Ὁ Gerhard Dobesch πραγματεύεται γιὰ τὴν Πανελλήνια Ἰδέα κατὰ τὸν 4ον αἰ. π.Χ. καὶ γιὰ τὸν Ἰσοκράτη πρὶν ἀπὸ τὸ «Φίλιππο» του, ὕστερα γιὰ τὸ «Φίλιππο» ἀναλυτικὰ, γιὰ τὴν πρόθεση καὶ τὰ ἀποτελέσματα. Καὶ φυσικὰ γιὰ τὴν ἀντίδραση τῶν ἀντιμακεδόνων, ὅποτε ἀναπόφευκτα ἔρχεται καὶ τὸ ζήτημα τῆς ἐλληνικότητος τῶν Μακεδόνων καὶ τῆς σημασίας τοῦ «Φιλίπ-

1. M. Glyn Morgan, Metellus Macedonicus and the Province Macedonia, «Historia», τ. 18 (1969), σ. 422 κ.ε.

2. BCH, τ. 83 (1969), σ. 853 κ.ε. Γιὰ τὸ νεαρὸ ἱστορικὸ ἰδὲ G. Daux, αὐτ., σ. 430.

3. J. J. Wilkes, Dalmatia, London 1969.

4. «Année Epigraphique», 1969-70, σ. 119, ἀριθ. 606.

5. Donald Earl, The Age of Augustus, London 1968.

6. Jones-Martindale-Morris, The Prosopography of the Later Roman Empire, I, A. D. 260-395, Cambridge 1971.

που» στο ζήτημα¹. — Ἀνάλυση καὶ κριτικὴ τοῦ Πολυβίου καὶ σχετικῶν πηγῶν εἶναι ἡ παλαιὰ (1940) μελέτη τοῦ Karl-Ernst Petzold, ποὺ ἐπανεκδόθηκε². Βλέπω βιβλιοκρισία γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ G. A. Lehmann περὶ τῆς ἀξιοπιστίας τοῦ Πολυβίου ἀπὸ τὸν Robert Drews³. Ἡ αὐθεντία γιὰ τὸν Πολύβιο, ὁ καθηγητὴς F. W. Walbank, μᾶς μίλησε εἰδικώτερα γιὰ τὸν Πολύβιο καὶ τὴ Μακεδονία στὸ Α΄ Συμπόσιο τῆς Θεσσαλονίκης⁴. Γιὰ τὸ Ἱστορικὸ Ὑπόμνημα στὸν Πολύβιο καὶ γιὰ τὴ νέα ἐκδοση τοῦ Φιλίππου Ε΄ βιβλιοκρισίες τῶν J. A. O. Larsen καὶ Stewart Irvin Oost ἀντιστοιχοῦν⁵.

Ὁ H. D. Westlake⁶ παρατηρεῖ ὅτι παρεκβάσεις λίγο-πολύ ὅσχετες πρὸς τὸ κύριο θέμα του ὁ Θουκυδίδης κάμει περισσότερες στὸ πρῶτο μισό τῆς Ἱστορίας του (1.1-5.24) καὶ εἰδικώτερα γιὰ τὴ Βόρειο Ἑλλάδα, ὅπου ἔχει προσωπικὴ ἀντίληψη τῶν τόπων καὶ τῶν πραγμάτων (σ. 14 κ.έ.). — Ὁ A. B. Bosworth συζητεῖ τὴ σχέση μετὰ τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Καλλισθένη τοῦ Ὀλυνθίου καὶ συμπεραίνει ὅτι ὁ Καλλισθένης ἦταν βέβαια συγγενὴς τοῦ Ἀριστοτέλη, ἔζησαν ἕναν καιρὸ μαζί, ἀλλὰ δὲν εἶναι νὰ παίρνη κανεὶς «τοῖς μετρητοῖς» πληροφορίες, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε μαθητὴ τὸν Καλλισθένη, ὅτι αὐτὸς τὸν σύστησε στὸν Ἀλέξανδρο κ.λ. Ἀντίθετα, μπορεῖ νὰ ἦταν μεγαλύτερη ἡ ὠφέλεια τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὴ σχέση του μὲ τὸν Καλλισθένη. — Ὁ W. E. Thompson διορθώνει χωρίο τοῦ Λιβίου (XXXI, 39, 6)⁷.

Στὴ Συλλογὴ ἐπιγραφῶν καὶ ἄλλων παραλλήλων ἱστορικῶν πηγῶν γιὰ συνθήκες συμμαχίας κ.λ.⁸ ὅπως στοὺς δύο προηγούμενους τόμους τῆς, ἔτσι καὶ στὸν τρίτο, ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1969, περιλαμβάνονται πηγές, συσχετισμένες καὶ ὑπομνηματισμένες, σχετικὲς καὶ πρὸς μακεδονικὰ πράγματα, ὅπως π.χ. εἰρήνη καὶ συμμαχία μετὰ τοῦ Φιλίππου Β΄ καὶ Ἀθηναίων τὸ 338 π.Χ. (σ. 1 κ.έ., ἀριθ. 402), ἡ Συμμαχία τῆς Κορίθου 338/337 π.Χ. (σ. 3 κ.έ., ἀριθ. 403) κ.λ. Ἕνα χρησιμώτατο βιβλίο.

1. G. Dobesch, Der Panhellenische Gedanke im 4 Jh. v. Chr. und der «Philippos» des Isokrates, Vienna, ἔκδ. Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, 1968. Πρβλ. βιβλιοκρισία «AJPhil.», τ. 91 (1970), σ. 505 κ.έ.

2. K. - E. Petzold, Die Eröffnung des zweites römisch-makedonischen Krieger, Darmstadt 1968.

3. G. A. Lehmann, Untersuchungen zur historischen Glaubwürdigkeit des Polybios, Münster 1967, πρβλ. βιβλιοκρισία «AJPhil.», τ. 90 (1969), σ. 487-490 (R. Drews).

4. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 291-307.

5. «Class. Phil.», τ. 64 (1969), σ. 42-47 (J. A. O. Larsen) καὶ «Gnomon», τ. 40 (1968), σ. 314-315 (S. I. Oost).

6. H. D. Westlake, Essay on the Greek Historians and Greek History, New York 1969, σ. 14.

7. «AJPhil.», τ. 89 (1968), σ. 349-50.

8. Hatto H. Schmitt, Die Staatsverträge des Altertums, 3, Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 338 bis 200 v. Chr., München 1969.

Ὁ Claude Mossé συζητεῖ μετὰ τοὺς Β. Ο. Meritt καὶ Μ. Oswald τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηναίων μετὰ τὸ νόμο τοῦ Εὐκράτους καὶ ἀναφέρεται στὰ κρίσιμα γεγονότα τῶν ἐτῶν, ποὺ ὁ Φίλιππος πιέζει τὴν Ἀθήνα. Παρατηρεῖ ὅτι ταυτίζοντας τὸ Δημοσθένη μετὰ τὴ δημοκρατία καὶ τὸ Φίλιππο μετὰ τὴν τυραννίαν ἀπλοποιούμεε τὰ πράγματα. Δὲν ὑπάρχει τίποτε στὶς πηγὰς (κείμενα ἢ ἐπιγραφές), ποὺ νὰ μαρτυρῇ ἐχθρότητα τοῦ Φιλίππου πρὸς τὴν ἀθηναϊκὴ Δημοκρατία (σ. 78). — Τὴν ἐπιγραφὴ IG, I², 53, καὶ τὸ Θουκυδίδη (I, 57, 2-3) ξανασχετίζει ὁ Γεώργιος Παπαντωνίου σὲ ἀνακοίνωσή του στὸ 5ο Διεθνὲς Συνέδριο Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς, Καίμπριτζ 1967¹. — Φῶς ἀπὸ τὰ Λάβρανδα ἔρχεται στὴν Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, σὲ προβλήματα θεσμῶν ἢ καθαρὰ ἐπιγραφικὰ προβλήματα, ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές τῶν ὁποίων δημοσιεύθηκε ἤδη ὁ πρῶτος τόμος², ὅπου περιλαμβάνονται «ἐπιστολές» τοῦ Φιλίππου Ε' κ.λ. Ἕνας Θεσσαλονικεὺς τιμᾷται στῇ Μύκονο καὶ ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἀναφέρονται καὶ ἄλλοι στὶς Κυκλάδες³. — Πλησιέστερα, ἀπὸ τὸ βοιωτικὸ Ὠρωπὸ καὶ τὸ Ἱερὸ τοῦ Ἀμφιαράου, ἔρχονται πληροφορίες ἐπίσης ἐνδιαφέρουσες ἀπὸ νομίσματα (ιδεὲ κατωτ., ἀριθ. 23) καὶ ἐπιγραφές. Στὸν πίνακα τῶν κυρίων ὀνομάτων στὸ τέλος τοῦ βιβλίου τοῦ Βασ. Πετράκου⁴, εὐρίσκονται στοιχεῖα μακεδονικῆς προσωπογραφίας. Ἐκτὸς γνωστῶν βασιλέων καὶ στρατηγῶν (Φίλιππος, Ἀλέξανδρος, Ἀντίπατρος, Κάσσανδρος καὶ ὁ ἀδελφός του Πλείσταρχος, Περδίκκας Γ', Πολυπέρχων) καὶ Πρόξενοι:

*Ἀγαθοκλῆς Περιγένων Μακεδὼν
Ἀγάθων Βοντᾶ Εὐρώπιος Μακεδὼν
Αἴσυμος Ὀξυμένους Μακεδὼν
Ἀμύντας Ἀντιόχου Μακεδὼν
Ἀμύντας Περδίκκα Μακεδὼν, ὁ βασιλεὺς,
ἐπιτροπενόμενος ἐπὶ τοῦ Φιλίππου
Ἀντίπατρος Σώσιος Μακεδὼν
Δάμων Ἀζαίου Θετταλονικεὺς
Δημήτριος Ζωίλου Ὀλύνθιος
Ἡράκλειτος Εὐάνδρου Κασσανδρεὺς
Νικόμαχος Μακεδὼν ἐκ Θετταλονίκης
Στρόνβιχος Ἀγαθοκλέους Θάσιος
Τίμων Τιμόνακτος Θάσιος, καὶ
Φίλιππος Ἀλκιμάχου Μακεδὼν*

1. Acta, Oxford 1971, σ. 43 κ.ε.

2. J o n a s C r a m p a, Labranda, The Greek Inscriptions, Part I, Lund 1969.

3. BCH, τ. 94 (1970), σ. 662 κ.ε. (Μ. - Τ. Couilloud).

4. Β. Χ. Π e τ ρ ά κ ο υ, Ὁ Ὠρωπὸς καὶ τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου, Ἀθῆναι 1968, κυρίως σ. 25, 173 κ.ε. καὶ σποράδην.

κι ἓνας νικητὴς σὲ ἀγώνα δρόμου:

Μάλακος Μακεδὼν δόλιχον ἀνδρῶν

Χρονολογία: περὶ τὰ μέσα 4ου αἰ. π.Χ.

Μιά ἐπιγραφή τῆς Λεβαδειᾶς καὶ τρεῖς τοῦ Ἀμφιαρείου χρησιμοποιοῦν ὁ J. R. Ellis καὶ συμπεραίνει πὺς ὁ Φίλιππος Β' οὔτε γιὰ λίγο ὑπῆρξεν ἀντιβασιλεὺς καὶ πὺς οἱ ἐπιγραφὲς πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν στὰ μέσα τοῦ 335 π.Χ., ὅταν, μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Φιλίππου, ἐξεδηλώθη ἀνταρσία κατὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου. Πρβλ. ἀνωτ. Πετράκων καὶ ΑΔ 21, 1966, σ. 45 κ.έ., καὶ Κανασούλην, ἀνωτ. σ. 244, σημ. 5.

Ὁ Amir Mehdi Badi, τὸν ὁποῖο δὲν γνωρίζω ἀπὸ ἄλλο δημοσίευμα, σὲ σύγγραμμά του ἀνορθόδοξο¹, στὸν πρῶτο καὶ δεῦτερο τόμο, ποὺ βλέπω τώρα, παίρνει τοὺς Μακεδόνες (ὅπως κάνει καὶ με τοὺς ἄλλους Ἕλληνες καὶ με τοὺς Ρωμαίους) ἀπὸ τὴν ἀνάποδη! Τὸ πράγμα εἶναι τὰ ἴδια. Τὸ ζήτημα εἶναι ἂν ἀξίζει νὰ τὰ βλέπη κανεὶς πιὸ πολὺ ἀπὸ τὴν καλὴ ἢ ἀπὸ τὴν ἀνάποδὴ τους.

Ὁ Antony Andrews, καθηγητὴς τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας στὴν Ὁξφόρδη, σὲ βιβλίον του γιὰ τοὺς Ἕλληνες γενικά², τὸ ὁποῖο βλέπω τώρα, μιλάει γιὰ τὰ μεταλλεῖα τῆς Μακεδονίας (σ. 12, 103 καὶ 128), γιὰ τὴ μακεδονικὴ ξυλεία (σ. 143) καὶ φυσικὰ γιὰ τὴν κατὰκτηση τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες κ.λ. (σ. 72 κ.έ., 164 κ.έ., κ.ά.). Στοῦ J. K. Anderson τὸ βιβλίον γιὰ τὴ στρατιωτικὴ θεωρία καὶ πράξη στὴν ἐποχὴ τοῦ Ξενοφάντος³, γίνεται λόγος καὶ γιὰ μακεδονικὰ ὅπλα, στρατιωτικὴ ἐκγύμναση καὶ πολεμικὴ τακτικὴ. Τέλος, στὴ θεώρηση τῆς βυζαντινῆς καὶ τῆς νεώτερης φάσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὁ καθηγητὴς Ἀπόστολος Βακαλόπουλος ξεκινάει φυσικὰ ἀπὸ τίς ἐλληνικὲς ρίζες τῶν κλασσικῶν καὶ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ποὺ ἐνδιαφέρουν ἐδῶ ὡς πρὸς τὴ Μακεδονία ἰδιαίτερα⁴. Τοὺς ἀγῶνες τῶν Μακεδόνων κατὰ τῶν Ρωμαίων εἶχεν ὡς θέμα τῆς ὁμιλίας του κατὰ τὴν 26ῃ Ὀκτωβρίου 1969 ὁ καθηγητὴς τῆς Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης Θεόδωρος Χρ. Σαρκάκης. Ἀπὸ τὸ δημοσίευμα⁵ ἀποσποῦμε τὰ ἐξῆς οὐσιαστικὰ διδάγματα (σ. 16):

«Τὸ βασίλειον τῆς Μακεδονίας... ἂν καὶ εἰς ἔκτασιν μικρότερον τῶν

1. Amir Mehdi Badi, Les grecs et les barbares, L'autre face de l'histoire, Lausanne, I, 1963, II, 1966, III, 1968.

2. A. Andrews, The Greeks, London 1967.

3. J. K. Anderson, Military Theory and Practice in the Age of Xenophon, Berkeley and Los Angeles 1970, σποράδην.

4. B S, τ. 9 (1968), σ. 101 κ.έ. Πρβλ. σ. 495 κ.έ.

5. Χ. Σαρκάκης, Οἱ Ἀγῶνες τῆς Μακεδονίας ἐναντίον τῶν Ρωμαίων, Θεσσαλονίκη 1969.

δύο προηγούμενων (τῶν Πτολεμαίων καὶ τῶν Σελευκιδῶν)...ἦτο ὁμως πολὺ ἰσχυρότερον αὐτῶν, διότι εἶχεν ἐθνικὴν δυναστείαν καὶ λαὸν ὁμοιογενῆ. Ἡ Μακεδονία διέθετε τοὺς καλυτέρους στρατιώτας, τοὺς φαλαγγίτας, οἱ ὅποιοι μὲ τὰς μακρὰς σαρίσας τῶν ἐκυριάρχουν μέχρι τότε εἰς τὰ πεδία τῶν μαχῶν. Ἦσαν ἐπὶ πλέον οἱ Μακεδόνες οἱ πλέον νομιμόφρονες πολῖται τοῦ Ἀρχαίου Κόσμου. Εἶχον συνείδησιν τῶν κινδύνων τῆς ἀναρχίας, ἐπειδὴ εὐρίσκοντο εἰς τὰ σύνορα τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου, τοῦ ὁποίου ἀπετέλουν τὸ προπύργιον ἐναντίον τῶν ποικιλιώνων βαρβάρων ποὺ τοὺς περιστοιχίζον».

7. Μέγας Ἀλέξανδρος (Ἱστορία). Τὰ δημοσιεύματα γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο χωρίζονται ὅλο καὶ πιὸ πολὺ σὲ ἐπιστημονικὰ καὶ ἐμπορικὰ, ὅπως πάει νὰ γίνῃ γενικώτερα μὲ τὴν ἐπιστήμην, ποὺ διοχετεύεται ὅλο καὶ πιὸ πολὺ στὸ ἐμπόριο. Μετάφραση ἀπὸ τὰ γερμανικὰ βιβλίου τοῦ Peter Bamm συνοδεύεται μὲ εἰκόνες ἀπὸ τοπία τῆς ἐλληνικῆς (καὶ τῆς γιουγκοσλαβικῆς) Μακεδονίας¹: ἄποψη τοῦ κάμπου ἀπὸ τὴν Πέλλα (σ. 31), οἱ καταρράκτες (σ. 32), παρεμβάλλονται οἱ Φίλιπποι στὴν «Thrace» (σ. 33), ἀκολουθοῦν τὰ μνημεῖα τῆς Πέλλας, σφράγισμα σὲ κεραμίδι μὲ τὸ ὄνομά της (σ. 34), μιὰ φωτογραφία τοῦ Τομπάζη μὲ λανθασμένη λεζάντα, τρεῖς καλύτερες μὲ τὴ ψηφιδωτὰ τοῦ ἐλαφιοῦ, τοῦ Διονύσου καὶ τοῦ λιονταριοῦ (σ. 36-39), τὰ ὁποῖα πάντως δὲν εἶναι στὸ ἀνάκτορο, μία ἐντυπωσιακὴ ἐγχρωμὴ λεπτομέρεια μὲ τὸ κεφάλι τοῦ λιονταριοῦ (ἐγχρωμος πίν. II). Ἐνα ἐνθουσιώδεις κείμενο δὲν σημαίνει πάντοτε ἀγάπη πρὸς τὰ πράγματα. Παρατηρῶ:

1. Κάποτε σύγχυση στὴ γεωγραφία: ἂν Bistritza ἐννοεῖται ὁ Ἀλιάκμων (τὴν κοιλάδα του τὴ λῆει πρώτη κοιτίδα τῶν Μακεδόνων), τὸ ποτάμι αὐτὸ δὲν εἶναι στὰ σύνορα τῆς Ἀλβανίας καὶ τῆς Σερβίας (σ. 30), εἶναι ὁλόκληρο στὴν Ἑλλάδα. Δὲν μπορεῖ λοιπὸν νὰ ξεχύθηκαν ἀπὸ τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀλιάκμονος πρὸς τὸ Μοναστήρι καὶ τὴν Ὀχρίδα πρῶτα κὶ ὕστερα στὶς Αἰγές (τὴν Ἑδεσσα). Ἡ ἀστήρικτη παλινδρόμηση τῶν Μακεδόνων, ἢ σύγχυση στὴ γεωγραφία.

2. Ποιοὶ «ἀρχαιολόγοι» διατύπωναν τὴ θεωρία, πῶς οἱ βασιλικοὶ τάφοι εἶναι σ' ἓνα σπήλαιο, ποὺ τὸ σκεπάζουν οἱ καταρράκτες; (σ. 31).

3. Ἡ Πέλλα ποτὲ δὲν ἦταν «on the coast» καὶ δὲν τὴν ἱδρυσαν οἱ Μακεδόνες (σ. 31) ἢ «beside the sea» (σ. 32).

4. Τὰ ψηφιδωτὰ δὲν εἶναι στὸ ἀνάκτορο (σ. 34).

5. Κανέννας δὲν εἶπε πῶς ὁ Ἀλέξανδρος καὶ ἡ ἀδελφή του Κλεοπάτρα ἐπαῖξαν πᾶνω στὰ ψηφιδωτὰ αὐτά. Δὲν εἶχαν γίνεῖ ἀκόμη τὰ ψηφιδωτὰ, ὅταν ὁ Ἀλέξανδρος ἦταν παιδί.

1. P. B a m m, Alexander the Great, Power and Destiny, London 1968.

6. Ποιὸς εἶπε πὼς τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ λιονταριοῦ εἶναι νεώτερο ἀπὸ τ' ἄλλα; Ὁ συγγραφεὺς τὸ θέλει νεώτερο, γιατί μόνο ἔτσι εἶναι δυνατόν ὁ Ἀλέξανδρος μιὰ νύ παιζῇ μικρὸς στὰ ψηφιδωτὰ καὶ μιὰ νύ εἰκονίζεται ὁ ἴδιος κυνηγώντας λιοντάρια (στὰ Σοῦσα κοντὰ, ὄχι στὴ Βαβυλώνα), στὰ ἴδια ψηφιδωτὰ.

Ἄν ἔτσι «γράφεται ἡ ἱστορία» γιὰ πράγματα, ποὺ βλέπουν τὰ μάτια μας, τί νὰ περιμένῃ κανεῖς γιὰ τὰ περασμένα: ἂν π.χ. ἦταν Ἑλλήνες οἱ Μακεδόνες ἢ ἂν ὁ Φίλιππος ἦταν ἓνας μέθυσος καὶ τίποτε ἄλλο.

Τὸ τοπίο τοῦ Kašanik καὶ τὸ βουνὸ Ljubok (σ. 27 κ.έ.) μόνον γιὰ ἐμπορικοὺς λόγους μπορεῖ νὰ μπῆκαν. Τὸ μετάλλιο μὲ τὸ κεφάλι τῆς Ὀλυμπιάδος (σ. 48) δὲν σχολιάζεται ἀνάλογα μὲ τὴ σημασία του. Μὲ ἀφορμὴ τῇ γερμανικῇ ἐκδόσει τοῦ βιβλίου (Ζυρίχη 1965) ὁ Franz Kiechle κάμει δικές του παρατηρήσεις¹.

Ἱστορία τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου γιὰ τὸ εὐρὺ ἀναγνωστικὸ κοινὸ ἔγραψε καὶ ὁ R. D. Milns², γνωστὸς ἀπὸ προηγούμενα δημοσιεύματά του σὲ περιοδικὰ. Ἐνσωμάτωσε στὸ βιβλίο του πολλὰ ἀπὸ τὶς δικές του καὶ ἄλλων (Badian, Griffith, Fuller κ.λ.) ἀπόψεις τῆς μορφῆς τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, τὴν ὁποία διαμόρφωσε ἰδανικῇ γιὰ τὴ γενεά μας ὁ W. W. Tarn κυρίως³. Ἀλλά, καθὼς παρατηροῦν στὸν Milns, εἶναι ἄδικο καὶ ἀνιστόρητο νὰ κρίνεται ὁ Ἀλέξανδρος ἔξω ἀπὸ τὴν ἐποχὴ του, στὴν ἐποχὴ μας μάλιστα, ποὺ δὲν τῆς λείπουν τὰ ἱστορικὰ ἐγκλήματα. Ὁ ἴδιος γράφει χαρακτηριστικά: (ὁ Ἀλέξανδρος) «ἦταν Μακεδὼν βασιλεὺς· δὲν ἦταν Ἀγγλὸς gentleman τοῦ 19ου αἰῶνος». Λοιπὸν πρέπει νὰ τοῦ συγχωρήσουμε ὅσα ἔκαμε! Τοῦ ἀναγνωρίζει μόνον πὼς ἦταν ἀναμφισβήτητα μεγάλος κατακτητῆς: «there can be no doubt that he was a great conqueror». Ὅ,τι καλὸ βγῆκε ἀπὸ τὴν κοσμογονικὴ ἐκστρατεία ἦταν περίπου συμπτωματικὸ (σ. 259 κ.έ.). Εἰδικώτερα σὲ ὅ,τι σχετίζεται πρὸς τὴ Μακεδονικὴ μητρόπολη, ὁ Milns ἀναφέρεται στὶς σχέσεις τῆς τριᾶδος Φίλιππος-Ὀλυμπιάδα-Ἀλέξανδρος (σ. 19 κ.έ. κ.ά.), δέχεται αὐτούσιες τὶς μαρτυρίες τοῦ Πλουτάρχου γιὰ τὴ ζωὴ στὴν αὐλὴ τῆς Πέλλας (σ. 20 κ.έ.), δὲν εἰστάζει νὰ κατηγορήσῃ τὴν Ὀλυμπιάδα καὶ τὸν Ἀλέξανδρο γιὰ τὴ δολοφονία τοῦ Φιλίππου (σ. 31), πιστεύει ὅτι οἱ Μακεδόνες ἤξεραν μὲ τὶς λεπτομέρειές του τὸν μῦθο γιὰ τὸ Γόρδιο δεσμὸ κ.λ. Λεῖπει ἡ ἐνημέρωση στὶς πρόσφατες ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες (Πέλλα, Μίεζα). Οἱ εἰκόνες ὅλες εἶναι ξένες πρὸς τὴ Μακεδονία. Πρβλ. καὶ ὅσα παρατηρεῖ ὁ Eugene N. Borza⁴.

1. «Gymnasium», τ. 75 (1968), σ. 151.

2. R. D. Milns, *Alexander the Great*, London 1968.

3. Τώρα καὶ σὲ νέα γερμανικὴ ἐκδόσει οἱ ἀπόψεις τοῦ W. W. Tarn, *Alexander der Grosse*, μετάφρ. G. Spreen - Héraucourt καὶ W. Héraucourt, Darmstadt 1968.

4. «Class. Phil.», τ. 64 (1969), σ. 257-259.

Στὸν Peter Greek παρατηροῦμε ἀλληλοσυγκρουόμενα, π.χ. στὸ γενεαλογικὸ δένδρο (σ. 266-67) ὁ Ἀρχέλαος «a putative son of Alcetas», ἀλλὰ στὴ σ. 22 «the bastard son of Alcetas' Perdicas II»¹.

Στοῦ G. T. Griffith, Alexander the Great, The Main Problems, τὸ ὁποῖο παρουσιάσαμε στὰ Χρονικά 1966-67, δημοσιεύεται στὸν ἴδιο 9ο τόμο τῶν Μακεδονικῶν βιβλιοκρισίᾳ τοῦ ἀείμνηστου Βασίλη Λαοῦρδα². Καὶ δυὸ ἀκόμα βιβλιοκρισίαι τοῦ ἴδιου βιβλίου ἀπὸ τοὺς D. Asheri καὶ Thérèse Liebmann-Frankfort³. Στὰ ἴδια ἀμφισβητούμενα προβλήματα ἀναφέρεται καὶ ἄρθρο τοῦ C. G. Thomas⁴.

«Ἀπὸ τὴν κακὴν» βλέπει τὸν Ἀλέξανδρο καὶ τὴ μάνα του, τὴν Ὀλυμπιάδα, καὶ ὁ Ramón I. Harris τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Νοτίου Ντακότα⁵. Σὲ δημοσιευμένη διάλεξη τοῦ Dietmar-Kienast βλέπει κανεὶς καὶ πληροφορίες γιὰ τὴν τύχη τοῦ τάφου τοῦ Ἀλεξάνδρου στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους⁶.

Ἀπὸ τίς ἐργασίες στὶς πηγές, γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο, ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ Ὑπόμνημα τοῦ J. R. Hamilton γιὰ τὸν «Ἀλέξανδρο» τοῦ Πλούταρχου⁷. Ἀλλὰ γιὰ τὴ Μίεζα π.χ. γίνεται ὑπομνηματισμὸς καὶ παραπομπὴ ἔτσι ἀπλᾶ: «In the district of Emathia (RE 15. 1548f (Lenk))» σὺν νὰ μὴ ἔγινε τίποτε νεώτερο τὰ τελευταῖα περίπου 40 χρόνια ἀπὸ τὸ 1932. Ὅσο γιὰ τὴν Πέλλα οὕτε λέξη. —Στοῦ Πτολεμαίου τὴν Ἱστορίᾳ τοῦ Ἀλεξάνδρου, στὸν Κλείταρχο καὶ στὸ Διόδωρο ἀναφέρονται δύο ἀκόμη ἐργασίες⁸. Ὁ Αἰμίλιος Παῦλος τοῦ Πλούταρχου τώρα στὴ σειρὰ Budé⁹.

Ἰδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 8 καὶ 9.

1. Peter Greek, Alexander the Great, 1970, βιβλιοκρ. «Phoenix», τ. 25 (1971), σ. 194 (C. L. Murison).

2. «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), σ. 372 κ.έ.

3. Ἀντιστοιχῶς, «Rivista di Filologia», τ. 96 (1968), σ. 482, καὶ «L'Antiquité Classique», τ. 37 (1968), σ. 343 κ.έ.

4. C. G. Thomas, Alexander the Great and the Unity of Mankind, «The Classical Journal», τ. 63 (1968), σ. 258 κ.έ.

5. R. I. Harris, The Dilemma of Alexander the Great, «The Proceedings of the African Classical Associations», τ. 11 (1968), σ. 46 κ.έ.

6. Dietmar-Kienast, Augustus und Alexander, «Gymnasium» τ. 76 (1969), σ. 430 κ.έ., ἐιδικότερα σ. 455 κ.έ.

7. J. R. Hamilton, Plutarch: «Alexander»: A Commentary, Oxford 1969, βιβλιοκρισίαι: «Antiquité Classique», τ. 38 (1969), σ. 558 κ.έ. (André Laronde), REA, τ. 71 (1969), σ. 502 κ.έ. (G. Losfeld), «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), σ. 374 κ.έ. (B. Λαοῦρδας), «Revue Belge de Philologie et d'Histoire», τ. 47 (1969), σ. 1340 κ.έ. (M. Fievez), «Class. Phil.», τ. 65 (1970), σ. 110 κ.έ. (Eugene Borza).

8. Eugene N. Borza, Cleitarchus and Diodorus' Account of Alexander, «The Proceedings of the African Classical Association», τ. 11 (1968), σ. 25 κ.έ., καὶ R. M. Errington, Bias in Ptolemy's History of Alexander, «Classical Quarterly», τ. 19 (1969), σ. 233 κ.έ.

9. R. Flacelière, Plutarque, Vies, IV, Paris 1966, πρβλ. βιβλιοκρισίᾳ REA, τ. 71 (1969), σ. 151 κ.έ. (G. Losfeld).

8. Μέ γ α ς 'Α λ έ ξ α ν δ ρ ο ς (Τέχνη). Σχετικά με τὸν 'Αλέξανδρου στὴν Τέχνη, κατὰ τὴν τριετία 1968-1970, σημαντικώτατη εἶναι ἡ συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς λεγόμενης σαρκοφάγου τοῦ Μεγάλου 'Αλεξάνδρου ἀπὸ τῆ Σιδώνα, τώρα στὸ Μουσεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Μὲ σύντομο, ἀλλὰ οὐσιαστικὸ κείμενο τοῦ Karl Schefold¹ καὶ με 81 θαυμάσιες φωτογραφίες συνόλων καὶ λεπτομερειῶν παρουσιάζεται καὶ συζητῆται γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά. Ἡ σαρκοφάγος χρονολογεῖται πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ 'Αλεξάνδρου, ἴσως καὶ τοῦ 'Αβδαλονύμου, πιθανῶς ἀμέσως μετὰ τὴ μάχῃ τῆς Ἴσσοῦ. Τίς παραστάσεις ὁ S. θεωρεῖ πολὺ λίγο ἱστορικές καὶ μᾶλλον στὸ μυθικὸ ἀέρα, ἀφοῦ καὶ οἱ βάρβαροι εἰκονίζονται με «ἡρώικῃ γυμνότητῃ» καὶ οἱ Μακεδόνες δὲν χαρακτηρίζονται ἰδιαίτερα. Ἡ γενικὴ ἐντύπωση εἶναι ἡ αἰώνια πάλη τοῦ Ἑλληνικοῦ μετὰ τὸ βαρβαρικὸ κόσμο. Κύρια ὄψη εἶναι ὁχι ἡ μάχῃ, ἀλλὰ τὸ κунήγι. Πρὸς αὐτὴν τὴν ὄψη ὡδηγοῦν οἱ παραστάσεις τῶν στενῶν πλευρῶν. Ἄν ἡ χρονολόγησις τοῦ S. εἶναι σωστή, ἔχομε στὴ σαρκοφάγῳ τὸ ἀρχαιότερο πορτραῖτο τοῦ 'Αλεξάνδρου, ὁ ὅποιος πάντως ταυτίζεται μᾶλλον ἀπὸ τὸ κράνος παρὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου του. — Μετὰ τὸν Studniczka, τὸν Mendel καὶ τὸν Winter, ὁ von Graeve συνοψίζει τὸ ἔργο ὄλων κοὶ κόμει δικές του λεπτομερειακὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴ σαρκοφάγῳ, τὴν ὁποία χρονολογεῖ πολὺ ἀργότερα, τὸ 311 π.Χ.² Ὁ K. Schefold ἤξερε καὶ ἀναφέρει τὴν ἐργασία αὐτὴ τοῦ von Graeve, ἀλλὰ δὲν τὴ χρησιμοποίησε. Ἡ χρονολόγησις τοῦ K. Schefold ἀμφισβητεῖται καὶ σὲ βιβλιοκρισίᾳ³ τοῦ ἀείμνηστου J. Charbonneaux γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ K. Schefold, *Die Griechen und ihre Nachbarn*. — Φωτογραφίες λεπτομερείας τῆς σαρκοφάγου σὲ οἰκεία ἄρθρα τῆς ἰταλικῆς Ἑγκυκλοπαιδείας τῆς Ἀρχαίας Τέχνης⁴.

Σὲ γενικώτερα βιβλία καὶ ἄρθρα γίνεται συχνὰ λόγος γιὰ εἰκόνες τοῦ 'Αλεξάνδρου καὶ τῶν Διαδόχων, ὅπως εἶναι τὸ βιβλίον τοῦ Heinrich B. Seidentopf γιὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς ἑφιπποὺς ὀνδριάντες⁵. Ὁ Josef Fink σὲ ἄρθρο του γιὰ εἰκόνες τοῦ Μελεάγρου κάμει παρατηρήσεις στὴν εἰκονογραφία τοῦ M. 'Αλεξάνδρου καὶ τῶν Διαδόχων⁶. Ὁ H. E. del Medico με ἀφορμὴ τὸ θησαυρὸ τοῦ Παναγοῦριστε τῆς Βουλγαρίας μιλάει γιὰ Λυσίππειο πορτραῖτο τοῦ 'Αλεξάνδρου⁷. Ὁ Γεώργιος Δοντάς, Διευθυντῆς τῆς Ἀκροπό-

1. K. Schefold, *Der Alexander-Sarkophag*, Frankfurt am Main-Berlin 1968. Πρβλ. βιβλιοκρισία, AJA, τ. 73 (1969), σ. 482 κ.έ. (Brunilde Sismondo Ridgway).

2. Volkmar von Graeve, *Der Alexandersarkophag und seine Werkstatt*, Berlin 1970.

3. «Gnomon», τ. 40 (1968), σ. 815 κ.έ. Ὁ J. Charbonneaux δὲν δέχεται τὴν χρονολόγησις περὶ τὸ 325 π.Χ. καὶ προτιμᾷ περὶ τὸ 305 π.Χ.

4. EAA, τ. VII (1966), λ. Sarcophago, σ. 7, εἰκ. 8, καὶ λ. Sidone, σ. 283, εἰκ. 359.

5. H. B. Seidentopf, *Das hellenistische Reiterdenkmal*, Stifland-Verlag, K. G. Waldsassen, Bayern, 1968. Πρβλ. βιβλιοκρισία AJA, τ. 74 (1970), σ. 410 (R. Ilsley Hicks).

6. J. Fink, *Der Grosse Jäger*, «Röm. Mitt.», τ. 76 (1969), σ. 239 κ.έ.

7. «Persica», τ. 3 (1967/8), σ. 37-67.

λεως, μελετώντας «Εικονιστικά» θέματα αναγνωρίζει ως Λυσίππεια πορτραίτα, πού παραβάλλει προς τὸν περγαμηνὸ Ἀλέξανδρο τοῦ Μουσείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὸν Ἀλέξανδρο Azara τοῦ Λούβρου¹.

Στὸν Archaeol. Anzeiger βλέπει κανεὶς διάσπαρτες πληροφορίες καὶ παρατηρήσεις σχετικὲς πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο: παρατηρήσεις τοῦ W. Schwa-bacher γιὰ τὴν τέχνη τῶν πορτραίτων τοῦ Ἀλεξάνδρου στὰ νομίσματα, ὕστεροι τύποι στὴν εἰκονιστικὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου παραβάλλονται πρὸς εἰκόνα τοῦ Μιθριδάτου VI τοῦ Πόντου, παρατηρήσεις καὶ σκέψεις σχετικὲς πρὸς τὴν ἀρμάμαξα (τῆς ἐκφορᾶς) τοῦ Ἀλεξάνδρου², τὸ Μανσωλεῖο του, τὴ «σαρκοφάγο τοῦ Ἀλεξάνδρου»³ κ.λ.

Στὸ βιβλίο τῆς Dorothea Michel γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο ὡς πρότυπο γιὰ τὸν Πομπήιο, τὸν Καίσαρα καὶ τὸ Μάρκο Ἀντώνιο, φυσικὰ μαθαίνομε πολλά καὶ γιὰ τὴν εἰκονιστικὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου⁴, ὅπως καὶ ἀπὸ τὶς σχετικὲς βιβλιοκρισίες⁵.

Στὸ Α΄ Διεθνὲς Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία εἶχαμε τέσσερες ἀνακοινώσεις γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς μορφῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου μετὰ τὸ θάνατό του⁶. Σὲ μελέτη γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ Ἀλεξάνδρου στὴ γλυπτικὴ τοῦ 17ου αἰῶνος στὴν Ἰταλία καὶ στὴ Γαλλία βλέπουμε ἐνδιαφέρουσες εἰδήσεις γιὰ τὶς νεώτερες τύχες τῆς μορφῆς τοῦ μεγάλου Μακεδόνα, ἀλλὰ καὶ σωστὴ χρῆση πηγῶν ἱστορικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν σχετικῶν πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο⁷. Ἀλέξανδρο σὲ βυζαντινὴ γλυπτικὴ συναντοῦμε σὲ μελέτη γιὰ γλυπτὰ ἀπὸ τὴν ἄλλοτε Ἀρμενία⁸.

Γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Ἀνδρέα Ξυγγοπούλου, Αἱ μικρογραφίαι τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου εἰς τὸν κώδικα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας (Ἀθῆναι-Βενετία 1966), βιβλιοκρισία τοῦ Κ. Μητσάκη⁹.

Ἰδὲ καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 6 καὶ 7, καὶ κατωτ., ἀριθ. 9 καὶ 15 (Künzl).

1. ΑΔ, τ. 24 (1969), Α΄, Μελέται, κυρίως σ. 190 κ.έ., πίν. 105-107.

2. «Arch. Anz.», τ. 83 (1968), σ. 795, τ. 84 (1969), σ. 192 κ.έ., τ. 85 (1970), σ. 382, 383, 514 καὶ 536.

3. D. Michel, Alexander als Vorbild für Pompeius, Caesar und Marcus Antonius, Archäologische Untersuchungen (Collection Latomus XCIV), Bruxelles 1967.

4. «Revue des Études Latines», τ. 46 (1968), σ. 430 κ.έ. καὶ 545 κ.έ. (G. Ch. Picard καὶ R. Chevalier), «Antiquité Classique», τ. 38 (1969), σ. 338 κ.έ. (André Laronde), AJA, τ. 74 (1970), σ. 217-218 (R. Brilliant).

5. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 353-416. Οἱ τίτλοι, «Μακεδονικά», τ. 11 (1971), σ. 458.

6. Erkiner Scharzenberg, From the «Alessandro Morente» to the Alexandre Richelieu, «Journal of the Warburg and Courtauld Institutes», τ. 32 (1969), σ. 398 κ.έ.

7. David Winfield, Some Early Medieval Figure Sculpture from the North-East Turkey, «Journal of the Warburg and Courtauld Institutes», τ. 31 (1968), σ. 33 κ.έ., εἰκ. 5, ἀλλὰ πρβλ. στὸ ἴδιο Journal, τ. 33 (1970), σ. 305 κ.έ.

8. BS, τ. 9 (1968), σ. 271 κ.έ.

9. Ἐκλαϊκευτικά. Εἴχαμε καταχωρίσει στὰ Χρονικά 1966-67 ἐκλαϊκευτικά δημοσιεύματα τοῦ καθηγητοῦ (τῆς Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας) Ἀποστόλου Δασκαλάκη, ποὺ προκάλεσαν ἀντιρρήσεις ἐδικῶν ἱστορικῶν τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ¹. Ἐνα νεώτερο βιβλίο του² προκάλεσε ἐπίσης δυσμενεῖς κριτικές. Ὁ Hans-Werner Ritter ὕστερα ἀπὸ λεπτομερειακὲς παρατηρήσεις καταλήγει: «Δὲν ἀποτελεῖ πρόοδο στὴν κριτικὴ ἱστορικὴ ἔρευνα γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο, δὲν εἶναι ἐπιστημονικὸ ἔργο σὲ διεθνή κλίμακα»³. Ὁ Ernest A. Fredricksmeyer, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Colorado, παρατηρεῖ⁴ ὅτι ὁ καθηγητὴς Δασκαλάκης στὶς 500 ὑποσημειώσεις τοῦ βιβλίου του παραπέμπει μόνον δύο φορές σὲ βιβλία νεώτερα ἀπὸ τοῦ Tarn τὸν «Ἀλέξανδρο» (1948). Ἐξαίρεση κάμει ὁ Δασκαλάκης μόνον γιὰ τὸ ἄλλο βιβλίο του περὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῶν Ἀρχαίων Μακεδόνων (ἑλληνικὴ ἐκδοσις, Ἀθήναι 1960, ἀγγλική, Θεσσαλονίκη 1965), ὅπου παραπέμπει πολὺ συχνά, ἐνῶ γι' αὐτὰ ὁ F. ὑπενθυμίζει τὴ βιβλιοκρισίαν τοῦ F. Gschnitzer (Gnomon 34, 1962, σ. 627-28). Ἀλλ' εἶναι ἄδικος ὁ F. πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο παραπέμποντας κι αὐτὸς μόνον σὲ δυσμενεῖς πρὸς τὸν Ἀ. ἀπόψεις. Ἐνῶ κακίζει τὸν Δ., ποὺ ἀπορρίπτει τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ἤξερε καὶ πότε-πότε χρησιμοποιοῦσε τὴ «μακεδονικὴ διάλεκτο» κατηγορεῖ ἐκεῖνον γιὰ παρανόηση τῶν πηγῶν! Στὸ ἐρώτημα: ποιά ἦταν ἡ διαφορὰ μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Μακεδόνων ὁ Δ. δίνει τὴν ἀπάντησιν ὅτι οἱ Μακεδόνες ἦταν Ἕλληνες καὶ ὁ F. παραπέμπει στὸν R. Andreotti, Saeculum VIII, 1957, σ. 159 κ.έ. Στὴ γνώμη τοῦ Δ. ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ἦταν γνήσιος Ἕλληνας καὶ ἀπὸ τὴν Πανελλήνιον πολιτικὴ γύρισε στὴν Ἀσιατικὴ χάριν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὁ F. ἀντιπαραθέτει τὸν G. Walser (στοῦ G. T. Griffith, Alexander the Great, The Main Problems) κ.ο.κ. Νὰ τὸ ποῦμε ἄλλη μιὰ φορά; Τὰ ἀναμασήματα δὲν ὠφελοῦν ὅσο ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη.

Μιὰ ἀπὸ τίς καλύτερες σοβαρὲς ἐκλαϊκευτικὲς ἐκδόσεις στὴν Ἑλλάδα εἶναι ἀναμφισβήτητα ἡ Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους⁵, ποὺ θ' ἀποτελέσει, γιὰ μιὰ γενεὰ τοῦλάχιστον, τὸ πλαίσιο ὅπου θὰ κινηθῇ ἡ ἐθνικὴ Μέση Παιδεία στὴν Ἱστορία, τὴν Ἀρχαιολογία, τὴ Γλωσσολογία, τὴν Τέχνη κ.ο.κ. (ἰδὲ ἀνωτ., ἀριθ. 4).

Ἐκλαϊκευτικὸ χαρακτῆρα παίρνουν τὰ δημοσιεύματα στὸ ἐτήσιο Λεύ-

1. Καὶ μία ἀκόμα κριτικὴ, τοῦ Balduin Saria, στὸν «Anzeiger für die Altertumswissenschaft», τ. 21 (1968), στ. 50 κ.έ.

2. A. Daskalakis, Alexander the Great and Hellenism, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1966.

3. «Gnomon», τ. 40 (1968), σ. 174 κ.έ. (Hans-Werner Ritter).

4. «Class. Phil.», τ. 64 (1969), σ. 48-51 (E. A. Fredricksmeyer).

5. ΙΕΕ. Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν. Ἡ προχειρότητα τῶν χαρτῶν κυρίως κατεβάζει τὸ ἐπιπεδο στὴν ἐμπορικὴ ἐκλαϊκευση.

κωμα της Διεθνούς Έκθέσεως Θεσσαλονίκης. Υπό τὸν τίτλο «Θησαυροὶ» τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης (4ος αἰ. π.Χ. - 4ος αἰ. μ.Χ.) ἔδωσε σὲ ἐγχρωμες εἰκόνες μὲ περιγραφή¹: τὴν «Ὀλυμπιάδα» τοῦ χρυσοῦ μεταλλίου, τὸ ἄνω μέρος τοῦ κρατήρος ἀπὸ τὸ Δερβένι καὶ τὸν κοιμισμένο Σάτυρο, χάλκινο ἀγαλμάτιο Λάρητος, τὸ χάλκινο πορταῖτο ἀπὸ τὰ Ρυάκια Πιερίας, ψηφιδωτὸ ἀγνώστου προελεύσεως (ἀκατάγραφo, ἢ πληροφορία ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τοῦ Γαλερίου δὲν εἶναι ἐξακριβωμένη) καὶ λεπτομέρεια ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ Διονύσου καὶ τῆς Ἀριάδνης. Στὸν προσεχῆ τόμο², μὲ τὸν τίτλο: Ἡ Ἑθνικὴ Ὁδὸς «Ἀρχέλαος», δημοσιεύεται ἄρθρο τοῦ Φ. Πέτσα μὲ καλοτυπωμένες εἰκόνες ἀρχαιολογικῶν τόπων καὶ εὐρημάτων κατὰ μῆκος τῆς λεγόμενης Ἑγνατίας ὁδοῦ ἀπὸ Ἡγουμένιστα τῆς Ἠπείρου μέχρι Θεσσαλονίκης. Τὸν ἴδιο ἐκλαϊκευτικὸ χαρακτήρα ἔχει ἄρθρο τοῦ Δημ. Λαζαρίδη³, μὲ τίτλο: Ὁ χρυσὸς τοῦ Παγγαίου καὶ τὰ κοσμήματα τῆς Ἀμφιπόλεως.

Στὸ περιοδικὸ «Μακεδονικὴ Ζωή» δημοσιεύονται πότε-πότε ἄρθρα καὶ γιὰ κλασσικὲς ἀρχαιότητες. Στοὺς πέντε πρώτους τόμους (ἀπὸ Ἰουνίου 1966-Μαΐου 1971) δημοσίευσαν ἄρθρα τοὺς: ὁ Ἀ. Βαβρίτσας γιὰ Ἀρχαιολογικά Εὐρήματα τῆς Χαλκιδικῆς⁴, ὁ Χ. Μακαρόνας γιὰ τὶς Ἀρχαιότητες τοῦ Δερβενιοῦ καὶ τῆς Πέλλας⁵, ἡ Νίκη Πάλλα (Ἀρχαία Μακεδονία σὲ συνέχειες καὶ Εἰδώλια ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο)⁶, ὁ Γ. Πάλλας (Ἑδεσσα ἢ Αἰγαί)⁷ καὶ ὁ Φ. Πέτσας (Τάφος κοσμοκρατόρων, Ἑδεσσα, Δῖον, Σαμοθράκη)⁸.

Καὶ ξένα δημοσιεύματα ἔχουν ἐκλαϊκευτικὸ χαρακτήρα. Ἐνα προσεγμένο μυθιστορηματικὸ κείμενο συνοδεύεται ἀπὸ ὠραιότατες ἐγχρωμες εἰκόνες τῆς Πέλλας (τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἀεροφωτογραφία, τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ Γνώση κ.λ.) σὲ ἔκδοση τῆς National Geographic Society⁹. Ἄρθρο μὲ τὸν τίτλο Thessaloniki δημοσιεύεται σὲ λονδρέζικο περιοδικὸ καὶ ἀναφέρεται γενικότερα σὲ πρόσφατα εὐρήματα στὴ Μακεδονία¹⁰.

Στὸν Α' τόμο τῆς Ἱστορίας τοῦ «ἔθνους» τῶν Σκοπίων, ποὺ δὲν εἶχεν ὄνομα καὶ τοῦ τὸ ἔδωσαν αὐθαίρετα παίρνοντας ἓνα ὄνομα ἀπὸ τοὺς γείτονες, περιλαμβάνεται καὶ μέρος τῆς Ἱστορίας τῶν γειτόνων αὐτῶν πρὶν ἐμφα-

1. Διεθνὴς Ἑκθέσις Θεσσαλονίκης 1968.

2. ΔΕΘ 1969.

3. ΔΕΘ 1970.

4. «Μακεδονικὴ Ζωή», τεύχος 51, σ. 6-17.

5. Μ. Ζ., τεύχος 1, σ. 26-27, καὶ 13, σ. 26-31.

6. Μ. Ζ., τεύχος 1, σ. 44-45, 2, σ. 48-49, 3, σ. 46-47, 4, σ. 46-47, 8, σ. 46-48, καὶ 3, σ. 23-25.

7. Μ. Ζ., τεύχος 2, σ. 35-37.

8. Μ. Ζ., τεύχος 9, σ. 24-26, 25, σ. 24-26, 35, σ. 30-32, καὶ 38, σ. 16-18.

9. Greece and Rome, Builders of our World, 1968. Πρβλ. περιοδικὸ «National Geographic» τ. 133, 1, Jan. 1968, σ. 1 κ.έ.

10. «Curent Archaeology», 7, Μάρτιος 1968, σ. 191 κ.έ.

νισθοῦν οἱ Σλάβοι. Τὰ πράγματα εἶναι ἰδωμένα, βέβαια, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς σκοπιμότητος τῶν Σκοπίων καὶ ἐξυπηρετοῦν πολιτικὴ προπαγάνδα¹.

Σὲ λαϊκώτερα δημοσιεύματα, βέβαια, παρὰ τὶς ἀγαθὲς προθέσεις, γίνεται «πλήρης σύγχυσις» ἀπὸ ἄγνοια μαζὶ καὶ προχειρότητα. Ὡς τοι ἡ Βεργίνα μπορεῖ νὰ εἶναι «εἰς τοὺς πρόποδες τοῦ ὄρους Παΐκου» καὶ ἄλλα πολλὰ².

10. Ἀριστοτέλης. Μαθαίνω τώρα ἀπὸ βιβλιοκρισίες τὴ διατριβὴ τοῦ Max Brocker γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς διδάσκαλο τοῦ Ἀλεξάνδρου³. Τὴ θέσιν τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπέναντι τῆς μοναρχίας τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐξετάζει ὁ Μ. Plezia σὲ ἄρθρο πὺλ πληροφοροῦμαι ἐπίσης ἀπὸ βιβλιογραφία⁴. Τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Ἀριστοτέλη, ἡ σχέση του μὲ τὸν Ἀλέξανδρο καὶ τὴ Μακεδονία γενικώτερα, καὶ ἡ ἐπίδρασις τοῦ φιλοσόφου στὴν κοσμοθεωρία τοῦ ἡγεμόνος, αὐτὰ ἐνδιαφέρουν κυρίως ἀπὸ τὴν ἄποψή μας, στὶς πρῶτες σελίδες γενικώτερου βιβλίου γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη τοῦ G. E. R. Lloyd, ὁ ὁποῖος τονίζει ὅτι «ἡ ἐπίδρασις...[τοῦ Ἀριστοτέλη]... ἦταν ἀμελητέα»⁵.

11. Θρησκεία. Τὶς σύγχρονες ἀντιλήψεις γιὰ τὴ θρησκεία τῶν Μακεδόνων συνοψίζει, σὲ ἄρθρο του σχετικὸ, πρόσφατης (2ης) ἐκδόσεως ἀγγλογλώσσου λεξικοῦ (ἰδὲ κατωτ., ἀριθ. 26), ὁ καθηγητὴς Charles Edson⁶. Ξεχωρίζει δύο στοιχεῖα στὴ μακεδονικὴ θρησκεία: τὸ θρακικὸ καὶ τὸ μακεδονικόν. Στὰ θρακικὰ καὶ γενικώτερα στὰ αὐτόχθονα κατάλοιπα καταγράφονται τὸ βέδν, «the water-air spirit», οἱ *santānai*, *Klōdōnes*, καὶ *Mimallōnes*, διονυσιακὰ στοιχεῖα τῆς λατρείας τοῦ Σαυαζίου. Ἡ Ζειρήνη (θεοτὴς ἀνάλογη πρὸς τὴν Ἀφροδίτη) καὶ ἡ Ἀρτεμις Γαζωρία, ἐνῶ ἀναφέρονται ὡς μακεδονικὲς θεότητες, ἦταν πράγματι θρακικὲς, συνδεδεμένες μὲ τόπους τῆς ἀνατολικῆς τοῦ Στρυμόνος θρακικῆς ἀρχικῆς χώρας, ἐνῶ στὴ δυτικὴ Μακεδονία παρουσιάζονται ἱλλυρικὰ στοιχεῖα. «The religion of the Macedones themselves was Hellenic». «Τῶν ἰδίων τῶν Μακεδόνων ἡ θρησκεία ἦταν Ἑλληνική». Τὸ δείχνουν τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν. Ἐξ ἄλλου, ὁ Ζεὺς εἶναι πατέ-

1. Ἱστορία τοῦ Μακεδονικοῦ Ἔθνους (στὴ γλώσσα τῶν Σκοπίων), Σκόπια 1969.

2. Ὁ κόσμος τῆς Ἑλληνίδος, ἀριθ. 173, 17 Νοεμβρίου 1970, σ. 272-273 (Λίνα Ἀγγελοπούλου).

3. Max Brocker, Aristoteles als Alexanders Lehrer in der Legende, Bonn 1966, πρβλ. «Gymnasium», τ. 75 (1968), (Karl Bayer) καὶ «Études Classiques», τ. 36 (1968), σ. 69.

4. M. Plezia, Aristoteles gegenüber der Monarchie Alexanders des Gr., Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums, Βουδαπέστη 1968, στὴ βιβιογραφία τῆς Bibliotheca Classica Orientalis 1969, σ. 139, ἀριθ. 606.

5. G. E. R. Lloyd, Aristotle, The Growth and Structure of his Thought, Cambridge 1968, σ. 6.

6. N. G. L. Hammond - H. H. Scullard, The Oxford Classical Dictionary, Oxford 1970, ἄρθρο Macedonian Cults.

ρας τοῦ Μακεδόνο·ς καὶ ὁ Ἡρακλῆς εἶναι «προπάτωρ». Ὁ Ζεὺς ἑταιρίδης ἐπώπτευε τὶς σχέσεις τῶν Ἀργεαδῶν βασιλέων μὲ τοὺς ἑταίρους τῶν καὶ γιορτάζονταν τὰ ἑταιρίδεια. Ὁ Ἡρακλῆς λατρευόταν ὡς Κυναγίδας, προστάτης τῶν βασιλικῶν κυνηγῶν, κ.ο.κ.

Τρεῖς τοῦλάχιστον ὁμιλῶνται στὸ Α' Διεθνὲς Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία ἀναφέρθηκαν στὴ θρησκεία τῶν Μακεδόνων¹. Ὁ Charles Edson, σὲ ἐπαινετικὴ κριτικὴ² βιβλίου τοῦ J. O. Larsen, παίρνει ἀφορμὴ νὰ παρατηρήσῃ ὅτι οἱ Βοιωτοὶ καὶ ἡ Ἀθηνᾶ Ἰωνία (τῶν Θεσσαλῶν καὶ τῶν Βοιωτῶν) κρατοῦν ἀπὸ τὸ Βόιον καὶ τὴ Δυτικὴ Μακεδονία.

Ἀπὸ τοὺς ἐνδιαφέροντες τόμους τῆς σειρᾶς *Archaeologia Homerica*, ἐνδιαφέρει ἰδιαιτέρως τοῦ ἀνασκαφέως τῆς Βεργίνας τὸ μέρος³. Ἰδὲ καὶ κατωτ. ἀριθ. 21 (Μπακαλάκης).

Εὐπρόσδεκτη ἔγινε ἡ δευτέρη ἔκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ Christian Habicht (α' ἔκδοση 1956)⁴, ὅπου ξαναβλέπομε τὰ μακεδονικὰ κεφάλαια γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Ἀμύντα Γ' στὴν Πύδνα, τοῦ Φιλίππου Β' στὴν Ἀμφίπολη, στοὺς Φιλίππους κ.ά., τοῦ Ἀλεξάνδρου σὲ πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας, τῆς Ἑλλάδος, στὴ Ρόδο καὶ στὴν Ἀλεξάνδρεια, τοῦ Κασσάνδρου καὶ τοῦ Λυσιμάχου στὴν Κασσάνδρεια κ.λ., γιὰ τὸν Ἀγησίλαο καὶ τοὺς Θασίους κ.ο.κ. Στὶς προσθήκες τῆς δευτέρας ἐκδόσεως περιλαμβάνονται ἡ μαρτυρία νέας ἐπιγραφῆς τῆς Θάσου γιὰ λατρεία τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐκεῖ (ἡ ἀρχαιότερη μετὰ τὴν Ἀθῆνα) καὶ ἡ λατρεία τῆς Εὐρυδίκης στὴν Κασσάνδρεια. Στὴ νέα ἔκδοση ἐνημερώθηκε ἡ βιβλιογραφία, οἱ πίνακες κ.λ.

Στὴ Συλλογὴ τῶν ἐπιγραφῶν, τῶν σχετικῶν πρὸς τὴ λατρεία τῶν Αἰγυπτίων θεῶν, τοῦ Ladislaus Vidmann⁵, καταχωρίζονται (σ. 48 κ.έ.) καὶ ἀπὸ τὴ Μακεδονία, μία τῆς Βεροίας (ἀριθ. 107), ὅκτω τῆς Θεσσαλονίκης (ἀριθ. 108-111 καὶ 111 α-δ), μία τοῦ Ἀνθεμοῦντος (ἀριθ. 112), δύο τῆς Ἀμφιπόλεως (ἀριθ. 113-114) καὶ δώδεκα τῶν Φιλίππων (ἀριθ. 115-126). Ἀλλὰ βέβαια καὶ ἡ ἐπιγραφὴ τῆς Ἀκρινῆς Κοζάνης (ἀριθ. 106), τὴν ὁποία ὁ Vidmann κατατάσσει μεταξὺ τῶν Θεσσαλικῶν ἀπὸ ἄγνοια τῶν τόπων, ἔπρεπε νὰ περιληφθῇ μεταξὺ τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μακεδονίας. Στὸν ἀριθ. 112 Galatsista βέβαια εἶναι ἡ Γαλάτισσα.

1. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 23 κ.έ. (Ch. Edson), σ. 316-323 (Siegrid Düll), σ. 324-333 (Rex Witt). Πρβλ. «Μακεδονικά», τ. 11 (1971), σ. 450 κ.έ.

2. «Class. Phil.», τ. 64 (1969), σ. 42.

3. M a n A n d r o n i k o s, Totenkult (Archaeologia Homerica: Die Denkmäler und das frühgriechische Epos, III, W), Göttingen 1968. Πρβλ. βιβλιοκρισίες, «Gymnasium», τ. 76 (1969), σ. 73 κ.έ. (Alfred Heubeck), «Class. Phil.», τ. 65 (1970), σ. 271 κ.έ. (F. M. Combellack), «Revue de Philologie», τ. 44 (1970), σ. 121 κ.έ. (P. Chantraine), «Antiquité Classique», τ. 39 (1970), σ. 335 κ.έ. (Charles Dolvoye).

4. C. H a b i c h t, Gottmenschentum und Griechische Städte, 2η ἐκδ., München 1970.

5. L. W i d m a n n, Sylloge Inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae, Berolini 1969.

Ειδικώτερα γιὰ τὴ λατρεία τῆς Ἰσιδος στὴ Θεσσαλονίκη (καὶ τὶς παραλείψεις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο) γράφει ὁ ἴδιος L. Vidmann σὲ ἄλλο βιβλίο του¹.

Δὲν περιέχει εἰδικὲς ἀναφορὲς στὴ θρησκεία τῶν Μακεδόνων καὶ γενικὰ δὲν συζητεῖ τοπικὲς λατρεῖες ὁ Edouard Des Places², ἀλλ' ὅπως ὅποτε ἡ γενικώτερη θεώρηση τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου, τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων φιλοσόφων, ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης κ.λ., ἔχει ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ τοὺς «ἐντεῦθεν τοῦ Ὀλύμπου» Ἕλληνες, τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ μὴ θεωροῦμε σὰν κάτι ξεχωριστό: Στὸ λόγο γιὰ τὴ Μητέρα Θεῶν (σ. 79-81, 109 κ.ά.) δὲν βλέπω τὴ Λευκόπετρα καὶ βέβαια δὲν ὑπάρχει τὸ Ἀμμόνιον τῆς Χαλκιδικῆς.

12. Χ ρ ο ν ο λ ο γ ί α καὶ Ἡ μ ε ρ ο λ ό γ ι ο. Τὸ βιβλίο τοῦ E. J. Bickerman³, γιὰ τὴ χρονολογία τοῦ ἀρχαίου κόσμου, εἶναι ἀνεκτίμητο γενικὰ, χρήσιμο καὶ στὴ Μακεδονικὴ Ἱστορία καὶ Ἀρχαιολογία. Εἶναι ἡ βελτιωμένη ὁγγλικὴ ἔκδοση τοῦ βιβλίου, ποὺ πρωτοφάνηκε γερμανικὰ (2η ἔκδοση, Λειψία 1963), μεταφρασμένο τώρα στ' ὁγγλικὸ ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ του ἔκδοση. Συμπληρώνεται σημαντικὰ μὲ διάφορους χρονολογικοὺς πίνακες. Ἀπὸ τὴν ἄποψή μας ἐνδιαφέρουν εἰδικώτερα τὰ κεφάλαια γιὰ τὸ μακεδονικὸ ἡμερολόγιο τῆς Αἰγύπτου, οἱ μακεδονικοὶ μῆνες (σ. 20), ἀντιστοιχίες μὲ ἄλλες ἐλληνικὲς πόλεις καὶ τόπους, μάλιστα μὲ τὰ θέσμια στὰ κράτη τῶν Διαδόχων (σ. 25, 28, 31) καὶ ἐκτενέστερα τῶν Πτολεμαίων στὴν Αἴγυπτο (σ. 38 κ.έ.). Δυὸ ἀπὸ τὶς ἀνακοινώσεις στὸ Α' Διεθνὲς Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία ἦταν ἐνδιαφέρουσες ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς Μακεδονικῆς χρονολογίας⁴.

Ὁ Alfred Rüsçh στὴ μελέτη του γιὰ τὰ ρωμαϊκὰ πορτραῖτα τῆς Μακεδονίας συζητεῖ καὶ προβλήματα χρονολογίας, ἀκτιακῆς καὶ ἐπαρχιακῆς⁵.

13. Β α σ ι λ ι κ ἂ Θ έ σ μ ι α. Ἀπὸ πολλοὺς ἔγιναν παρατηρήσεις στοὺς βασιλικοὺς καὶ τοὺς ἄλλους θεσμοὺς τῶν Μακεδόνων κατὰ τὸ Α' Διεθνὲς Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία. Ὁ C. Edson ἀναφέρθηκε κατ' ἐπανάληψιν στοὺς θεσμοὺς, ὁ Σπ. Μαρινᾶτος εἶδε μυκηναϊκὰ (καὶ μινωϊκὰ) στοιχεῖα⁶. Τὴν ἐννοια τῶν ὄρων *ἐταῖρος, φίλος, σωματοφύλαξ* (τοῦ Ἀλεξάνδρου)

1. L. Vidmann, Isis und Sarapis bei den Griechen und Römern, Berlin 1970, σ. 44, σημ. 71, 57, σημ. 29 καὶ 30, καὶ 99.

2. Edouard Des Places, La religion grecque, Paris 1969.

3. E. J. Bickerman, Chronology of the Ancient World, Ithaca, New York 1968.

4. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 201 (J. R. Cormack), σ. 280 κ.έ. (Ι. Τουράτσογλου).

5. A. Rüsçh, Das Kaiserzeitliche Portrait in Makedonien, JdI, τ. 84 (1969), σ. 64 κ.έ., 105, κ.ά.

6. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 22 κ.έ. καὶ 30 κ.έ. (C. Edson), σ. 45-92 (Μαρινᾶτος).

πραγματεύθηκε ο George S. Stagakis, και ο R. Tomlinson αναφέρθηκε στα βασιλικά συμπόσια¹. — Παρατηρήσεις για τη φύση της μακεδονικής βασιλείας, για τις σχέσεις βασιλέως και στρατού κ.λ. περιλαμβάνει άρθρο του A. B. Breebaart².

Ἡ ἔλλειψη ἐπαρκῶν εἰδήσεων γιὰ τὰ βασιλικά θέσµια τῆς Μακεδονίας ἀναπληρώνεται (µὲ τὶς ἀναγκαῖες ἐπιφυλάξεις, ἐννοεῖται) ἀπὸ τὶς εἰδήσεις, ποὺ ἔχοµε γιὰ τὴν αὐτὴ τῶν Διαδόχων καὶ µάλιστα τῶν Πτολεµαίων. Ἀπ' αὐτὴν τὴν ἀποψη ἐνδιαφέρει ὁ VI τόμος τῆς Prosopographia Ptolemaica, ποὺ ἀναφέρεται στὰ μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας, στοὺς ἐπιτρόπους, στοὺς φίλους, στοὺς συντρόφους τοῦ βασιλέως, στὸ προσωπικὸ τῆς αὐτῆς, στὴ λατρεία κ.ο.κ.³

14. Ἐπιγράµµατα. Συνεχίζοντας τὴν ἀξιολογαστὴ ἐργασία τους στὴν Ἑλληνικὴ Ἀνθολογία οἱ A. S. F. Gow καὶ D. L. Page ἐξέδωκαν τὸν «Φιλίππου στέφανον» καὶ µερικὰ ἄλλα σύγχρονα ἐπιγράµµατα σὲ δύο τόµους⁴, ὅπως εἶχαν κάµει καὶ µὲ τὰ «Ἑλληνιστικὰ Ἐπιγράµµατα»⁵. Στὸν πρῶτο τόµο περιλαμβάνονται: εἰσαγωγή, κείμενο καὶ μετάφραση, πίνακες τῶν πηγῶν καὶ τῶν ἐπιγραμματοποιῶν. Στὸ δεῦτερο: σχόλια καὶ πίνακες. Ἀπὸ τὴν Παλατινὴ καὶ τὴν Ἀνθολογία τοῦ Πλανούδη περιλαμβάνονται ὅλα τὰ ἐπιγράµµατα, ποὺ χρονολογοῦνται γύρω στὰ χρόνια τοῦ Χριστοῦ, περίπου 90 π.Χ. - 40 μ.Χ. Ἡ ὑπόθεση, ὅτι ὁ λεγόμενος «Φιλίππου στέφανος» ἀνήκει στὸ Θεσσαλονικεῖα ἐπιγραμματοποιὸ Φίλιππο, ξεκινáει ἀπὸ ἓνα ποίημα τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας (4.2), ποὺ ἐπιγράφεται ἔτσι καὶ µᾶς λέει, πὼς ὁ ποιητῆς του συνέθεσε «στέφανον» µὲ ἐπιγράµµατα, τῶν ὁποίων οἱ ποιηταὶ εἶτε ἀναφέρονται (13 ὀνόματα) εἶτε κρύβονται στὴ λέξη «περισσοί»: *τοὺς δὲ περισσοὺς εἶκασον οἷς ἐθέλεις ἀνθεσιν περιφύτοις*.

Τὸ κείμενο τῶν ποιημάτων εἶναι παρμένο κυρίως ἀπὸ τὴν Παλατινὴ καὶ ἀπὸ τὴν Ἀνθολογία τοῦ Πλανούδη.

Ἀπὸ τοὺς ποιητὰς ἐνδιαφέρουν τὰ Χρονικά μας οἱ Μακεδόνες καὶ ὅ,τι σχετίζεται πρὸς τὴ Μακεδονία:

Ὁ Ἀδαῖος ὁ Μακεδὼν δὲν µᾶς εἶναι περισσότερο γνωστὸς ἀπ' ἄλλου⁶,

1. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 86-102 (Stagakis), σ. 308-315 (Tomlinson).

2. «Mnemosyne», τ. 20 (1967), σ. 154 κ.ἑ.

3. W. P e r e m a n s κ.ἄ., Prosopographia Ptolemaica, VI, La cour, les relations internationales et les possessions extérieures, la vie culturelle, Louvain 1968.

4. A. S. G o w - D. L. P a g e, The Garland of Philip and some Contemporary Epigrams, I-II, Cambridge 1968.

5. Μιὰ ἀκόµα βιβλιοκρισία, «AJ Phil.», τ. 90 (1969), σ. 104-106. Πρβλ. Χρονικά 1966-1967, ἀριθ. 14, σημ. 2.

6. Πρβλ. «Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σ. 158, ἀριθ. 1525 (Δ. Κανατσούλης).

δὲν μιλάει στὰ ποιήματά του γιὰ τὴ ζωὴ του, γνωρίζει τὴ Δόβηρο καὶ τὸν τάφο τοῦ Φιλοπρήγμονος ἐκεῖ ποὺ χωρίζει ὁ δρόμος πρὶν ἀπὸ τὴν Ποτεΐδαια, καὶ ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματά του γιὰ τὸν Εὐρυπίδη, τὸ Φίλιππο καὶ τὸν Ἀλέξανδρο, φαίνεται νὰ βγαίνει μακεδονικὴ πνοή. Τὸ ἐπίγραμμα γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο:

*τύμβον Ἀλεξάνδροιο Μακεδόνος ἦν τις αἰδῆς,
ἡπίρους κείνου σῆμα λέγ' ἀμφοτέρως.*

Τὸ ὠραιότερο ποίημα τοῦ Ἀδαίου εἶναι τὸ πρῶτο στὴ σειρά: Τὸν ἀρο-
τῆρα βοῦν, ποὺ τὸν ἔφασε τ' ἀλέτρι καὶ τὰ γεράματα, ὁ Ἄλκων δὲν τὸν πέρασε
στὸ μαχαίρι· σεβάστηκε τὰ ἔργα του· τώρα στὸ λόγγο μὲ μυκηθμοὺς χαίρε-
ται τὴν ἐλευθερίαν του ἀπὸ τὸ ζυγόν.

Τὸ τελευταῖο στὴ σειρά ποίημά του εἶναι ἀπ' αὐτὰ ποὺ δύσκολα γράφον-
ται τώρα ἐδῶ. Δύσκολα λέγονται καὶ πάνω σὲ πιότ.

Τοῦ Ἀντιγόνου τοῦ Καρυστίου τὸ μοναδικὸ ἐπίγραμμα ἄλλοι τὸ ἀπο-
δίδουν στὸν Ἀντίπατρο ἢ σὲ Ἀντίγονο Θεσσαλονικέα.

Ὁ Ἀντίπατρος ὁ Θεσσαλονικεὺς εἶναι περισσότερο γνωστὸς ἀπὸ τὸ
ἴδιο τὸ ἔργο του¹. Ἀπὸ τὰ 115 ποιήματά του μαθαίνομε λεπτομέρειες γιὰ
τὴ ζωὴ του καὶ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς του. Ἀλλὰ συγχέονται τὰ
ποιήματά του μὲ τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Ἀντιπάτρου τοῦ Σιδωνίου, στὸν ὁποῖον
ἀποδίδεται καὶ ἓνα ἐπίγραμμα εἰς Ὀλύνθιον Διόδωρον, υἱὸν τοῦ Καλλισθέ-
νους. Ὁ Διόδωρος γύρισε τὶς θάλασσες καὶ τὰ πελάγη, ἀλλὰ πνίγηκε στὸ
λιμάνι κάμοντας ἐμετό!

ᾧ πόσον ὕδωρ ὤλεσε τὸν τόσσω κεκριμένον πελάγει!

Μακεδονικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ τὰ ἐπιγράμματα ΧLI καὶ
ΧLII, τὸ πρῶτο γιὰ μιὰ καυσία, τὸ δεύτερο γιὰ ἓνα ξίφος, μακεδονικὰ καὶ τὰ
δύο δῶρα τοῦ ποιητοῦ στὸ Ρωμαῖο προστάτη του². Φαίνεται πὼς ἦταν ὁ L.
Calpurnius Piso Frugi. Τὸ ὑπ' ἀριθ. L ἐπίγραμμα στὰ ἐρεῖπια τῆς Ἀμφιπόλεως
ιδεῖ κατωτέρω.

Γιὰ τὸ δυστυχεῖ ἀυτόχειρα Ἀριστείδη ἀπὸ τὴ Βοκερία (ἐπίγραμμα
LXVIII), ἰδεῖ τὸ ἄρθρο μου στὰ Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν³.

Ἀντιφάνης εἶναι τὸ ὄνομα δύο ἐπιγραμματοποιῶν. Ὁ ἓνας λέγεται Μα-
κεδών⁴, ὁ ἄλλος Μεγαλοπολίτης.

Ὁ Ἀντίστιος ὑποτίθεται ὅτι εἶναι ὁ C. Antistius Vetus, «ἐκ τῶν πρώτων
Μακεδονίας» (e primoribus Macedoniae, Τάκитος, Annales, 3-38), καταδικα-

¹. Δ. Κανατσούλη, Μακεδ. Προσωπογραφία, σ. 20 κ.έ., ἀριθ. 138.

². Δ. Κανατσούλη, ἔ.α., σ. 73, ἀριθ. 678.

³. AAA, τ. 4, I (1971), σ. 115 κ.έ.

⁴. Ἰδεῖ «Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σ. 161, ἀριθ. 1547 (Δ. Κανατσούλης).

σμένος για προδοσία το 21 μ.Χ., εξόριστος σε νησί μακριά από τη Μακεδονία και τη Θράκη¹.

Στόν 'Επίγονο τὸ Θεσσαλονικέα² οἱ ἐκδότες ἀφίνουν μόνον τὸ ἐπίγραμμα τῆς Παλατινῆς (ὄχι καὶ τὰ ἄλλα δύο τοῦ Πλανούδη).

Μεταξὺ τῶν ἐπιγραμμάτων τοῦ Γεμίνου (ὁ ὁποῖος ὑποθετικά ταυτίζεται πρὸς τὸν C. Terentius Tullius Geminus, consul suffectus τὸ 46 μ.Χ., legatus στὴ Μυσία ὑστερώτερα) ὑπάρχει καὶ ἓνα δῆθεν ἐπίγραμμα σὲ τρόπαιο τοῦ Φιλίππου στὴ Χαιρώνεια. Εἶναι γνωστὸ ὅμως ἀπὸ τὸν Πανσανία (9.40.4) ὅτι ὁ Φίλιππος δὲν ἔστισε τρόπαιο στὴ Χαιρώνεια ἢ ἄλλου, γιατί οἱ Μακεδόνες δὲν συνήθιζαν νὰ στήνουν τρόπαια. Ἴδὲ καὶ κατωτέρω: Στρυμών.

«Μακεδονίῳ Θεσσαλονικέως» ἐπιγράφονται τρία ποιήματα στὴν Παλατινὴ Ἀνθολογία, ἀλλὰ δὲν ξέρομε τίποτε ἄλλο γιὰ τὸν ποιητὴ, ἐκτὸς ἂν ἀ.ήκη σ' αὐτὸν ἐπιγραφὴ τῆς Ἀγοράς τῶν Ἀθηνῶν μὲ παιάνα εἰς Ἀπόλλωνα καὶ Ἀσκληπιὸν ποῦ σώζει: *Μακε [ ] ἐποίησεν*. Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι τοῦ Ιου αἰ. μ.Χ., ἀλλὰ τὸ ποίημα μπορεῖ νὰ ἀναχθῇ ὡς τὸν 3ον αἰ. π.Χ.

Ὁ Παρμενίων ὁ Μακεδὼν ἔκαμε ὠραῖο ἐπίγραμμα γιὰ τοὺς Τριακοσίους τῶν Θερμοπυλῶν μὲ ὑπαινιγμὸ στὴ γεφύρωση τοῦ Ἑλλησπόντου ἀπὸ τὴ στρατιὰ τοῦ Ξέρξη καὶ στὴ Διόρυγα τοῦ Ἄθω:

«Αὐτὸν ποῦ πέρασε μὲ στόλο τὴ στεριά, περπατητὰ τὴ θάλασσα, σὲ ἀλλαγμένους δρόμους τῆς στεριᾶς καὶ τοῦ πελάγου, αὐτὸν τὸν κράτησε ἡ λεβεντιά τῆς Σπάρτης μὲ τρεῖς ἑκατοντάδες δόρατα. Βουνὰ καὶ πέλαγα, ντροπὴ σας!»³.

Ὁ Φίλιππος, Θεσσαλονικεὺς κατὰ τὴν Παλατινὴ, Μακεδὼν ἀπλῶς κατὰ τὸν Πλανούδη, εἶναι αὐτὸς ποῦ συνέθεσε τὸν «στέφανο». Οὔτε ἀπὸ τὰ δικά του ποιήματα οὔτε ἀπ' ἄλλου μαθαίνομε βιογραφικὰ του στοιχεῖα⁴.

Ὁ Ἀρχίας ὁ Μακεδὼν⁵ εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς πέντε ἐπιγραμματοποιοὺς μὲ τὸ ὄνομα Ἀρχίας, καὶ οἱ ἐκδότες τοῦ καταλογίζουν τὸ ἐπίγραμμα, ποῦ ρητῶς ἀποδίδεται σ' αὐτὸν (II, σ. 435). Τὰ ἄλλα (συνολικὰ 34 ἐπιγράμματα) γκρουπάρονται καὶ ἀποδίδονται μὲ ἐπιφύλαξη σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς ὁμώνυμους ἐπιγραμματοποιούς.

Δὲν συζητεῖται ἡ πατρίδα τοῦ Ἰσιδώρου τοῦ Αἰγεάτου (I, σ. 432-433, II, σ. 461).

Γιὰ τὸν Πελλαῖο ἐπιγραμματοποιὸ Ποσειδίππο ἄρθρο τοῦ Adelmo Bagazzi στὸ περιοδικὸ *Hermes*⁶.

1. Δ. Κανατσούλης, Προσωπογραφία, σ. 21, ἀριθ. 141.

2. «Μακεδονικά», ἔ.α., σ. 167, ἀριθ. 1599.

3. Ἄλλες πληροφορίες καὶ βιβλιογραφία γιὰ τὸν Παρμενίωνα, «Μακεδονικά», ἔ.α., σ. 183, ἀριθ. 1730.

4. Πρβλ. Δ. Κανατσούλην, ἔ.α., σ. 158, ἀριθ. 1387.

5. Δ. Κανατσούλης, ἔ.α., σ. 26 ἀριθ. 192.

6. «Hermes» τ. 96 (1968), σ. 190 κ.ε.

15. Τέχνη γενικά. Στὸ βιβλίο τοῦ Cornelius C. Vermeule γιὰ τὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορικὴ τέχνη στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία¹ γίνεται συχνὰ ἀναφορὰ σὲ μνημεῖα καὶ καλλιτεχνήματα τῆς Μακεδονίας, εἰδικῶς τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Βεροίας, τῆς Νεαπόλεως (Καβάλας), τῶν Φιλίππων, τῆς Θάσου, τῆς Ἀμφιπόλεως καὶ τῆς Δράμας (ἰδὲ κατωτ., ἀριθ. 31).

Στὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Ernst Künzl² γιὰ πρῶιμα ἑλληνιστικὰ συμπλέγματα γίνεται ἀναφορὰ σὲ ἐνδιαφέροντα γλυπτὰ, ὅπως τὸ κυνήγι τοῦ Ἀλεξάνδρου (ἀνάθημα τοῦ Κρατέρου) στοὺς Δελφοὺς (σ. 39), ὁ Ἀλέξανδρος μὲ τὸ δόρυ (σ. 75), κεφαλὲς τοῦ Ἀλεξάνδρου (σ. 151), Ἀλέξανδρος θνήσκων (σ. 51), ἡ λεγόμενη σαρκοφάγος τοῦ Ἀλεξάνδρου (σ. 55 καὶ 94), χορηγικὸ μνημεῖο στὴ Θάσο (σ. 84, 102, 108 καὶ 128) καὶ Μαρσύας τῆς Θάσου (σ. 131).

Μὲ τὸ γενικὸ τίτλο «Ἀνάγλυφα» δημοσίευσε ὁ Γ. Μπακαλάκης τρία «ἰωνικά» ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα βορειοελλαδίτικα³. Τὸ πρῶτο εἶναι κομμάτι ζωοφόρου ἀπὸ νεκρικὸ μνημεῖο τῆς θρακικῆς Μαρώνειας. Τὸ δεῦτερο ἦταν ναῖσκος ἐπιτύμβιος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο μένουν ἓνα κομμάτι στὸ Μουσεῖο τῆς Θάσου καὶ ἄλλο στὸ Μουσεῖο τῆς Καβάλας. Τὸ τρίτο εἶναι στήλη Πιερικὴ ἀπὸ τὸ Κίτρος, καὶ ἀποτελεῖ τὸ καλὺτερο ἀπόκτημα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς τῆς Κατερίνης. Στὴν πραγματεία τοῦ ὁ Γ. Μπακαλάκης θίγει γενικώτερα θέματα γλυπτικῆς καὶ ἀναφέρεται σὲ περισσότερα εὐρήματα τοῦ μακεδονικοῦ χώρου, ὅπως γυναικεῖος κορμὸς καὶ Ἀθηνᾶ τύπου Velletri ἀπὸ τὴ Θάσο καὶ μαρμάρινες ταφικὲς «τράπεζες» τῆς Θάσου καὶ τοῦ Δίου (σ. 14, εἰκ. 4 καὶ 5), πρὸς τὰ ὅποια παραβάλλεται τὸ Μαρωνίτικο γλυπτὸ, ἐνῶ τὰ γλυπτὰ Θάσου-Καβάλας καὶ Πιερίας παραβάλλονται ἐπίσης πρὸς ἄλλα τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸ Δίον, τὴ Βεργίνα καὶ τὴ Ραιδεστὸ τῆς Θράκης καὶ πρὸς ἄλλα ἀνάγλυφα τῆς Θάσου καὶ τοῦ Μουσείου τῆς Καβάλας.

Τὸ μέρος τῆς Μακεδονίας στὴ λαμπρὴ γαλλικὴ ἔκδοση τῶν Charbonneau-Martin-Villard παρουσιάσθηκε σ' αὐτὸ τὸ περιοδικὸ μὲ μιὰ βιβλιοκρισία⁴.

Ὁ Λῦσος, γλύπτης ἀπὸ τὴ Μακεδονία (Πανσ. VI, 17, 1), ἔχει τώρα δικό του ἄρθρο τῆς Realencyclopädie⁵.

Κεφάλαια μακεδονικῆς (ἱστορίας καὶ) τέχνης ἔχουν γραφῇ στὴ Σαμοθράκη. Ἐνδιαφέρουν λοιπὸν σχετικὰ δημοσιεύματα, ὅπως ἡ σειρὰ τῆς δη-

1. C. C. Vermeule, *Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor*, Harvard University Press, Cambridge Mass. 1968.

2. Ernst Künzl, *Frühhellenistischen Gruppen*, Köln 1968.

3. Γ. Μπακαλάκης, Ἀνάγλυφα, Θεσσαλονίκη 1969.

4. «Μακεδονικά», τ. 10 (1970), σ. 329 κ.έ. (Φ. Πέτσας).

5. RE, Suppl., τ. 11 (1968), λ. Lysos.

μοσιεύσεως τῶν ἀνασκαφῶν¹. Στὴ λαμπρὴ τρίτομη δημοσίευση τοῦ Ἱεροῦ τῆς Σαμοθράκης ἀπὸ τὴν Phyllis Lehmann², σύζυγο, συνεργάτιδα καὶ συνεχίστρια τοῦ ἔργου τοῦ ἀειμνήστου Karl Lehmann, γίνεται ἀναφορὰ συχνὰ σὲ μακεδονικὰ ἀρχιτεκτονήματα, ποὺ παρουσιάζουν ὁμοιότητες: στὰ θυρόφυλλα μὲ τὶς χαλκεπένδυτες ἐφηλίδες τῆς ἐξωτερικῆς θύρας τοῦ τάφου τοῦ Λαγκαδά (I, σ. 56, σημ. 46 καὶ εἰκ. 149, πρβλ. σ. 189), στὴν τοποθέτηση τῶν θυροφύλλων τοῦ Τάφου τῆς Παλατίτσας (I, σ. 66, σημ. 76 καὶ εἰκ. 151) καὶ στὴ διακόσμηση τῶν θυροφύλλων τῶν τάφων τῆς Παλατίτσας, τοῦ Λαγκαδά καὶ τῆς Βεργίνας (I, σ. 190 καὶ εἰκ. 150, πρβλ. II, σ. 245 καὶ 255). Λεπτομέρειες τῆς τοιχοδομίας τοῦ Ἱεροῦ ἐξ ἄλλου παραλλήλίζονται πρὸς ὅμοια χαρακτηριστικὰ τοιχοδομίας στὰ σπίτια τῆς Ὀλύνθου (I, σ. 166, 206 κ.έ. καὶ 210) καὶ σὲ τάφο τῆς Πύδνας (I, σ. 140 καὶ σημ. 251, 207, σημ. 151, καὶ 210, εἰκ. 162). Ἀνθεμωτοὶ ἡγεμόνες τῆς κεραμώσεως παραλλήλίζονται πρὸς τῆς Πέλλας (I, σ. 210, σημ. 136). Τῆς Θάσου ἐπίσης μνημεῖα σχετίζονται: ἡ ἐσχάρα τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Ἡρακλέους καὶ ἄλλου στὴν Ἀλυκὴ (I, σ. 158, σημ. 9), τὸ κτήριο μὲ παρασκήνια καὶ ἡ βορειοδυτικὴ στοὰ (I, σ. 174, σημ. 61, καὶ 228, σημ. 204). Τέλος, ἀκρωτήριο τοῦ Μουσείου Καβάλας παραβάλλεται πρὸς τὸ τοῦ Ἱεροῦ (I, σ. 355, σημ. 187). Γενικότερα ζητήματα μακεδονικῆς ἀρχιτεκτονικῆς συζητοῦνται ἐπίσης (I, σ. 199 κ.έ., σημ. 133, 215 κ.έ.), ἀφοῦ ἡ παρουσία μακεδονικῆς τέχνης στοῦ Ἱεροῦ τὸ ἐπιβάλλει.

Ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν (ἡπειρωτικὴ καὶ) μακεδονικὴ ἱστορία καὶ γλυπτικὴ τέχνη παρουσιάζουν Ταραντινὰ ἀνάγλυφα³.

Ἡ παλαιὰ ἔκδοσις τοῦ πρεσβυτέρου Πλινίου, μὲ μετάφραση τῆς K. Jex-Blake καὶ ὑπόμνημα καὶ ἱστορικὴ εἰσαγωγή τῆς E. Selters, βγῆκε σὲ ἀμερικανικὴ ἐπανεκδόσις μὲ πρόλογο καὶ βιβλιογραφία ἀπὸ τὸν Raymond V. Schoder⁴.

Ἡ σημασία ποὺ παίρνει ἡ μακεδονικὴ ἀρχαιολογία ὅλο καὶ πιὸ πολὺ φαίνεται ἀπὸ δημοσιεύματα⁵, ποὺ δὲν ἔχουν, ἀλήθεια, ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιὰ νὰ καταχωρισθοῦν ὅλα. Στὶς προσθήκες π.χ. τῆς δευτέρης ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου τοῦ ἀειμνήστου H. Möbius γιὰ τὴ διακόσμηση τῶν ἐπιτύμβιων στη-

1. Ἐνδιαφέρουσα ἡ συζήτηση, μὲ ἀφορμὴ τὸν τόμο Samothrace 4, II, The Altar Court, μεταξὺ Oscar Broneer, AJA, τ. 71, (1967), σ. 96-98, καὶ Phyllis Lehmann (AJA, ἔ.α., σ. 429).

2. Samothrace 3, I-III [Bollingen Series LX. 3], Princeton University Press 1969.

3. Joseph Coleman Carter, Relief Sculptures from the Necropolis of Taranto, AJA, τ. 74 (1970), σ. 125-137.

4. K. Jex-Blake, E. Selters, R. Schoder, The Elder Pliny's Chapters on the History of Art, Argonaut, Inc., Publishers, Chicago 1968.

5. Ὅπως «Revue Belge de la Philologie et d'Histoire» τ. 38 (1970), σ. 1023 (Charles Delvoye).

λῶν μνημονεύονται τὰ δημοσιεύματα τοῦ Μ. Ἀνδρόνικου (ΑΕ 1956, 199 κ.έ.), τοῦ Γ. Μπακαλάκη (ΑΜ 77, 1962, 197 κ.έ.) κ.λ. Ἡ ἐπιγραφή τῆς στήλης τῆς Πέλλας ὁμῶς εἶναι: *Διονύσιος Μεγαλλέους*, ὄχι Διογένης Μ. (ὅπως καὶ στὸν Register, σ. 124). Εἶναι ἀπὸ πεντελῆσιο ἴσως μάρμαρο. Ἡ στήλη τῆς Φιλοκλείας Λυσικράτου εἶναι ἴσως ἔργο ἐπέισακτο στὴν Ποτείδαια, ἀπὸ τὴν Ἀττική. Ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα τῆς Ἀμφιπόλεως, νέα εὐρήματα τῶν τελευταίων ἀνασκαφῶν, ἀναφέρονται ἐπίσης (σ. 117). Πρὸς τὰ φυτικά μοτίβα τῆς Κάτω Ἰταλίας παραβάλλονται τώρα τὰ ὅμοια μοτίβα στὸν κρατήρα τοῦ Δερβενιοῦ (ὁ ὁποῖος ἀκόμα εἶναι «vergoldete» καὶ στὸν Register, σ. 124), στὰ ψηφιδωτὰ τῆς Βεργίνας καὶ τῆς Πέλλας, καὶ στὸν τάφο τῶν Λευκαδιῶν (σ. 117, πρβλ. Φ. Πέτσα, Ὁ Τάφος τῶν Λευκαδιῶν, 1966, σ. 110 κ.έ.).

Γιὰ τὸ χρυσὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀλεξάνδρου Α', ἀνάθημα στοὺς Δελφούς, ἰδὲ ἀνωτ., ἀριθ. 6. Πρβλ. καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 4 καὶ 8, καὶ κατωτ., ἀριθ. 16 καὶ 17.

16. Ἀρχιτεκτονική. Ἡ ἔκθεση τοῦ νέου Διευθυντοῦ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Σαμοθράκης, Διευθυντοῦ ἐπίσης καὶ τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν τῶν Ἀθηνῶν, κ. James R. McCredie, μὲ τ' ἀποτελέσματα τριῶν ἀνασκαφικῶν περιόδων στὴ Σαμοθράκη (1965-1967)¹, παρουσιάζει πολλαπλὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἐρευνητὴ τῆς μακεδονικῆς ἱστορίας καὶ τέχνης, μάλιστα μετὰ τὴ βεβαίωση καὶ νέου μακεδονικοῦ ἰδρύματος, ἐνὸς ἐξάστυλου πρόστυλου κτηρίου ἀπὸ μάρμαρο. Τεμάχια τῆς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς του δίνουν τὰ ὀνόματα τοῦ Φιλίππου Γ' τοῦ Ἀρριδαίου, καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Δ', ἀμέσων διαδόχων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ποὺ συνεβασίλευσαν ἀπὸ 323-316 π.Χ.

Ἰδὲ καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 15, καὶ κατωτ., ἀριθ. 17 καὶ 38.

17. Μακεδονικοὶ Τάφοι. Στὴν ἐγχρωμὴ ἐγκυκλοπαίδεια Δομῇ δημοσιεύονται, σὲ ἐκλαϊκευτικὲς ἐκδόσεις γιὰ πρώτη φορὰ, εἰκόνες μὲ ποιότητα καὶ πιστὴ ἀπόδοση, ὅπως ὁ Αἰακὸς τοῦ Τάφου τῶν Λευκαδιῶν καὶ ἡ πρόσοψη τοῦ Τάφου τῆς Βεργίνας². Τὸ εὐρὺ ἀναγνωστικὸ κοινὸ γιὰ πρώτη φορὰ πληροφορεῖται ἀντάξια τὴν ὑπαρξὴ τέτοιων καλλιτεχνημάτων ἀπὸ τὴν ἀρχαία Μακεδονία. Στὸ κείμενο λαθάκια, τυπογραφικὰ μᾶλλον: δὲν ὑπάρχει π.χ. οἰκισμὸς Τηγανοχώρι, στὴ Βέροια (ὑπάρχει Ταγαροχώρι). Ἡ θέσις τῆς Βεροίας δὲν εἶναι «στὶς ΒΑ ὑπώρειες τοῦ Βερμίου» ἀλλὰ στὶς ΝΑ, εἶναι ἀνορ-

1. «Hesperia», τ. 37 (1968), σ. 200 κ.έ. Πρβλ. ΑΔ, τ. 22 1967, (1969), Χρονικά, σ. 441 κ.έ. (McCredie).

2. «Hesperia», ἔ.α., σ. 222 κ.έ.

3. Δομὴ 1, Α-Ἀμοργός, 2, Ἀμόριον-ἀτροπίνη, 3, ἀτροπος-Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, 4, Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία-διακόσμηση, Ἀθήναι 1969—, ἰδὲ λ.λ. Αἰακός, Βεργίνα, Βέροια κ.ά.

θόδοξο ότι περιλαμβάνεται στην αρχαία Βοττιαία (ή όποια κατά τόν 'Ηρόδοτο ήταν «στεινόν χωρίον» με πόλεις τις 'Ιχνες και την Πέλλα μόνον) και τὰ τείχη της δέν σώζονται μόνον πρὸς Βορρᾶν. Ἡ Βεργίνα ἐξ ἄλλου δέν ἀπέχει 12 χλμ. ἀπὸ τῆς Βέροιας καὶ δέν θά τὴν ἔλεγα «μικρὸ χωριὸν» με τοὺς 1.000 περίπου κατοίκους της. Θὰ μπορούσε τὰ ἄρθρα Βεργίνα καὶ Βέροια νὰ εἶναι πληρέστερα, ὅπως εἶναι τὰ νεώτερα μακεδονικὰ λήμματα στοὺς ἐπόμενους τόμους.

Ὁ J.-M. Dentzer κατατάσσει τὰ διακοσμητικὰ συστήματα τῶν ἐλληνιστικῶν πρὸς πολὺ τοιχογραφιῶν τῆς Ἰταλίας, κυρίως τῆς νότιας, ἐν ὧσι τῶν ἀρχαιοτέρων τοὺς ἐτρουσκικῶν¹. Τὴν ἀναθεώρηση τοῦ προβλήματος τῆς καταγωγῆς τῶν διακοσμητικῶν συστημάτων ἐπιβάλλει, λέει, ἡ ἀνακάλυψη νέων ζωγραφικῶν μνημείων καὶ ἡ δημοσίευσή τους. Γίνεται ἀναφορὰ κυρίως στὸ μεγάλο τάφο τῶν Λευκαδιῶν καὶ σὲ ἄλλους τῆς Μακεδονίας, τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Θράκης (σ. 86 καὶ 134, σημ. 2, κ.ά.). Ἡ πρόσωση τοῦ τάφου τῶν Λευκαδιῶν, ζώντανεμένη με τοὺς ἡμικίονες καὶ τὶς παραστάδες, ἀποτελεῖ «*parallèle remarquable*» γιὰ τοὺς τάφους τῆς Ἀπουλίας. Καὶ στὸ νεκρικὸ θάλαμο, ὅπου μοιράζονται οἱ γωνιακὲς παραστάδες στὶς δυὸ πλευρές, τοῦτο ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὴν ἐτρουσκικὴ τέχνη «*un caractère spécifique*». Κακῶς περιγράφονται οἱ μετόπες «*en relief polychrome*», ἀν ὁ Δ. ἐννοῇ πραγματικὸ ἀνάγλυφο (σ. 134).

Ὁ Helmut Kyrieleis σὲ μελέτῃ τῆς ἱστορίας τῆς φόρμας ἀνατολικῶν καὶ ἐλληνικῶν καθισμάτων καὶ κλινῶν πρὶν ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ², καταχωρίζει ὥστόσο τὰ ἐπιπλά τῶν μακεδονικῶν τάφων τῆς Βεργίνας καὶ τῆς Ἑρετρίας (σ. 156, 171 καὶ 181) καὶ συγκρίνει θρόνους με ἐρεισίνωτα σὲ ἀνάγλυφα τῆς Θάσου (σ. 134 κ.έ., 189, σημ. 649).

Ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῶν «μακεδονικῶν» τάφων πηγάζει ἡ ἐσωτερικὴ διακόσμηση με κιονοστοιχία καὶ τοῦ νέου κιβωτιόσχημου τάφου ἀπὸ τῆς Γλαφυράς τῆς Μαγνησίας³. Γιὰ τοὺς «μακεδονικοὺς τάφους» στὴν Ἀλίφειρα ἰδὲ καὶ βιβλιοκρισία τοῦ Oscar Bronce⁴. Ἕνας νέος «μακεδονικὸς» τάφος στὴ Χωνοκκλησιά τῆς Γραμμένης Ὁξυᾶς⁵. Μελέτῃ γιὰ δυναστικὰ μνημεῖα τῶν Καρυάδων ἀναφέρεται καὶ στὸν τάφο τοῦ Ἀλκέτα με ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις γιὰ πιθανὰ μακεδονικὰ χαρακτηριστικὰ στὴ γλυπτικὴ τῶν μνημείων⁶.

1. J.-M. Dentzer, *Les systèmes décoratifs dans la peinture murale italique*, «*Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome*», τ. 80 (1968), σ. 85 κ.έ.

2. Helmut Kyrieleis, *Throne und Kline*, Studien κ.λ., Berlin 1969.

3. ΑΔ, τ. 23 (1968), Χρονικά, σ. 265, σχέδ. 2, πρβλ. Φ. Πέτσα, Ὁ Τάφος τῶν Λευκαδιῶν, Ἀθῆναι 1966, σ. 54 καὶ 91, σημ. 5.

4. ΑJA, τ. 73 (1969), σ. 479. Πρβλ. Χρονικά 1966-1967, ἀριθ. 17.

5. ΑΔ, τ. 24 (1969), Χρονικά, σ. 242 κ.έ., πίν. 242.

6. «*Arch. Anz.*», τ. 83 (1968), σ. 226 κ.έ., 233 καὶ εἰκ. 43 (Jürgen Borchhardt).

18. Ζωγραφική. Μνημεῖα μακεδονικῆς ζωγραφικῆς περιλαμβάνονται σὲ δημοσιεύματα, ποὺ καταχωρίσθηκαν ἀνωτ., ὑπ' ἀριθ. 15 (Charbonneau-Martin-Villard) καὶ 17 (Δομή. Dentzer). Ἴδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 35.

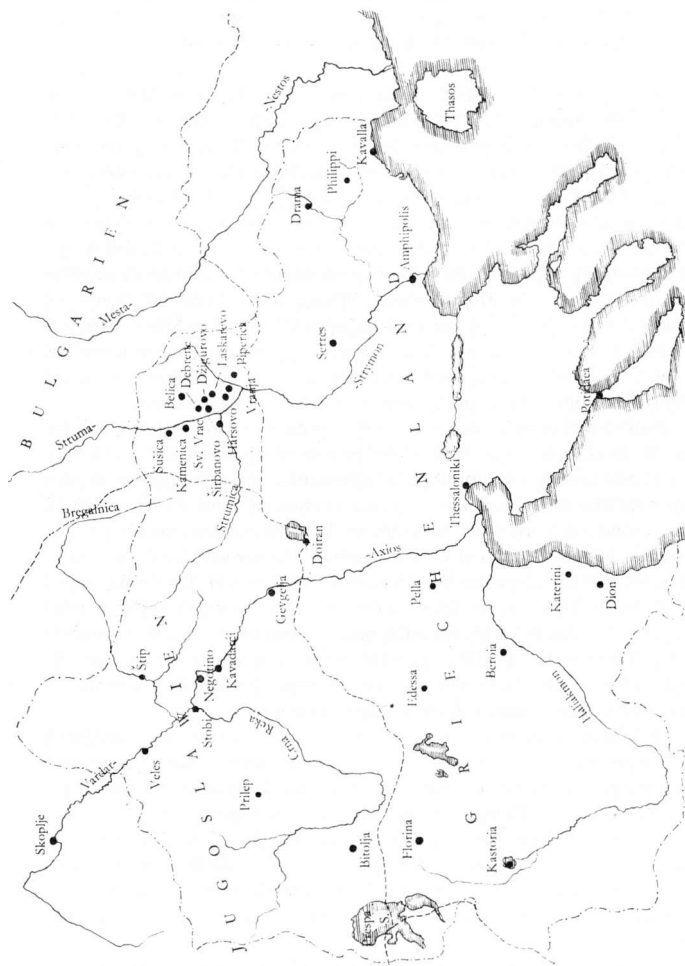
19. Πορτραῖτα. Μισοῦ αἰῶνος φροντίδες Ἑλλήνων Ἐφόρων καὶ Ἐπιμελητῶν Ἀρχαιοτήτων τῆς Μακεδονίας γιὰ τὴν περισυλλογὴ (ἕως τὸ 1967), κατέληξαν στὴ δημοσίευση τῶν πορτραῖτων τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὸν Γερμανὸ ἀρχαιολόγο Alfred Rüschi¹, τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ εὐχαριστήσουμε, γιὰτὶ ἐπὶ τέλους τὰ ἔκαμε γνωστὰ στὴ διεθνῇ ἐπιστήμη. Χρονολογημένα ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές τοὺς πορτραῖτα καὶ ἄλλα γνωστῶν ἀρχόντων ἔδωσαν τὸ χρονολογικὸ πλαίσιο. Τοπικὰ ὁ R. ἀπλώνεται στὴ μοιρασμένη τώρα στὰ τρία ὅμορα κράτη ἀρχαία Μακεδονία μὲ τὰ ὀρθόδοξα ὄριά της (εἰκ. 7). Περιλαμβάνει δηλαδὴ τὴν πεδιάδα τοῦ Ἐριγῶνος (Cerna Reca), τοῦ Ἀξιοῦ ἕως καὶ τὰ Βυλάζωρα (Veles) καὶ τὸ Štip (Ἄστιβος), καὶ πρὸς Ἀνατολὰς, μὲ ὁδηγὸ τὶς ἐλληνικὲς ἐπιγραφές, ἕως τὴν κοιλάδα τοῦ Μέσου Στρυμῶνος καὶ ἕως σχεδὸν τὸ Νέστο, ὁ ὁποῖος χονδρικὰ ἀποτελεῖ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας ὡς τὶς ἐκβολές του.

Ἰδιαίτερα πλούσιος εἶναι ὁ ἀμνηστὸς πορτραῖτων στὴν περιοχὴ τοῦ Sv. Vrac τῆς Βουλγαρίας. Ἀλλὰ τὰ πολλὰ βέβαια προέρχονται ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, ποὺ εἶναι ἡ ἀδιαμφισβήτητη μητρόπολις τῆς περιοχῆς, τὸ μεγάλο κοσμοπολιτικὸ λιμάνι καὶ καλλιτεχνικὸ κέντρο, μὲ μόνο ἀνταγωνιστὴ τὴ Βέροια, ἔδρα τοῦ Κοινοῦ τῶν Μακεδόνων. Τὰ ἄλλα πολιτιστικὰ κέντρα συνδέονται μὲ δρόμους. Μερικοὶ ἦταν στρωμένοι ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Ἀρχελάου (ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Φιλίππου, ὅπως σ. 61, σημ. 6). Ὁ σπουδαιότερος ἦταν βέβαια ἡ Ἐγνατία, ποὺ ἐρχόταν ἀπὸ τὴν κατεύθυνση τῆς πρωτεύουσας Ρώμης καὶ συνέδεε τὴν Ἡράκλεια (ἴδρυμα τοῦ Φιλίππου παρὰ τὸ Μοναστήρι), τὴν Ἐδεσσα καὶ τὴν Πέλλα μὲ τὴ Θεσσαλονίκη² καὶ ἐν συνεχείᾳ μὲ τὴν Ἀμφίπολη καὶ τοὺς Φιλίππους, Δεύτερη σὲ σημασία, τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, ἐρχεται ἡ ὁδὸς κατὰ μῆκος τοῦ Ἀξιοῦ πρὸς Τέμνη.

Ὁ R. ἐξετάζει χρονολογικὰ ζητήματα: τὴν ἀκτιακὴ καὶ τὴν ἐπαρχιακὴ χρονολογία, τὰ χρονολογημένα μὲ ἐπιγραφὴς πορτραῖτα, τὴν ἔμμεση χρονολόγησι μὲ ἐπιγραφικὰ κριτήρια (σχῆμα γραμμάτων κ.λ.), τὴν τεχντροπικὴ συσχέτιση κ.λ. Πραγματεύεται χωριστὰ τὰ πορτραῖτα τῶν χρόνων τῶν Ἰουλιῶν καὶ τοῦ Κλαυδίου, τῆς ἐποχῆς τῶν Φλαβίων, τοῦ Τραϊανοῦ, τοῦ Ἀδριανοῦ, τῶν Ἀντωνίνων, τῶν Σεβήρων, τῶν ἐτῶν 235-253 μ.Χ., τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλινοῦ, τῆς Τετραρχίας, τοῦ Κωνσταντίνου, καὶ τοῦ Θεοδοσίου. Ἐξετάζει ἐν συνεχείᾳ τὴ μορφή τῶν μνημείων τὰ ὁποῖα φέρουν πορτραῖτα:

1. A. R ü s c h, Das kaiserzeitliche Porträt in Makedonien, Jdl, τ. 84 (1969), σ. 59-196.

2. Ἐπὶ τέλους εὐρέθῃ ὁ Ἐγνάτιος, BCH, τ. 98 (1974), σ. 813 κ.έ. (Κ. Ρωμοπούλου).

Εικ. 7. Χάρτης της αρχαίας Μακεδονίας με τους σπουδαιότερους τόπους, ποδ έδωσαν ποτράτα ρωμαίων αυτοκρατοριών χόνων (Rüsch) (19)

ΤΟΠΟΙ ΠΡΟΕΛΕΥΣΕΩΣ ΤΩΝ ΡΩΜΑΪΚΩΝ ΠΟΡΤΡΑΙΤΩΝ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

B=Βουλγαρία, Γ=Γιουγκοσλαβία, AV=Ἀνάγλυφο, AY=ὀδὸγλυφο, M=Μετάλλο

- Ἀμφίπολη, AV. 21 (:) Baresani παρὰ τὸ Bitolja, AV. 31
 Belica, B, AV. 53
 Βέροια, AV. 1, 2, 3, 4, 5 καὶ 6 Bitolja, Γ, AY. 4 καὶ 5
 Γιαννιτσά, AV. 14 καὶ 15 Črnolistie παρὰ τὸ Prilep, AV. 67 καὶ 68
 Debreue, B, AV. 61 Δίον, AY. 6
 Djugurovo, B, M. 10 Doiran, Γ, M. 4
 Dolno Disan παρὰ τὸ Kavadarci, AV. 32 Δράμα, AY. 11
 Gevgelja, Γ, M. 3 Gorna Gradescica (περιοχή), B, M. 23
 Gradescica, B, AV. 52 Hârsovo, B, AV. 47
 Hotovo, B, AV. 42
 Θεσσαλονίκη, AY. 12, 17-38, 40-44, 46-47, 49-50.
 AV. 9-11, 12(,), 13, 17-20, 21(,), 80-91, 94 M1 (,), 14-20
 Θεσσαλονίκη (περιοχή), AY. 10 Kamenica, B, M. 22
 Karatovo, B, M. 11 Karmolovo, B, AV. 41
 Kurbinovo, Γ, AY. 2 Laskarevo, B, AV. 38, 40, 43, 44, 59, 60, 63, M. 5
 Ληττή, AV. 92, 93 Orehovac παρὰ τὸ Prilep, AV. 29
 Piperica, B, AV. 34, 35, 36, 75, M. 13 Ploski, B, AV. 51
 Προσοτσάνη Δράμας, AV. 66 Sušica, B, AV. 37
 Sv. Vrač, B, AV. 48, 49, 50, 57, 62, 69-72, 74, 76-78, M. 6-9, 12
 Sv. Vrač (περιοχή), B, AV. 56, 57, 73, M. 8 Σέρραι, AV. 16, 25, 26, 27, M. 2
 Širbanovo, B, AV. 79 Σκιάδρα (,), AY. 48
 Stari Grad παρὰ τὸ Titov Veles, Γ, AV. 28 Stip, Γ, AY. 3
 Στόβοι, Γ, AY. 1 Styberra, Γ, AY. 14-16
 Titov Veles, Γ, AV. 30 Φίλιπποι, AY. 8, AV. 39
 Φλώρινα (,), AY. 7, AV. 7, 8 Vataša παρὰ τὸ Kavadarci, Γ, AV. 33
 Vranja, B, AV. 45, 46
 Χωρίς ἀκριβή τόπο προελεύσεως Μακεδονία (Ἑλλην.), AV. 22 (,), 24 (,), M. 24
 Μακεδονία (Γουγκ.), AY. 9 Στρυμών (κοιλιά), B, AV. 54, 55, 64, 65
 Χαλκιδική, AY. 45

τὴν ἐπιτύμβια στήλη, τὸ ἐπιτύμβιο μετάλλιο (ποὺ κρατάει ἀπὸ τὴν *imago clipeata*) μὲ προτομὲς ἕως ἑννέα κ.λ.

Συμπεραίνει (σ. 106 κ.έ.), ὅτι στὴν πρωϊμώτατη αὐτοκρατορική ἐποχὴ μόνον ὁλόσωμες, σὲ φυσικὸ μέγεθος, μορφῆς εἰκονίζονταν σὲ ἐπιτάφια μνημεῖα, ἢ μιὰ πλάι στὴν ἄλλη (ἀριθ. Εὐρ. Μ. Θεσσ. 1934). Στὴν ἐποχὴ τῶν Φλαβίων ξαφνικὰ παρουσιάζονται προτομὲς. Οἱ ὁλόσωμες μορφῆς τῶν μεταγενεστέρων χρόνων γίνονται πλέον σὲ μικρογραφία. Ἡ ρωμαϊκὴ ἐπίδραση ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Φλαβίων φαίνεται ἀπὸ τὴν ἰδιάζουσα στὴ Μακεδονία μορφή τοῦ ταφικοῦ μεταλλίου (*imago clipeata*).

Τὰ πρῶτα μνημεῖα ἰδιωτῶν δὲν παρουσιάζουν ἀκόμη εἰκονιστικὰ χαρακτηριστικά (ἀριθ. Εὐρ. Μ. Θεσσ. 1935 β), ἀντίθετα πρὸς τὶς σύγχρονες εἰκόνες ἀρχόντων τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου. Τεχνοτροπικὰ συνδέονται πρὸς τὴν τέχνη τῆς βορειοδυτικῆς Μ. Ἀσίας. Τὰ πρῶτα πορτραῖτα ἰδιωτῶν παρουσιάζονται τὴν ἐποχὴ τῶν Φλαβίων, μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας (κόμμωση, γένειο κ.λ.). Ἀποδίδονται πλαστικὰ πολὺ ὠραῖα (πίν. 1, α-β), μὲ ἰσχυρὸ τονισμὸ τῶν ματιῶν (ἀριθ. Εὐρ. Μ. Θεσσ. 171).

Τὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ τὰ πορτραῖτα τῆς Μακεδονίας ξεχωρίζουν ἀπὸ τὰ πορτραῖτα τῶν ἄλλων καλλιτεχνικῶν κέντρων (πίν. 2, α). Τονίζονται ἀκόμα περισσότερο τὰ μάτια σὰν ἔκφραση τοῦ συνόλου. Παρεῖς καὶ στόμα γίνονται ἀνέκφραστα. Ὁ κλασσικισμὸς τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ δύσκολα παρατηρεῖται. Ἀντίθετα παρουσιάζεται μιὰ στήλη ἐπιτύμβια μὲ ἐξαιρετικῶς αὐστηρὰ καὶ ἔντονα σχηματοποιημένα πορτραῖτα (ἀριθ. Εὐρ. Μ. Θεσσ. 911). Οἱ κυρίες κάνουν τὰ μαλλιά τους πλεξίδες (στήλη Τ. Κλαυδίου Φιλίτου, στὸ Μουσεῖο τῆς Βεροίας), ὅπως στὴν αὐλὴ τοῦ Τραϊανοῦ καὶ τοῦ Ἀδριανοῦ. Μίμηση τῶν τάσεων γιὰ μαρδὸκ στὴν ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων δὲν παρατηρεῖται. Τονίζεται ἀκόμα περισσότερο ἡ ἔκφραση τῶν ματιῶν (ἀριθ. Εὐρ. Μ. Βεροίας 30).

Στὴν ἐποχὴ τῶν Σεβήρων ἡ γλυπτικὴ (πίν. 2, β) παρουσιάζει χαρακτηριστικά, ποὺ παρατηροῦνται ἐπίσης στὶς πόλεις τῆς Βορείου Συρίας, οἱ ὁποῖες ἱδρύθηκαν ἀπὸ Μακεδόνες ἢ ἱδρύθηκαν ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο καὶ τοὺς Διαδόχους. Ἡ Παλμύρα καὶ ἡ Δούρα- Εὐρωπὸς δίνουν σύγχρονα παραδείγματα χρονολογημένα (πρβλ. κατωτ., ἀριθ. 45, Ἐπιγραφές).

Στὰ χρόνια μεταξύ τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου καὶ τοῦ Γαλλινοῦ ἔχομε μερικὰ πορτραῖτα μὲ ἔντονα ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ἀνατολικὲς ἐπιδράσεις (πίν. 3), στὴν ἐποχὴ τοῦ Γαλλινοῦ καλὰ παραδείγματα ρωμαϊκοῦ αὐτοκρατορικοῦ στυλ (πίν. 4, α-β), ἐνῶ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τετραρχίας παρατηροῦνται σχέσεις μὲ τὴ δυτικὴ Μ. Ἀσία.

Μετὰ τὰ στρόγγυλα, σφιγμένα κεφάλια τῆς ἐποχῆς τῆς Τετραρχίας, κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου τὰ κεφάλια ἐπιμηκύνονται καί, ἰδίως

στά ανάγλυφα, ἀποκοτὸν γραφικὴ τραχύτητα. Τὰ μεγάλα μάτια, τὰγωνιώδη πρόσωπα καὶ τὰ ἔντονα περιγράμματα εἶναι φανερά κυρίως στὰ νομίσματα.

Τὰ Θεοδοσιανὰ πορτραῖτα τῆς Μακεδονίας δείχνουν τὴν ἴδια ἰσοπέδωση τῆς εἰκονιστικῆς τέχνης, πὺλ παρατηρεῖται σ' ὁλόκληρη τὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία. Ἔχομε ὅμως ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη τὰ καλύτερα παραδείγματα (ἀριθ. Εὐρ. Μ. Θεσσ. 1060 καὶ 1061).

«Der Verfasser war bemüht, nicht in einen gewissen Lokalpatriotismus zu Verfallen... Nur wenn man das gesamte Material einer Landschaft überblickt, wir man vor Fehlschlüssen bewahrt bleiben... Durch die Synthese der griechischen, römischen und besonders der östlichen Einflüsse, gewinnt die makedonische Kunstlandschaft ihre Form und wird ein neues Zentrum» (σ. 108).

Ἀκολουθεῖ πῖναξ τῶν κυρίων ὀνομάτων (ὅλες οἱ ἐπιγραφές ἑλληνόγλωσσες) καὶ ὁ Κατάλογος τῶν γλυπτῶν μὲ τὴ σειρά: ὁλόγλυφα, ανάγλυφα καὶ ἐπιτάφια μετάρλια (imago clipeata). Μερικά εἶναι ἀγνώστου προελεύσεως (R 22, R 24, M 24 κ.ά.). Γιὰ τὰ ἄλλα ἰδὲ καὶ κατωτ., στοὺς τόπους.

Ὁ Rüsch γιὰ τὸ πορτραῖτο τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης ὑπ' ἀριθ. Εὐρ. 898 παραπέμπει καὶ στὴν McCann¹, ἀλλὰ διατηρεῖ τὴν ἀπόδοση στὸ Σεπτίμιο Σεβήρο (σ. 122 καὶ εἰκ 20-21). Ἰδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 39.

Καὶ μερικὲς παρατηρήσεις, πρὸχειρα τὴν ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν Χρονικῶν (ἴσως ἐπανεῖλθω ἄλλοῦ ἀργότερα), κυρίως στοὺς χάρτες καὶ τὰ στοιχεῖα προελεύσεως τῶν σελίδων 110-111:

Τὸ ἀνάγλυφο ὑπ' ἀριθ. 3, ἀπὸ τὴ Βέροια, δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀμνημόνευτο. Περιγράφεται καὶ εἰκονίζεται: Μακεδονικά 2, 1941-52 (1953), σ. 39 κ.έ. πίν. XVI, α. Τὸ ὄνομα Carnilište εἶναι παραμορφωμένο πιθανῶς (πρβλ. Μακεδονικά 13, 1973, σ. 489). Θὰ μπορούσε νὰ τοποθετηθῇ στὸ χάρτη, ὅπως π.χ. στό: N. G. L. Hammond, A History of Macedonia, 1972, Map 9, ὅπου, στὴν ἀπόσταση ὑπερέικοσι χιλιομέτρων ἀπὸ τὸ Prilep, φαίνεται νὰ μεσολαβοῦν πολλά. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ ἄλλους τόπους.

Τὰ γλυπτὰ πὺλ ἀποδίδονται στὴ Φλώρινα δὲν τῆς ἀνήκουν. Πιθανῶς καὶ τὰ τρία. Γιὰ τὴν ἀνάγλυφη στήλη ὑπ' ἀριθ. 7 (κατ. Φλώρινα) εἶχα σημειώσῃ κατὰ τὸ 1960: «Εὐρέθη ὑπὸ τοῦ Θ. Βράκα εἰς τὸν περίβολον τῆς Νομαρχίας περισυλλεγεῖσα ἐκεῖ παλαιότερον (ὑπὸ Κερσμοπούλλου)». Γιὰ τὸ ἀνάγλυφο ὑπ' ἀριθ. 8 πὺλ συγκεκριμένα: «Ἐξ Ἀχλάδος μετεφέρθη τὸ 1957 ὑπὸ Θ. Βράκα δι' αὐτοκινήτου τοῦ Δήμου Φλωρίνης, εὐρεθὲν εἰς αὐλὴν οἰκίας ἀσβεστομένον».

Ἔτσι ἀπατηλὰ ἀόριστες εἶναι καὶ γιὰ τὰ ἀνάγλυφα ὑπ' ἀριθ. 14 καὶ 15 οἱ παλαιότερες πληροφορίες: «Aus Jannitsa(?) bei Thessaloniki!» Τοὺς περισσότερους τόπους τῆς Γιουγκοσλαβίας δὲν τοὺς βρίσκω στὸν Hammond (ἔ.ά.)

1. «Mem. Am. Ac.», τ. 30(1968), σ. 180, πίν. 94.

καὶ κεῖνα τὰ Maglen-Tal καὶ Podgora b. Philippi, στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ δύο, δὲν μποροῦσαν νὰ συγχρονισθοῦν; Δὲν ἔχουν τώρα ἄλλο ὄνομα πὶδ γνωστό; Prosoceni b. Drama θὰ εἶναι βέβαια ἢ Προσοτσάνη. Τὸ κεφάλι ὑπ' ἀριθ. 48 δὲν εἶναι ἀπὸ τὴ Σκυδῶρα, τὴ σύγχρονη ἐννοεῖται. Τὸ κουβάλησμά μετὰ τὰ χέρια μου, σὲ δύο δόσεις, στὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ ἐπιχρύσωση τῆς κόμης δὲν ἀναφέρεται. Μήπως πλύθηκε σὲ βαθμὸ ἀνεπίτρεπτο; Τὸ ἀνάγλυφο ὑπ' ἀριθ. 57 (σ. 111) κατὰ λάθος ἀποδίδεται στὸ Sv. Vrač, ἀντὶ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 58 (πρβλ. σ. 166 κ.έ.). Δὲν καταχωρίσθηκε στὴ Θεσσαλονίκη (σ. 111) τὸ κεφάλι ὑπ' ἀριθ. 39 (πρβλ. σ. 134). Ἄλλα ἄλλοτε.

Ἡ Elisabeth Nau¹, μετὰ ἀφορμὴ ἓνα καμέο ἀπὸ σαρδόνυχια μετὰ μορφὴ τῆς Ἰουλίας Δόμνας στὸ στυλ τῆς Ὀλυμπιάδος τῶν νομισματοσῆμων τοῦ Ἀμπουκίρ (μέσα 3ου αἰ. μ.Χ.) καὶ ρωμαϊκῶν νομισμάτων (contorniati 4ου αἰ. μ.Χ.), κάμει παρατηρήσεις ἐνδιαφέρουσες: γιὰ τὴ μορφὴ τῆς Ὀλυμπιάδος, τὸ νομισματοσῆμο τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ εἰκονίζεται ἀπὸ γύψινο ἐκμαγεῖο (πίν. 6.14), τὴ θεϊκὴ καταγωγὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τὴ σχέση τοῦ μετὰ τὸ Δία (διὰ τῆς Ὀλυμπιάδος), τὴ λατρεία τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τῆς Ὀλυμπιάδος στὴ Δύση, ὅπου ἡ μητέρα τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀπὸ Διώνη ἔγινε πρότυπο τῆς Μεγάλης Μητέρας, τῆς μητέρας τοῦ Θεοῦ-βασιλέως, τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, τοῦ στρατοῦ, τῆς Συγκλήτου κ.ο.κ. Αὐτὰ ἐπισημαίνονται τώρα ἀπὸ τὴν E. Nau. Κάτι ἀνάλογο ἔγινε στὴν Ἀνατολὴ μετὰ τὴς Ἀρσινόες καὶ τὴς Βερενίκης τῶν Πτολεμαίων. Ἡ μορφὴ τῆς Ὀλυμπιάδος πέρασε ἔτσι— πάντοτε κατὰ τὴν E. Nau—στὴν Παναγία τῶν Χριστιανῶν γιὰ νὰ γίνῃ ἡ κυρίαρχη μορφὴ στὴν καρδιά τους (εἰκ. 8).

Ἰδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 39.

20. Ὁ π λ α. Τμῆμα χάλκινης μακεδονικῆς ἀσπίδος εὑρέθη στὴ Δωδώνη, ποὺ σώζει ἀπὸ ἐπιγραφὴ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς λέξεως «βασιλεὺς» καὶ ἐρμηνεύεται ὡς ἀνάθημα ἀπὸ τὰ λάφυρα τοῦ Πύρρου². Σιδερένιες αἰχμές, αὐλὸ καὶ σαυρωτήρα (ΠΑΕ 1959, σ. 61) ἐξετάζει ὁ Μ. Ἀνδρόνικος³ καὶ κάμει εὐρύτερο λόγο γιὰ τὴ μακεδονικὴ σάρισα μετὰ βάση κυρίως τὴς φιλολογικῆς πηγῆς. Ἰδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 34, 42 κ.ά.

21. Κ ο σ μ ῆ μ α τ α καὶ σ κ ε ὑ η. Στὸ νέο Κατάλογο χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν κοσμημάτων τοῦ Museum für Kunst und Gewerbe τοῦ Ἀμβούργου⁴ δημοσιεύεται γιὰ πρώτη φορὰ ἀπόκτημα νέου τοῦ Μουσείου: ἀσημένιο βρα-

1. E. Nau, Julia Domna als Olympias, «Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte», τ. 18 (1968), σ. 49 κ.έ.

2. ΠΑΕ 1968, σ. 58 κ.έ.

3. M. Andronicos, Sarissa, BCH, τ. 94 (1970), σ. 91 κ.έ.

4. Herbert Hoffmann—Vera von Claer, Antiker Gold-und Silberschmuck, Mainz am Rhein 1968, σ. 90-91, ἀριθ. 58.

χιόλι, πού μοιάζει με τὸ ὑπ' ἀριθ. 119 τῆς Συλλογῆς Σταθάτου (P. Amandry, Collection Stathatos, I, ἀριθ. 119, πίν. 22), τὸ ὁποῖο σχέτισε ὁ Amandry πρὸς ἄλλα εὐρήματα ἀπὸ τὴν Ἠπειρο καὶ μάλιστα τὴ Μακεδονία. Ἕνα ὅμοιο

Εἰκ. 8. Ἡ Ὀλυμπιάδα τοῦ νομισματοσήμενου (19)

βρῆκε ὁ Β. Καλλιπολίτης (ΑΕ 1948-1949, σ. 92, εἰκ. 3-5) στὴν Κοζάνη (τὴν ὁποία οἱ Hoffman καὶ von Claer τοποθετοῦν, σ. 91, στὴ Sudserbien!). Καὶ τὸ νέο ἀπόκτημα τοῦ Μουσείου τοῦ Ἀμβούργου θεωρεῖται, λοιπόν: ἐκ Β. Ἑλλάδος, πιθανῶς ἐκ Μακεδονίας. Χρονολογεῖται ὁ τύπος στὸν 4ο αἰ. π.Χ. Ἐξ

ἄλλου στὸν ἴδιο Κατάλογο παραλληλίζονται κοσμήματα πρὸς δραχμὲς καὶ τετράδραχμα τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ (σ. 32), πρὸς ἐνώτια τοῦ Μουσείου Καβάλας ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη (σ. 114), πρὸς βραχιόλια ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο καὶ ἀπὸ τὴν Κοζάνη, πρὸς ἐνώτια ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη καὶ ἀπὸ τὴ Νεάπολη τῆς Θεσσαλονίκης (ποὺ δὲν εἶναι, βέβαια, Thessalien, σ. 127) κ.ἄ.

Σχετικὰ πρὸς τὰ μακεδονικὰ κοσμήματα, ἰδιαίτερα πρὸς τὰ συνήθη στὴ Θεσσαλία καὶ στὴ Μακεδονία χρυσᾶ μετάλλια, εἶναι μελέτη τοῦ Mihai Gramatopol¹. Ἐνδιαφέρει καὶ γιὰ τὴ μελέτη ἐλληνιστικῶν πῆλινων πυξίδων μὲ καλύμματα στολισμένα μὲ ἀνάγλυφη προτομῇ.

Σχετικὰ πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος χρυσῶν κοσμημάτων καὶ πρὸς δημοσιεύματα ποὺ καταχωρίσθηκαν στὰ Χρονικά 1966-67, σ. 122, σημ. 2, περιέχουν καὶ νέες βιβλιοκρισίες².

Ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ βιβλιοκρισίες τοῦ Adolf Greifenhagen γιὰ βιβλία τοῦ D. E. Strong καὶ τῶν H. Hoffmann³ καὶ P. F. Davidson περὶ ἐλληνορρωμαϊκῶν χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν κοσμημάτων καὶ σκευῶν.

Ὁ Γεώργιος Μπακαλάκης ἐπανέρχεται μὲ λίγα λόγια στὸ θέμα τοῦ ἐνεπίγραφου πινακίου τοῦ Πανσίλυπου ἀπὸ τὸ Kaiseraugst καὶ συνδέει τὰ δείγματα λατρείας τοῦ Διονύσου ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς ἀρχαϊκῆς Θέρμης (6ος αἰ. π.Χ.) ὡς τὸν τεχνίτη (μᾶλλον παρὰ ἰδιοκτήτη) τοῦ πινακίου, μὲ τὸ θεοφόρο ὄνομα Πανσίλυπος (4ος αἰ. μ.Χ.)⁴. Σχετικὰ ἰδὲ καὶ στὴν Ἱταλικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια τῆς Ἀρχαίας Τέχνης⁵.

Ἰδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 42, 49 καὶ 51.

22. Ἐπὶ γ ρ α φ έ ς. Ἐν μέρει ἢ στὸ σύνολό τους ἐπιγραφικὲς ἦταν οἱ ἀνακοινώσεις πολλῶν συνέδρων στὸ Α' Διεθνὲς Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία⁶: τοῦ John A. Alexander (κατωτ., Κασσάνδρεια), τοῦ J. M. R. Cormack (κατωτ., Ἑδεσσα καὶ Βέροια), τοῦ Φ. Πέτσα (κατωτ., Ἑδεσσα), τοῦ Christian Habicht (ἄνωτ., ἀριθ. 3), τοῦ Ἱ. Τουράτσογλου (κατωτ., Βέροια), κ.ἄ.

Ἡ Φανούλα Παπάζογλου καταβάλλει προσπάθεια⁷ νὰ ἀνεβάσῃ ἀπὸ τὸ

1. M. Gramatopol, Un médaillon de type thessalien du Musée d'Archéologie de Costantza, Hommages à Marcel Renard, III [Collection Latomus 103], Bruxelles 1969, σ. 264 κ.ἔ.

2. «Gnomon», τ. 40 (1968), σ. 965 κ.ἔ. (A. Greifenhagen), AJA, τ. 73 (1969), σ. 447-451 (Herbert Hoffmann) καὶ τ. 74 (1970), σ. 401 (D. Lee Carroll).

3. «Gnomon», τ. 40 (1968), σ. 295-300 καὶ 695-699.

4. G. Bakalakis, Πανσίλυπος von Thessalonike, Provincialia, Festschrift für Rudolf Laur-Belart, Basel-Stuttgart (ἀνάτ. χωρὶς ἡμερομ.) σ. 3-5.

5. EAA, Suppl. 1970 (1973), λ. Augusta Raurica, σ. 122. Πρβλ. καὶ κατωτ. ἀριθ. 42.

6. Ἀρχαία Μακεδονία, σποράδην. Πρβλ. «Μακεδονικά», τ. 11 (1971), σ. 450 κ.ἔ. (Φ. Πέτσα).

7. F. Papazoglou, Inscription hellénistique de Lyncestide, «Ziva Antika», τ. 20 (1970), σ. 99 κ.ἔ.

Φίλιππο Ε' στο Φίλιππο Β' επιγραφή δυσανάγνωστη από τὸ Oleveni, νοτίως τοῦ Μοναστηρίου. Χρησιμοποιεῖ γιὰ παραλληλισμὸ ἐπιγραφῆς καὶ σφραγίσματα ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα, ἀπὸ τὴν Ἡμαθία (ΑΕ 1961, σ. 1 κ.έ., Φ. Πέτσας), ἀπὸ τὸ Βοτονόσι (ΑΕ 1950-51, Χρονικά, σ. 44 κ.έ., Φ. Πέτσας), ἀπὸ τὴ Δωδώνη (ΑΕ 1956, σ. 1 κ.έ., Δημ. Εὐαγγελίδης), ἀπὸ τὴ Φλώρινα (ΠΑΕ 1934, σ. 91 κ.έ. καὶ σ. 70 κ.έ., Γ. Μπακαλάκης καὶ Α. Κεραμόπουλλος), ἀπὸ τὴν Ἑδεσσα (Μακεδονικά 9, 1969, σ. 177, εἰκ. 16) κ.ά. Γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν σφραγισμάτων τῆς Φλωρίνης στὸ Φίλιππο Ε' ἐγὼ εἶχα αὐθεντία τὸν Ἐφορό μου—τότε—κ. Χαράλαμπο Μακαρόνα. Ἀλλὰ καὶ ἡ F. Papazoglou μὲ δισταγμοὺς ἀποδίδει τὴν ἐπιγραφή τοῦ Oleveni στὸ Φίλιππο Ε' (καὶ ὄχι στὸ Φίλιππο τὸ Β', ὅπως προηγουμένως ὁ Vulicé). Καὶ ἀδυνατίζει τὴ θέση τῆς ἀρχίζοντας μὲ τίτλο «Inscription h e l l é n i s t i q u e» καὶ τελειώνοντας τὴ μελέτῃ τῆς μὲ προξενικὸ ψήφισμα τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν, χρονολογούμενο στὴν «ἐποχὴ τοῦ Περσέως!» (τὸ θαυμαστικὸ δικό τῆς). Πολὺ θὰ θέλαμε νὰ εἶναι, καὶ τὰ σφραγίσματα τῆς Πρέσπας καὶ τῆς Φλώρινας καὶ ἡ ἐπιγραφή τοῦ Oleveni, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἀλλὰ μᾶλλον δὲν εἶναι. Ἐλπίζω νὰ ἐκανελεθῶ ἄλλοῦ στὸ θέμα.

Συμβολὴ στὴ σχετικὴ πρὸς τὰ Βασιλικά Διαγράμματα βιβλιογραφία εἶχαμε καὶ κατὰ τὴν τριετία 1968-1970. Νέο εὔρημα, ἀπὸ τὸ Bučín, 7 χλμ. δυτικὰ τοῦ Čerigovo (Stuberra), εἶναι ἀπόσπασμα ἐπιγραφῆς, ποὺ ἀναφέρεται στὸν Φίλιππο Ε' (ὑποτίθεται). Τὴ δημοσιεύει ἡ Fanoula Papazoglou¹ καὶ πάλι παραλληλίζει γνωστὲς «ἐπιστολὰς» βασιλέων καὶ ἄλλες σχετικὲς ἐπιγραφὰς ἀπὸ τὴ Μακεδονία καὶ ἄλλοῦ.

Δυὸ ἐπιγραφὰς ἀπὸ τὸ Πόρτο Καστρί (στὸ νοτιώτατο ἄκρο τῆς Εὐβοίας), ποὺ συσχετίσθηκαν καὶ δίνουν τώρα μεγάλο μέρος τοῦ κειμένου δύο ψηφισμάτων τῆς Κιμῶλου, ἐνδιαφέρουν, καθὼς σχετίζονται πρὸς «ἐπιστολὴν» Ἀντιγόνου (τοῦ Γονατᾶ ἢ τοῦ Δώσωνος)². Ἄρθρο τοῦ J. - M. Hannick περιέχει παρατηρήσεις στὶς ἐπιστολὰς τοῦ Φιλίππου Ε' πρὸς τοὺς Λαρισσαίους (I. G. IX, 2, 517)³.

Ἡ καθηγήτρια M. Guarducci, μὴ παγκόσμια αὐθεντία στὴν Ἐπιγραφικὴ, στὸ δεῦτερο τόμο τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπιγραφικῆς τῆς⁴ (πρβλ. Χρονικά 1966-1967, σ. 201, σημ. 3) περιλαμβάνει καὶ ἐπιγραφὰς τῆς Θάσου, τῆς Ὀλύμβου, τῆς Ἑδέσσης, τοῦ «θρακικοῦ φόρου», τῆς Πέλλας, «ἐπιστολὴν» τοῦ Φιλίππου, νομίσματα Μένδης, Ἀμφιπόλεως, Ἀπολλωνίας, Θεσσαλονίκης,

1. F. Papazoglou, Nouveau fragment d'acte de la chancellerie macédonienne, «Klio», τ. 52 (1970), σ. 305 κ.έ., μὲ πλούσια σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. T. H. W. Jacobsen - P. M. Smith, Two Kimolian Dicast Decrees from Geraistos in Euboea, «Hesperia», τ. 37 (1968), σ. 184 κ.έ.

3. Antidoron W. Peremans sexagenario ab alumnis oblatum, Louvain 1968, σ. 97 κ.έ.

4. M. Guarducci, Epigrafia Greca, τ. II, Roma 1969.

Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ ἄλλων βασιλέων, Αἰνείας, Ἀκάνθου, Βεροίας, Παιόνων, Πέλλης κ.λ. Ἴδε κατωτ., στοὺς τόπους. Στὴν Ἐπιλογὴ ἱστορικῶν Ἐπιγραφῶν τῶν Russell Meiggs καὶ David Lewis¹ περιλαμβάνονται καὶ ἐνδιαφέρουσες γιὰ τὸ μακεδονικὸ χῶρο ἐπιγραφές, ὅπως: ἡ ἐπιγραφή τοῦ Γλαύκου στὴν Ἀγορὰ τῆς Θάσου, 625-600 π.Χ. (σ. 2 κ.έ.), ἀθηναϊκοὶ φορολογικοὶ κατάλογοι (σ. 83 κ.έ.), ποὺ ἀναφέρονται σὲ πόλεις τῆς Χαλκιδικῆς κ.ά., 454-431 π.Χ., ἡ ἐπιγραφή γιὰ τὴν ἰδρυση τῆς ἀθηναϊκῆς ἀποικίας τῆς Βρέας, περὶ τὸ 445 π.Χ. (σ. 128 κ.έ.), ἐπιγραφή ποὺ ἀναφέρεται σὲ σχέσεις τῶν Ἀθηνῶν μὲ τὴ Μεθώνη καὶ τοὺς Μακεδόνες, μετὰ τὸ 430 π.Χ., ἡ ἐπιγραφή γιὰ τοὺς ἀμφισβητούμενους «ἐποίκους» τῆς Ποτειδαίας, 429 π.Χ. (σ. 181), ἡ ἐπιγραφή τῶν Θασίων, ποὺ ὀρίζει ἀμοιβή γιὰ καταδότες, ἴσως 411-409 π.Χ. (σ. 252), ἡ τιμητικὴ γιὰ τοὺς Νεαπολίτες (τῆς Καβάλας) ἀθηναϊκὴ ἐπιγραφή, 409-407 π.Χ. (σ. 271 κ.έ.), ἄλλη τιμητικὴ τοῦ Ἀρχελαοῦ ἐπιγραφή 407-406 π.Χ. (σ. 275 κ.έ.) κ.λ.

Ὁ γνωστὸς Louis Robert συγκέντρωσε σὲ τρεῖς τόμους² παλαιότερα δημοσιευμένες σὲ διάφορα περιοδικὰ κ.λ., ἐπιγραφικὲς κατὰ τὸ πλεῖστον ἐργασίες του, μερικὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες πραγματεύονται ἢ ἀναφέρονται σὲ ἐπιγραφικὰ ἢ ἄλλα προβλήματα τῆς Μακεδονίας καὶ τῶν γειτονικῶν τῆς περιοχῶν. Εἶναι ὀξυδερκεῖς παρατηρήσεις τοῦ σοφοῦ ἐπιγραφικοῦ μὲ ἀφορμὴ: ἐπιγραφή ποὺ ἀναφέρει Ἀντανούς τῆς Ἄνω Μακεδονίας, ὄχι Ἀτιντάνες (I, 296 κ.έ.), ἄλλη ἐπιγραφή τῆς Σαμοθράκης, ποὺ ἀναφέρει Βεροίεις (II, 977 κ.έ., 1281 κ.έ.), ἐπιγραφὲς τῆς Θεσσαλονίκης (II, 990 κ.έ., 1282 κ.έ., III 1580), τῆς Ὀλύνθου (III, 1570 κ.έ.) καὶ ἄλλων πόλεων τῆς Χαλκιδικῆς (II, 1286 κ.έ.), ἐπιγραφή τῶν Φιλίππων (II, 1289 κ.έ.), pierre errante ἀπὸ τὴ Θάσο στὴν Εὐβοία (III, 1393 κ.έ.) καὶ ἄλλες ἐπιγραφές τῆς Θάσου (II, 956 κ.έ., 1054, 1206 κ.έ., καὶ III, 1581) καὶ μιὰ ἐπιγραφή ποὺ βρέθηκε δῶθε ἀπὸ τὸ Νέστο, στὴ δεξιὰ ὄχθῃ του, ἀλλ' ἀνήκει στὰ Ἀβδηρα μᾶλλον παρὰ στὴ Μαρώνεια, ὅπως δὴποτε πέρα ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῶν Χρονικῶν μας (II, 1304 κ.έ.). Οἱ J. καὶ L. Robert ὑπομνηματίζοντας τὸ Συμπλήρωμα τῆς Μακεδονικῆς Προσωπογραφίας τοῦ Δ. Κανατσούλη³ (πρβλ. Χρονικά 1966-1967, ἀριθ. 6, σ. 111) παρατηροῦν ὅτι θὰ ἦταν σπουδαιότατη μιὰ πλήρης μακεδονικὴ προσωπογραφία. Ἀλλ' αὐτὸ προϋποθέτει δημοσίευση τῶν πολλῶν ἀδημοσίευστων ἐπιγραφῶν καὶ εἶναι ἴσως ἔργο γιὰ τὴν Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, ἂν δώσῃ ὅση πρέπει προσοχὴ στὴν κλασσικὴ περίοδο τῆς Μακεδονίας, ποὺ εἶναι οἱ ἀρχαῖοι χρόνοι τῆς.

1. R. Meiggs - D. Lewis, *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century*, Oxford 1969.

2. L. Robert, *Opera Minora Selecta*, τ. I-III, Amsterdam 1969. Ἡ σειρά θὰ συνεχισθῇ.

3. Bull. Epigr., 1968, ἀριθ. 322.

Στὸ Supplementum Epigraphicum Graecum καταχωρίζονται¹ συγκεντρωμένες ἐπιγραφές, ποὺ δημοσιεύθηκαν σὲ διάφορα περιοδικὰ καὶ μελέτες κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία περίπου, ἀπὸ Κουντουριώτισσα, Βελβεντό, Κοζάνη, Σειρήνη Γρεβενῶν, Νεστόριον, Βεύη, Ἅγιο Ἀχίλλειο Πρέσπας, Λευκόπετρα, Βέροια, Κομνήνιον, Λευκάδια (ἡ ὠνὴ κ.λ.), Ἀρσένι, Ἐδεσσα, Πέλλα, Θεσσαλονίκη, Δερβένι (ὁ Ἀστιούνειος τοῦ κρατήρος), Παλατιανό, Κασσάνδρεια, Τορώνη, Στρατόνι, Δραβησκό, Νέο Σούλι, Ἀμφίπολη, Ἄνω Κερδύλλιον, Νέα Κερδύλλια, Ἀηδονοχώρι, Ἡϊόνα, Σιδηρόκαστρο, Ἀμπέλους, Γάζωρο, Φιλίππους, Καβάλα, Νέα Καρβάλη, Πέρνη. Ἰδὲ καὶ κατωτ., στοὺς τόπους.

Ἡ Μακεδονία, ἡ Θεσσαλονίκη καὶ ἡ Πέλλα ἀναφέρονται σὲ ἐπιγραφές, ποὺ περιλαμβάνονται σὲ συλλογὴ ψηφισμάτων τῆς ρωμαϊκῆς Συγκλήτου καὶ σὲ ἐπιστολές². Ἰδὲ καὶ κατωτ., Θάσος, ἐπιγραφές. — Ἐνας ἄγνωστος ἀνθύπατος Μακεδονίας σὲ ἐπιγραφὴ τῆς Σίδης τῆς Παμφιλίας ἀπὸ τοῦ H. G. Pflaum ἄρθρο στὸ *Israël Exploration Journal* 19, 1969, σ. 225-233, πέρασε στὸ *Année Epigraphique*³ μὲ παρατηρήσεις στὸ χρονολογικὸ κατάλογο ἀνθυπάτων τῆς Μακεδονίας τοῦ H. G. Pflaum.

Ἰδὲ καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 6 (H. H. Smitt, C. Mossé, Γ. Παπαντωνίου κ.ἄ.) καὶ κατωτ., ἀριθ. 32, 45 κ.ἄ.

23. Ν ο μ ί σ μ α τ α. Στὸ Α' Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία, ἔγιναν δύο ἐνδιαφέρουσες νομισματικὲς ἀνακοινώσεις ἀπὸ εἰδικούς συνέδρους ἀντιπροσώπους δύο γενεῶν (Paul A. Clement, Pierre A. Mackay), ἀλλὰ καὶ διάσπαρτες εἰδήσεις γιὰ νομίσματα συναντῶνται στὰ Πρακτικὰ τοῦ Συμποσίου⁴. Κανένας ἀπὸ τοὺς Ἀργεάδες βασιλεῖς δὲν ἔκοψε νόμισμα μὲ τ' ὄνομά του πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Α' σημειώνει ὁ C. Edson⁵.

Ὁ M. Jessor Price παρατηρεῖ⁶ ὅτι τὰ πρῶτα χρονολογημένα χαλκὰ νομίσματα τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος εἶναι τοῦ Ἀρχελάου (413-399 π.Χ.). Οἱ διάδοχοί του συνέχισαν τὴν κοπὴ χαλκῶν νομισμάτων σὰν ἕνα μέσον νὰ μειώσουν τὴ διαρροὴ τοῦ ἀργύρου ὅπῃ τὰ βασιλικά θησαυροφυλάκια. Τὰ

1. SEG, τ. 24 (1969), ἀριθ. 478 κ.ἔ.

2. R. K. S h e r k, *Roman Documents from the East*, Baltimore 1969, Index, σ. 393, Πρβλ. βιβλιοκρισίες «AJ Phil.», τ. 91 (1970), σ. 223 κ.ἔ. (G. W. Bowersock), «Class Phil.», τ. 65 (1970) σ. 123 κ.ἔ. (Stewart Irvin Oost).

3. *Année Epigr.* 1969-70, σ. 169, ἀριθ. 606.

4. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 252-255 (νομίσματα Ὀλύνθου, Clement), σ. 256-264 (νομίσματα τῶν Μεριδῶν, 168-146 B.C., Mackay), σ. 27, σημ. 54 (Ἴχνη καὶ Λητὴ), σ. 35, σημ. 109 (Χαλκιδικῆς), σ. 39 (Περδίκκα Β' καὶ Ἀρχελάου), σ. 164 κ.ἔ. (Πέλλης).

5. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 24, σημ. 39.

6. M. J e s s o r P r i c e, *Early Greek Bronze Coinage, Essays...* to S. Robinson, Oxford 1968, σ. 91 καὶ 99.

μικρῆς ἀξίας νομίσματα ἐξ ἄλλου ἐκλαϊκεύονταν σὺν τῷ χρόνῳ ὥς μέσον ἀνταλλαγῆς πού γενικεύθηκε, φαίνεται, κατὰ τὸν 5ον αἰ. π.Χ.

Θησαυρὸς χρυσῶν νομισμάτων τοῦ Φιλίππου Β' καὶ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, εὑρημα παλαιὸ (1930) ἀπὸ τὴν Κόρινθο, δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν G. Roger Edwards καὶ τὴν Margaret Thompson¹.

Στὰ εἰδικὰ νομισματικά περιοδικὰ ἐν μέρει ἢ στὸ σύνολό τους ἄρθρα συχνὰ ἀναφέρονται σὲ μακεδονικὰ νομίσματα. Νομισματικὲς μελέτες παλαιότερες τοῦ 1968, πού καταχωρίζονται σὲ βιβλιογραφικὲς σημειώσεις μετὰ περὶ ληψή τοῦ περιεχομένου τους μόνον, ἀναφέρονται σὲ θησαυρὸ ἀπὸ τὴν Κοζάνη, σὲ νομίσματα τοῦ Φιλίππου, σὲ θησαυρὸ ἀπὸ τὴ Λάρισα, σὲ ἄλλον ἀπὸ τὴ Βόρειο Ἑλλάδα κ.λ.² Ὁ Efreim Pegan πραγματεύεται σπάνια τετράδραχμα (5 ὄλα κι ὄλα γνήσια ὑπάρχουν) τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου μετὰ κεφάλι Διὸς ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ ἀετὸ ἀπὸ τὴν ἄλλη μετὰ τὴν ἐπιγραφὴ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ. Νόμισμα ὁμοιο τοῦ Πατραοῦ τῆς Παιονίας βοηθάει στὴ χρονολογία τους, γιὰ αὐτὸ χρονολογεῖται ἀμέσως μετὰ τὸ 336 π.Χ. καὶ ὑποτίθεται ὅτι τὸ νόμισμα πού μιμήθηκε ὁ Πατραὸς εἶναι προηγούμενο. Τὰ τετράδραχμα τοῦ Ἀλεξάνδρου λοιπὸν εἶναι ἀπὸ τὰ πρῶτα νομίσματά του καὶ ἡ ἐκδόσή τους πρέπει νὰ σταμάτησε ἤδη κατὰ τὸ 334/3 π.Χ.³; —Οἱ βάρβαροι τῆς Εὐρώπης, ὅπως εἶναι γνωστό, ὅταν ἔκοψαν γιὰ πρώτη φορὰ νομίσματα, μιμήθηκαν νομίσματα τοῦ Φιλίππου Β'. Ὁ Constantin Preda πραγματεύεται προβλήματα τῆς νομισματοκοπίας αὐτῆς τῶν χωρῶν ἀνάμεσα στὸν Αἰμο καὶ στὰ Καρπάθια, ἀλλὰ ἡ σχετικὴ συζήτηση ἐνδιαφέρει καὶ τὸ μελετητὴ τῶν νομισμάτων τοῦ Φιλίππου⁴. Γιὰ τὴ σημασία τῆς μακεδονικῆς νομισματοκοπίας στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο μιλάει καὶ ὁ Lloyd R. Laing⁵.

Τετράδραχμο τῆς Ἀκάνθου καὶ διπλὸ στατήρα χρυσὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀπέκτησε τὸ Cabinet στὸ Παρίσι καὶ τὰ περιλαμβάνει στὰ νέα ἀποκτήματά του ὁ Georges de Ridet, ἐνῶ τοῦ Ἀλεξάνδρου νομίσματα (κοπῆς μετὰ τὸ θάνατό του) περιλαμβάνει μετὰξὺ ἄλλων σὲ μελέτη του ὁ H. Seyrig⁶.

Τὰ «θρακο-μακεδονικά» νομίσματα, πού ὁ Ἱ. Ν. Σβορώνος ὠνόμαζε «παιονικά», μετὰ παραστάσεις δίσκου τοῦ ἡλίου (solis rota, στρέφων κύκλος) προσάγει ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης Δημ. Δ. Λυπουρλῆς σὲ συζήτηση γιὰ τὸ νόημα τῆς Ἀρτέμιδος Ὀρθίας⁷. Στὴ Συλλογὴ

1. AJA, τ. 74 (1970), σ. 343 κ.ε.

2. «Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte», τ. 18 (1968), σ. 167 κ.ε. καὶ 169.

3. Ἐ.ἀ., σ. 699 κ.ε. [= «Acta Archaeologica», τ. 19 (1968), σ. 347 κ.ε.].

4. Ἐ.ἀ., τ. 20 (1970), σ. 63 κ.ε.

5. Lloyd R. Laing, Coins and Archaeology, London 1969, σ. 121 κ.ε., εἰκ. 17 καὶ πίν. 8 α-ε, κ.ἀ.

6. «Revue Numismatique», τ. 11 (1969), σ. 7 κ.ε. καὶ 36 κ.ε. ἀντιστοιχῶς.

7. Δ. Δ. Λυπουρλῆς, Ἀρτεμις Ὀρθία; ΕΕΦΣΠΘ, τ. 10 (1968), σ. 365 κ.ε.

ἐλληνοκελτικῶν νομισμάτων Μουσείου στὸ Negotin τῆς ἀνατολικῆς Σερβίας ὑπάρχουν καὶ νομίσματα τῶν νομισματοκοπειῶν τῆς Πέλλας καὶ τῆς Ἀμφιπόλεως¹.

Τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου νομίσματα καὶ ἄλλα μακεδονικὰ περιλαμβάνονται σὲ θησαυρὸ τῶν Θηβῶν².

Τὸν Ἀχιλλέα-Ἀλέξανδρο σὲ νομίσματα τῆς Λάρισσας Κρεμαστῆς στῇ Φθιώτιδα πραγματεύεται ὁ C. Heyman³. Στὸ βιβλίο τοῦ Βασ. Πετράκου, ποὺ ἀναφέραμε (ἀνωτ., ἀριθ. 6), περιλαμβάνονται καὶ νομίσματα ἀπὸ τὸν Ὠρωπὸ τοῦ Φιλίππου, τοῦ Ἀλεξάνδρου κ.λ.⁴

Ὁ Colin M. Kraay σὲ διαλέξεις του, ποὺ τύπωσε σὲ εὐκολοδιάβαστο βιβλιαράκι χωρὶς πολλὰς τεχνικὰς λεπτομέρειες⁵, ἀναπτύσσει προβλήματα ἱστορικο-νομισματικὰ. Μερικὰ συνδέονται μὲ τὸ χῶρο τῆς Μακεδονίας. Νομίσματα ποὺ ἀποδόθηκαν ἀπὸ τὸν Gaebler στὸν Ψευδοφίλιππο, τὸν Ἀνδρίσκο δηλαδὴ, ἀποδίδονται (σ. 9 κ.έ.) πάλι στὸ Φίλιππο Ε' καὶ μένει ὁ Ἀνδρίσκος χωρὶς δικό του νόμισμα. Βεβαιώνεται ἐξ ἄλλου ὅτι ὁ Φίλιππος Β' δὲν ἔκοψε χρυσὰ καὶ ἀργυρὰ νομίσματα ἀλλοῦ ἐκτὸς τῆς Πέλλας καὶ τῆς Ἀμφιπόλεως (σ. 16), ὅτι νομίσματα τῶν Φιλίππων μὲ ἔμβλημα τὸν τρίποδα δὲν εἶναι τοῦ Φιλίππου, ἀλλὰ κόβονται ἀπὸ τοὺς Φιλίππους ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου (σ. 17).

Ἄρθρο τῆς Margaret Thompson, μιᾶς παγκόσμιας αὐθεντίας στὴν Νομισματικὴ, γιὰ τὰ νομισματοκοπεῖα τοῦ Λυσιμάχου, ἀναφέρεται καὶ στὰ νομισματοκοπεῖα τῆς Ἀμφιπόλεως καὶ τῆς Πέλλας, τὰ ὁποῖα προμήθευσαν χρυσὰ καὶ ἀργυρὰ νομίσματα (μὲ τύπους τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου) τὸ Λυσίμαχο, ὅταν τὰ κατεῖχε ὁ φίλος του καὶ γυναικαδελφός του, ἐνὼ ἐκεῖνος δὲν εἶχε νομισματοκοπεῖο στὸ βασιλείῳ του. Τὸν προμήθευαν ἀκόμη καὶ ὅταν (τὸ 306/5 π.Χ. πῆρε τὸν τίτλο τοῦ βασιλέως καὶ) ἴδρυσε τὴ Λυσιμάχεια, ὅπου ἐγκατέστησε νομισματοκοπεῖο. Τὸν προμήθευαν καὶ μετὰ τὸ 297 π.Χ., ποὺ πέθανε ὁ Κάσσανδρος. Τὸ 288 π.Χ. ὁ Λυσίμαχος ἐγίνε κύριος τῆς Ἀμφιπόλεως (καὶ τοῦ νομισματοκοπεῖου τῆς) καὶ τέλος πῆρε ἀπὸ τὸν Πύρρο καὶ τὴν Πέλλα τὸ 286/5 π.Χ., ὅπου σὲ σχετικὰ λίγο διάστημα ἔκοψε στατῆρες καὶ τετράδραχμα⁶.

1. Dušanka Vučković-Todorović, Συλλογὴ ἀργυρῶν ἐλληνο-κελτικῶν νομισμάτων τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (σερβικά), «Starinar», τ. 20 (1969), σ. 391 κ.έ. (γαλλικὴ περίληψη σ. 403).

2. BCH, τ. 83 (1969), σ. 701 κ.έ. (Tony Hackens).

3. C. Heyman, Achille-Alexandre sur les monnaies de Larissa Kremaste en Thessalie, Antidoron W. Peremans, Louvain 1968, σ. 115 κ.έ.

4. Β. Πετράκος, ἑ.ἀ., σποράδην.

5. Colin M. Kraay, Greek Coins and History, London 1969.

6. M. Thompson, The Mints of Lysimachus, Essays... to S. Robinson, σ. 162 κ.έ.

Σε θησαυρὸ νομισμάτων ἀπὸ τῆ Θεσσαλίας ὑπάρχουν καὶ μακεδονικά, ἐνῶ σὲ ἄλλο θησαυρὸ ἀπὸ τῆ Θράκης («*follis*» τῆς Α' Τετραρχίας) ὑπάρχουν καὶ τοῦ νομισματοκοπείου τῆς Θεσσαλονίκης¹.

Ὁ Pierre A. Mackay ἐξετάζει χαλκῶ νομίσματα τῆς Μακεδονίας μεταξὺ τῶν ἐτῶν 168-166 π.Χ. καὶ μακεδονικὰ τετράδραχμα τῶν ἐτῶν 148-147 π.Χ. καὶ τοὺς δίνει νέα χρονολόγηση. Τὰ νομίσματα τῶν Ρωμαίων *Quaestores* Πουπλικίου καὶ Φουλκινίου, ποὺ ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Gaebler χρονολογοῦνται κατὰ τὰ ἔτη 148/146 π.Χ., ὁ Μ. συμφωνώντας μετὰ τὸν Lenormant τὰ χρονολογεῖ 20 ἔτη νωρίτερα, 168/166 π.Χ. Τὸ κύριο ἐπιχείρημα εἶναι ὅτι μοιάζουν πρὸς τὰ νομίσματα τῶν Ἀντιγονιδῶν. Στους ἴδιους χρόνους ἀποδίδονται καὶ ἄλλα νομίσματα, ποὺ θεωροῦνταν νεώτερα. Ἐξ ἄλλου τετράδραχμα μακεδονικὰ ἀποδίδονται στὴν περίοδο ἀμέσως μετὰ τὴν καταστολὴ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Ἀνδρίσκου τὸ 148 π.Χ.²

Ὁ Eugene Dwyer ἐρμηνεύει ρωμαϊκὸ νόμισμα (κοντορνιάτη) μετὰ μορφὴ Μακεδόνας μετὰ καυσία καὶ ἐπιγραφὴ, ποὺ τὴν ἀποκαθιστᾷ: *Alexander Magnus Macedonicus*³.—

Ἰδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 31. 47, 51 κ.ά.

24. Ἐ γ ν α τ ί α. Σωστά τονίζει τὴ σημασίαν τῆς διαδρομῆς τῆς «Ἐγνατίας» ὁδοῦ (καὶ στοὺς προρωμαϊκοὺς χρόνους) σὲ βιβλιοκρισίαν τοῦ ὁ L. Bynanck-Quarles van Ufford γράφοντας ὅτι ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ παρουσία ἐργῶν τῆς Ἰωνίας κατὰ μῆκος τῆς διαδρομῆς τῆς πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Βαλκανικῆς μετὰ κατεύθυνση πρὸς τὴν Ἰταλία⁴. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γενικὲς πληροφορίες γιὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς δρόμους, ὑπάρχουν διάσπαρτες εἰδήσεις εἰδικώτερα γιὰ δρόμους στὴν περιοχὴ τῆς Μακεδονίας στὸ βιβλίον τοῦ Thomas Pekáry: ἡ σχετικὴ δραστηριότητα τοῦ Ἀρχελάου (σ. 58 καὶ 66), ἡ Ἐγνατία (σποράδην) κ.λ.⁵ Ἡ Ἐγνατία ἔχει τώρα σύντομο ἄρθρον στὸ συμπληρωματικὸ τόμο τῆς Ἰταλικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Ἀρχαίας Τέχνης⁶. Ἀνὴτα ὅσα γράφει ὁ Victor W. von Hagen γιὰ τὴν Ἐγνατία καὶ μάλιστα ὅτι ἀρχίζει ἀπὸ τὴν Aquileia στὸ μυχὸ τῆς Ἀδριατικῆς!⁷ Ἰδὲ καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 9 (Φ. Πέτσα) καὶ 19 (Rüsch).

1. AE σ. 13 κ.έ. καὶ 47 κ.έ. ἀντιστοιχῶς.

2. P. A. Mackay, *Bronze Coinage in Macedonia, 168-166 B.C.*, «*Museum Notes*», τ. 14 (1968), σ. 5 κ.έ., καὶ *Macedonian Tetradrachms of 148-147 B.C.*, αὐτόθι, σ. 15 κ.έ.

3. E. Dwyer, *An Alexander/Macedonia Contorniate*, «*Museum Notes*», τ. 15 (1969), σ. 93 κ.έ.

4. «*Mnemosyne*», τ. 21 (1968), σ. 328.

5. Thomas Pekáry, *Untersuchungen zu den römischen Reichsstrassen*, Bonn 1968.

6. EAA Suppl. 1970 (1973), σ. 452.

7. V. W. von Hagen, *Roman Roads*, London 1967, σ. 122 καὶ 174.

25. Εἰ δ ὧ λ ι α. Τὸ μεθοδικὸ καὶ χρήσιμο βιβλίον τοῦ R. A. Higgins γιὰ τὴς ἑλληνικῆς τερρακόττης¹ κυκλοφόρησε τὸ 1967, ἀλλὰ γιὰ τὰ εἰδῶλια τῆς Μακεδονίας ἢ βιβλιογραφία μόνο γιὰ τὴ Νέα Νικομήδεια φθάνει ὥς τὸ 1964 (μὲ παραπομπή στὸ ILN) καὶ γιὰ τὴ Βέροια ὥς τὸ 1965 (μὲ παραπομπή στὴν Chronique τοῦ BCH). Ἐτσι ἀδικεῖται ἡ Πέλλα μὲ τὴν παραπομπή στὸ AD 1960 καὶ μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι μόνο λίγα εἰδῶλια βρέθηκαν ἐκεῖ καὶ δὲν εἶναι ὅρκετά νὰ δώσουν μιὰ ἰδέα τῆς ποιότητος καὶ τῆς ἐκτάσεως τῆς τοπικῆς βιοτεχνίας. Ἀγνοοῦνται οἱ μῆτρες, τὸ κοροπλαθικὸ ἐργαστήριον καὶ τὸ πλῆθος εἰδωλίων σὲ τεμάχια, ποὺ εἶναι θησαυρισμένα στίς ἀποθήκες. Μένουν ἀδημοσίευστα, ἀφοῦ ὁ διώκτης τῆς μακεδονικῆς Ἀρχαιολογίας δὲν ἄφησε Πελλαῖο ἀρχαιολόγον σὲ χλωρὸ κλαδί καὶ κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀνασκαφῆς (1957 κ.ἑ.) καὶ κατὰ τὴν ἑπταετία.

Ὁ Higgins ὅπωςδὴποτε καταχωρίζει: α) στὰ πρῶιμα εἰδῶλια τὴ θεὰ τῆς Νέας Νικομήδειας, 7.000-6.000 π.Χ. (σ. 7 καὶ, σχέδιο, εἰκ. 4), β) εἰδῶλια τῆς Θάσου ἀπὸ δύο ἀποθέτες τοῦ Ἀρτεμισίου, 7ου αἰ. π.Χ., κάτω μέρος γυναικεῖον εἰδωλίου μὲ ἀνατολιζούσα διακόσμηση, 6ου αἰ. π.Χ., μιμήσεις Ἀφροδίτης καὶ θασιτική θεὰ καθισμένη μὲ πόλον (σ. 41 καὶ πίν. 15D), 5ου αἰ. π.Χ., εἰδῶλια ἀπὸ τὸ ΒΔ ἀποθέτη καὶ ἀπὸ τὸν ἀποθέτη Βαλμᾶ, ποὺ περιεῖχε περὶ τὰ 1.000 διάφορα εἰδῶλια χρονολογούμενα ἀπὸ τὸν 5ο-2ο αἰ. π.Χ., μὲ μιμήσεις Ἀφροδίτης, προτομῆς ροδιάζουσες κ.λ. (σ. 85 καὶ εἰκ. 25) καὶ ἕως 1ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ ἀποθέτη στὸ Ἑβραϊόκαστρο μὲ μιὰ αἰσχρὴ Ἀφροδίτη κ.λ. (σ. 106), γ) εἰδῶλια τῆς Ὀλύμπου, ἀξιομνημόνευτα, ἴσως, ὄχι γιὰ τὴν ποιότητά τους τόσο ὅσο γιὰ τὴν ἔκτασιν τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῆς δημοσιεύσεώς τους καὶ γιὰ τὸν terminus ante quem, ποὺ δίνει ἡ καταστροφὴ τῆς πόλεως ἀπὸ τὸ Φίλιππον τὸ 348 π.Χ. (ὁμοία ἰσχύει γιὰ τὴν Πέλλα τὸ 168 π.Χ.). Εἶναι τύποι ροδιακοί, ἄττικοί καὶ βοιωτικοί, ἐνῶ ἡ ντόπια παραγωγὴ ἀρχίζει στίς ὀρχές τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ συνεχίζεται ὥς τὴν καταστροφὴ τῆς πόλεως, μὲ ὄρθιες γυναικεῖες μορφές, προτομῆς, καὶ (ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ.) μιμήσεις ἄττικῶν πλαστικῶν ληκύθων κ.λ. (σ. 84, πρβλ. σ. 76), δ) εἰδῶλια τῆς Ἀμφιπόλεως, 4ου-1ου αἰ. π.Χ., τύπων Τανάγρας καὶ Μύρινας καὶ θεοτήτων ὅπως ὁ Ἄττις (πίν. 48 F) καὶ ὁ Τελεσφόρος 2ου ἢ 1ου αἰ. π.Χ. (σ. 105, πρβλ. σ. 76), ε) ὁμάδα 48 εἰδωλίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ «Κνιδία Ἀφροδίτη» τύπου Μύρινας, πρώτου μᾶλλον παρὰ ἀρχῶν δευτέρου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη (σ. 105, πρβλ. ΠΑΕ 1951, σ. 171), καὶ στ) ἐξαίρετα εἰδῶλια ἀπὸ δύο τάφους τῆς Βεροίας, ὅπο τὸν ἀρχαιότερον σὲ τεχνοτροπία τῆς Μύρινας περὶ τὸ 150 π.Χ. καὶ ἀπὸ τὸ νεώτερον γυνεῖς μορφῆς σὲ τύπον «Ἀφροδίτης τῆς Ἀνατολῆς» (πίν. 50 B), καθισμένη γυναικίαν, Ἐρωτας, Ἐρως καὶ Ψυχῇ, 1ου αἰ. π.Χ. (σ. 105, πρβλ. BCH 89, 1965, σ. 794).

Ἰδὲ καὶ κατωτ. ἀριθ. 41 καὶ 51.

1. R. A. Higgins, Greek Terracottas, London 1967.

26. Λεξικά - 'Εγκυκλοπαίδειες. Γενεές 'Ελλήνων ἐτίμησαν καὶ τιμοῦν τὴν «Pauly-Wissowa», τὴ «Real-Encyclopädie». 'Εν τούτοις στὸ προηγούμενα Χρονικὰ (1966-67) ἀναγκασθήκαμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι κατὶ δὲν πάει καλὰ (Χρονικὰ 1966-67, ἀριθ. 1 καὶ 12). Κατὰ τὴν τριετία 1968-1970 ἐξεδόθησαν δύο νέα Συμπληρώματα¹. Στὰ συμπληρωματικά ἄρθρα τοῦ τόμου XI (ἀπὸ Abragila-Zengisa) ὑπάρχουν καὶ σχετικά πρὸς τὴν Προσωπογραφία, τὴν Ἱστορία καὶ τὴν Τοπογραφία τῆς Μακεδονίας: α) ἓνας Domitius Antigonus, Μακεδὼν (στ. 48 κ.έ. G. Alföldy), β) ὁ 'Αρχίλοχος (στ. 136 κ.έ.) μὲ τὰ νέα εὐρήματα τῆς Θάσου (καὶ τῆς Πάρου), συμπληρωματικὴ βιβλιογραφία κ.λ. (Max Trey), γ) ὁ 'Αριστοτέλης, ἓνα νέο ἄρθρο (Ingemar Düring) εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ προηγούμενου, δ) ὁ Εὐριπίδης μὲ νεώτερη βιβλιογραφία κ.λ. (Franz Stoessl), ε) ὁ 'Αλιάκμων (ποῦ εἴχαμε σημειώσει ὅτι δὲν εἶχε ἄρθρο στὴν RE) τώρα τοποθετεῖται στὴν «südlichen» Μακεδονία ἀντὶ τῆς δυτικῆς (στ. 674 κ.έ., Ernst Meyer), στ) ὁ γλύπτης Λῦσος (στ. 929 κ.έ., W. H. Gross), ζ) ἡ Στρέψα συμπληρωματικά μὲ νεώτερη βιβλιογραφία γιὰ τὸ πρόβλημα (Ernst Meyer), ποῦ φθάνει ὡς τὸ 1963 (Alexander, Potidaea). Στὸ συμπλήρωμα τοῦ τόμου XII ἐξ ἄλλου: α) ἓνας 'Αντίπατρος ἀπεσταλμένος τοῦ Δημητρίου Β' στὴν Κρήτη τὸ 237/6 π.Χ. (στ. 87 κ.έ., Eckart Olshausen), β) στὸ ἐκτενὲς ἄρθρο Magister 36, Magister militum (στ. 553 κ.έ., Alexander Demandt) ἐνδιαφέροντα πράγματα σποράδην καὶ ἰδίως στ. 720 (Θεοδόσιος Α' στὴ Θεσσαλονίκη), γ) τὸ ἄρθρο Maris-μάρης (στ. 838 κ.έ., H. Chantraine) πρέπει νὰ σχετισθῇ πρὸς ὅσα ἔγραψα μὲ ἀφορμὴ τῇ Μαρινία τῆς ἐπιγραφῆς μὲ τὶς ὠνές ἀπὸ τὸν τάφο τῶν Λευκαδιῶν (AE 1961, σ. 1 κ.έ., ἰδίως σ. 50 κ.έ.), δ) ἓνας ἀκόμη Μήδων, Μακεδὼν ἀπὸ τῇ Βέροια στὸ χρόνια τοῦ Περσέως, προστίθεται ὡς 13ος στὴ σειρά τῶν ὁμωνύμων του (στ. 840 κ.έ., E. Olshausen), πρβλ. καὶ ἄρθρο Olympion-Ὀλυμπίων (στ. 899 κ.έ.), ε) καὶ ἓνας ἀκόμη Πέλοψ, Μακεδὼν, προστίθεται στοὺς ὁμώνυμους (στ. 1019 κ.έ., E. Olshausen), στ) σὲ συμπλήρωμα τοῦ ἁρθρου Peraia καταχωρίζεται ὑπ' ἀριθ. 9 ἡ Περαιά τῆς Θάσου (στ. 1021 κ.έ., Ernst Meyer) μὲ παραμομπές στίς πηγές καὶ στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, ζ) στὸ νέο ἐκτεταμένο ἄρθρο γιὰ τὸ Θουκυδίδη σποραδικὰ ἐνδιαφέροντα μακεδονικά (στ. 1085-1354, Otto Lutschnat), ἐπίσης στὸ ἄρθρο Ephesos (στ. 1588-1704, W. Alzinger).

Τὰ πράγματα χειροτερεύουν κάπως στὴν ἐπιτομὴ ἔκδοσ². Ἐδὼ τὰ περισσότερα μακεδονικά ἄρθρα εἶναι γραμμένα ἀπὸ τὸ Βούλγαρο καθηγητὴ Christo Danoff (Kampsas, Kanastraion, Keletron, Kerkine, Kerkinitis, Lete, Lynkestis, Miezas, Mygdon-Mygdones, Neapolis (ἡ Καβάλα), Nestos, Orbelos, Orestai, Paiones, Pallene 4, Pangaion, Pella κ.λ.). Ἐκτενέστερο ἄρθρο εἶναι

1. RE, Suppl., τ. XI (1968), καὶ XII (1970).

2. Der Kleine Pauly (Juppiter ἕως Nasidienus), Stuttgart 1969.

τὸ Macedonia, χωρισμένο σὲ δύο μέρη. Τὸ Μέρος I (στ. 910-918) γιὰ τὴν τοπογραφία τῆς Μακεδονίας, τὴν ἐθνικότητα τῶν Μακεδόνων καὶ τὴν ἱστορία τους, τὸ γράφει ὁ καθηγητὴς H. V(olkmann) τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κολωνίας. Τὸ Μέρος II (στ. 918-919) γιὰ τὴ γλῶσσα τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων τὸ γράφει ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Giessen, Günter Neumann. Ἡ ἐπίτομη ἐκδοση ὑποτίθεται ὅτι εἶναι σύνοψη καὶ ἀνανέωση τῆς μεγάλης ἐκδόσεως. Ἀλλὰ στὴ μεγάλη ἐκδοση εἶχαν γράψει τὸ ἄρθρο Macedonia ἄλλοι. Ὁ F. Geyer ἔγραψε (στ. 638-681) τὸ κεφ. I γιὰ τὴ γεωγραφία καὶ τὴν ἐδαφολογία, τὸ κεφ. II γιὰ τὴν τοπογραφία, τὸ κεφ. III γιὰ τὴν ὁρογραφία καὶ τὴν ὑδρογραφία, τὸ κεφ. IV γιὰ τοὺς δρόμους ἐπικοινωνίας καὶ τὸ κεφ. V γιὰ τὰ προϊόντα τῆς χώρας. Ὁ Otto Hoffmann ἔγραψε (στ. 681-697) τὸ κεφ. VI γιὰ τὴν ἐθνικότητα καὶ τὴ γλῶσσα τῶν Μακεδόνων. Ὁ F. Geyer πάλι ἔγραψε (στ. 697-771) τὸ κεφ. VII γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Μακεδονίας.

Γιὰ τέχνη καὶ τέτοια πράγματα ἴσως δὲν ἦταν δυνατό νὰ γίνη σοβαρὸς λόγος τότε, πρὶν ἀπὸ τὸ 1928, στὴ μεγάλη ἐκδοση. Ἀλλὰ καὶ ἡ τωρινὴ Μικρὴ Pauly στὰ χνάρια τῆς παλιᾶς περιορίσθηκε, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὰ Supplementa τῆς μεγάλης: τοπογραφία, ἐθνικότητα, ἱστορία, γλῶσσα. Καὶ σ' αὐτὰ ἡ πρόοδος περιορισμένη. Γιὰ τὴ γλῶσσα π.χ. ἀπλῶς: «Möglich bleibt aber, dass schon die Grundschrift von e. griech. Dialekt gebildet wurde (der etwa dem thessal. Dialekt nahe stand)».

Οὔτε παραπομπὴ στὸν W. A. Heurtley γιὰ προϊστορικά οὔτε μνεία σὲ κανένα ἀπὸ τὶς ἑκατοντάδες τῶν ἐλληνικῶν δημοσιευμάτων, μάλιστα μὲ τ' ἀποτελέσματα τῶν ἀποκαλυπτικῶν ἀνασκαφῶν τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας. Τὸ μέτρο δίνουν οἱ παραπομπὲς στὸν τουριστικὸ ὁδηγὸ τῶν Kirsten-Kraiker καὶ σὲ ἐκδόσεις τοῦ 1896, 1866, 1825, 1809!

Μερικὲς λεπτομερέστερες παρατηρήσεις: Στὸ ἄρθρο Lete δὲν γίνεται καμία μνεία τοῦ νεκροταφείου μὲ τὸ λεγόμενο «τάφο τοῦ Λαγκαδᾶ» καὶ τὰ πασίγνωστα εὐρήματα τοῦ Δερβενιοῦ (πάπυρο, κρατῆρα κ.λ.). Οἱ Αἰγὲς καὶ ἡ Βέροια περιλαμβάνονται στὴ Βοττιαία (ἄρθρο Macedonia), ἡ Μίεζα ἀνάμεσα τοὺς στήν Ἡμαθία (ἄρθρο Mieza). Στὴν Ἄνω Μακεδονία περιλαμβάνεται καὶ ἡ Δασσαρητίς, ἀλλὰ μὲ κατοίκους «ἰλλυριοὺς», ὅπως ἄλλωστε θεωροῦνται κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ οἱ Λυγκησταὶ ἀπὸ τὸν Danoff. Σχετικὰ πρὸς τὴ Μίεζα γίνεται παραπομπὴ στοὺς Lenk, Casson καὶ Detschew! Σὲ τίποτε νεώτερο (π.χ. Τάφος Λευκαδίων καὶ ἄλλη βιβλιογραφία στὰ Χρονικά 1951-65, ἀριθ. 187 κ.έ., πρβλ. τώρα τὰ Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 161 κ.έ.). Οἱ Ἰχνες δὲν περιλαμβάνονται στὶς πόλεις τῆς Βοττιαίας (ἄρθρο Macedonia) καὶ ἡ Χαλκιδικὴ δὲν μνημονεύεται κἂν ὡς περιοχή τῆς Μακεδονίας (ὀρθόδοξα περιλαμβάνεται ἡ ἀνατολικὴ Μ. ὡς τὸ Νέστο, ἀλλὰ ὁ Ἀνθεμοῦς δὲν εἶναι «(Sudlich) von Thessaloniki». Στὴν Ὁρεστίδα περιλαμβάνεται ἡ πεδιάδα τῆς Kortza(;), ἀλλὰ στὴ Δασσαρητία ὑπάγεται ἡ περιοχή τῆς λίμνης Melik! Γιὰ

τὴν ἐθνικότητα καὶ τὴ γλῶσσα τῶν Μακεδόνων ἐκτίθεται ἄποψη συγχρονισμένη. Προϊστορικά εὐρήματα ἀναφέρονται μόνον ἀπὸ τὴ Μέση Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ καὶ ἐξῆς. Γιά τὴ γλῶσσα (σ. 918 κ.έ.) ὁ καθηγητὴς Günter Neumann ἐκθέτει ἐπίσης σύγχρονες ἀπόψεις. Ἴδὲ καὶ κατωτέρω Ὁρέσαι.

Στὸ Κλασσικὸ Λεξικὸ τῆς Ὁξφόρδης¹, στὴ νέα ἐκδοσὶ τοῦ 1970, ὑπεύθυνος γιὰ τὸ ἑλληνικὸ μέρος εἶναι ὁ καθηγητὴς Nicolas Hammond, γιὰ τὸ λατινικὸ ὁ καθηγητὴς H. Scullard. Κατὰ δήλωσιν στὸν Πρόλογο, ἡ νέα ἐκδοσὶ εἶναι ἐνημερωμένη ὡς τὸ 1967-68 (γίνεται π.χ., στὸ ἄρθρο Chalcidice, παραπομπὴ στοῦ Larsen, Greek Federal States, 1968). Μολονότι ἐνισχύθηκε κάπως στὴ νέα ἐκδοσὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐνημέρωσις, μένει βασικὰ ἓνα ἱστοριοφιλολογικὸ λεξικόν. Ἄδικα θ' ἀναζητήσῃ κανεὶς ἄρθρα ὅπως Βεργίνα ἢ Παλατίτσα, Λευκάδια κ.τ.τ., ἀλλὰ οὔτε Βέροια, Δίον, Πύδνα κ.ά.² Πολλὰ ἀπὸ τὰ παλαιὰ ἄρθρα ἀντικαταστάθηκαν μὲ νέα καί, ὅσα μᾶς ἐνδιαφέρουν πλεον, φέρουν πλέον τὴν ὑπογραφή τοῦ N. G. L. Hammond). Φυσικὰ στὸ ἄρθρο Αἰγαὶ ἀκόμα διαβάζομε: «Formerly called Edessa» καὶ περὶ τὸ 640 π.Χ. «was renamed Aigai» (ἀλλὰ τώρα ἰδὲ πρόχειρα, Μακεδονικά 13, 1973, σ. 481 κ.έ.).

Ἐπίσης στὸ ἄρθρο Amphipolis (γραμμένον ἀπὸ τὸν J. M. R. Cook) διαβάζομε ὅτι ἡ Ἀμφίπολις ἔγινε μακεδονικὴ τὸ 357 π.Χ., ἦταν ἐκεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια νομισματοκοπεῖα τῶν Μακεδόνων βασιλέων καὶ ἔμεινε μακεδονικὴ πόλις ὡς τὴν ὑποταγὴ τῆς στοὺς Ρωμαίους τὸ 168 π.Χ., γιὰ νὰ γίνῃ ἐν συνεχείᾳ πρωτεύουσά τῆς «Macedonia Prima». Ἐν τούτοις δὲν περιλαμβάνεται κατὰ τὸν κ. Hammond στὴ Μακεδονία³, ἐνῶ καὶ οἱ Φίλιπποι, κατὰ τὸ Oxford Class. Dictionary, εἶναι «in Eastern Macedonia».

Στὸ ἄρθρο Macedonia, τὸ λεγόμενον γιὰ τὴ «στενὴ κοιλιάδα τῶν Τεμπῶν», νομίζω, εἶναι ἀντίθετο πρὸς τὴ σημασίαν τῶν μεσογειότερων ὁδῶν ἐπικοινωνίας τῆς Μακεδονίας μὲ τὸ Νότο. Ἐπίσης δὲν εἶναι ἀκριβὲς ὅτι ὁ Λουδίας σπάει τὸν κύκλο τῶν βουνῶν καὶ βγαίνει στὸν κάμπο ἀπὸ τὴν Ἑδεσσα. Καὶ ἐδῶ ἡ Βοττιαία (πρβλ. καὶ ἄρθρο Chalcidice, γραμμένον ἀπὸ τὸν C. F. Edson) περιλαμβάνει καὶ τὶς ἀνατολικὰς κλιτῆς τοῦ Βερμίου. Στὸ ἴδιον ἄρθρο περιγράφεται ὁρθόδοξα ἀκόμη ἡ πορεία τῶν Μακεδόνων ἀπὸ τῆς Ἀνω Μακεδονίας, διὰ τῆς Ἑορδαίας καὶ τῶν Αἰγῶν-Ἑδέσσης (καὶ ὄχι διὰ τῆς Βεργίνας) πρὸς τὴν Κάτω Μακεδονία (N. G. L. Hammond!). «While these Macedonians were probably of Dorian blood ...the Hellenization began with Alexander I...».

1. N. G. L. Hammond - H. H. Scullard, The Oxford Classical Dictionary, Oxford 1970.

2. Ὑπάρχει λ. Ἑδεσσα, ἀλλὰ εἶναι μόνον ἡ Ὀρροηνή, ἱδρυμα τοῦ Σελεύκου Α' στὴν Ἀσία. Παίρνει 36 στίχους αὐτὴ, ἐνῶ ἡ μητροπολιτικὴ Πέλλα ἔχει μόνον 11!

3. N. G. L. Hammond, A History of Macedonia, τ. I, 1972, ἀλλὰ πρβλ. «Μακεδονικά», τ. 13 (1973), σ. 481 κ.έ.

"Όσο κι ἂν δεχθοῦμε πὼς Hellenization σημαίνει ἐκπολιτισμός, βασικά εἶναι ἡ δυσκολία τῆς ἀπαλλαγῆς ἀπὸ ριζωμένες ἀντιλήψεις. Ἴδὲ καὶ ἄνωτ., ἀριθ. 11 (C. Edson).

Στὸν 11 τόμο τῆς Σοβιετικῆς Ἱστορικῆς Ἑγκυκλοπαιδείας συναντᾷ ὁ περίεργος καὶ λήμματα μακεδονικά¹. Γιὰ τὴν Τσεχοσλοβάκικη Προϊστορικῆ Ἑγκυκλοπαιδεία ἰδὲ ἄνωτ., ἀριθ. 3. Στὸ νέο γαλλικὸ Λεξικὸ Προϊστορίας² ἀπ' ὅλη τὴ Μακεδονία καταχωρίζεται μόνον ἡ Νέα Νικομήδεια.

Στὴν ἐγχρωμὴ ἐγκυκλοπαιδεία Δομὴ δημοσιεύονται γιὰ πρώτη φορὰ εἰκόνες μὲ ποιότητα καὶ ἀπόδοση, ἰδὲ ἄνωτ. ἀριθ. 17.

Στὴ Ὁρησκευτικὴ καὶ Ἡθικὴ Ἑγκυκλοπαιδεία, τὸ λόγο γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν ψηφιδωτῶν ὁ καθηγητὴς Δημ. Ἰ. Πάλλας ἀρχίζει μὲ παραδείγματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ὀλύμπου μὲ εἰκόνα τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ Βελλεροφόντη (στ. 1071, κ.έ., εἰκ. 1) καὶ τῆς Πέλλας, μὲ εἰκόνα λεπτομέρειας ἀπὸ τὸ κυνήγι τοῦ λιονταριοῦ (στ. 1072, εἰκ. 2)³.

Στὴν ἰταλικὴ Ἑγκυκλοπαιδεία τῆς Ἀρχαίας Τέχνης⁴ συμπληρωματικὰ ἄρθρα μὲ νεώτερες εἰδήσεις καὶ βιβλιογραφία (ἕως Μακεδονικά 7, 1967): Macedonia (ὅπου καὶ τάφος Λευκαδιῶν, Ἔδεσσα, Ἐγνατία, Λευκόπετρα, Μιέζα, Μόρφυλος, Νέα Νικομήδεια, Βράγυλαι), Pella, Salonico, Verghina καὶ Veria, γραμμένα ἀπὸ τὸ Φ. Πέτσα. Ἴδὲ καὶ κατωτέρω στοὺς τόπους. Στὴν ἴδια Ἑγκυκλοπαιδεία ἄρθρο γιὰ τὴ Λυγκηστικὴ Ἡράκλεια, «Ἴδρυμα πιθανῶς τοῦ Φιλίππου Β'», παρὰ τὸ Μοναστήρι⁵.

27. Τ ο υ ρ ι σ τ ι κ ο ἰ Ὃ δ η γ ο ἰ. Στὴν τρίτη ἀγγλικὴ καὶ στὴν ὄγδοη ἐλληνικὴ ἔκδοση (βελτιωμένη ἀνατύπωση) τοῦ Ὁδηγοῦ τοῦ Ν. Παπαχατζῆ, μὲ συνεργάτη αὐτὴ τὴ φορὰ καὶ τὸ Νικ. Νικονάνο, ἔκδοση Μόλχο, δημοσιεύονται νεώτερα σχέδια (σ. 11) καὶ εἰκόνες μὲ συνοδευτικὸ κείμενο χωρὶς παραπομπὴ στὴν πηγὴ τους, ὅπως γιὰ τὰ ἄλλα (σ. 60 κ.έ.)⁶. Ἐπανεκδόση βιβλίου γιὰ τὸ Αἰγαῖο (α' ἔκδοση 1963) περιλαμβάνει καὶ τίς βόρειες ἀκτὲς μὲ πληροφορίες καὶ γιὰ τὰ μνημεῖα⁷.

1. Σοβιετικὴ Ἱστορικὴ Ἑγκυκλοπαιδεία 11, Μόσχα 1968, σ. 478 (Ποτεΐδαια), 698 (Πτολεμαῖοι, Λαγίδαι) κ.ο.κ. Πρβλ. Bibliotheca Classica Orientalis 1968, σ. 70, ἀριθ. 272.

2. M. Brézillon, Dictionnaire de la préhistoire, Paris 1969 (ἔκδ. Larousse στὴ σειρά Dictionnaires de l'homme du XXe siècle).

3. «Ὁρησκευτικὴ καὶ Ἡθικὴ Ἑγκυκλοπαιδεία», τ. IB', σ. 1071 κ.έ.

4. EAA, Suppl. 1970 (1973).

5. EAA, ἑ.ἀ., λ. Eraclea Lincestide.

6. Monuments of Thessalonike, 3rd edition, Thessalonike 1968, Μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονικὴ 1970.

7. H. M. Denham, The Aegean, A Sea-Guide to its Coasts and Islands, London 1970.

28. Σ υ ν έ δ ρ ι α. Τὸ Πρῶτο Διεθνὲς Συνέδριο γιὰ τὶς σπουδὲς τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης συνήλθε στὴ Σόφια (26 Αὐγούστου - 1 Σεπτεμβρίου 1966) ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen. Τὰ Πρακτικά του ἐξέδωκεν ἡ Βουλγαρικὴ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν μὲ οἰκονομικὴ βοήθεια καὶ τῆς UNESCO. Τὴν τριμελὴ Ἐπιτροπὴ γιὰ τὸ σύνολο τῶν τόμων τῶν Πρακτικῶν ἀποτελοῦν οἱ V. Georgiev, N. Todorov καὶ V. Tarkova-Zaimova. Εἰδικώτερα τοῦ τόμου II (Ἀρχαιολογία καὶ ἀρχαία Ἱστορία) ἡ Ἐπιτροπὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς D. Dimitrov, H. Danov, V. Velkov, M. Cončeva καὶ E. Sarafova. Στις 1138 σελίδες τοῦ τόμου¹ περιλαμβάνονται καὶ οἱ εἰκόνες (ὑπάρχουν μόνον τρεῖς πίνακες ἐκτὸς κειμένου μὲ σχέδια, ἀναδιπλούμενοι).

Προηγεῖται τὸ Α' Μέρος, ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἀρχαία Ἱστορία καὶ Ἀρχαιολογία (σ. 1-702) καὶ ἀπ' αὐτὸ θὰ σημειώσουμε μόνον ὅσα σχετίζονται περισσότερο μὲ τὴ Μακεδονία.

Ὁ Ρουμάνος καθηγητὴς καὶ Ἀκαδημαϊκὸς E. Condurachi στὴν Εἰσαγωγή του (σ. 7-17) πιάνει τὴν ἱστορία τῶν χωρῶν τῆς ΝΑ Εὐρώπης ἀπὸ τὴν Προπαλαιολιθικὴ Ἐποχὴ, στὴν ὁποία ἀποδίδονται εὐρήματα τῆς Ρουμανίας. Ὁ «πολιτισμὸς» αὐτὸς διεθνῶς ἀποκαλεῖται «prebble culture» (λάθος τοῦ reeble, σ. 7). Στὴν Ἑλλάδα, ὅπως εἶναι γνωστό, τὰ ἀρχαιότερα εὐρήματα εἶναι τῆς Παλαιολιθικῆς Ἐποχῆς. Κατὰ τὴ Νεολιθικὴ Ἐποχὴ (4η χιλιετηρίδα) παρατηρεῖται ἐνότητα πολιτισμοῦ στὸ χῶρο τῆς ΝΑ Εὐρώπης. Διασπᾶται κατὰ τὸ τέλος τῆς 3ης χιλιετηρίδος ἀπὸ τὰ ἰνδοευρωπαϊκὰ φύλα, στὰ ὁποία ἀνήκουν καὶ οἱ Ἀχαιοὶ τῆς Ἑλλάδος. Κατεβαίνουν, ὑποτίθεται, «ἀπὸ τὶς χῶρες βορείως τοῦ Εὐξείνου Πόντου». Μεταξὺ 1600-1100 π.Χ. τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Βαλκανίων εἶναι κρητομυκηναϊκὰ καὶ μικρασιατικὰ. Ἡ συνέχεια εἶναι περισσότερο γνωστή, ἀλλὰ πρέπει νὰ τονισθῇ πόσο πράγματι μετρημένη εἶναι ἡ Εἰσαγωγὴ τοῦ καθηγητοῦ Condurachi στὸ σύνολό της.

Ἀκολουθεῖ ἡ Εἰσήγησις τῶν M. Garašanin καὶ I. Nestor στὸ θέμα: Οἱ λαοὶ τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης κατὰ τὴν Προ-ρωμαϊκὴ Ἐποχὴ (σ. 19-30). Καθὼς εἶναι Γιουγκοσλάβος ὁ πρῶτος, Ρουμάνος ὁ δεῦτερος Εἰσηγητὴς, τὸ ἐνδιαφέρον συγκεντρώνεται μᾶλλον ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος. Στὴ βιβλιογραφία (σ. 30) δὲν ἀναφέρεται μελέτῃ ἑλληνικὴ ἢ τυπωμένη στὴν Ἑλλάδα.

Ὁ Ρουμάνος καθηγητὴς Radu Vulpe στὴν Εἰσήγησή του στὸ θέμα: Οἱ νοτιοανατολικοὶ λαοὶ τῆς Εὐρώπης καὶ ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, τονίζει τὴν ὀφειλὴ τῶν Βαλκανίων στοὺς Ρωμαίους.

1. Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes, II, Archéologie, Histoire de l' antiquité, Arts, Sofia 1969.

Ὁ Σπ. Μαρινάτος δὲν μπόρεσε νὰ παραστή τότε στὸ Συνέδριο, ἀλλὰ ἡ ὁμιλία του καταχωρίζεται στὰ Πρακτικά μὲ τίτλο: Ἡ κρητομυκηναϊκὴ «διασπορά». Στὸ σχετικὸ πρὸς τὴ Μακεδονία μέρος (σ. 54) προσπαθεῖ νὰ στηρίξει στὴ φθορὰ τῆς Ἐπιτομῆς τοῦ Στράβωνος (VII, 330) τὴν ταύτιση τῆς Ἀλώρου (στὶς ἐκβολὲς τοῦ Ἀλιάκμονος) πρὸς τὴ Θεσσαλονίκη, ἀπὸ τὴν ὁποία τὴ χωρίζουν μερικὰ ποτάμια ὅπως ὁ Ἀξιός!

Ὁ καθηγητὴς Θ. Τζαννετάτος (ιδεῖ ἄνωτ., ἀριθ. 6) προκάλεσε παρέμβαση τοῦ καθ. Δανον, ὁ ὁποῖος τὸν ἐρώτησε ἂν χρησιμοποίησε τὴν ἀγγλική, γαλλικὴ κ.λ. βιβλιογραφία τῶν δύο τελευταίων δεκαετιῶν. Στὸ νόημα τῆς ἐρωτήσεως ὁ Τ. ἀπήντησε σωστά, ὅτι κατὰ ἓνα μέρος πρόκειται περὶ πολιτικῆς προπαγάνδας (σ. 103). Ἀλλὰ γιατί Archelaüs (καὶ ὄχι Archelaos); Καί, τὸ Δῖον δὲν εἶναι «situé au nord de l'Olympe» (σ. 80).

Ἡ Leiva Petersen παρουσίασε στὸ Συνέδριο τὴν ἐπιγραφή τῆς Ἀχλάδας (Χρονικά 1951-1965, ἀριθ. 259 καὶ σχέδ. 18) μὲ παρατηρήσεις γιὰ τὴ διοίκηση τῆς Μακεδονίας στὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ καὶ τοῦ Ἀδριανοῦ (σ. 155-162).

Καὶ στὰ προϊστορικά εὐρήματα τῆς Μακεδονίας ἀναφέρονται οἱ ἀνακρινώσεις τῶν G. I. Georgiev (σ. 209-225), Colin Renfrew (σ. 229-234) καὶ И. Р. Мериер (σ. 235-254): Νέα Νικομήδεια (σ. 213, 217, 230, 235, 237, 243), Παραδημή (σ. 233), Ντικιλί-Τάς (σ. 237), Κριτσανὰ (σ. 237) κ.λ.

Τὴ Χαλκὴ Ἐποχὴ τῆς λεγομένης «κεντρικῆς περιοχῆς τῆς Ἰλλυρίας» ἀναθεωρεῖ ὁ γιουγκοσλάβος ἀρχαιολόγος В. Џонић (σ. 255-271) καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα πὼς εἴμεθα μακριὰ ἀκόμα ἀπὸ τὶς λύσεις προβλημάτων, ὅπως ἡ πρώτη ἀρχὴ τῶν Ἰλλυριῶν καὶ ἡ γεωγραφικὴ ἐξάπλωσή τους (σ. 270). Ὁ Ἀλβανὸς ἀρχαιολόγος Skender Anamali παρεμβαίνει, παρουσιάζει συνοπτικὰ τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ Malik καί, ἐπειδὴ συνεχίζονται παραδοσιακὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴ Νεολιθικὴ ὥς τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, ἀποδίδει στοὺς Ἰλλυριοὺς τὴν ἀπλωμένη σὲ μεγάλα τμήματα τῆς Ἀλβανίας γεωμετρικὴ ἀμαυρόχρωμη διακόσμηση χαρακτηριστικῶν ἀγγείων τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

Ἐν τούτοις ἡ Γιουγκοσλάβα ἀρχαιολόγος Draga Garašanin, στὴν ἀνακοίνωσή της γιὰ τοὺς Ἰλλυριοὺς τῆς περιοχῆς τοῦ Μοράβα καὶ τοῦ (ἄνω) Ἀξιό (σ. 289-295), ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τονίζει πὼς εἶναι ἀδύνατο νὰ ξεχωρίσουμε στὴν ἀρχὴ τοὺς Ἰλλυριοὺς ἀπὸ τοὺς Θράκες.

Ἡ Βουλγάρα ἀρχαιολόγος Alexandra Dimitrova, στὴν ἀνακοίνωσή της γιὰ τοὺς τύπους πορπῶν τῆς Βουλγαρίας (σ. 307-317) συγκρίνει καὶ τὶς πόρπες ἀπὸ τὴν Κοζάνη καὶ τὴ Θεσσαλονίκη, ποὺ δημοσίευσαν ὁ P. Amandry καὶ ὁ N. Κοτζιάς, καθὼς καὶ πόρπες τῆς Ὀλύνθου.

Ὁ Ivan Venedicov ἐξετάζοντας τὴ θρακικὴ μικροτεχνία καὶ τὴ σχέση της μὲ τὴν τέχνη τῶν Ἀχαιμενιδῶν (σ. 381-396) εἰκονίζει γιὰ παραβολὴ

άλογάκι από τους Φιλίππους, αλλά η βιβλιογραφία του για ελληνικά πράγματα σταματάει στον Casson και τον Amandry (1953).

Η Ljuba Ognepenova-Marinoва συνεχίζοντας τις μελέτες της στη διακόσμηση χάλκινων θωράκων κ.λ. συζητεί τα διακοσμητικά μοτίβα σε όπλα θρακικά του 4ου αι. π.Χ. παραβάλλοντάς τα προς ελληνικά και άλλα όπλα, σκεύη κ.λ. (σ. 397-418).

Ο Άνδρέας Βαβρίτσας παρουσίασε στο Συνέδριο τη γνωστή χρυσή προτομή Μάρκου Αύρηλιου από το Διδυμότειχο (σ. 419-422), αλλά ιδε και κατωτέρω, αριθ. 39, Γλυπτά.

Από τις επόμενες σελίδες των Πρακτικών ενδιαφέρον από την άποψή μας παρουσιάζει η άνσκοίνωση του Άλβανού καθηγητού Frano Prendi για τον προϊστορικό πολιτισμό του Malik (σ. 673-685). Οι Άλβανοί ξεχώρισαν ως τώρα τις έξι φάσεις του συνοικισμού αυτού:

Malik I = Ύστερη Νεολιθική Περίοδος

Malik IIa }
Malik IIβ } = Χαλκολιθική Έποχή (άρχη περί το 2600 π.Χ.).

Malik IIIa }
Malik IIIβ } = Πρώιμη Έποχή Χαλκού (περί το 2000 π.Χ.).

Malik IIIγ = Μέση Έποχή Χαλκού (1700/1650-1500 π.Χ.).

Malik IIIδ = Ύστερη Έποχή Χαλκού (άρχίζει περί το 1500 π.Χ., με βάση τον Heurtley).

Κύρια χαρακτηριστικά του Malik I: γραπτή διακόσμηση άγγείων ευθύγραμμη ή σπειροειδής, που παρουσιάζει ομοιότητες με κατηγορίες θεσσαλικών άγγείων B₃ κατά την κατάταξη των Wace και Thompson (Prehistoric Thessaly, Cambridge 1912, σ. 16 κ.έ.). Άλλα άγγεϊα παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά με άγγεϊα από τα Σέρβια και την Πυλαία της Θεσσαλονίκης, δηλ. τη διακόσμηση με άσπρα και κόκκινα μοτίβα (BCH 73, 1949, σ. 73 κ.έ.). Συμπεραίνεται λοιπόν ότι ο πολιτισμός αυτός έρχεται στην πεδιάδα της Κορυτσάς από τα ΝΑ, από την κοιλάδα του Άλιάκμονος, περί το 2700 π.Χ.

Κατά την περίοδο Malik IIa-β παρουσιάζονται για πρώτη φορά χάλκινα έργαλεια, επίσης πήλινα άγγεϊα λεία και στιλπνά γκρίζα ή προς το μαύρο, διακοσμημένα με σπείρες κ.λ., επίσης ειδώλια πήλινα κ.λ. Καμμιά απότομη μεταβολή από τη φάση IIa προς τη φάση IIβ. Άλλά φανερό είναι η επίδραση απ' έξω και εξέλιξη έσωτερική προς πνευματικότερη κοινωνία. Όμοιότητες παρατηρούνται προς τη θεσσαλική φάση Λάρισσα. Επίσης με την Ύστερη Νεολιθική Περίοδο της Μακεδονίας και ιδιαίτερος της Δυτικής (Σέρβια, Heurtley, σ. 66 κ.έ., κατάλογος αριθ. 140-160 και εικ. 33, 34 g, h, i, εικ. 35 r, s, t, u).

Κατά την 'Εποχή του Χαλκού (Malik IIIa) παρουσιάζονται χαρακτηριστικά της 'Ανατολής. Τά κοινά χαρακτηριστικά του πολιτισμοῦ τοῦ Malik πρὸς τὰ σύγχρονα τῆς Μακεδονίας, τῆς 'Ηπείρου καὶ τῆς Θεσσαλίας πολλαπλασιάζονται κατὰ τὴ δεύτερη φάση τῆς Περιόδου (Malik IIIβ), ἐνῶ ἐξασθενοῦν τὰ βόρεια. Οἱ ἐξελιγμένες ἢ ἐπιτηδευμένες μορφές τῆς κεραμεικῆς παρουσιάζονται παράλληλα στὸ Malik καὶ π.χ. στὸ 'Αρμενοχώρι τῆς Φλωρίνης (Heurtley, κατάλογος, ἀριθ. 192-194).

Κατὰ τὴ Μέση καὶ τὴν 'Υστερὴ 'Εποχὴ τοῦ Χαλκού (Malik IIIγ-δ), χωρὶς καμμιά ἀπότομη διακοπὴ στὴ συνέχεια τῆς ζωῆς γενικά, ἐξακολουθοῦν καὶ οἱ ὁμοιότητες πρὸς στοιχεῖα τῆς Μακεδονίας (Heurtley, σ. 227-229).

Βέβαια ὑπάρχουν σχήματα ἀγγείων καὶ ἄλλα χαρακτηριστικά ἰδιαίτερα τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Malik, ὅπως ὑπάρχουν καὶ στοιχεῖα χαρακτηριστικά ἄλλων τόπων, ποὺ δὲν παρουσιάζονται στὸ Malik. 'Η πρόχους μὲ ὀπισθότμητο λαϊμὸ π.χ. παρουσιάζεται στὴν 'Αλβανία μόνον κατὰ τὸ τέλος τῆς 'Εποχῆς τοῦ Χαλκού καὶ τὶς ἀρχές τῆς 'Εποχῆς τοῦ Σιδήρου, ὅποτε διαπιστώνεται γιὰ πρώτη φορὰ καὶ ἡ χρῆση τοῦ τροχοῦ στὸν κάμπο τῆς Κορυτσᾶς (σὲ ἀνασκαφές στὸ σπήλαιο Λυκόστομο, κοντὰ στὴ Μικρὴ Πρέσπα).

Οἱ χυπητὲς ὁμοιότητες σχημάτων ἀγγείων καὶ μοτίβων διακοσμητικῶν τοῦ Malik IIIδ πρὸς ὅμοια ἀπὸ τὸ Μπουμπούστι (Πλατανιά) ἐπιτρέπουν τὸ συγχρονισμό. Μὲ βάση τὴ χρονολόγηση τοῦ Heurtley (σ. 125 κ.έ.) προτείνεται ἀρχὴ τῆς 'Υστερῆς 'Εποχῆς τοῦ Χαλκού περὶ τὸ 1500 π.Χ. Στὴ χρονολόγηση αὕτῃ βοηθοῦν καὶ μερικά ἐπεϊσακτα «μινωϊκά» ἢ μεσοελλαδικὰ εὑρήματα, στὸ κατώτερο στρώμα, δηλαδὴ στὸ στρώμα τῆς Μέσης 'Εποχῆς τοῦ Χαλκού.

'Ο F. Prendi — ὅπως κατὰ κανόνα οἱ 'Αλβανοὶ ἀρχαιολόγοι—τονίζει τὴν ὁμοιομορφία τοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται ἰλλυρικός, ἀλλὰ οἱ παραπομπές ἐδῶ γίνονται μόνον σὲ ἀλβανικὴ βιβλιογραφία¹. 'Ιδὲ καὶ ἄνωτ. ἀριθ. 4.

Γιὰ τὸ Α' Συμπόσιο μὲ θέμα τὴν 'Αρχαία Μακεδονία, ἰδὲ ἄνωτ., ἀριθ. 1 (Edson), 2 (Τσοπανάκης), 3 (Habicht, Hammond, Mihailov καὶ Βαβρίτσας), 4 (Hammond), 5 (Edson), 6 (Edson κ.ἄ., Walbank), 11 (Düll κ.ἄ.), 13 (Stagakis), 22 (Alexander κ.ἄ.), 23 (Clement κ.ἄ.) κ.ἄ.

1. 'Ιδὲ π.χ. τὴν τυπικὴ θέση τῶν M. Korkuti καὶ S. Anamali στὴν 'Εκθεσὴ τους, ποὺ καταχωρίσαμε ἄνωτ., σ. 224, σημ. 3, γιὰ τὶς ἀρχαιολογικὰς ἐρευνες στὴν 'Αλβανία, κατὰ τὰ ἔτη 1965-1966, «Studia Albanica», τ. IV (1967), 1, σ. 139-156.

Β'. ΙΓ' ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

29. Το πο γ ρ α φ ί α. Ἡ ἀρχαία τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς προκατόχου Θέρμης ἐξακολουθεῖ νὰ ἀπασχολῇ ὄχι μόνον τοὺς ἀνασκαφεῖς, ἀλλὰ καὶ ἄλλους ἐρευνητὰς Ἑλλήνες καὶ ξένους. Στὴν ἀνακοίνωσή του στὸ Α' Διεθνὲς Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία ὁ Michael Vickers, τοῦ University College τοῦ Δουβλίνου, παραθέτει πλούσια βιβλιογραφία σχετικὴ πρὸς τὸ σχέδιο πόλεως τῆς Θεσσαλονίκης. Οἱ προτάσεις του θέλουν ἀκόμη ἐπεξεργασία καὶ ἔχουν ἀνάγκη νὰ στηριχθοῦν σὲ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, μάλιστα γιὰ τὶς προρρωμαϊκὲς περιόδους τοῦ τόπου, δηλαδὴ γιὰ τὴ Θέρμη καὶ τὴ Θεσσαλονικίαν τοῦ Κασσάνδρου¹.

Ἐκλαϊκευτικὸ ἄρθρο μὲ τὸν τίτλο Thessaloniki δημοσιεύθηκε σὲ λονδρέζικο περιοδικό². Ἡ ἰταλικὴ Ἑγκυκλοπαιδεῖα Ἀρχαίας Τέχνης, σὲ συμπληρωματικὸ τόμο της, λ. Salonicco, δίνει πληροφορίες γιὰ τὰ νεώτερα εὐρήματα, βιβλιογραφία μέχρι τοῦ 1967, εἰκόνα τῆς παλαιοχριστιανικῆς τοιχογραφίας τῆς cryptoporticus (εἰκ. 686) καὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς Ἀγορᾶς μὲ τὸ Ὠδεῖο (εἰκ. 685)³. Ἀλλὰ τὸ ἀκόλουθο ἄρθρο Teatro μένει ἀνενημέρωτο καὶ παραπέμπει γιὰ τὸ Ὠδεῖο τῆς Θεσσαλονίκης στὴ σ. 811 τοῦ BCH τοῦ 1965! Στὴν ἴδια Ἑγκυκλοπαιδεῖα δημοσιεύεται ἄρθρο γιὰ μυθικὸ ἥρωα ἐπώνυμο τῆς Θέρμης⁴.

Οἱ νέες ἐκδόσεις τοῦ Ὁδηγοῦ τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ Ν. Παπαχατζῆ καταχωρίσθηκαν ἀνωτ., ἀριθ. 27.

30. Γ ε ν ι κ á. Ἀρθρα σὲ περιοδικὰ καὶ ἄλλα δημοσιεύματα, ἐκλαϊκευτικὰ τὰ περισσότερα, περιλαμβάνουν ποικίλα μνημεῖα καὶ εὐρήματα, τῆς Θεσσαλονίκης τὰ πῦθ πολλά. Ὑπενθυμίζω ἐδῶ μερικά, ποὺ ἔχουν ἤδη καταχωρισθῇ σὲ εἰδικώτερες παραγράφους: τὸ Λεύκωμα τῆς Διεθνoῦς Ἐκθέσεως Θεσσαλονίκης, τὸ ἀγγλικὸ περιοδικὸ Current Archaeology, τὸ περιοδικὸ Μακεδονικὴ Ζωή. Ἰδὲ ἀνωτ., ἀριθ. 9. Μᾶλλον στὴ Θεσσαλονικίᾳ καὶ τὸ Μουσεῖο της ἀναφέρονται ἐπίσης πολλὰ ἄλλα δημοσιεύματα ἀπ' ὅσα καταχωρίζονται στὶς προηγούμενες παραγράφους.

1. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 239-251.

2. «Current Archaeology», 7, Μάρτιος 1968, σ. 191 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 9.

3. EAA, Suppl. 1970 (1973), σ. 682 κ.ἑ.

4. EAA, ἑ.ἀ., λ. Thermaios (Θερμαῖος). Πρβλ. Γ. Μπακαλάκη ν, ΑΕ 1953-54 (1955), I, σ. 221 κ.ἑ.

Ὁ C. C. Vermeule στὸ βιβλίῳ τοῦ γιὰ τὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορικὴ Τέχνη παρατηρεῖ¹ ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη, ὡς προμαχῶνας κατὰ τῶν βαρβάρων, δὲν εἶναι μόνον κέντρο νομισματοκοπίας (ιδεῖ κατωτ., ἀριθ. 31), ἀλλὰ καὶ ἐξασφαλίζει τὴν ἀνάπτυξη τῆς Τέχνης (δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ μνημεῖα καὶ σαρκοφάγοι, ἐπίσημα μνημεῖα τῆς Τετραρχίας κ.λ.). Διαπιστώνει σχέσεις καὶ πρὸς τὴ Μ. Ἀσία καὶ πρὸς τὰ βόρεια σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας καὶ πρὸς τὴν Ἰταλία καὶ πρὸς τὸ νότιο Ἑλληνισμό (σ. 71). Ἐνα χαμένο μνημεῖο πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀντωνίνου Πίου ἀναφέρεται (σ. 274, πρβλ. Tafrafi, Topographie, σ. 136, σημ. 1). Στὸν κατάλογο τῶν ἔργων ποὺ ἐξετάζει ὁ V., περιλαμβάνονται (σ. 417 κ.έ.) τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης τὰ ἐξῆς: κεφαλὴ εὐτραφεὺς γέροντος (ἐλληνιστικὴ μᾶλλον παρὰ Βεσπασιανός, ἀριθ. 1055), πρόσωπο Ἰουλίου Καίσαρος (ἀριθ. 1279), τοῦ ὁποῖου ἡ κόμη παραλληλίζεται πρὸς τὴν κόμη ἀνδριάντος τῆς Κοπεγχάγης (ἀριθ. 576), ὁ ἀνδρὶς τοῦ Αὐγούστου (σ. 380), κεφαλὴ Ἡρακλέους μὲ χαρακτηριστικὰ Τίτου, κεφάλι Φαυστίνας Β' ὑπ' ἀριθ. 1054 (σ. 396), ἄλλο κεφάλι ποὺ μοιάζει τῇ Φαυστίνα Β' ὑπ' ἀριθ. 1051, κεφάλι Σεπτίμιου Σεβήρου (σ. 299, 313 καὶ 399), πορτραῖτο νέας κόρης τῆς ἐποχῆς τοῦ Σεβήρου, σειρὰ ἀπὸ Ἀντωνίνειας καὶ μεταγενέστερες σαρκοφάγους, τὸ τόξο ἀπὸ τὸ Ὀκτάγωνο ποὺ δίδεται σὲ σχέδιο μὲ περιγραφή, ἀποσπασματικὰ ἀγάλματα καὶ ἀνάγλυφα τῶν μελῶν τῆς Τετραρχίας κ.λ.² Ἐννοεῖται, ἐξετάζεται ἐπίσης ἡ Ροτόντα καὶ τὸ τόξο τοῦ Γαλερίου (σ. 348 κ.έ.), τὸ ὁποῖο συχνὰ ἀναφέρεται (σ. 336 κ.έ.) καὶ εἰκονίζεται (εἰκ. 171-176 b). Ἀπὸ ἐδῶ ἀντλήσε ὁ Χ. Ι. Μακαρόνας, ιδεῖ κατωτ., ἀριθ. 54. Βιβλιογραφία δίνεται γιὰ γλυπτὰ καὶ ἐπιγραφὰς (σ. 422 κ.έ.), γιὰ τὴ χαμένη πύλη τοῦ Βαρδαρίου (σ. 235), τὶς Incantadas κ.λ.

31. Ν ο μ ί σ μ α τ α. Σὲ νομίσματα τῆς Θεσσαλονίκης ἀναφέρεται ἡ Μ. Guarducci στὴν Ἐπιγραφικὴ της³. Ὁ C. C. Vermeule⁴, μὲ βάση τὰ νομίσματα, ἀποδίδει στὸ Διοκλητιανὸ προσπάθεια, στὰ πλαίσια τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς, νὰ ἐπιβάλλῃ τὴ λατινικὴ ὡς ἐπίσημη γλῶσσα καὶ στὸν ἐλληνικὸ κόσμον, ἰδρύοντας νομισματοκοπεῖα καὶ ἐργαστήρια στὰ μεγάλα κέντρα, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ ἡ Θεσσαλονίκη (σ. 7 κ.έ.). Ἴδε καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 30. Νομίσματα τοῦ νομισματοκοπεῖου τῆς Θεσσαλονίκης σὲ θησαυρὸ ἀπὸ τῇ Θράκῃ, ιδεῖ ἀνωτ., ἀριθ. 23.

Νομίσματα τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης καὶ σὲ ἰδιωτικὰς συλλογὰς, ιδεῖ κατωτ., ἀριθ. 47 καὶ 51.

1. C. C. Vermeule, ἔ.α., σ. 142.

2. Πρβλ. R ü s c h, ἔ.α., σ. 112 κ.έ.

3. M. Guarducci, ἔ.α., σ. 627 κ.έ. καὶ 674.

4. C. C. Vermeule, ἔ.α.

32. Ἐπιγραφές. Στὴ συλλογὴ τῶν σχετικῶν πρὸς τὴ λατρεία τῶν Αἰγυπτίων Θεῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Ladislaus Vidmann καταχωρίζονται ὀκτὼ τῆς Θεσσαλονίκης, πρβλ. ἄνωτ., ἀριθ. 11. Ἐπίσης καταχωρίζονται ἐπιγραφές καὶ τῆς Θεσσαλονίκης στὸ Supplementum Epigraphicum Graecum, ἄνωτ., ἀριθ. 22, καὶ κατωτ., ἀριθ. 45. Ὁ Aurelius Isidorus, ἀρχίατρος στὴ Θεσσαλονίκη, συγγενὴς ἐξ ἀγχιστείας τοῦ Μαρεινιανοῦ Φιλίππου, Μακεδονιάρχου τὸ 219 μ.Χ., ἀναφέρεται σὲ μελέτῃ τοῦ V. Nutton¹.

ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

33. Γενικά. Οἱ ἐργασίες ἐπανεκθέσεως τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης τῶν ἐτῶν 1966 καὶ 1967 δημοσιεύθηκαν μὲ καθυστέρηση στὰ Χρονικά τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου². Τὸ παλαιὸ Μουσεῖο στὸ Γενη-τζαμί ἀκόμα εἶναι σὲ χρῆση τὸ 1969³. Ἀλλὰ στὸ νέο Μουσεῖο ἐν τῷ μεταξὺ γίνονται ἐντατικά ἐργασίες ἐξασφάλισεως τῶν χώρων καὶ ἐπανεκθέσεως κυρίως τῶν μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ τῶν γλυπτῶν. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀπὸ τὶς πιστώσεις τῶν «Ἐπενδύσεων» γιὰ τὴν «Ἐπανεκθεση» Μουσείων ὅλης τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸ 1968 (6.000.000 δρχ. περίπου γιὰ ὅλη τὴν Ἑλλάδα) ἀπορροφήθηκαν στὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης 992.000 δρχ., δηλαδὴ τὸ $\frac{1}{6}$ περίπου⁴. Ἰδὲ κατωτ., ἀριθ. 34 κ.έ., καὶ πρβλ. ἐπανεκθετικὲς ἐργασίες στὰ Μουσεῖα Πολυγύρου καὶ Κιλκίς, κατωτέρω.

Σημαντικὰ πλουτίσθηκε ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Μουσείου μὲ ἀγορὰ βιβλίων καὶ δωρεές. Σπουδαιότερη ἦταν ἡ δωρεὰ νομισματολογικῶν κυρίως βιβλίων ἀπὸ τοὺς Ε. καὶ Π. Παπατσώνη, ἀπὸ τὴ συλλογὴ Γ. Ἐμπεδοκλέους, κατὰ Φεβρουάριο 1968, μὲ τὴν παρέμβαση τῆς πρώην Διευθυντρίας τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν κ. Εἰρήνης Χριστοδουλοπούλου-Βαρούχα.

Ἐτσι τὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης, μὲ τὶς πλούσιες συλλογές του, μὲ τὴ βιβλιοθήκη του καὶ τὰ ἐργαστήριά του, ἔγινε πραγματικὰ κέντρο ἐπιστημονικῆς ἐργασίας, ἀντάξιο τῆς μακεδονικῆς πρωτεύουσας. Στὶς αἰθουσες ἐκθέσεων, στὴ βιβλιοθήκη, στὶς ἀποθήκες καὶ στὰ ἐργαστήρια, φοιτοῦν καὶ ἐργάζονται οἱ Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι τῶν Ἐφορειῶν (κλασσικῶν καὶ βυζαντινῶν) Ἀρχαιοτήτων τῆς Βορείου Ἑλλάδος, καθηγηταὶ καὶ φοιτηταὶ ἢ πτυχιῶχοι τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης, ἐπιστήμονες καὶ καλλιτέχνες Ἕλληνες καὶ ξένοι.

1. V. Nutton, The Doctor and the Oracle, «Revue Belge de Philologie et d'Histoire», τ. 47 (1969), σ. 41.

2. ΑΔ, τ. 22, 1967 (1969), Χρονικά, σ. 377 κ.έ., καὶ τ. 23, 1968 (1969), Χρονικά, σ. 325 κ.έ. Πρβλ. Χρονικά 1966-1967 στὰ «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), σ. 128 κ.έ.

3. ΑΔ, τ. 25 (1970), Χρονικά, σ. 361.

4. ΑΔ, τ. 24 (1969), Χρονικά, σ. 3.

Με κάθε τρόπο ἐνθαρρύνεται ἡ ἐκλαϊκευση τοῦ Μουσείου: με τακτικὲς διαλέξεις, ξεναγήσεις καὶ ραδιοφωνικὲς ἢ τηλεοπτικὲς ὁμιλίαι. Οἱ ἐπισκέπτες, ποὺ ἦταν σπάνιο φαινόμενο στὸ παλαιὸ Μουσεῖο (στὸ Γενῆ-τζαμί) γίνονται ἑκατοντάδες καὶ χιλιάδες κατὰ μῆνα, χειμῶνα-καλοκαίρι, καὶ δὲν εἶναι πλέον μόνον ξένοι ἢ ὁμάδες μαθητῶν καὶ στρατιωτῶν. Εἶναι τὸ προσωπικὸ ἐνδιαφέρον, ποὺ δημιουργήθηκε σὲ πλάτος καὶ ὁδηγεῖ τὰ βήματα πρὸς τὶς αἰθουσες τοῦ διακριτικὰ ἀποτραβηγμένου Μουσείου.

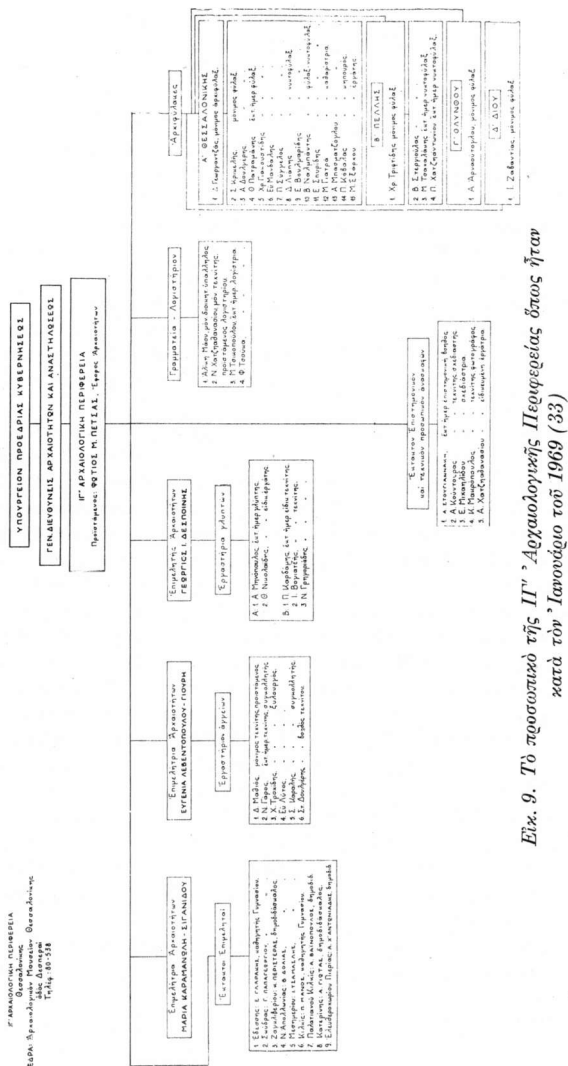
Γιὰ ν' ἀνταποκριθῇ τὸ Μουσεῖο στὶς αὐξημένες ἀπαιτήσεις ἐπιστημῶν καὶ κοινοῦ ὁργανώνεται παράλληλα κατὰ τὸ δυνατόν καὶ πλουτίζεται τὸ προσωπικὸ τῆς ΙΓ' 'Αρχαιολογικῆς Περιφερείας, ἡ ὁποία στεγάζεται σὲ μιὰ πτέρυγα τοῦ Μουσείου, στὸν ὄροφο πρὸς τὴ θάλασσα, μαζί με τὴν ἀδελφὴ 'Εφορεία Βυζαντινῶν 'Αρχαιοτήτων τῆς Θεσσαλονίκης.

Τὸ προσωπικὸ καὶ τὴν ὁργάνωση τῆς ΙΓ' 'Αρχαιολογικῆς Περιφερείας σὲ μιὰ φάση (Ἰανουάριος 1969) ποὺ ἀποτελέσει σταθμὸ στὴν ἡμιαιώνόβια περίπου πορεία τῆς δείχνει τὸ σχέδιο τῆς εἰκ. 9. Ὑπομνηματίζοντάς το σημειώσαμε τὰ ἑξῆς:

1. Σύμφωνα με τὸ Νόμο «οἱ 'Επιμελῆται 'Αρχαιοτήτων βοηθοῦν κατὰ πάντα τὸν 'Εφορον». Εἰδικότερα: α) 'Η 'Επιμελήτρια κ. Μαρία Καραμανῶλη-Σιγανίδου, ὡς ἀρχαιότερη, ἦταν ἀναπληρωτῆς τοῦ 'Εφόρου, τὸν βοηθοῦσε στὰ διοικητικὰ ἔργα, ἦταν ἐπιφορτισμένη, ὡς παλαιότερη στὴ Θεσσαλονίκη, κυρίως με ἐκκρεμότητες τῆς παλαιᾶς (πρὸ τοῦ 1965) Συλλογῆς τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης (καταγραφὴ ἀκαταγράφων στὴ συνέχεια τοῦ παλαιοῦ Εὐρετηρίου κ.λ.). Ἦταν ἐπίσης διαχειρίστρια τοῦ ὑλικοῦ καὶ ὑπόλογος ἐνταλμάτων συνεχιζομένων ἔργων, ὅπως ἡ 'Επανάκθεση 'Αρχαίων, οἱ 'Ανασκαφὲς Θεσσαλονίκης κ.λ. 'Επιστημονικῶς ἦταν ἀρμόδια γιὰ τὰ χαλκὰ καὶ τὰ μικροτεχνήματα. β) 'Η 'Επιμελήτρια κ. Εὐγενία Λεβεντοπούλου-Γιούρη ἦταν ἐπιφορτισμένη με τὴ μέριμνα γιὰ τὰ νέα (ἀπὸ 11.10.1965, ποὺ ἀνέλαβα τὴν 'Εφορεία, καὶ ἑξῆς) προσκτήματα τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης (καταγραφὴ ἄμεση σὲ νέο Εὐρετήριο ἀπὸ Νο 10.000 καὶ ἑξῆς, ἐργαστηριακὴ ἐπεξεργασία κ.λ.). Παρακολουθοῦσε τὶς ιδιωτικὲς Συλλογὰς καὶ τὰ 'Αρχαιοπωλεῖα. 'Επέβλεπε τὴ Βιβλιοθήκη. 'Επιστημονικῶς ἦταν ἀρμόδια γιὰ τὰ ἀγγεῖα καὶ τὰ εἰδώλια. γ) 'Ο 'Επιμελητὴς κ. Γεώργιος Δεσποίνης ἦταν ἐπιφορτισμένος με τὴν ἐπανάκθεση τῶν γλυπτῶν στὸ Μουσεῖο. Βοηθοῦσε τὸν 'Εφορο στὰ ἐκτὸς Μουσείου (καὶ ἐκτὸς Θεσσαλονίκης) ἔργα. Μετεῖχε ἐνεργότερα στὸν ἔλεγχο τοῦ φυλακτικοῦ προσωπικοῦ. 'Επιστημονικῶς ἦταν ἀρμόδιος γιὰ τὰ γλυπτά.

2. Γραμματεία καὶ Λογιστήριον δὲ προβλέπονται γιὰ τὶς 'Εφορεῖες. Λειτουργοῦσαν πρὸ πολλὸ με ἐκτάκτους ὑπαλλήλους εἰς βάρος τῶν πιστώσεων τῶν ἔργων.

3. 'Οπου δὲν ὑπάρχει ἀρχιφύλακας, καθήκοντα ἀρχιφύλακος ἐκτελεῖ

ὁ ἀρχαιότερος φύλαξ (Πέλλα). Ὅπου ὑπῆρχεν ἕνας μόνον φύλακας ἐκτελοῦσε καὶ χρέη νυκτοφύλακος (Ὀλυνθος, Δῖον).

4. Τὸ ἔκτακτο προσωπικὸ τῶν ἀνασκαφῶν εἶναι περισσότερο εὐκίνητο καὶ διατίθεται ὅπου κάθε φορὰ διεξάγονται ἀνασκαφές στοὺς πέντε Νομοὺς τῆς Περιφερείας γιὰ ἐνίσχυση τοῦ ὀλιγάριθμου μόνιμου ἐπιστημονικοῦ καὶ τεχνικοῦ προσωπικοῦ.

5. Καθήκοντα Ἐκτάκτου Ἐπιμελητοῦ Ἀρχαιοτήτων, κατὰ τὸ Νόμο, «ἀνατίθενται εἰς ἐκπαιδευτικούς ἐν ἐνεργείᾳ ἢ συνταξιούχους, ὅπου δὲν ὑπάρχουν μόνιμοι ἀρχαιολογικοὶ ὑπάλληλοι». Ὁ πίνακας τῶν Ἐκτάκτων Ἐπιμελητῶν μεταβάλλεται συχνὰ λόγῳ μεταθέσεων, ἐπιδόσεως, ἀναγκῶν, κ.λ.

6. Παρὰ τὴ σχηματικὴ διάκριση οἱ ἐργασίες τῶν ἐργαστηρίων, ἀγγείων ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ γλυπτῶν ἀπὸ τὴν ἄλλη, δὲν εἶναι αὐστηρὰ χωρισμένες. Κρίθηκε μάλιστα σκόπιμο καὶ ἐγινε προσπάθεια, ὥστε: α) κάθε τεχνίτης νὰ μπορῇ νὰ ὑπηρετῇ περισσότερες ἀπὸ μία τέχνες, καὶ β) κάθε τέχνη νὰ μὴ εἶναι κτῆμα μόνον ἐνὸς ὑπαλλήλου. Σχολεῖο ἦταν τὸ ἴδιο τὸ Μουσεῖο. Οἱ τεχνίτες ἔπρεπε νὰ εἶναι καὶ ἦταν σὲ θέσιν νὰ προσφέρουν ὑπηρεσία σὲ περισσότερες μουσειακὰς ἐργασίες ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες.

7. Ἡ μοναδικὴ μόνιμη διοικητικὴ ὑπάλληλος κ. Ἀλίκη Μάου ἦταν ἐπιφορισμένη κυρίως μὲ θέματα τοῦ μόνιμου προσωπικοῦ: ἐφαρμογὴ διατάξεων, περὶ κανονικῶν καὶ ἀναρρωτικῶν ἀδειῶν, νοσηλείων κ.λ., ἀλλ' ἦταν ἐπίσης στὴ διάθεση τῶν δύο Ἐπιμελητριῶν γιὰ ἔργα μουσειακὰ (Εὐρετήρια, κατάλογοι κ.τ.τ.).

8. Ὁ κ. Ν. Χατζηαθανασίου, ἀνάνηρος πολέμου, μὲ πολλὰ καὶ ποικίλα προσόντα τεχνικὰ καὶ μὲ βεβαιωμένη διαχειριστικὴ ἐντιμότητα, ἔφερε κυρίως τὸ βάρος τῆς διαχειρίσεως καὶ τοῦ Λογιστηρίου ὡς Προϊστάμενός του.

9. Ὁ κ. Σ. Κρικελῆς ἦταν ὁ μόνος φύλακας (καὶ νυκτοφύλακας) τοῦ παλαιοῦ Μουσείου.

10. Οἱ ἔκτακτοι ἡμερομίσθιοι φύλακες ἐναλλάσσονταν σὲ ἔργα φύλακος τοῦ Μουσείου, τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς, τῶν ἀνακτόρων τοῦ Γαλερίου καὶ ἀνασκαπτομένων οἰκοπέδων.

Μετὰ τὴ μετάθεσή μου στὴν Πάτρα ἡ Ἐφορεία τῆς Θεσσαλονίκης συνέχισε τὴν «καταγραφὴ εὐρημάτων ἐξ ἀνασκαφῶν τοῦ παρελθόντος» (ΑΔ 25, 1970, Χρονικά, σ. 361), κυρίως τοῦ ἀπωτέρου παρελθόντος ὑποθέτω, γιὰτὶ στὰ χρόνια τῆς Ἐφορείας μου (Ὀκτ. 1965-Μάιος 1969) τὰ νέα ἀποκτῆματα τοῦ Μουσείου, ἀπὸ ἀνασκαφές ἢ ἄλλως, καταγράφονταν κανονικά. Εἶχαν καταγραφῇ περὶ τὸ 1.500 ἀποκτῆματα τῆς περιόδου αὐτῆς (ἀριθμ. Εὐρ. 10.001-11.135).

Σημαντικὴ ἐξ ἄλλου πρόοδος εἶχε γίνει στὸ δύσκολο ἔργο τῆς ταυτίσεως τῶν προηγουμένων καταγραφέντων μὲ ἑλλιπῆ στοιχεῖα τῆς διαπιστώσεως

των ἀκαταγράφων ἢ καὶ δις καταγραφέντων στὸ παρελθόν, τῆς βεβαιώσεως ἐλλειπόντων ὑπὸ τὰ καταγεγραμμένα, καί, τέλος, τῆς καταγραφῆς ἐκείνων, ποὺ διαπιστώνονταν μὲ ἐξαντλητικὸ ἐλεγχο, πὼς ἦταν ἀσφαλῶς ἀκατάγραφα.

Ἔτσι πρέπει νὰ ἐννοηθῇ, σὰν συνέχεια ἔργου ποὺ εἶχεν ἀρχίσει, καὶ «ἡ ταξινομήση τῶν γλυπτῶν κυρίως ὥς καὶ τῶν ἄλλων εὐρημάτων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς ἀποθήκας τοῦ Μουσείου» (ΑΔ ἔ.ἀ.).

34. Ἐπανεκθέση. Οἱ ἐργασίες ἐπανεκθέσεως στὶς αἴθουσες τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης συνεχίσθηκαν καὶ σχεδὸν τελείωσαν μέσα στὴν τριετία 1968-1970¹. Ἔτσι, χάριν τῆς ἐπανεκθέσεως, ἐγίνε καὶ ἐργαστηριακὴ ἐπεξεργασία σὲ παλαιὰ ἀντικείμενα τοῦ Μουσείου, ὅπως π.χ. ἡ συγκόλληση καὶ συμπλήρωση ἀσημένιας ὕδριας, ἡ ὁποία κομματιασμένη, μαζὶ μὲ ἄλλα πολὺτιμα ἀντικείμενα, εἶχε μεταφερθῇ στὴν Ἀθήνα τὸ 1941 γιὰ ἐξασφάλιση καὶ ἐπαναφέρθηκε τὸ 1967².

Χάλκινα καὶ σιδερένια ὄπλα καὶ κοσμήματα, ταξινομημένα σὲ μιὰ προθήκη, συμπλήρωσαν τὴν ἐκθεση τῶν ἀντικειμένων τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου. Στὰ μελανόμορφα πῆρε τὴ θέση του, σὲ εἰδικὸ βάθρο, ὁ κρατήρας, ποὺ ἦλθε σὲ κομμάτια ἀπὸ τὴ Χαλκιδική, προσφορά τοῦ Ἀντ. Παντάλη (κατωτ., ἀριθ. 41 καὶ πίν. 5-6). Τὸ ἰδιόμορφο ἀγγεῖο ἀπὸ τὰ Πυργαδικία (ΑΔ 22, 1967, Χρον., σ. 403 κ.ἑ., πίν. 307α) συντροφεύεται τώρα ἀπὸ τὸ συντοπίτικὸ τοῦ ὁμοίας τεχνολογίας (ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 310, πίν. 325 γ).

Στὴν προσωρινὴ ἐκθεση τῶν εἰδωλίων, τῶν μεταλλίνων, τῶν ὑαλίνων καὶ τῶν μικροαντικειμένων, πῆρε μιὰ θέση, στὸν τοῖχο, ἀσπίδα τῆς Ὀλύμπου, ποὺ ἀποκατέστησε ὁ ἀρχιτεχνίτης μας Δημ. Μαθιός. Τὸ τμήμα αὐτὸ τῶν ἀποκτημάτων τοῦ Μουσείου περιμένει ἀκόμα τὴ διώροφη ἐπέκταση τοῦ Μουσείου πρὸς τὴν ἀνατολικὴ πλευρά, ὅπου, στὸ δευτέρου ὄροφο, σχεδιάζεται ἡ ἀνάπτυξί του.

Στὸ χῶλ τοῦ Μουσείου στήσαμε τὸ Γυμνασιαρχικὸ Νόμο τῆς Βεροίας κι ἐγίνε ἔτσι προσιτὸ τὸ κείμενο στοὺς ἐπισκέπτες, εἰδικούς καὶ μὴ, μαζὶ μὲ ἱχνογράφημα τοῦ σχεδιαστοῦ μας τότε Κώστα Τροχίδη (παρένθ. πίν. 1, πρβλ. Μακεδονικά 2, 1941-1952, σ. 629 κ.ἑ., πίν. XVI β). Ἡ καθυστέρηση τῆς δημοσίευσως τοῦ πολὺτιμου αὐτοῦ κειμένου δὲν πρέπει νὰ κρατήσῃ ἀκόμα πολὺ. Προτιμότερη εἶναι ἡ γρήγορη δημοσίευση ἐπιγραφῶν, ἔστω κατὰ τὸ

1. Πρὸς τὰ Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 34-37, πρβλ. ΑΔ, τ. 23 (1968), Χρον., σ. 325 κ.ἑ., τ. 24 (1969), Χρον., σ. 291 κ.ἑ., τ. 25 (1970), Χρον., σ. 347 καὶ 361, καὶ κυρίως ΑΑΑ 1969, 2 σ. 173 κ.ἑ.

2. ΑΔ, τ. 23 (1968), Χρον., σ. 328. Πρβλ. Χρονικά 1966-67, σ. 135.

Παρά τῶν πολιταρχῶν τοῦ γηγίσματος οὐ εἰς

παράδειγμα τοῦ Τουρκοαμερικανοῦ καθηγητοῦ Kenan Erim, ὁ ὁποῖος παραδίδει τὰ κείμενα στοὺς εἰδικούς, PBSR 37, 1969, σ. 92 κ.έ. (ιδεῖ καὶ κατωτ., ἀριθ. 45).

Τὴν ἐκθεση τῶν ἀρχαϊκῶν τῆς Θέρμης πλουτίσαμε ἐπίσης μὲ διαφωτιστικά σχέδια, ὅπως ἡ ἐνδεικτικὴ ἀναπαράσταση τοῦ ἰωνικοῦ κίονος (εἰκ. 10) καὶ ἡ ἐνδειξη τῆς θέσεως ἄλλων σωζομένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (τοῦ κατωφλίου, ποῦ ὡς τότε θεωροῦνταν ὑπέρθυρο, τῶν κυματίων κ.λ.) (εἰκ. 11).

Συνεργεῖα τοῦ Κεντρικοῦ Ἑργαστηρίου Συντηρήσεως συντήρησαν, ἀποκόλλησαν καὶ ξανατοποθέτησαν σὲ πλαίσια ψηφιδωτὰ δάπεδα, ποῦ ἀποκαλύφθηκαν τυχαῖα σὲ οἰκόπεδα τῆς ὁδοῦ Σωκράτους, τῆς ὁδοῦ Ἀθηνᾶς, τῆς ὁδοῦ Συγγροῦ κ.λ. (πρβλ. ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 303 καὶ πίν. 313 β, 25, 1970, Χρον., σ. 18 καὶ πίν. 18 α-δ καὶ 19 α-β, καὶ σ. 371 κ.έ., πίν. 314 β καὶ 315 α-γ). Ἡ ἐργασία ἐγίνε στοὺς Μουσεῖο, ὅπου τὰ πλαίσια ἡ ἐκτίθενται στὴ μεγάλη αἴθουσα τοῦ μεγάλου Π ἢ φυλάσσονται στὶς ἀποθήκες. Ἔγινε ἐτοιμασία γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς ὁδοῦ Σωκράτους στὴν ὑπαιθρὴ κεντρικὴ αὐλὴ τοῦ Μουσείου.

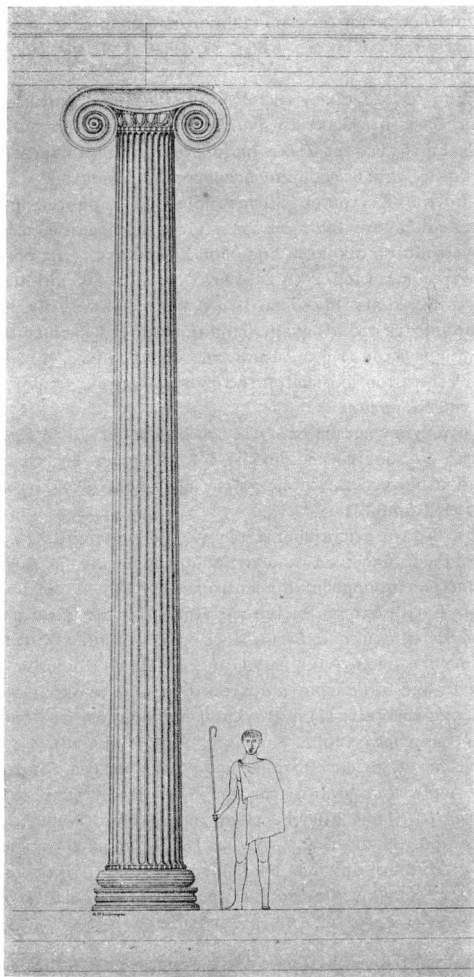
Προσωρινὰ ἔχουν ἐκτεθῇ στὸ χῶλ τοῦ Μουσείου καὶ τὰ ἐξωτικά, ὅπως φαντάζουν στὸ μακεδονικὸ περιβάλλον τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης, ἐκθέματα ἀπὸ τὰ κατασχεθέντα εἰς χεῖρας Gericke: ὁ μέγας πίθος καὶ ἡ λάρνακα, κατωτ., ἀριθ. 41.

Ἀπὸ τὰ ἐκθέματα στὶς αἰθουσες τῶν γλυπτῶν δίνονται ἐδῶ σὲ εἰκόνες: ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Δίον αὐστηροῦ ρυθμοῦ (πίν. 7), ἀντίγραφο τῆς Ἀσπασίας ἀπὸ αὐστηρορρυθμικὸ πρωτότυπο (πίν. 8)¹, τὰ νῶτα τοῦ κλασσικοῦ χάλκινου Ἑρώτα ἀπὸ τὴ Ρητίνη τῆς Πιερίας μὲ τὰ λείψανα τῶν περὶ γων του (πίν. 9)², ἡ στήλη ἀπὸ τὴν Ποτεΐδαια, 4ου αἰ. π.Χ. (πίν. 10), ποῦ ἔχει στὴν πίσω πλευρὰ λατινικὴ ἐπιγραφὴ κ.λ. (D. M. Robinson, TAPhA 69, 1938, σ. 43 κ.έ.). Ἀπὸ τὰ Γαλεριανὰ ἀρχιτεκτονικά, μὲ τὰ ὁποῖα κλείνει ἡ Ἑκθεση, εἰκονίζεται ἐδῶ (πίν. 11) ἡ ἀνάγλυφη διακόσμηση στὸ ἐσωράχιο τοῦ τόξου ἀπὸ τὸ Ὁκτάγωνο (πρβλ. Χρονικά, 1966-67, πίν. 19).

Ἡ φροντίδα γιὰ τὰ εὐπαθέστερα ἀρχαῖα δὲν ἔλειψε, ἰδιαίτερα γιὰ τὰ χάλκινα τοῦ Δερβενιοῦ, μάλιστα τὸν κρατήρα καὶ τὸν πάπυρο. Ἐνα τρίτο εὐπαθὲς ἐκθεμα στὴν ἴδια αἴθουσα εἶναι χρυσοῦφанта κομμάτια ἀπὸ τάφο τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. Δίνομε ἐδῶ τὸ κείμενο σημειώματος τοῦ εἰδικοῦ στὴ συντήρηση ἀρχαίων H. J. Plenderleith, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ 1966 εἶχεν ἐξετάσει τὰ εὐπαθῆ ἐκθέματα. Ὡς πρὸς τὰ χάλκινα θυμίζω ὅσα ἔγραψα

1. Carl Blumel, Römische Copien griech. Sculpturen des fünften Jahrh. v. Chr., σ. 27, ἀριθ. K166, πίν. 51 καὶ 52. Γιὰ τὸν τύπο τελευταίως, M. Robertson, Europa, «Journal of the Warburg and Courtauld Institutes», τ. 20 (1957), σ. 1 κ.έ.

2. Πρβλ. Χρονικά 1966-67, πίν. 95.

Εικ. 10. Ἐνδεικτικὴ ἀναπαράσταση
κίονος ἰωνικοῦ κτηρίου τῆς Θέρμης (34)

στὰ προηγούμενα Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 37. Γιὰ τὰ χρυσοῦφанта πρέπει νὰ ἐνδιαφεροθῶν εἰδικώτεροι γιὰ τὴν ἐποχὴ καὶ τὸ εἶδος. Τὸ σημείωμα τοῦ κ. Plenderleith ἔχει ὥς ἐξῆς:

Some notes on my visit to the
Dherveni Tombs collection

January 1966

1. **The Bronzes:** Quite remarkable of their kind, well preserved and very expertly presented with repairs carried out apparently in a clay coloured plaster. On the largest Krater plastic ornament seems to have been applied by rivets to the vessel.

The bronze has been gilt by the mercury process probably because a little silver jug in an adjacent case discloses the use of this technique by the fact that it is gilt in reserves and the gold has over-run the pattern as is common in the case of mercury gilding.

The silver ornament is almost untarnished which suggests that the objects have been protected from all salt action and from tarnishing agents such as sulphides. A few green spots active corrosion are to be seen. Corrosion could be arrested by the use of silica gel. If any spots seem to become intensified they should be treated with pure silver oxide according to the method of sealing off such diseased places by formation of a local seal of mineral.

2. **The gold worked cloth** from a tomb in Thessaloniki (1st half of 4th Century AD) is of the greatest interest because of the fineness of the work and of the threads.

On a rough count being made through the perspex amount it seems there are about 13 gold threads to the millimeter.

This is finer therefore than all the mediaeval opus anglicanum couched gold and is in the same class as the 10th Century stole and manipule of St. Cuthbert kept in Durham Cathedral, England, and the fact that such fine work could be carried out as early as the 4th Century is very remarkable indeed.

It would be an interesting task to try and work out the analysis and pattern of this textile and see how it fits into the scheme of such things.

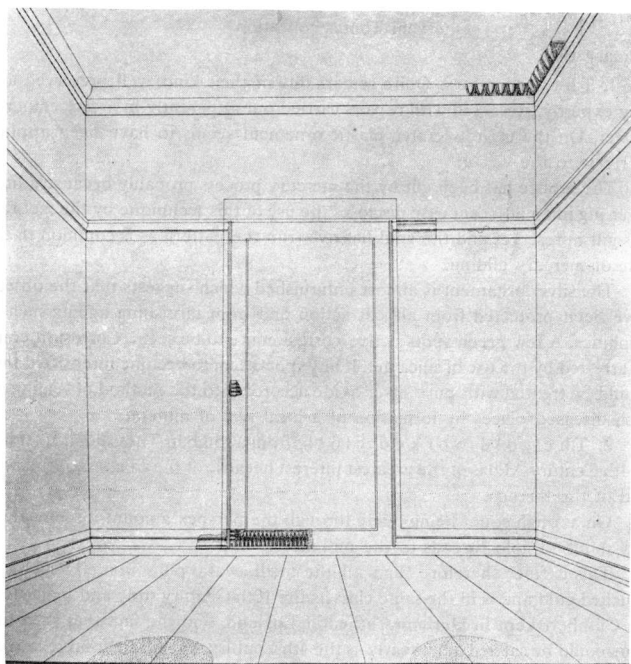
See The Tomb of St. Cuthbert by C.F. Battiscombe (Oxford Press).

Στὰ πλαίσια τῶν ἐργασιῶν τῆς ἀδελφῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων τῆς Θεσσαλονίκης ἐγίνε καταγραφὴ τῶν συγκεντρωμένων στὸν Ἅγιο Γεώργιο καὶ τὸν περίβολό του ἀρχαίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι καὶ προχριστιανικά¹.

1. ΑΔ, τ. 23 (1968), Χρονικά, σ. 371 (Μ. Μιχαηλίδης).

35. Γραπτά ἀρχιτεκτονικά μέλη. Μέσα στά πλαίσια τῆς ἐργαστηριακῆς ἐπεξεργασίας γιὰ τὴν ἐπανεκθεση προσέχθησαν ξεχασμένα σπάνιας σημασίας εὐρήματα: ἀρχιτεκτονικά μέλη με γραπτὴ διακόσμηση. Ἡ μόνη, ὅσο ξέρω, εἶδηση γι' αὐτὰ εἶναι στὴν Chronique τοῦ 1924¹, ὅπου

Εἰκ. 11. Πιθανὴ θέση τῶν σωζομένων κομματιῶν
ἀπὸ ἀρχιτεκτονικά μέλη κτηρίου τῆς Θέρμης (34)

διαβάζομε: «Au Sud de la rue Hagios Démétrios, on été trouvées, notamment, quatre plaquettes peintes, analogues aux stèles de Pagasae et appartenant sans doute à la frise d'un édifice». Ἐν συνεχείᾳ ἀναφέρονται γλυπτά: ἡ προτομὴ τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου, κολοσσικὴ κεφαλὴ Διὸς (;) (ἢ τοῦ Ἀσκλη-

1. BCH, τ. 48 (1924), Chron., σ. 497 κ.έ.

πιού) και τὰ μέλη τοῦ κολοσσικοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς τῶν Μεδίκων. «Ces statues appartenaient vraisemblablement à un édifice voisin. Peut-être viennent-elles de l'Agora, mentionnée sur un décret honorifique trouvé au même endroit».

Κι ἔπρεπε νὰ περάσουν 40 χρόνια γιὰ ν' ἀρχίσουν ἀνασκαφές στὴν Ἀγορά! Καὶ πάλι μὲ ἀφορμὴ τὸ Δικαστικὸ Μέγαρο.

36. Ψηφιδωτὰ ἀπὸ τὴ Νάουσα. Μέσα στὰ πλαίσια τῶν ἰδίων ἐργασιῶν προσέχθηκαν ἐπίσης παραμελημένα κομμάτια ἀπὸ ψηφιδωτῶ μεταφερμένα ἀπὸ τὴ Νάουσα, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ πάλι ἡ Chronique, τοῦ 1930 αὐτὴ τὴ φορά, ποὺ ἀναφέρει: Χορεύτρια μεταξὺ δύο ἐρώτων καὶ κεφαλὴ Μεδούσης. «Les fragments les plus importants de ces mosaïques ont été transportés au musée de Salonique»¹.

37. Ἐντυπώσεις καὶ παρεξηγήσεις. Μὲ τὸν ἐκτεθειμένο πλοῦτο τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης δημιουργοῦνται νέες ἐντυπώσεις, τροποποιοῦνται ἄδικες ἀντιλήψεις γιὰ τὸν πολιτισμὸ τοῦ βορείου Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ παρουσιάζονται καὶ ἀπροσδόκητες παρεξηγήσεις. Ὁ Carl Schneider π.χ. εἰκάζει τὸν πλοῦτο τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἀπὸ τὰ ἐκθέματα τοῦ νέου Μουσείου τῆς πόλεως, τὰ χρυσὰ εὐρήματα στὸ Δερβένι καὶ τὸ χρυσὸ νομισματοσῆμο, ἄσχετα πρὸς τὴ Θεσσαλονίκη, ἂν καταλαβαίνω καλὰ τὶς ἀοριστίες καὶ τὶς ἀνακρίβειες χωρὶς καμμία παραπομπὴ σὲ δημοσίευμα².

38. Ἀρχιτεκτονικά. Τὰ ἀρχαῖκὰ ἰωνικὰ κιονόκρανα τῆς Θέρμης καὶ τῆς Νεαπόλεως (Καβάλας) παραβάλλονται πρὸς κιονόκρανα τῆς Ἐφέσου ἀπὸ τὸν Anton Bammer³. —Νέα ἀποκτῆματα τοῦ Μουσείου ἀναφέρονται στὸ Χρονικὰ τῶν περιοδικῶν (ἰδὲ κατωτ., σημ. γλυπτὰ). Κατὰ τὴ ξιετία 1968-69 καταγράφηκαν στὸ Εὐρετήριο τοῦ Μουσείου τυχαῖα εὐρήματα (σὲ παρένθεση ὁ ἀριθμὸς Εὐρετηρίου τοῦ Μουσείου)⁴:

α') Κορινθιακὸ κιονόκρανο, ὕψ. 0,38 μ., κάτω διάμ. 0,30 μ. Βρέθηκε πε-

1. BCH, τ. 54 (1930), Chron., σ. 498.

2. C. Schneider, Kulturgeschichte des Hellenismus, I, München 1967, σ. 331.

3. A. Bammer, Beiträge zur ephesischen Architectur, I, Zum Eckkapitel eines Ringhallentempels, ÖJh, τ. 49 (1968-1971), σ. 1 κ.έ., ἰδίως σ. 13.

4. Τὰ στοιχεῖα γιὰ τὰ νέα ἀποκτῆματα τοῦ Μουσείου (ἀρχιτεκτονικά, γλυπτὰ, σαρκοφάγοι, πῆλινα, ὑάλινα, ἐπιγραφές, νομίσματα κ.λ. παράγραφοι ὑπ' ἀριθ. 38-47) καὶ στὸ σύνολό τους καὶ γιὰ τὸ καθένα χωριστὰ, δὲν εἶναι καὶ δὲν μπορούσαν οὔτε ταίριαζε νὰ εἶναι πλήρη, γιὰ διάφορους λόγους, σ' αὐτὸ τὸ —ὑποτίθεται— σύντομο χρονικὸ μῖς τριετίας. Δὲν ἀποτελεῖ τελικὴ δημοσίευση γιὰ κανένα ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα νέα εὐρήματα.

ταγμένο «στά μάζα» στο Μπεχτσινάρ, που σημαίνει άγνωστο τόπο προελεύσεως (20.250).

β') Ίωνικό κιονόκρανο με δέσμες αντιθετικών φύλλων λωτού στα προσκέφαλα. Ύψος 0,16 μ., κάτω διάμ. 0,31 μ. Από την περιοχή της Πλατείας Μεταξά (10.439).

γ') Μισοδουλεμένο κορινθιακό κιονόκρανο (πίν. 12α) παρέδωσε ο έργο-δηγός κ. Δρακόπουλος, που το βρήκε «στά μάζα». Ύψος 0,35 μ. (10.445).

δ') Επίκρανο παραστάδος βρέθηκε κατά την έκσκαφή οικοπέδου στην οδό Σωκράτους, άριθ. 47-49. Ύψος 0,285 μ., πλάτος κάτω 0,29 μ., άνω 33 μ. (10.449).

ε') Ίωνικό κιονόκρανο (ύψ. 0,22 μ.) και τμήματα από μαρμάρινες κορνίζες ρωμαϊκών χρόνων ήλθαν από την έκσκαφή του οικοπέδου Άρ. Σωτηρίου, στην οδό παλαιά Φιλίππου, άριθ. 52. Πρβλ. ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 303, και κατωτ., άρ. 41 και 59 (10.736).

στ') Τμήματα άρραβδώτων κίωνων, έπιστυλίων με δύο ταινίες και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη, που προήλθαν από το θαλάσσιο τεΐχος, όπου ήταν εντειχισμένα, καθαρίστηκαν και καταγράφηκαν. Πρβλ. Χρονικά 1966-67, άριθ. 59, και κατωτ., άριθ. 45. (10.739-44, 10.746-49).

ζ') Μαρμάρινη έπίστευη μνημείου εύρέθη στην οδό Κωνστ. Μελενίκου, κατά τη διάνοιξη χάνδακος. Ύψ. 0,40 μ., πλ. 0,52 μ. (10.758).

η') Ίωνικό κιονόκρανο Ύστερορωμαϊκής Έποχής και τμήμα άλλου ήλθαν από το οικόπεδο Άντ. Βεληκά στην οδό Σωκράτους, μαζί με κατώφλι, που σώζει μέρος έπιγραφής από προηγούμενη χρήση. Πρβλ. ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 303 (10.908-9).

θ') Μικρό Ίωνικό κιονόκρανο ήλθε «άπό τά μάζα» της κατεδαφίσεως σπιτιού στην οδό Άγ. Δημητρίου, άριθ. 201. Πρβλ. κατωτ., άριθ. 39 (10.911).

ι') Μαρμάρινο Ίωνικό κιονόκρανο και βάση κίονος βρέθηκαν σέ οικόπεδο της Εύαγγελικής Έκκλησίας στην οδό Π. Πατρών Γερμανού. Πρβλ. ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 304, σχέδ. 11. (11.030-31)

ια') Μέρος σφονδύλου Ίωνικού κίονος με 30 ραβδώσεις, κτηρίου της Θέρμης πιθανώς, μεταφέρθηκε από το Άλατζά-Ίμαρέτ (11.032).

ιβ') Άμφικίων μαρμάρινος, κατώφλι σέ δεύτερη χρήση βρέθηκε κατά την έκσκαφή οικοπέδου του Εύαγγ. Άθανασιάδου, οδός Συγγρού 30 (11.039).

ιγ') Μαρμάρινη βάση άττική, με πλίνθο και έχάρακτα γράμματα Ξι, εύρέθη παρά τόν πυλώνα της έκκλησίας των Δώδεκα Άποστόλων στην οδό Παπαρρηγοπούλου (11.088).

ιδ') Από τó κτíμα του Άγαπητού Τρικαλιώτη στην Καλλιθέα της Χαλκιδικής (Άμμόνιον) μεταφέρθηκε τμήμα μαρμάρινου Ίωνικού κιονίσκου και πήλινης σίμης, μαζί με άλλα εύρήματα. Πρβλ. κατωτ., άριθ. 39 και 41.

Τά παρεχόμενα έδώ στοιχεΐα είναι άπλώς ένδεικτικά, του τόπου προε-

λεύσεως μάλλον και για την ταύτιση. Περισσότερα στοιχεΐα στους τόπους, κατωτέρω, και στο Εϋρετήριο του Μουσείου.

39. Γ λ υ π τ ά. Τὰ προσκτήματα τῶν τελευταίων ἐτῶν ἀναφέρονται σὲ Χρονικά¹. Ἀπὸ τὴν Πάτρα δὲν μπόρεσα νὰ δώσω τὰ νέα προσκτήματα τῶν πρώτων πέντε μηνῶν τοῦ 1969². Κι ἐδῶ θὰ δοθοῦν πολὺ συνοπτικά. Προέρχονται: α) ἀπὸ κατασχέσεις, ὅποτε ὁ τόπος προελεύσεως εἶναι ἄγνωστος ἢ ἀβέβαιος, β) ἀπὸ παράδοση μὲ ἢ χωρὶς δήλωση τοῦ τόπου προελεύσεως, καὶ γ) ἀπὸ τὶς σωστικὲς ἀνασκαφὲς τῆς Ἐφορείας καὶ ἀπὸ περισυλλογῇ.

Ἀπὸ κατάσχεση προῆλθε ἄνω δεξιὰ γωνία μαρμάρινης στήλης μὲ παράσταση ἀνδρὸς γενειοφόρου «κατ' ἐνώπιον», κακὸ ἔργο ὑστερορρωμαϊκῶν χρόνων. Μέγ. σ. ὕψος 0,41 μ. (10.442).

Περισσότερα εἶναι τὰ γλυπτά ποὺ κατασχέθηκαν εἰς χεῖρας τοῦ Γερμανοῦ ἀρχαιολόγου S. M. Gericke. Εἶναι μαρμάρينو τραπεζοφόρο μὲ παράσταση γρυπῶν (ΑΔ 24, 1969, Χρον., πίν. 303 γ) καὶ ἀνάγλυφο νεκρόδειπνο. Ἐπίσης τρία μαρμάρινα γυναικεῖα κυκλαδικὰ εἰδῶλια καὶ δύο κεφάλια περιλαμβάνονται στὸν ἀμητὸ τῆς κατασχέσεως Gericke (ΑΔ, ἔ.ἀ., πίν. 299 α-γ καὶ 300 α-β), ἀλλὰ τὸ ὑπ' ἀριθ. 10.662 εἶναι κίβδηλο (ΑΔ, ἔ.ἀ., πίν. 299 γ). Ἰδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 41 (10.599-600, 10.660-4). Πήλινα καὶ ἄλλα ἀντικείμενα τῶν κατασχέσεων Gericke, ἰδὲ κατωτ., ἀριθ. 41, 42 καὶ 43.

Πλάκα μὲ ἔκτυπο κεφάλι γενειοφόρου ἀνδρὸς «κατ' ἐνώπιον» (πίν. 12β) ἐγκαταλείφθηκε στὸ Μουσεῖο ἀπὸ ἐργάτη οἰκοδομῶν, ποὺ δὲν παρουσιάσθηκε νὰ δώσῃ τὰ ἀναγκαῖα στοιχεΐα. Ὅπως δὴποτε προέρχεται ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Σῶζονται ἱχνη πλαισίου μὲ κόκκινο χρῶμα. Οἱ κόρες τῶν ὀφθαλμῶν ἔγιναν μὲ τρυπάνι. Μέγ. σ. ὕψος 0,26 μ., πλ. 0,29 μ., πάχος 0,035 μ. (10.247).

Κορμὸς ἀγάλματος Διονύσου πιθανῶς, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ λαιμοῦ ὡς τὸν ὀμφαλὸ, παραδόθηκε ἀπὸ τὸν Γ. Δρακόπουλο καὶ συγκολλήθηκε μὲ ἄλλα δύο κομμάτια τοῦ Μουσείου. Πρβλ. ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 292, πίν. 290 β, ἐδῶ πίν. 13 (10.542).

Ἡ Δέσποινα Μουταφιάδου παρέδωσε τμήμα πλακὸς μὲ ἀνάγλυφη παράσταση ἀνδρὸς «κατ' ἐνώπιον» καὶ παιδιοῦ ἀριστερά του. Προέλευση: Θεσσαλονίκη, ὁδὸς Θέμιδος 5. Ἐπίσης κορμὸ γυναικεῖου ἀγαλματίου (ἀπὸ λαιμὸ ἕως μηρῶν) μὲ χιτῶνα ψηλὰ ζωσμένο καὶ ἱμάτιο συγκρατούμενο μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι. Ἰδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 47 (10.753-4).

Βάση ἀνδριάντος μὲ τὸν ἄκρο ἀριστερὸ πόδα καὶ δέντρο-στήριγμα μὲ

1. ΑΔ, τ. 22, 1967 (1969), Χρονικά, σ. 377, τ. 23 (1968), σ. 325 κ.έ., τ. 24 (1969), σ. 292 κ.έ. Πρβλ. Chronique 1967, σ. 903, εἰκ. 14, 1968-69, σ. 1062 κ.έ., εἰκ. 385.

2. Πρβλ. ΑΔ, τ. 25 (1970), Χρονικά, σ. 347.

μέρος τοῦ ἱματίου, ἦλθε «ἀπὸ τὰ μπάζα» στὸ Μπέχτσινάρ. Μέγ. σ. ὕψος 0,47 μ. (11.000).

Ἔτσι ἄγνωστος εἶναι ὁ τόπος προελεύσεως καὶ τῶν γλυπτῶν τῆς Συλλογῆς Παπαηλιάκη, ποὺ δωρήθηκαν στὸ Μουσεῖο. Εἶναι:

1. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο Ἀσκληπιοῦ καὶ Ὑγείας, ἐνεπίγραφο, 4ου αἰ. π.Χ. Μέγ. σ. ὕψος 0,26 μ. ΑΔ, ἔ.ἀ., πίν. 291 γ. (10.425).

2. Κορμὸς ἀγαλματίου ἀνδρός, ἀπὸ τὴν ὀσφὺ καὶ κάτω. Φέρει ἱμάτιο. Ἔχει ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος, στάσιμο τὸ ἀριστερό. Πεντελικὸ μάρμαρο. Μέγ. σ. ὕψος: 0,282 μ. (10.426).

3. Κεφάλι ἀγάλματος γυναικὸς, φθαρμένο. Μάρμαρο νησιωτικὸ. Μέγ. σ. ὕψος 0,27 μ. ΑΔ, ἔ.ἀ., πίν. 291 δ (10.427).

4. Προτομὴ γυναίκας μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ποὺ καλύπτει τὸ κεφάλι. Δάδα δεξιὰ. Χρήση τρυπάνου στὸ ἔνδυμα, στὴν κόμη κ.ἀ. Μάρμαρο νησιωτικὸ. Ὑψος: 0,225 μ. (10.428).

5. Τμῆμα ἀναγλύφου μορφῆς νέου ἀνδρός, πολλὴ ἔκτυπης. Σώζει τὸν ἄνω κορμὸ μὲ τὸ κεφάλι καὶ μέρος τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ. Ἡ χλαμύδα καλύπτει μόνον μέρος τοῦ στήθους καὶ τὸν τράχηλο. Μάρμαρο νησιωτικὸ. Μέγ. σ. ὕψος: 0,27 μ. (10.429).

6. Κεφαλὴ ἀγαλματίου Σατύρου πιθανῶς. Μέγ. σ. ὕψος: 0,145 μ. (10.430).

7. Κάτω κορμὸς ἀγαλματίου Ἀφροδίτης. Μέγ. σ. ὕψος: 0,174 μ. (10.431).

8. Κεφάλι ἀγαλματίου γυναικὸς μὲ κόμη διαμορφωμένη σὲ λαμπάδιον. Μέγ. σ. ὕψος: 0,092 μ. (10.432).

9. Κεφάλι ἀγάλματος γενειοφόρου ἀνδρός μὲ φθορές. Μέγ. σ. ὕψος: 0,282 μ. (10.433).

10. Προτομὴ Διονύσου μὲ στέφανο ἀπὸ φύλλα καὶ ἄνθη κισσοῦ. Ὑψος: 0,215 μ. (10.434).

11. Ἀνάγλυφο πώρινο πτερωτοῦ λέοντος, σπασμένο ἀριστερὰ καὶ κάτω. Μέγ. σ. ὕψος: 0,337 μ. (10.435).

12. Τμῆμα πολλὴ ἔκτυπου ἀναγλύφου δύο γυναικείων μορφῶν σὲ κίνηση χοροῦ (:). Λείπουν μέρη. Τρυπάνι χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὶς πτυχές τοῦ ἀποπύγματος καὶ γιὰ τὰ μάτια. Μέγ. σ. ὕψος: 0,306 μ. (10.436).

13. Ἀνω τμῆμα κεφαλῆς γυναικὸς μὲ κόμωση τύπου Κνιδίας Ἀφροδίτης καὶ ταινία. Μέγ. σ. ὕψος: 0,23 μ. (10.437).

14. Κεφαλὴ ἀγάλματος ἀνδρός φθαρμένη. Τρυπάνι χρησιμοποιήθηκε στὴν κόμη. Μέγ. σ. ὕψος: 0,38 μ. (10.438).

Τῶν ἄλλων νέων γλυπτῶν, τοῦλάχιστον ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, ξέρομε τὸν τόπο εὐρέσεως, ἀλλ' ὄχι πάντοτε μὲ ἀκρίβεια. Πολλὰ προσκομίσθηκαν στὸ Μουσεῖο καὶ δηλώθηκε ὁ τόπος εὐρέσεώς των. Ἀλλὰ εἶχαν ἀποσπασθῇ ἀπὸ τὸν τόπο τους, μὲ μηχανικὰ μέσα συνήθως, πρὶν ἐπεμβῇ ἡ Ὑπηρεσία.

Καὶ κεῖνα ποὺ ἀποκαλύψαμε μὲ τὶς σωστικὲς ἀνασκαφὲς σπάνια βρέθηκαν *in situ*, ἐκτός, ἂν ἦταν σὲ δευτέρῃ τους χρήσῃ.

Τὰ νέα γλυπτὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ διάφορους τόπους τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ Νομοῦ, καὶ ἀπὸ τὴ Χαλκιδική.

Κεφάλι ἀγάλματος παιδιοῦ, φθαρμένο κατὰ μέρη, μὲ ἔντονα ἴχνη τρυπάνου καὶ ἄνω τόρμο μολυβδοχορημένο, βρέθηκε ἐντοιχισμένο σὲ σπῖτι τῆς Ἑγνατίας ὁδοῦ, ἀριθ. 119. Σωζ. ὕψος: 0,18 μ. (10.249).

ἽΟ πώρινος Ἀτλας τῆς Ἀγορᾶς (Χρονικά 1966-67, πίν. 47), μετὰ τὸν καθαρισμό του καὶ τὴ συγκόλλησιν τῶν κομματιῶν στὸ ἐργαστήριον, καταγράφηκε στὸ Εὐρετήριο καὶ στήθηκε στὴ μεγάλη αἴθουσα Ἐκθέσεως (10.301).

Ἄνω τμήμα τραπεζοφόρου μὲ ἀνάγλυφον διακόσμηση ἐλίκων καὶ φύλλων εὐρέθη κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ οἰκοπέδου στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Κ. Κρυστάλλῃ καὶ Ἀφεντούλῃ. Σωζ. ὕψος 0,195 μ., πλάτος ἄνω 0,115 μ. (10.453).

Μέρος ἀνάγλυφης πλάκας μὲ παράστασιν ἄμαξας, ποὺ τὴ σύρουν ἡμίονοι, βρέθηκε ἐντοιχισμένο στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους στὴν ὁδὸ Κλαυδιανοῦ. Μέγ. σ. ὕψος: 0,22 μ., πλ. 0,35 μ., πάχ. 0,04 μ. Παραδόθηκε ἀπὸ τὸν Ἐπιμελητὴ Ἀρχαιοτήτων Νικ. Νικονάνο (10.505).

Μέρος τοῦ ἄνω κορμοῦ ἀγάλματος ἀνδρὸς (σωζ. ὕψος 0,285 μ.) βρέθηκε σὲ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Σωκράτους, ἀριθ. 47-49. Ἄλλα εὐρήματα ἀπ' ἐκεῖ, ἰδὲ ἄνωτ., ἀριθ. 38, καὶ κατωτ., ἀριθ. 47 (10.759).

Ἀπὸ τὸ τεῖχος παρὰ τὴ Ληταία πύλιν ἀποτειχίσθησαν: κάτω τμήμα κεφαλῆς παιδιοῦ (μέγ. σ. πλ. 0,15 μ.) καὶ τμήμα δεξιοῦ χεριοῦ (μέγ. σ. μήκος 0,18 μ.), μαρμάρινον στήλην μὲ ἀνάγλυφον παράστασιν «θρακὸς ἱππέως», ἄλλη ποὺ σώζει μέρος ἀνάγλυφης παραστάσεως (κάτω σῶμα γυναικός, δύο γυναικεῖα κεφάλια) καὶ ἄλλο τμήμα ἀναγλύφου μὲ ἀριστερὸ ἀνδρικό χέρι. Ἄλλα ἐνεπίγραφα μάρμαρα ἀπ' ἐκεῖ, κατωτ., ἀριθ. 45 (10.760-61, 63, 65, 68).

Ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο τῶν κλινικῶν τῆς Κτηνιατρικῆς Σχολῆς ἀνάγλυφον ἐπιτύμβιον ἔγιναν γνωστὰ κυρίως γιὰ τὶς ἐπιγραφὰς ποὺ τὰ συνοδεύουν (κατωτ., ἀριθ. 45). Ἐκεῖ βρέθηκε ἐπίσης κεφάλιν γυναικὸς ἀπὸ *imago clipeata* πολὺ καλὰ διατηρημένο, κάτω τμήμα δεξιᾶς κνήμης ἀνδρὸς (μέγ. σ. ὕψος: 0,145 μ.) κ.λ. (10.770-72, 11.037, 11.123)

Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφον μὲ παράστασιν Ἀπόλλωνος κιθαρωδοῦ καὶ Ἀρτέμιδος κυνηγέτιδος καταγράφηκε ἐπίσης μὲ τόπον προελεύσεως: Θεσσαλονίκη. Ὑψος: 0,42 μ. (10.854).

Ἀκέφαλον ἄγαλμα ἀνδρὸς μὲ χλαμύδα (Ἑρμῆς), ποὺ τοῦ λείπουν καὶ μέρη τῶν ἁκρῶν, βρέθηκε τυχαῖα μαζί μὲ τὸ ἀριστερὸ μισὸ ἀετωματίου (:) κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ οἰκοπέδου: Ἑγνατία-Καμβουνίων. Μέγ. σ. ὕψος: 0,75 μ. (10.902-3).

Κατὰ τὴ σωστικὴ ἀνασκαφὴ τάφων στὸ συνοικισμὸ ἐργατικῶν κατοικῶν «'Αξιὸς» (ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 300) βρέθηκαν:

1. Πολυπρόσωπο ἀνάγλυφο ἐπιτύμβιο μὲ δίγλωσση ἐπιγραφή (κατωτ., ἀριθ. 45), (10.773).

2. Ἀμφίγλυφη ἀετωματικὴ στήλη ἐπιτύμβια μὲ τρεῖς ἀνάγλυφες προτομὲς καὶ ἄλλη παιδικὴ μικρότερη, Μέδουσα στὸ ἀέτωμα κ.λ. Καλὸ ἔργο τῶν χρόνων τοῦ Τραϊανοῦ. Στὴν ἄλλη ὄψη μεταγενέστερο ἀνάγλυφο κακότεχνο τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων. Ὑψος: 0,51 μ. (10.851).

3. Ἀλαβάστρινο ἀγαλματάκι Ἀφροδίτης ἀναδυομένης, σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο μὲ βάση, συγκροτήθηκε κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ πολλὰ κομμάτια. Μέγ. σ. ὕψος: 0,166μ. (10.999).

4-8. Μαρμάρينو κεφάλι κοριτσιοῦ (μέγ. σ. ὕψος: 0,27 μ.), ἐπιτύμβιες, ἀνάγλυφες καὶ ἐνεπίγραφες πλάκες καὶ δύο στήλες ἀνάγλυφες καὶ ἐνεπίγραφες βρέθηκαν ἐπίσης στὴν περιοχὴ αὐτὴ τοῦ Δυτικοῦ Νεκροταφείου τῆς Θεσσαλονίκης. Ἰδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 45 καὶ 58 (11.013-16, 11.027).

Εἰκονιστικὴ γυναικεία κεφαλὴ (ἐποχῆς Τραϊανοῦ;) προήλθε κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ οἰκοπέδου στὴν ὁδὸ Σκρᾶ, ἀριθ. 5, καὶ προτομὴ ἱερώς μὲ λατινικὴ ἐπιγραφή ἦλθε ἀπὸ κατάρχεση, μὲ δῆλωση τόπου προελεύσεως τὸ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Σκρᾶ, ἀριθ. 7. Ὑψος τῆς προτομῆς: 0,51 μ. Ἐποχὴ Ἀδριανοῦ (10.812, 10.844).

Ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο τοῦ Ραδιοφωνικοῦ Σταθμοῦ Ἐνόπλων Δυνάμεων, στὸ Γ' Σῶμα Στρατοῦ, ἦλθε ἐπιτύμβια ἀνάγλυφη καὶ ἐνεπίγραφη στήλη μὲ παράσταση προτομῆς κοριτσιοῦ. Ὑψος μαζί μὲ τὸ ἔμβολο: 0,50 μ. Ἰδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 45 καὶ 57 (10.852).

Εἰκονιστικὴ κεφαλὴ καὶ τμῆμα κοσμοφόρου, ποὺ ἀνήκει σὲ πεσσοῦ τοῦ τόξου τοῦ Γαλερίου βρέθηκαν τυχαῖα στὰ μπάζα τῆς κατεδαφιζόμενης οἰκίας στὴν ὁδὸ Ἀγίου Δημητρίου, ἀριθ. 201 (10.904-5).

Τμῆμα ἀνάγλυφης μαρμαρίνης στήλης μὲ παράσταση ἱππέως κ.λ. ἦλθε ἀπὸ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Ὀλυμπιάδος (11.012).

Ἀγαλματίου Ἡρακλέους τὸ κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ, ἀπὸ τὸν ὀμφαλὸ ὡς τοὺς μηρούς, εὐρέθη κατὰ τὴ διάνοιξη τῆς ὁδοῦ Κασσάνδρου, μεταξὺ τῶν ὁδῶν Μακεδονικῆς Ἀμύνης καὶ Σγουροῦ (11.034).

Μέρος ἐπιτύμβιου ἀναγλύφου, ποὺ σώζει ἄνδρα μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο (χωρὶς τὸ κεφάλι καὶ τοὺς ἄκρους πόδες) εὐρέθη κατὰ τὴ διάνοιξη τῆς ὁδοῦ Κωνστ. Μελενίκου, ἀριθ. 1-3. Ἰδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 45 (11.124).

Τέλος, ἀπὸ τὴν ὁδὸ Σωκράτους, ἀριθ. 40, ἦλθε κεφάλι μαρμάρينو Ἡρακλέους γενειοφόρου. Λεῖπουν μέρη. Ἰχνη τρυπανιοῦ στοὺς κανθοὺς τῶν ματιῶν καὶ στὰ ἄκρα τοῦ στόματος. Μαζὶ ἦλθε καὶ τμῆμα μαρμαρίνου ροπάλου (11.129-30).

Ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Νομοῦ Θεσσαλονίκης ἤλθαν στὸ Μουσεῖο διάφορα γλυπτά ἀπὸ 5 θέσεις:

Ἀπὸ τὸ γειτονικὸ Φίλυρον ἤλθε τραπεζοφόρο μὲ παράσταση γυμνοῦ Ἑρώτος-βρέφους, τυχαῖο εὔρημα, ποὺ παραδόθηκε ἀπὸ τὸν Π. Ἀραβίδη. Μέγ. ὕψος 0,60 μ. Ἰδὲ κατωτέρω, Φίλυρον (10.245).

Ἀπὸ τὴ Γερακαροῦ, στὴ διαδρομὴ τῆς Ἑγνατίας ὁδοῦ, ἤλθε τὸ κάτω σῶμα μαρμάρινου ἀγάλματος γυναίκας μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ΑΔ 23, 1968, Χρον., σ. 325 καὶ πίν. 271 β (10.281).

Τμήμα ἐπιτύμβιου ἀναγλύφου (*imago clipeata*) καὶ κάτω δεξιὰ γωνία ἀνάγλυφης ἀναθηματικῆς στήλης μὲ ἐπιγραφὴ βρέθηκαν στὴ θέσι Παλαιό-καστρο τοῦ Λαχανᾶ. Παραδόθηκαν ἀπὸ τοὺς Α. Δουλγερίδη καὶ Γ. Κωνσταντινίδη (10.819-20).

Κορμὸς ντυμένης γυναίκας, ἀπὸ τὸ λαιμὸ ὥς τοὺς μηρούς, μέγ. σ. ὕψ. 0,45 μ., πρωτότυπο ἔργο τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., βρέθηκε στὴν Ἁγία Κυριακὴ τοῦ Σωχοῦ, μαζί μὲ ἄνω δεξιὰ γωνία ἐπιτύμβιας ἀνάγλυφης πλάκας, ποὺ σώζει μέρος γυναικεῖο προσώπου, μέγ. σ. ὕψ. περίπου 0,20 μ. (11.006-7).

Ἐπιτύμβιας στήλης τὸ ἄνω δεξιὰ τμήμα, ποὺ σώζει μέρος ἀνάγλυφου κεφαλίου, εὑρέθη σὲ χωράφι τοῦ Ἰωάννη Ἀναστασιάδη στὴν Αὐγὴ, κοντὰ στὸ Σωχὸ τοῦ Λαγκαδᾶ (11.035).

Ἀπὸ τὴ Χαλκιδικὴ ἤλθαν λιγώτερα νέα εὑρήματα στὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης τὰ τελευταῖα χρόνια, ἀφοῦ τὸ Μουσεῖο τοῦ Πολυγύρου ἔγινε ἀκριβῶς γιὰ νὰ συγκεντρώσῃ τὰ εὑρήματα τῆς Χαλκιδικῆς. Ὅπωςδὴποτε:

Ἀπὸ τὴν κοντινὴν περιοχὴ τοῦ Γαλαρινοῦ, σὲ ἀπόσταση 500 μ. περίπου ἀπὸ τὸ δημόσιο δρόμο Θεσσαλονίκης-Γαλάτιστας πρὸς τὴ Μονὴ Ἁγίας Ἀναστασίας, ἤλθε κεφάλι μαρμάρινου ἀγάλματος παιδιοῦ, φθαρμένο στὸ πρόσωπο. Ἐγινε χρῆσις τρυπάνου στοὺς ὀφθαλμούς. Μέγ. σ. ὕψος: 0,205 μ. (πίν. 14) (10.248).

Τὰ πρῶτα εὑρήματα ἀπὸ τὸ κτῆμα Ἀγαπητοῦ Τρικαλιώτη στὴν Καλλιθέα (Ἀμμόνιον, ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 312, πρβλ. ΑΔ 25, 1970, Χρον., σ. 354 κ.έ.) ἤλθαν στὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης, μὲ πρόθεσι νὰ μεταφερθοῦν ἐν καιρῷ στὸ Μουσεῖο τοῦ Πολυγύρου μετὰ τὴν ἀποπεράτωσί του. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι καὶ δύο τεμάχια ἀπὸ γλυπτά. Ἰδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 41 (10.779-80).

Μαρμάρينو τραπεζοφόρο, ποὺ παραδόθηκε ἀπὸ τὸν ἀρχαιολόγῳ Βασ. Ἰατρίδῃ, ἤλθε μὲ δῆλωσι τοποῦ προελεύσεως τὴν Ποτεΐδαια. Πρβλ. Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 47 καὶ 52.

Ἡ ἀρχαῖκὴ κόρη ἀπὸ τὴ Παιδεστὸ δὲν περιλαμβάνεται στὸ βιβλίον τῆς G. M. A. Richter γιὰ τίς κόρες¹ (Χρονικά 1966-67, πίν. 17-18). Ἡ Ἀφροδίτη

1. G. M. A. Richter, *Korai, Archaic Greek Maidens*, London 1968.

Frejus περιλαμβάνεται (29η) στον κατάλογο του Domenico Mustilli¹. Τόν τύπο πραγματεύεται τελευταία ο Werner Fuchs².

Ο Hans Georg Niemeyer στο βιβλίο του για τους ανδριάντες των Ρωμαίων αυτοκρατόρων³ καταχωρίζει στον κατάλογο και τον ανδριάντα του Αύγουστου από την Ἀγορά της Θεσσαλονίκης, υποθετικά από ναό του αυτοκράτορος εκεί. Τόν κατατάσσει στον ίδιο «statuarischen Typus» με δύο ανδριάντες του Τιβερίου, ένα από Ἱερὸ Ἀρτέμιδος στο Nemi (τώρα στη Ny Karlsberg Glyptotek της Κοπεγχάγης), ἄλλον από την Utica (τώρα στο Rijksmuseum van Oudheden στο Leiden). Παρατηρεῖ ότι εἶναι τὸ ἀρχαιότερο παράδειγμα «Huftmantels» στήν Ἑλλάδα, ὅπως τὸ ἐβεβαίωσε ὁ H. Oehler. Ξεχωρίζει ὁ ἀνδριάς της Θεσσαλονίκης με τὴ μεγαλύτερη κίνηση, μάλιστα τοῦ ἱματίου, ἀπ' ὅλα τὰ παραδείγματα τῆς Ρώμης καὶ τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Καὶ ὁ βηματισμὸς τονίζεται περισσότερο. Ἡ τεχντροπία τοῦ ἐνδύματος καὶ ἡ ἔντονη, σχεδὸν σχηματική, ἐξιδανίκευση τοῦ προσώπου θυμίζουν ἐποχὴ Κλαυδίου. Ἡ κόμμωση ἀκολουθεῖ τὸν τύπο τῆς Primaporta. Παραπομπὴ γίνεται μόνο στον AA, 1939, 255, 1940, 265, εἰκ. 71-73, καὶ γιὰ ἄλλο ἀνδριάντα τοῦ Μουσείου, στοῦ BCH 82, 1958, 759. Γι' αὐτὸν τὸ δεύτερο τὰ στοιχεῖα γιὰ ταύτιση εἶναι: «empereur sans tête ni bras»!⁴ Πρὸς ἄγαλμα τοῦ Αὐγούστου στὴ Ραβέννα παραβάλλεται ἐπίσης ὁ δικὸς μας Αὐγουστος, με παραπομπὴ εἰς Hafner, Gesch. d. griech. Kunst, 1961, σ. 477, εἰκ. 500⁵.

Τὸ μαρμάρينو «Σεπτίμο Σεβήρου», ποὺ τὸν θεωρούσαμε «ein besonders gutes frühes Portrait» (H. Jucker, Das Bildnis im Blätterkelch, 1961, σ. 103, σημ. 2) ἢ Anna Marguerite McCann, τῆς American Academy in Rom, τὸν ὑποβιβάζει σὲ ἀπλὸ «unknown man». Νομίζει ὅτι διαφέρει ἀπὸ τὰ πορτραῖτα τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου κατὰ τὴν κόμη, τὸ γένι καὶ τὸν τύπο τοῦ προσώπου⁶. Ἄλλ' ὁ Rüschi (ἀνωτ., ἀριθ. 19) τὸν κρατᾷ Σεπτίμο Σεβήρου.

Ο ἀνδριάντας ἀπὸ τὸ Καλαμωτὸ (BCH 86, 1962, σ. 815, εἰκ. 29, Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 39 καὶ 78) προσάγεται γιὰ παραλληλισμὸ ἀπὸ τὸν Hans

1. Dom. Mustilli, Il Museo Mussolini, Roma 1939, σ. 39.

2. W. Fuchs, Zum Aphrodite-Typus Louvre-Neapel und seinem neuattischen Umbildungen, Festschrift B. Schweizer, Stuttgart 1954, σ. 206 κ.ε. Πρβλ. AA, τ. 24 (1969), Χρον., σ. 291, σημ. 8.

3. H. G. Niemeyer, Studien zur statuarischen Darstellung der römischen Kaiser, Berlin 1968, σ. 102, ἀριθ. 76, πίν. 24, 3, πρβλ. σ. 30 καὶ 58.

4. Niemeyer, ἔ.α., σ. 70, σημ. 166.

5. «Antike Kunst», τ. VIII (1968), σ. 60 κ.ε., σημ. 20.

6. A. M. McCann, The Portraits of Septimius Severus [Memoirs of the American Academy in Rome, XXX], Rome 1968, σ. 190 καὶ πίν. XCIV. Βιβλιοκρισία, AJA, τ. 73 (1969), σ. 329 κ.ε. (Cornelius Vermeule, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὡς «a posthumus legionary Marcus Aurelius» τὴ χρυσὴ προτομή, AAA, τ. 1 (1968), σ. 194-7, ἐγχρώμη frontispiece).

Lauter¹. Ὁ F. Dunant² δημοσιεύοντας πολλά ἀνάγλυφα τοῦ ἑλληνο-ρωμαϊκοῦ Μουσείου τῆς Ἀλεξανδρείας, ὅπου εἰκονίζονται ἡ Ἴσις καὶ ὁ Σάραπις σὲ μορφὴ φιδῶν μὲ διάφορα σύμβολα, πραγματεύεται τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀγαθοδαιμόνων καὶ τὴ λατρεία τους· στὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης ἔχομε ἀνάγλυφο ἐνεπίγραφο Ἀγαθοῦ Δαίμονος.

40. Σαρκοφάγοι. Στὴ σειρὰ τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Die antiken Sarkophagreliefs δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὸν Friedrich Matz, σὲ τρεῖς τόμους, οἱ σαρκοφάγοι μὲ διονυσιακὲς παραστάσεις, ὅπου περιλαμβάνεται καὶ ἡ θανμάσια «ἀττική» ἐνεπίγραφη σαρκοφάγος τῆς Δαμοκρατείας τῆς Πανταλιώτισσας τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης (ἀριθ. Εὐρ. 1.247), ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο Μεβλέ-Χανὲ στὰ βορειοδυτικὰ τῆς πόλεως. Καταχωρίζεται ὑπ' ἀριθ. 11 (τόμος I, σ. 112-116, Beil. 7, καὶ πίν. 17, 18 καὶ 191-4)³. Χρονολογεῖται τώρα μὲ τὴ βοήθεια νέας ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς, ὅπου ἀναφέρεται Πόπλιος Ἀντίος Ρηγείνος. Ἡ ἐπιγραφὴ βρέθηκε στὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Πανταλίας (Kustendil στὰ Σερβοβουλγαρικὰ σύνορα), χρονολογήθηκε ἀπὸ τὸν G. Mihailof στὰ χρόνια τοῦ Γαλλιανοῦ στὴ Θράκη (260-268), καί, ἀφοῦ praenomen καὶ nomen gentile εἶναι τὰ ἴδια, σχετίζονται ὁ Ρηγείνος καὶ ἡ Δαμοκρατία, καὶ χρονολογεῖται καὶ ἡ σαρκοφάγος τῆς Θεσσαλονίκης στὰ ἴδια χρόνια⁴. Στὶς διονυσιακὲς σαρκοφάγους τοῦ Robert Turcan (Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 40) πρβλ. βιβλιοκρισία, AJA 72, 1968, σ. 406-408 (Marion Laurence).

Σὲ μελέτῃ του γιὰ ἐπεΐσακτες σαρκοφάγους στὴν Τύρο (πρβλ. Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 40) ὁ J. B. Ward-Perkins μνημονεύει καὶ σαρκοφάγους, ἀττικὲς ἢ μὲ μάρμαρο τῆς Προκονήσου, τῆς Θεσσαλονίκης⁵. Σαρκοφάγος τοῦ Μουσείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μὲ πιθανὴ προέλευση τῇ Θεσσαλονικῇ καὶ μὲ παράσταση τοῦ μύθου τοῦ Ἱππολύτου, παραβάλλεται ἀπὸ τὸν αἰιμνηστο Maurice Chéhab πρὸς σαρκοφάγο τῆς Τύρου, ὅπως καὶ ἄλλῃ μὲ παράσταση σφίγγας, ποὺ πατάει πάνω σὲ κριό⁶.

Καλὴ φωτογραφία τῆς γνωστῆς μεγάλῃς σαρκοφάγου μὲ παράσταση Ἀμαζονομαχίας συνοδεύει τὸ ἄρθρο Sarcophago τῆς Ἰταλικῆς Ἑγκυκλοπα-

1. H. Lauter, Ein bacchischer Kopf, «Röm. Mitt.», τ. 75 (1968), σ. 65.

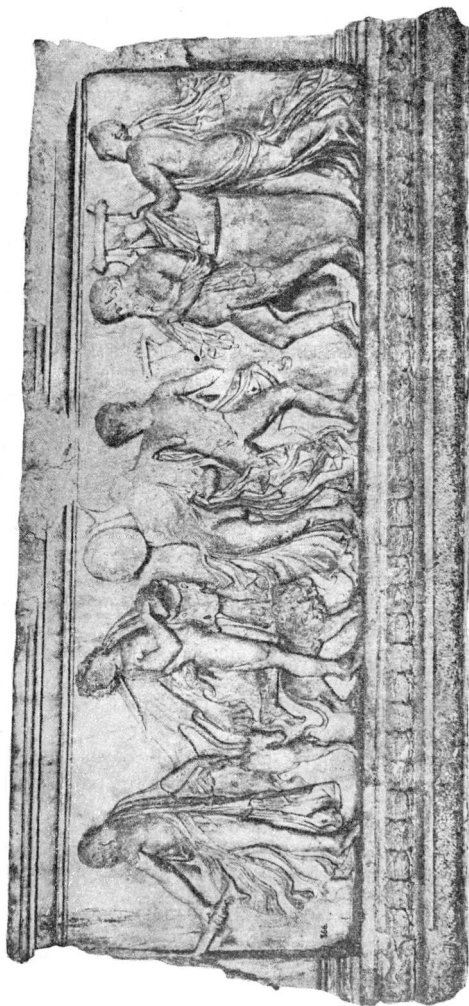
2. F. Dunant, Les représentations de l'agathodémon. Ἀ propos de quelques bas-reliefs du Musée d'Alexandrie, «Bull. Inst. Français d'Archéologie Orientale» 67, Κάιρο 1969, σ. 9 κ.έ. Πρβλ. καὶ «Bonner Jahrbücher», τ. 168 (1968), σ. 97 καὶ 207.

3. Fr. Matz, Die dionysischen Sarkophage, τ. I-III, Berlin 1968-1969.

4. «Arch. Anz.», τ. 85 (1970), σ. 93 κ.έ. (Helmut Castritius).

5. J. B. Ward-Perkins, The Imported Sacrophagi of Roman Tyre, «Bull. du Musée de Beyrouth», τ. 22 (1969), σ. 109 κ.έ., εἰκ. 3 καὶ 4.

6. M. Chéhab, Sarcophages à reliefs de Tyr, «Bull. du Musée de Beyrouth», τ. 21 (1968), σ. 47, 48, 71 καὶ 77.

Εἰκ. 12. Σαυροκόφρος με ἀντίληψη διονυσιακῇ παρόιασιν τοῦ Μουσείου
τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀπὸ τῆ Θεσσαλονίκης (40)

δείας τῆς 'Αρχαίας Τέχνης¹ καὶ ἡ σαρκοφάγος τοῦ Μουσείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆ Θεσσαλονίκη εἰκονίζεται στὸ δεῦτερο τόμο τοῦ δημοσιεύματος τῶν Delvoye-Roux² (ἐδῶ, εἰκ. 12).

Στὴ σαρκοφάγῳ πού δημοσίευσε ἡ Μ. Καραμανώλη-Σιγανίδου κάμει παρατηρήσεις ὁ G. Daux³. Νέα σαρκοφάγος ἐνεπίγραφη ἀναφέρεται σὲ Χρονικά (ἀριθ. Εὐρ. 10.065) καὶ δίνεται τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς⁴.

Νέες σαρκοφάγοι ἤλθαν στὸ Μουσεῖο τόσο ἀπὸ τὸ ἀνατολικό, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ δυτικὸ νεκροταφεῖο τῆς ἀρχαίας Θεσσαλονίκης.

Στὴ σωστικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ συνοικισμοῦ «'Αξιὸς» βρέθηκαν δύο μικρὲς λίθινες σαρκοφάγοι μὲ τὸ κάλυμμά τους καὶ τμῆμα πού σώζει κάτω μέρη τῆς ἀνάγλυφης διακοσμήσεως, διαστ. 2,40 μ. × 1,20 μ., μέγ. σ. ὕψος 0,64 μ. (10.847-8, 10.906).

Καλύμματα μικρῶν σαρκοφάγων σαμαρωτά, τὸ ἓνα μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση καὶ ἐπιγραφὴ, βρέθηκαν κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ οἰκοπέδου στὴν ὁδὸ 'Απολλωνιάδος. Ἄλλα εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἴδιο οἰκόπεδο, ἀνωτ., ἀριθ. 39 καὶ 41 (11.010, 11.029).

Ἄλλη ἐνεπίγραφη σαρκοφάγος ἔχει διαστάσεις: ὕψος 0,85 μ., μ. 2,24μ., πλ. 1,07 μ., (10.811).

Στὸ οἰκόπεδο τῆς ἄλλοτε Φοιτητικῆς Λέσχης στὴν ὁδὸ Βασιλίσσης Σοφίας, στὴν περιοχὴ δηλαδὴ τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου, βρέθηκαν σαρκοφάγοι ἐνεπίγραφοι. Γι' αὐτὲς καὶ γι' ἄλλες ἐνεπίγραφες, ἰδὲ κατωτέρω ἀριθ. 45 (11.040-41).

Μικρὴ μαρμάρινη σαρκοφάγος στολισμένη μὲ βούκρανα καὶ γιρλάντες βρέθηκε σὲ ἰδιωτικὸ οἰκόπεδο, στὴν ὁδὸ Ρωσσίδου 8. Πρβλ. ΑΔ 24, 1969, Χρον., πίν. 290γ (10.757).

41. Πήλινα ἀγγεῖα καὶ εἰδώλια. Ὁ καθηγητὴς Γ. Μπακαλάκης δημοσιεύει παλαιὸ (1952) εὕρημα ἀπὸ τάφο τῆς Αἰνείας, πού ἐκτίθεται σὲ προθήκη τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης. Εἶναι τριφυλλόστομη οἶνοχόη μὲ παράσταση μελανόμορφη σὲ «μετόπη». Εἰκονίζεται ταῦρος πάνω σὲ βωμό κ.λ. Τὸ θέμα παρουσιάζεται σὲ παραλλαγὴς σὲ ἑξ ἀγγεῖα τοῦ ἴδιου ζωγράφου (Gelamaler) καὶ σχετίζεται μὲ τὴν ἀττικὴ γιορτὴ, τὰ Διπλόεια (Δι Πολιεῖ), κατὰ τὴν ὁποία ὁ «Βούτης» θυσίαζε ταῦρο καὶ γι' αὐτὸ ἡ τελετὴ λεγόταν Βουφόνεια. Ἡ γιορτὴ ἔπεφτε στὰ τέλη Ἰουνίου-ἀρχὲς Ἰουλίου,

1. ΕΑΑ, τ. VII (1966), σ. 21, εἰκ. 32.

2. Charles Delvoye - Georges Roux, La civilisation grecque de l'antiquité à nos jours, 2, Bruxelles 1969, σ. 192, εἰκ. 61.

3. BCH, τ. 92 (1968), σ. 628 κ.ε., εἰκ. 2.

4. ΑΔ, τ. 22 (1967), Χρονικά, σ. 377. Εἰκόνα, Χρονικά 1966-67, πίν. 246.

μετά τὸ θερισμό, στὶς 14 Σκιροφοριῶνος. Ἡ ὁμάδα τῶν ἀγγείων χρονολογεῖται περὶ τὸ 490 π.Χ.¹

Ἡ Φωτεινὴ Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου δημοσίευσε διάφορα ἀγγεῖα ποικίλης προελεύσεως. Τρία (ἀριθ. 1-3) ἀνήκουν στὴν ἰδιωτικὴ Συλλογὴ Ἡρ. Βασιλείου καὶ φέρονται ὡς προερχόμενα ἀπὸ τὴ Νιγρίτα, τὴ Γαληψὸ καὶ τὰ Βραστά. Ἐν συνεχείᾳ δημοσιεύονται ἀγγεῖα τοῦ Μουσείου (ἀριθ. 4-27), ἐκ τῶν ὁποίων φέρονται ὡς προερχόμενα ἢ προέρχονται: τὸ ὑπ' ἀριθ. 4 ἀπὸ τὸ Κελλίον, τὸ ὑπ' ἀριθ. 5 ἴσως ἀπὸ τὸ Καραμπουρνάκι (συλλογὴ ἀρχαιοπώλου ἄλλοτε Ρίτσου), τὰ ὑπ' ἀριθ. 6-14 ἀπὸ τὸ Καραμπουρνάκι ἐπίσης καὶ τὰ ὑπ' ἀριθ. 15-27 ἀπὸ τὴ Χαλκιδικὴ². Στὴ φτωχὴ βιβλιογραφία γιὰ γραπτὰ ἀγγεῖα μακεδονικὰ ἢ ἀπὸ μακεδονικοὺς τόπους εἶναι μιὰ σημαντικὴ συμβολή.

Παράσταση κήτους σὲ ἐρυθρόμορφο ἀγγεῖο τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο χρησιμοποιεῖται γιὰ παραβολή³. Ὁ μεγάλος ἀμφορεὺς ἀπὸ τὰ Πυργαδίκια περιγράφεται καὶ εἰκονίζεται⁴. Στὴν αἴθουσα ἐκθέσεως τῶν ἀγγείων συντροφεύεται τώρα ἀπὸ ὅμοιο του, ἀπὸ τὴν ἴδια θέση.

Στὰ νέα ἀποκτῆματα τοῦ Μουσείου Martin von Wagner τοῦ Würzburg περιλαμβάνεται καὶ θραῦσμα λεκανίδος, ποὺ ἀποδίδεται στὸ «ζωγράφο τῆς Θεσσαλονίκης»⁵ (τὸ ὄνομά του ἀπὸ ὅμοια λεκανίδα τοῦ Μουσείου τῆς Θ. ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο).

Ἡ Ἡὼς Ζερβουδάκη, στὴ διατριβὴ της μὲ θέμα τὰ ἀττικά πολύχρωμα καὶ ἀνάγλυφα ἀγγεῖα, περιλαμβάνει καὶ τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης, ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο, τέσσερα παραδείγματα. Τὰ δύο εἶναι λήκυθοι μὲ μυθολογικὴ παράσταση (Πάρις καὶ Ἑλένη), τὸ τρίτο εἶναι διακοσμημένο μὲ μάσκα γενειοφόρου θεοῦ (διονυσιακὸς κύκλος) καὶ τὸ τέταρτο εἶναι θραῦσμα. Χρονολογοῦνται στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.⁶

Μιὰ «Ἀρέθουσα» (πίν. 15) καὶ ἄλλα πῆλινα εἰδῶλια ἀπὸ τὴ Σουρωτὴ τοῦ Νομοῦ Θεσσαλονίκης, στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀνθεμοῦντος, τυχαῖα εὐρήματα, δημοσίευσε ὁ Γιάννης Τουράτσογλου⁷. Φυλάσσονται στὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης. —Πρὸς τίς ἀπλῆκες ἀπὸ τὴν περιοχὴ Ἀλλατίνι (ΑΔ 21, 1966, σ.

1. G. B a k a l a k i s, Das Zeusfest der Diipoleia auf einer Oinochoe in Saloniki, «Antike Kunst», τ. 12, 2 (1969), σ. 56 κ.έ.

2. P h o t i n i Z a p h i r o p o u l o u, Vases peintes du Musée de Salonique, BCH, τ. 94 (1970), σ. 361 κ.έ.

3. «Antike Kunst», τ. IX (1969), σ. 53, σημ. 20 καὶ εἰκ. 9 (E. Bielefeld).

4. «Arch. Rep.» 1968-69, σ. 23.

5. «Arch. Anz.», τ. 83 (1968), σ. 165, ἀριθ. 11 (Erica Simon-Heide Seifert).

6. E o s A. Z e r v o u d a k i, Attische polychrome Reliefkeramik des späten 5. und des 4. Jahrhunderts v. Chr., AM., τ. 83 (1968), σ. 1 κ.έ.

7. BCH, τ. 92 (1968), σ. 37 κ.έ., πίν. VIII-XIII.

340, σχέδ. 8) πρβλ. ὁμοιες ἀπὸ τὸν Τάραντα στὸ ἐμπόριο (Ἀριμασποὶ-Ἀμαζών, ἀρχές 4ου αἰ. π.Χ., δολλάρια 750.00!)¹. —Πρβλ. καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 25 (Higgins).

Τὰ νέα π ἤ λ ι ν α ἀ π ο κ τ ῆ μ α τ α τοῦ Μουσείου ἐπίσης, ἢ προέρχονται ἀπὸ δωρεές καὶ κατασχέσεις, ἢ παραδόθηκαν ἀπὸ ἰδιῶτες (ποὺ συχνὰ ἀμείβονται), ἢ βρέθηκαν στίς σωστικές ἀνασκαφές τῆς Ἑφορείας. Κατὰ τὸ 1968 καταγράφηκαν οἱ δωρεές Σήφακα καὶ Παπαηλιάκη (Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 51, σ. 148 κ.έ., ΑΔ 23, 1968, Χρον., σ. 328).

Τὰ δέκα ἀγγεῖα τῆς δ ω ρ ε ῶ ς Ν. Σ ῆ φ α κ α εἶναι:

1. Ἀρύβαλλος κορινθιακὸς ὠσειδῆς (πίν. 16α). Στολίζεται με παράσταση πτηνοῦ με ἀνοιχτὲς φτεροῦγες. Παραπληρωματικά κοσμήματα: ρόδακες κορινθιακοῦ τύπου ὀκτώφυλλοι καὶ τετράφυλλοι. Διαφορετικὸς ρόδακας στὴ βάση, με ξεχωριστὰ τὰ φύλλα. Στὸ χεῖλος καὶ στὸ λαιμὸ στιγμὲς καὶ γραμμὲς κάθετες. Ὑψος: 0,092 μ., μεγ. διάμ. 0,045 μ. (10.235).

2. Ἄλλος δακτυλιοειδῆς κορινθιακὸς ἐπίσης. Κύρια παράσταση: δύο ἱππεῖς κατὰ παράταξιν. Ὑψος: 0,073 μ., διάμ. 0,06 μ. (10.236).

3. Μελανόμορφη λήκυθος (πίν. 16β). Παράσταση ἄρματος με ἡνίοχο καὶ ἀποβάτη. Ὑψος: 0,19 μ. (10.237).

4. Ἄλλη, με παράσταση μάχης (πίν. 16γ). Διακρίνονται, ἀπὸ ἀριστερῇ πρὸς δεξιὰ: ἱππέας, ἴσως Ἀθηνᾶ, ἱματιοφόρος με κράνος καὶ δόρυ σὲ μονομαχία πρὸς ὀπλίτη με ἀσπίδα, κράνος καὶ δόρυ, καὶ ἄλλος ἱππέας πρὸς ἀριστερά. Ὑψος: 0,159 μ. (10.238).

5. Ἄλλη, ἐλλιπής, με παράσταση τριῶν καθιστῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ μεσαῖος παίζει λύρα: Ὑψος: 0,1475 μ., διάμ. βάσεως 0,045 μ., ὤμου 0,055 μ. (10.239).

Οἱ τρεῖς μελανόμορφες λήκυθοι ἀνήκουν στὴν ὁμάδα τοῦ «ζωγράφου τοῦ Αἰῶνος», περὶ τὸ 480 π.Χ.

6. Λήκυθος μελαμβαφῆς με διακόσμηση γραμμῶν καὶ στιγμῶν στὸν ὄμο. Ὑψος: 0,146 μ., διάμ. βάσεως 0,037 μ., χεῖλους 0,021 μ., ὤμου 0,0535 μ. (10.240).

7. Ληκύθιο ἐρυθρόμορφο με παράσταση κεφαλίου γυναικας με σάκκο, πρὸς δεξιὰ (πίν. 16δ). Ὑψος: 0,094 μ., διάμ. βάσεως 0,043 μ. (10.241).

8. Πῶμα ἐρυθρόμορφης πυξίδας με κομβιόσχημη λαβή (πίν. 16ε). Ὑψος: 0,031 μ., διάμ. 0,082 μ. (10.242).

9. Δακρυδόχος ἄβαφη με ψευδολαβές. Ὑψος: 0,158 μ., μέγ. διάμ. 0,077 μ. (10.243).

10. Πελίκη ἐρυθρόμορφη. Στὴν κύρια ὄψη (πίν. 16στ') δύο γυναικες ἀντω-

1. «Hesperia Art», Bulletin XLII, ἀριθ. 14.

πὲς στέκονται πάνω ἀπὸ πυξίδα. Ἡ ἀριστερὴ ἀπλώνει τὸ δεξιὸ χέρι, ἐνῶ μετὰ ἀριστερὸ κρατᾷ καθρέφτη. Ἡ δεξιὰ κρατᾷ μετὰ τὸ δεξιὸ της ταινία. Σκη-
νὴ γυναικωνίτη. Στὴν ἄλλη ὄψη τοῦ ἀγγείου διακρίνεται γυναικὶς πρὸς δε-
ξιὰ, ποὺ κρατᾷ ταινία. Ὑψος 0,1565 μ., διάμ. βάσεως 0,10 μ. (10.244).

Τὴ δ ω ρ ε ἄ Ἰ ω. Πα πα η λ ι ἄ κ η ἀποτελοῦν: 1-3. Τρεῖς ἀττικοὶ με-
λανόμορφοι σκύφοι (cup-cotyle). Ὁ πρῶτος, μετὰ παράσταση διονυσιακῆς
σκηνῆς εἰκονίσθηκε, ΑΔ 24, 1969, Χρον. σ. 292, πίν. 292 β, καὶ χρονολογή-
θηκε στοὺς περὶ τὸ 500 π.Χ. χρόνους. Ὁ δεύτερος φέρει παράσταση ζεύγους
μεταξὺ δύο ἱματιοφόρων ἀνδρῶν καὶ στὰ πλάγια ἀνθήματα, καὶ στὶς δύο ὄψεις.
Χρονολογεῖται στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ὅπως καὶ ὁ τρίτος, ποὺ φέ-
ρει παράσταση Σατύρου καὶ Μαινάδος, μετὰ ἀνθήματα στὰ πλάγια. Ὑψη ἀντι-
στοίχως: α) 0,182 μ., β) 0,118 μ., γ) 0,083 μ. (10.303-10.305).

Τὰ ἐπόμενα ἀγγεῖα, ὑπ' ἀριθ. 4-24, εἶναι ὅλα ἐρυθρόμορφα:

4. Κωδωνόσχημος κρατήρας. Παράσταση: κεφαλὴ γυναικὸς μετὰ «τιά-
ρα», πρὸς δεξιὰ. Ἐρως πετάει πρὸς αὐτήν. Μεταξὺ τῶν μορφῶν φυτικό κό-
σμημα. Στὴν ἄλλη ὄψη: ἱματιοφόρος νέος μετὰ ἀρύβαλλο, πρὸς δεξιὰ. Ὑψος:
0,158 μ., διάμ. χεῖλους 0,152 μ., βάσεως 0,084 μ. Ὁ πηλὸς εἶναι πιθανῶς μα-
κεδονικὸς, τὸ γάνωμα καστανόμαυρο, τὸ σχέδιο δὲν εἶναι ἐπιμελημένο. 4ος
αἰ. π.Χ. (10.306).

5-7. Τρεῖς ἀττικὲς πελίκες, ἡ πρώτη μετὰ παράσταση ἱματιοφόρου ἀνδρὸς
καὶ στὶς δύο ὄψεις, ἡ δευτέρη Μαινάδα μετὰ θύρσο καὶ ἱματιοφόρο νέο, καὶ ἡ
τρίτη κεφαλὴ γυναικὸς μετὰ σάκκο καὶ διάδημα καὶ στὶς δύο ὄψεις. Οἱ δύο
πρῶτες 5ου αἰ. π.Χ., ἡ τρίτη 4ου αἰ. π.Χ. (10.307-309).

8. Ὑδρία χωρὶς τίς ὀριζόντιες λαβὲς της. Παράσταση: τρεῖς μορφὲς πρὸς
δεξιὰ, δηλ. γυναῖκα μετὰ φιάλη, Σατυρίσκοι καὶ ἄλλη γυναῖκα μετὰ πυξίδα καὶ
πολυπόικιλο ὕφασμα. Ἀνθήματα καί, κάτω ἀπὸ τίς λαβὲς, γλαῦκες. Ὑψος:
0,234 μ. Πρβλ. ΑΔ, ἔ.ἄ., σ. 292 καὶ πίν. 293β. 4ος αἰ. π.Χ. (10.310).

9. Ἀλλη μικρὴ μετὰ ἀνθήματα, ὕψος: 0,108 μ. (10.311).

10-13. Τέσσερες τριφυλλόστομες οἰνοχόες ἀττικῆς. Ἡ πρώτη, 5ου αἰ.
π.Χ., φέρει παράσταση: Μαινάδα, Σάτυρο ποὺ χορεύει καὶ νέο μετὰ τὸ ἀρι-
στερὸ πόδι πάνω σὲ κύβο. Ἡ δευτέρη: Σάτυρο ἀνάμεσα σὲ δύο Μαινάδες.
Ἡ τρίτη: γυναικεῖο κεφαλὴ μετὰ «τιάρα» ἀνάμεσα σὲ δύο ἀντωποὺς γρύπες.
Ἡ τέταρτη: τρεῖς νέοι, δηλ. ἱματιοφόρος μετὰ στλεγγίδα καὶ γυμνὸς μετὰ ἄλ-
τῆρες πρὸς δεξιὰ, καὶ ἱματιοφόρος πρὸς ἀριστερά. Ὑψη: α) 0,17μ., β) 0,17 μ.,
γ) 0,18 μ. καὶ δ) 0,162 μ. (10.312-315).

14. Ἀττικὸς σκύφος (owl-cup) μετὰ μία κάθετη λαβὴ καὶ ἄλλη ὀριζόντια.
Καὶ στὶς δύο ὄψεις γλαῦκα μετὰ κλάδο ἐλαίας κ.λ. Ὑψος: 0,075 μ., διάμ. χεί-
λους: 0,088 μ., 5ος αἰ. π.Χ. Πρβλ. ΑΔ, ἔ.ἄ., πίν. 291α. (10.316).

15-16. Δύο κύλικες ἄποδες. Ἡ πρώτη ἀττικὴ, μετὰ παράσταση Σατύρου

καὶ Μαινάδος στὴ μιὰ ὄψη, φτερωτοῦ παιδιοῦ ἐφίππου (Ἐρωτος) στὴν ἄλλη. Ἡ δευτέρα φέρει δυὸ ἀντωπὰ κεφάλια γυναικῶν μὲ σάκκο καὶ στὶς δύο ὄψεις. Καὶ στὶς δύο κύλικες ἐμπέστα ἀνθέμια καὶ ἄλλα κοσμήματα (rouletted) στὸ ἐσωτερικό. Ὑψη: α) 0,07 μ., β) 0,085 μ. Ἡ πρώτη εἰκονίσθηκε, ΑΔ, ἔ.ἀ., πίν. 291β (10.317, 10.326).

17-24. Ὅκτὼ σκύφοι. Παραστάσεις: α) Σκηνὴ προετοιμασίας γάμου καὶ στὶς δύο ὄψεις. β) Γυμνὸς νέος μὲ στλεγγίδα καὶ Μαινάδα, μὲ ἐρμαϊκὴ στήλη ἀνάμεσά τους. Στὴν ἄλλη ὄψη, ἡ γυναικεία μορφὴ κρατᾷ φιάλη. γ) Γυναίκα καθιστή, ἄλλη ποὺ κρατᾷ λεκάνη μὲ πλακοῦντα καὶ πάνω της ἀετὸς στὴ μιὰ ὄψη καὶ στὴν ἄλλη γυναίκα μὲ φιάλη καὶ πολεμιστὴς μὲ χλαμύδα, δόρυ, ἐνδρομίδες καὶ πῖλο. Στεφάνη, στὴ μέση, καὶ ἄλλα κοσμήματα. δ) Ἰματοφόρος νέος μὲ ραβδί, ἀντιμέτωπος πρὸς νέον μὲ φιάλη στὴ μιὰ ὄψη καὶ στὴν ἄλλη νέος, ἐρμαϊκὴ στήλη καὶ Μαινάδα. ε) Σάτυρος καὶ Μαινάδα στὴ μιὰ, δυὸ γυναῖκες ἀντωπὲς στὴν ἄλλη ὄψη. στ) Καὶ στὶς δύο ὄψεις γυναίκα μὲ κεκρύφαλον «κατὰ κρόταφον». ζ) Ὅμοια. η) Γυναίκα μὲ φιάλη μπροστὰ σὲ βωμό (;) στὴ μιὰ ὄψη, Ἐρωτας στὴν ἄλλη. Ὑψη τῶν σκύφων ἀπὸ 0,105-0,173 μ. Χρονολογοῦνται στὸν 4ο αἰ. π.Χ. (10.318-10.325).

25-29. Πέντε μελαμβafeῖς κύλικες, ἡ ὑπ' ἀριθ. 10.329 μὲ χαραγμένα στὴ βάση τὰ γράμματα: ΙΑ. Ὑψη ἀπὸ 0,06-0,09 μ. (10.327-331).

30-33. Τέσσερα μελαμβαφῆ κυάθια, ἓνα δίωτο, ἄλλο μὲ πόδι, ἄλλο μὲ ἐμπέστα κοσμήματα κ.λ. Ὑψη: α) 0,36μ., β) 0,68 μ., γ) 0,051 μ., δ) 0,036 μ. (10.332-335),

34. Μελαμβαφῆς ὀξυπύθμενος ἀμφορίσκος. Τοῦ λείπουν λαβὲς καὶ λαίμος. Φέρει ἐμπέστα κοσμήματα. Μέγ. σ. ὕψος: 0,10 μ. (10.336).

35. Πυξίδα ρυθμοῦ «δυτικῆς κλιτύος» μὲ ἀλύμμα. Ὑψος: 0,204 μ. (10.337).

36-37. Δύο οἶνοχόες, ἡ μία μὲ κόκκινο γάνωμα, ἡ ἄλλη μὲ ἔχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Ὑψη: α) 0,133 μ., β) 0,135 μ. (10.338-39).

38. Ἀγγεῖα μὲ σφαιρικὴ κοιλιά, ἄωτο, ρωμαϊκῶν χρόνων, μὲ διακόσμησις πλαστικῶν ταινιῶν καὶ ἔχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Ὑψος: 0,125 μ. (10.340).

39. Μελαμβαφὲς πῶμα ἀγγείου, μὲ ψηλὸ κομβίον. Διάμ. 0,055 μ. (10.341).

40. Μελανόμορφο σκυφίδιο, τοῦ λείπει ἡ μία λαβή. Ὑψος: 0,038 μ. (10.342).

41-44. Τέσσερες λύχνον: α) μελαμβαφῆς μὲ λαβὴ σιγμοειδῆ, The Athenian Agora, IV, πίν. 38-39, 4ος-3ος αἰ. π.Χ., β) τύπου Agora 58B, μὲ ἐπιγραφὴ στὴ βάση, 1ος-2ος αἰ. μ.Χ., γ) τύπου Agora VII, πίν. 25, ἀριθ. 1.233, μέσα 3ου αἰ. μ.Χ., καὶ δ) μὲ παράσταση Ἐρωτος καὶ στὴ βάση σύμπλεγμα γραμμάτων, Πρβλ. Agora VII, πίν. 16, 3ος-4ος αἰ. μ.Χ. (10.343-346).

45-49. Λήκυθοι καὶ ληκύθια ἀρυβαλλοειδῆ μὲ ἀνθεμωτὴ ἢ δικτυωτὴ

διακόσμηση, ή μία ίσως του τέλους του 5ου αϊ. π.Χ., οι άλλες 4ου αϊ. π.Χ. (10.347-351).

50. "Αωτο μελαμβαφές άγγείο με σφαιρική κοιλιά και έμπιεστα κοσμήματα. "Υψος: 0,06 μ. (10.352).

51-52. Δύο κορινθιακοί κάθωνες, 6ου-5ου αϊ. π.Χ. "Υψος: α) 0,059 μ., β) 0,051 μ. (10.353-354).

53. "Αγγείο πλαστικό με ανάγλυφη μορφή "Αφροδίτης πάνω σέ κύκνο. Σώζει ίχνη λευκού επιχρίσματος και επιθέτων χρωμάτων: κόκκινο, κίτρινο, πράσινο, γαλανό. Στην πίσω όψη άνθέμια, έλικες, ιωνικό κυμάτιο, με μελανό γάνωμα. "Υψος: 0,235 μ. Πρβλ. ΑΔ, έ.ά., σ. 292 και πίν. 292α, έδω πίν. 17 (10.359).

54-62. "Εννέα πήλινες προτομές γυναικείες. "Υψη μέχρι 0,243 μ. 5ος-4ος αϊ. π.Χ. (10.360-368).

63-65. Τρία ειδώλια γυναικός καθισμένης, ή μία με πόλο στο κεφάλι και σκύμνο στα γόνατα (Κυβέλη);, ή άλλη ανακαλυπτόμενη, ή τρίτη πάνω σέ θρόνο με ύψηλά έρεισίχειρα. "Υψη: 0,10-0,14 μ. (10.369-371).

66-72. Ειδώλια ή τμήματα ειδωλίων, που εικονίζουν τόν "Αιτι (10.372-73, 10.383-87).

73-74. Δύο ειδώλια γυναικός σέ θρόνο με ύψηλό έρεισίνωτο (10.374-375).

75-76. Δύο ειδώλια "Αφροδίτης αναδυομένης (10.376-377).

77-78. Δύο ειδώλια εφήβου. "Υψος: 0,16 μ. (10.378-379).

79. Ειδώλιο άειού (θυματήρι;). Μέγ. σ. ύψος: 0,10 μ. (10.380).

80-81. Δύο ειδώλια Τελεσφόρου. Λείπουν μέρη (10.381-382).

82-93. Γυναικείες πλαγγόνες και άλλες έλλιπείς (10.388-399).

94. Ειδώλιο "Αρτέμιδος συγκολλημένο από πολλά κομμάτια και συμπληρωμένο. Είναι ντυμένη με χιτώνα και ίμάτιο(;), φέρει στεφάνι στο κεφάλι και κρατεί έλάφι με τó δεξι και τόξο με τó άριστερό χέρι. Μέγ. ύψος: 0,287 μ. (10.400)

95-96. Ειδώλιο γυναικός και άλλο παιδιοϋ, όρθια. "Η γυναίκα με χιτώνα και ίμάτιο, τó παιδι με χλαμύδα. "Υψος: α) 0,25 μ., β) 0,203 μ. (10.401-402).

97. Ειδώλιο που εικονίζει έρμαϊκή στήλη. "Υψος: 0,17 μ. (10.403).

98-99. Δύο κεφαλές γυναικείες. "Η μία με πόλο, άρχαϊκής έποχής, ή άλλη έλληνιστική (10.404, 10.406).

100. Ειδώλιο "Αφροδίτης, χωρίς τó κεφάλι και τó δεξι χέρι. Μέγ. σ. ύψος: 0,059 μ. (10.405).

101-102. Ειδώλια "Ερωτος (10.407-408).

103. Ειδώλιο παιδιοϋ. "Υψος: 0,05 μ. (10.409).

104. Μέρος ειδωλίου Πανός. Μέγ. σ. ύψος: 0,072 μ. (10.410).

105. Προτομή γυναικός. "Υψος: 0,136 μ. (10.411).

106-107. Δυό παιδικά παιχνίδια: βρέφος μέσα σὲ λίκνο. Μῆκος: 0,113 μ. Ὑψος: 0,055 μ. (10.412-413).

108-113. Ζωόμορφα εἰδώλια: ἓνας χοῖρος, τρία περιστέρια, δύο βόδια. Μῆκος περὶ τὰ 9-15 ἐκ. (10.414-419).

114. Κυκλικὴ σφραγίδα μὲ προτομὴ ἀνδρὸς σὲ φυλλωτὸ πλαίσιο. Διάμ.: 0,05 μ. (10.420).

115. Ἀγνὺς κυκλικὴ μὲ ὠοειδὲς σφράγισμα: κεφάλι γυναικας σὲ τετράπλευρο πλαίσιο καὶ σύμπλεγμα γραμμάτων. Διάμ. 0,06 μ. (10.421).

116. Ἀνάγλυφη προτομὴ Διονύσου σὲ κυκλικὸ πλαίσιο, ἀπὸ πῶμα μελαμβαφοῦς πυξίδος. Διάμ. 0,053 μ. (10.422).

Ἰδὲ καὶ ἄνωτ., ἀριθ. 39, καὶ κατωτ., ἀριθ. 42.

Ἀπὸ πέντε κατὰ σχέσεις ἤλθαν πῆλινα εὐρήματα στὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης:

Εἰς χεῖρας τοῦ Γερμανοῦ Peter Klaus Klinke κατασχέθηκαν κεφάλι ἀνδρικοῦ πῆλινου εἰδωλίου, σανιδόμορφο γυναικεῖο εἰδώλιο καὶ κεφάλι ἀπὸ ἄλλο, ὅλα κυπριακά. Μέγ. σ. ὕψος ἀντιστοίχως: α) 0,13 μ., β) 0,195 μ. καὶ γ) 0,057 μ. Πρβλ. ΑΔ 23, 1968, σ. 327, πίν. 272α-β (10.251-253).

Περисσότερα καὶ σπουδαιότερα εἶναι τὰ πῆλινα τῶν διαδοχικῶν κατασχέσεων S. M. Gericke. Προέρχονται ἀπὸ περισσότερους τόπους τῆς ἡπειρωτικῆς καὶ τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδος. Μὲ τὰ νέα αὐτὰ ἀποκτήματα τὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης γίνεται ἀντιπροσωπευτικὸ ὄχι μονάχα τοῦ βορείου ἐλληνικοῦ χώρου, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐλληνικοῦ γενικώτερα. Τὰ πῆλινα τῶν κατασχέσεων Gericke εἶναι κρητικοὶ πίθοι (ὁ μεγαλύτερος ὕψους 1,35 μ.) μὲ ἀνάγλυφη δαιδαλικὴ διακόσμηση, λάρνακα τῆς Ὑστερομινωϊκῆς III Β περιόδου, ἄγγεα μυκηναϊκά καὶ ἄλλα, εἰδώλια (πίν. 76β) κ.λ. Ἐχουν ἤδη ἀναφερθῇ ἀναλυτικώτερα μὲ εἰκόνες τῶν σπουδαιοτέρων ἀντικειμένων, ΑΔ 24, 1969, Χρονικά, σ. 292 κ.έ., πίν. 300 β, 301α-β, 302 α-ε, τὰ ἄγγεα καὶ εἰδώλια¹, καὶ ΑΔ 25, 1970, Χρον., σ. 347 καὶ πίν. 299 α-β, ἢ λάρναξ². Ἰδὲ καὶ ἄνωτ., ἀριθ. 39 καὶ κατωτ., ἀριθ. 42 (10.544-546, 10.665-684, 10.686, 10.697-699).

Μὲ δῆλωση ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Καβάλας ἤλθαν ἀπὸ κατάσχεση διάφορα πῆλινα ἄγγεα καὶ εἰδώλια. Ἰδὲ ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 292 καὶ πίν. 295 α-β καὶ δ-ε καὶ κατωτ., ἀριθ. 42, 43 καὶ 47 (10.616-628).

Πῆλινος σωληνοειδὴς ἀμφορεὺς κατασχέθηκε μαζί μὲ τὴν προτομὴν ἱερέως, ἄνωτ., ἀριθ. 39 (10.844α).

1. Πρβλ. «Arch. Rep.», 1970-71, σ. 19, εἰκ. 35 (ὁ μέγας πίθος).

2. Τὶς διαστάσεις ποὺ παίρνει ἡ ἀρχαιοκαπηλεῖα ὁμοίων ὀγκωδῶν ἀρχαίων δείχνει ἡ ὁμάδα ἀπὸ 12 περίπου λάρνακες τοῦ νεκροταφείου τῆς Τανάγρας, τώρα στὸ Badisches Landesmuseum, ἰδὲ Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen in Baden-Württemberg τ. 3 (1966), σ. 224, εἰκ. 152. Πρβλ. E. T. Vermeule, Painted Mycenaean Larnakes, JHS, τ. 85 (1965), σ. 123 κ.έ.

Δύο βαλσαμάρια κατασχέθηκαν εις χείρας Εὐστ. Μανταδάκη χωρίς δήλωση τόπου προελεύσεως, ἰδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 42 καὶ 43 (10.872-873).

Σὲ ἐκκλήσεις τῆς Ἐφορείας ἀπὸ τὸ ραδιόφωνο, διὰ τοῦ τύπου καὶ ἄλλως, νὰ παραδίδονται τὰ τυχαῖα εὐρήματα, ἀνταποκρίθηκαν πολλοὶ ἰδιῶται μὲ ἀξιέπαινη προθυμία. Πήλινα εὐρήματα παρὲς αὐτοὺς ἐξῆς:

Ὁ Π. Μπουλίκας παρέδωσε κεφάλι πηλίνου εἰδωλίου κομικῆς μορφῆς καὶ ἄλλο γυναικὸς, μαζί μὲ χάλκινο νόμισμα (ἀριθ. 10.256). Δήλωσε τόπο προελεύσεως τῶν ἀρχαίων: Ἄντισσα Λέσβου (10.254-255).

Ὁ Γ. Β. Μυλωνᾶς παρέδωσε σκυφίδιο μελαμβαφὲς σὲ κομμάτια καὶ δήλωσε τόπο προελεύσεως τὸ Μάνδαλο (Μανδαρὲ) Γιαννιτσῶν. Ὑψος: 0,035 μ., διάμ. βάσεως 0,045 μ. (10.258).

Ὁ Σ. Τσαούσογλου παρέδωσε εἰδῶλιο κόρης ροδιακοῦ τύπου καὶ ληκῦθιο ἀρυβαλλόσχημο μὲ διακόσμηση δικτυωτῇ. Δήλωσε τόπο προελεύσεως: Ἀξὸς Γιαννιτσῶν (10.260-261).

Ὁ Ἀ. Αἰγισ. Μαδέσης παρέδωσε σκύφο κυλινδρικό μὲ ἀνάγλυφη παράσταση διονυσιακῆς σκηνῆς (πίν. 18α) καὶ κύπελλο (πίν. 18β) ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Δήλωσε τόπο εὐρέσεως: Δερβένι Θεσσαλονίκης, παρὰ τὸ τυροκομεῖο. Πρβλ. ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 304 κ.ε., πίν. 315 γ (10.287-288).

Ὁ Θ. Στυλτίδης παρέδωσε κεφάλι μὲ τὸ λαιμὸ εἰδωλίου γυναικὸς καὶ δήλωσε τόπο προελεύσεως: Χίος (10.543).

Ὁ Ἰω. Σαλαγκοῦδας παρέδωσε δύο προϊστορικὰ ὄστρακα (ἓνα διακοσμημένο μὲ γραφίτη, τὸ ἄλλο μὲ ἐγχάρακτες σπεῖρες) καὶ κορμὸ εἰδωλίου πλαγγόνος, ἀπὸ τῆ θέσης Κυπαρίσσι τῶν Βασιλικῶν. Ἀναφέρονται καὶ εἰκονίζονται, ΑΔ, ἔ.α., σ. 304 καὶ πίν. 315 β. Ἰδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 44 (10.734-735).

Ὁ Δ. Ταυρίδης παρέδωσε ἀμφορίσκο ρυθμοῦ «δυτικῆς κλιτύος» καὶ ἄβαφο δξυπύθμενο ἀγγεῖο ρωμαϊκῶν χρόνων. Δήλωσε τόπο προελεύσεως τὸ Καραμπουρνάκι, μέσα στὴ θάλασσα, παρὰ τὸ Κυβερνεῖο (10.817-818).

Ὁ Γ. Ἀρβανίτης παρέδωσε πλαγγόνα (ὑψος 0,125 μ.), ποὺ βρέθηκε σὲ οἰκόπεδο τῆς Ἐγνατίας κοντὰ στὴ Διεθνῇ Ἐκθεσὴ (10.887).

Ὁ Ἀναστ. Χατζόπουλος παρέδωσε τμήματα εἰδωλίων, τυχαῖα εὐρήματα στὴν περιοχὴ τῆς Πέλλας (10.893-896).

Ὁ Ι. Κ. Χρυσουλάκης παρέδωσε μέρος προτομῆς γυναικὸς μὲ δήλωση τόπου εὐρέσεως τῇ Θεσσαλονίκῃ, ὁδὸς Πέτρου Συνδίκου (10.897).

Ὁ Ἀλέξ. Μαβίλης παρέδωσε κἀνθαρο μελαμβαφῇ, ποὺ βρέθηκε στὴν Πανεπιστημιούπολιν (10.900).

Ὁ ἀρχαιοπώλης Βασ. Ἰατρίδης παρέδωσε πήλινο εἰδῶλιο (πίν. 18γ). Τέλος, λύχνος μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση καὶ στὴ βάση: ΚΥ, βρέθηκε «κατὰ τὶς ἐργασίες προεκτάσεως τῆς παραλιακῆς ὁδοῦ» τῆς Θεσσαλονίκης καὶ παραδόθηκε στὸ Μουσεῖο (10.901).

Τὰ παραδοθέντα μὲ τόπο προελεύσεως τῇ Χαλκιδικῇ καταχωρίζονται κατωτέρω μαζί μὲ τὰ ἄλλα εὐρήματα ἐκεῖθεν.

Σωστικὲς ἀνασκαφὲς στὴν πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ στὴν περιοχή τῆς ἔφεραν στὸ φῶς κυρίως πῆλινα ἀγγεῖα, εἰδῶλια, λύχνους κ.λ. Τὰ περισσότερα, ποὺ ἔχουν ἤδη καταγραφῇ, ἤλθαν ἀπὸ τὴν περιοχή τοῦ Δυτικοῦ Νεκροταφείου (ιδεῖ κατωτ., ἀριθ. 58), ἀπὸ διάφορα οἰκόπεδα μέσα στὴν πόλιν (κατωτ., ἀριθ. 59) καὶ ἀπὸ τὸ Γαλιανὸ συγκρότημα (κατωτ., ἀριθ. 54). Ὑπάρχουν ἐπίσης εὐρήματα τῆς τριετίας 1968-70 ἀπὸ τὸ Ἀνατολικὸ Νεκροταφεῖο (κατωτ., ἀριθ. 57), τὰ ὁποῖα ὁμως εὐρίσκονται ἀκόμη στὰ ἐργαστήρια καὶ στὶς ἀποθήκες, περιμένοντας μαζί μὲ πολλὰ ἄλλα τὴν ἐργαστηριακὴ ἐπεξεργασία τους, ταξινομήση, καταγραφὴ κ.λ., ποὺ δὲν ἔχινε ἀφοῦ ἀπομακρύνθηκα βίαια ἀπὸ τὴν Ἑφορεία καὶ τὸ Μουσεῖο, ἀνωτ., σ. 212.

Ἀπὸ τὸ Δυτικὸ Νεκροταφεῖο ἤλθαν εὐρήματα τῶν σωστικῶν ἀνασκαφῶν κυρίως ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο τῶν κλινικῶν τῆς Κτηνιατρικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Γιαννιτσῶν, καὶ στὰ οἰκόπεδα τοῦ ἀνεγειρόμενου συνοικισμοῦ ἐργατικῶν κατοικιῶν «Ἀξιός». Γι' αὐτὰ ιδεῖ καὶ κατωτ., ἀριθ. 58. Εἶναι κυρίως βαλσαμάρια (δακρυδόχοι) καὶ ἄλλα πῆλινα ἀγγεῖα εὐτελῆ, εἰδῶλια, λύχνοι κ.λ. Μέσα στὰ ἔτη 1968-69 εἶχαν καταγραφῇ ἀπὸ τὴν Κτηνιατρικὴ Σχολὴ τὰ ὑπ' ἀριθ.: 10.788, 10.814-5, 11.089-92, 11.095-6, 11.101-102α-δ, 11.103-5α, 11.106α-β, 11.107-9, 11.111 κ.ἄ. Ἀπὸ τὸ συνοικισμό «Ἀξιός» ἐξ ἄλλου εἶχαν καταγραφῇ ὥς τὸ 1969 τὰ ὑπ' ἀριθ.: 10.799, 10.801, 10.803-7, 10.858-71, 10.913-20, 10.926-33, 10.937-51, 10.953-65, 10.998α, 11.026, 11.048-52, 11.058-59, 11.061-72, 11.139-40 καὶ 11.148-63).

Ἐνδιάμεσοι ἀριθμοὶ τοῦ Εὐρετηρίου εἶναι εὐρήματα τῶν ἰδίων ἀνασκαφῶν, γλυπτὰ (ἀνωτ., ἀριθ. 39), σαρκοφάγοι (ἀνωτ., ἀριθ. 40), χάλκινα καὶ μικροτεχνήματα ἢ ὑάλινα (κατωτ., ἀριθ. 42 καὶ 43), ἐπιγραφὲς καὶ νομίσματα ἢ δανάκες (κατωτ., ἀριθ. 45 καὶ 47). Ἐπὶ πλέον πάλι πρέπει νὰ ὑπομνησθῇ ὅτι πολλὰ εὐρήματα εἶναι ἀκόμη στὶς ἀποθήκες σὲ κιβώτια ἢ στὸ ἐργαστήριον. Ἔτσι βγαίνει ὁ πλοῦτος, σὲ ἀριθμό, τῶν εὐρημάτων, πού, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν εὐτέλειά τους (πίν. 80 κ.ἔ.), τὴν ἔκταση τοῦ νεκροταφείου, καὶ τὴν πυκνότητα τῶν τάφων, μπορεῖ νὰ δώσῃ μιὰν εἰκόνα τῆς κοσμοπόλεως τῆς Θεσσαλονίκης στὰ ὕστερα ρωμαϊκὰ χρόνια. Εἶναι τὸ λαϊκὸ νεκροταφεῖο τῆς μεγαλόπολεως σ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ, πρὸς τὸ λιμάνι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλα σημεία τοῦ Δυτικοῦ Νεκροταφείου, κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Λαγκαδᾶ πρὸς τὴ Λητὴ, καὶ πρὸς τὸ Ἀνατολικὸ Νεκροταφεῖο στὸ σύνολό του, ποὺ δίνουν τὴν ἐντύπωση μιᾶς περισσότερο ἀριστοκρατικῆς κοινωνίας. Ἐννοεῖται δὲν ἔλειψαν καὶ ἀντίθετες ἐνδείξεις ποὺ ἀποτελοῦν ἐξαιρέσεις τοῦ κανόνος.

Στὴν περιοχή τοῦ Δυτικοῦ Νεκροταφείου περιλαμβάνονται τρεῖς ἀκόμα θέσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες προήλθαν εὐρήματα.

Δυὸ βαλσαμάρια βρέθηκαν τυχαίως κατὰ τὴ διάνοιξη τῆς ὁδοῦ Μοναστηρίου (γωνία μετὰ τὴν ὁδὸ Ταντάλου), δυὸ οἰνοχόες ἀπιόσχημες καὶ δυὸ βαλσαμάρια ἤλθαν ἀπὸ τάφο τῆς Ξηροκρήνης, στὴν ὁδὸ Περικεύου, καὶ τρία βαλσαμάρια μαζί μετὰ τμήμα λύχνου ἤλθαν ἀπὸ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Ἀπολλωνιάδος (ιδεὲ καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 39, καὶ κατωτ., ἀριθ. 43) (10.503-504, 10.785α-δ, 11.011).

Τὸ οἰκόπεδο Νάστου στὸν Ἰππόδρομο, σχεδὸν πάνω στὸ ἀνατολικὸ σκέλος τῶν τειχῶν τῆς πόλεως, ἔδωσε ποικίλα εὐρήματα. Μεταξὺ ἄλλων εἶναι εἰδῶλια Ἀφροδίτης (τὸ ὑπ' ἀριθ. 10.263 εἰκονίζεται, ΑΔ 23, 1968, Χρον., σ. 232, πίν. 279 α-β) καὶ σύμπλεγμα Ἑρωτος καὶ Ψυχῆς πάνω σὲ παγῶνι (ΑΔ, ἔ.ἀ., πίν. 273 ε). (10.263-264, 10.290-294).

Μᾶλλον οἰκιακῆς χρήσεως ἀντικείμενα ἤλθαν ἀπὸ διάφορα σημεῖα μέσα στὸν περίβολο τῶν τειχῶν. Ὁξυπύθμενος ἀμφορεὺς 1ου-2ου αἰ. μ.Χ. (πρβλ. The Athenian Agora V, πίν. 19, M13) βρέθηκε κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ οἰκοπέδου στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Κ. Κρυστάλλη καὶ Ἀφεντούλη (ιδεὲ καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 39). (10.452).

Λύχνος μετὰ ἀνάγλυφον διακόσμηση, ρωμαϊκῶν χρόνων, ἦλθε ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο Ἀρ. Σωτηρίου στὴ λεγόμενη Παλαιὰ ὁδὸ Φιλίππου, ἀριθ. 52 (ιδεὲ καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 38, κατωτ., ἀριθ. 59). (10.737).

Τμήμα χύτρας καὶ λύχνου προήλθαν, μαζί με ἄλλα, ἀπὸ τὴν ὁδὸ Ὀλύμπου 57.

Ἐκ τῶς Θεσσαλονίκης, ἡ Νέα Μηχανιώνα καὶ ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος ἔδωσαν εὐρήματα πῆλινα καὶ ἄλλα ἀπὸ τάφους. Ἰδεὲ γι' αὐτὰ κατωτέρω, στοὺς τόπους (10.506-522, 10.827-842).

Ἀπὸ τὴ Χαλκιδικῆ, πού ὑπέστη κατὰ τὸ παρελθὸν ἀνενόχλητη ἀρχαιοκαπηλία ἔρχονται τώρα ὅλο καὶ πὶο πολλὰ εὐρήματα στὰ Μουσεῖα τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ Πολυγύρου. Στὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης:

Ἀμφορίσκος ὀξυπύθμενος μελαμβαφῆς μετὰ διακόσμηση ἐμπιέστων ἀνθεμίων καὶ καμπυλῶν. Λεῖπουν ὁ λαιμὸς καὶ οἱ λαβές. Μέγ. σ. ὕψος: 0,069 μ. Βρέθηκε στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ χωριοῦ Νέα Φώκαια καὶ παραδόθηκε ἀπὸ τὸν Β. Μυλωνά.

Τμήμα πῆλινης προτομῆς γυναικός, πού κρατᾷ περιστέρι μετὰ τὸ δεξιὸ μπροστὰ στὸ στήθος, παρέδωκε ὁ Ἰω. Κρεμμύδας, μετὰ δήλωσιν τόπου εὐρέσεως τὴν Τρυπητὴ Χαλκιδικῆς, στὴν ἴδια θέσιν μετὰ τὰ εὐρήματα, πού καταχωρίσαμε στὰ Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 134, πίν. 93 β-γ (10.289).

Ἀρβαλλοειδῆ λήκυθον μελαμβαφῆ, ὕψους 0,115 μ., καὶ ὀξυπύθμενον ἀμφορέα, ὕψους 0,52 μ., ἀπὸ θέσιν Ἑλὸς τῆς Νέας Φώκαιας, παρέδωκε ὁ Σταθμὸς Χωροφυλακῆς Νέου Μαρμαῤῥᾶ.

'Από τὸν 'Αντ. Παντάλη ἐδωρήθησαν τὰ κατωτέρω ἀπὸ τῇ θέσῃ 'Αμυδαλιά, σὲ ἀπόσταση 3 χλμ. ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ Κελλί:

1. Κορινθιακὸς κώθων, ὕψ. 0,047 μ., διάμ. 0,119 μ.

2. Μελαμβαφῆς κύλιξ, ὕψ. 0,073 μ., διάμ. χείλους 0,13 μ.

3. 'Αττικὴ ἐρυθρόμορφη λήκυθος ἀρυβαλλοειδῆς με παράσταση κεφαλίου γυναικὸς πρὸς δεξιά, ὕψ. 0,07 μ.

4-6. Τρία κύαθια μελαμβαφῇ με ἐμπίστα ἀνθέμια κ.λ.

7-9. Τρεῖς μελαμβαφεῖς σκύφοι.

10. Πυξίδα μελαμβαφῆς.

Τὰ μελαμβαφῇ 5ου-4ου αἰ. π.Χ.

11. Τμῆμα ἐρυθρόμορφου αἰττικοῦ ἀγγείου ὑστεροαρχαϊκῆς ἐποχῆς με παράσταση ἀθλητοῦ ἴσως (ΑΔ 24, 1969, Χρον., πίν. 293α).

12-13. Εἰδώλιο χελώνας καὶ ἀγνός.

14. Μελανόμορφος κρατήρας, αἰττικός, κορινθιακοῦ τύπου, με κιονοειδεῖς λαβές. "Υψος 0,36 μ. Μέσα 6ου αἰ. π.Χ. Εἶναι τώρα στὴν αἴθουσα 'Εκθέσεως τῶν ἀγγείων (πρβλ. ἀνωτ., ἀριθ. 34, καὶ ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 292 καὶ πίν. 294α-β, ἐδῶ πίν. 5 καὶ 6) (10.454-456, 10.756).

Περὶ τὰ 150 μ. πρὸς Δυσμὰς τῆς ἐκκλησίας τοῦ χωριοῦ Μεγάλῃ Παναγία βρέθηκαν ἀπὸ τὸν 'Ηλία 'Αλεφάκη καὶ παραδόθηκαν στὸ Μουσεῖο ἀπὸ τὸ γυιὸ τοῦ Γρηγόριου:

1. Λύχνος μελαμβαφῆς με ἀνάγλυφο ἰωνικὸ κυμάτιο ἄνω, μυκτῆρα ἐπιμήκη με ὠοειδῇ ἀπόληξη, καὶ λαβὴ-δαχτυλίδι, πρβλ. Howland 653 καὶ 659. Μελανὸ γάνωμα ἀμαυρό. Μῆκος 0,108 μ. (πίν. 19α, μέσον).

2. "Άλλος με ἐμπίστη διακόσμηση γραμμικὴ καὶ τριγωνικὴ ἀπόληξη. Μῆκος 0,12 μ. (πίν. 19α, δεξιά),

3. "Άλλος ἄβαφος, με ἀνάγλυφη κληματίδα, ὑστερορρωμαϊκός, με ἐπιγραφὴ: ΕΛΠΙΔΟΦΟΡΟΥ. Μῆκος 0,105 μ. Πρβλ. Perlzweig, 1.544 (πίν. 19α, ἀριστερά).

4-6. Τρεῖς προχοῖσκες ἑλλιπεῖς, μέγ. σ. ὕψος 0,175 μ., 0,17μ. καὶ 0,145 μ. (πίν. 19β).

7-13. Ἑπτὰ βαλσαμάρια διάφορα, ὕψους 0,084-0,155 μ. (πίν. 19γ). Ἰδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 43.

14-15. Τμῆμα εἰδωλίου ὁμοίου πρὸς ἓνα τῆς συλλογῆς Φωστηροπούλου (κατωτ., ἀριθ. 51), τύπου Κνιδίας 'Αφροδίτης (πρβλ. Myrina, II, πίν. 16α) καὶ κεφάλι πλαγγόνος με στεφάνη καὶ ἐνώτια (πίν. 20α-β) (10.468-478, 10.480-499).

Κατὰ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα τῆς τούμπας κοντὰ στὴν 'Ορμύλια βρῆκα καὶ μετέφερα στὸ Μουσεῖο κομμάτια δίωτης κύλικος τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ποὺ συγκολλήθηκαν καὶ συμπληρώθηκαν. "Υψος 0,076 μ., διάμ. χείλους 0,141 μ. (10.603).

Ἀπὸ πρόχειρη δοκιμαστική ἀνασκαφή στὰ Πυργαδίκια (ιδε κατωτ., Πυργ.) προήλθαν κομμάτια, ποὺ συγκολλήθηκαν, κρατήρος καὶ λεκάνης (πίν. 21α-β) μακεδονικοῦ ἐργαστηρίου, πῆλινος βωμίσκος (πίν. 21γ)¹, περριραντήριο καὶ μικρὸς ἀμφορεὺς ἄβαφος (πίν. 20γ) (10.604-608).

Ἀπὸ τάφος στὴν Πλανά (ιδε κατωτ., Πλανά) προήλθαν: ἀμφορίσκος, δύο πρόχοι σὲ κομμάτια καὶ μέρος ἀρρετινοῦ κυαθίου (10.608-611).

Τμῆμα μελαμβανοῦς κανθάρου καὶ κυάθιο, 4ου αἰ. π.Χ., ἤλθαν ἀπὸ τὸ κτῆμα τοῦ Ἀγαπήτου Τρικαλιώτη (Ἀμμώνιον, ιδε κατωτ.) (10.783-784).

Ἀβαφη χύτρα ἤλθε (μαζί με τὸ «χαλκιδικὸν» κράνος, κατωτ., ἀριθ. 42) ἀπὸ τὴν περιοχὴ Γαλαρινοῦ (10.899).

Ἀγγεῖα διάφορα ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ λύχνος μετὰ τὴν ἐπιγραφή: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ προήλθαν ἀπὸ τάφους στὶς «βίλλες» τῆς Νέας Καλλικράτειας. Πρβλ. κατωτ., ἀριθ. 47 καὶ Νέα Καλλικράτεια (11.073-083).

42. Χάλκινα καὶ μικροτεχνήματα. Τὸ χάλκινο κεφάλι ἀπὸ τὰ Ρυάκια (ὄχι Ρυάκι) τῆς Πιερίας, σὲ 2 καλὲς φωτογραφίες (ἡ μία ἐγχρωμὴ) τοῦ Σπ. Τσαβδάρου καὶ μετὰ σύντομο κείμενο τοῦ Φ. Πέτσα δίνεται στὸ Λεύκωμα τῆς Διεθνoῦς Ἑκθέσεως Θεσσαλονίκης 1968². Τὸ θησαυρὸ χάλκων ἀπὸ τὰ Πετράλωνα τῆς Χαλκιδικῆς παραλληλίζει ὁ Keith Branigan πρὸς ὁμοίους θησαυροὺς ἀπὸ τὴ Θήβα, τὴν Εὐτρηση, τὴν Κύθνο, τὴ Νάξο καὶ τὴν Κρήτη³, ἀλλὰ μνημονεύει μόνο τὸ μέρος ποὺ ἐκτίθεται στὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης. Γιὰ πόρπες ἀπὸ Θεσσαλονίκη, ιδε ἀνωτ., ἀριθ. 28 (Dimitrova).

Σχετικὰ μετὰ χάλκινη ὑδρία ἀπὸ τὸ Καραμπουρνάκι, ὁ καθηγητὴς Eugene Vanderpool δημοσίευσε⁴ τὰ τρία χάλκινα ἀγγεῖα, ποὺ ἔχουν ὡς ἓνα σημεῖο ταυτόσημη ἐπιγραφή, ἀπὸ τὴν ὁποία προκύπτει, ὅπως ἔδειξε, ὅτι τὰ τρία ἀγγεῖα εἶναι ἑπαθλα κερδισμένα σὲ ἀγῶνες, τὰ Ἐπιτάφια, ποὺ ἐτελοῦντο πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν τῶν Περσικῶν πολέμων, στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀκαδημία.

Ὁ κρατήρας ἀπὸ τὸ Δερβένι προσάγεται γιὰ παραλληλισμὸ στὸ βιβλίο τοῦ Jörg Schäfer γιὰ τὴν ἐλληνιστικὴ κεραμεικὴ ἀπὸ τὸ Πέργαμο⁵.

1. Ὁ βωμίσκος ἔχει μεταφερθῇ καὶ ἐκτίθεται στὸ νέο Μουσεῖο τῆς Χαλκιδικῆς, στὸν Πολύγυρο. Φέρει λευκὸ ἐπίχρυσμα, ἐξίτηλο κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος. Τὸ γραπτὸ λέσβιο κυμάτιο, ἄνω, διατηρεῖται σὲ δύο πλευρές. Ὑψος 0,256 μ. Διαστάσεις ἐπιφανείας: ἄνω 0,145 × 0,145 μ., κάτω 0,195 × 0,18 μ., Πρβλ. ΑΔ, τ. 24 (1969), Χρονικά, πίν. 325 δ.

2. ΔΕΘ 1968, σ. 273 καὶ 278-279.

3. K. Branigan, Early Aegean Hoards of Metalwork, BSA, τ. 64 (1969), σ. 1 κ.ε., ἀλλὰ πρβλ. Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 118.

4. ΑΔ, τ. 24 (1969), Α', Μελέται, σ. 1 κ.ε. καὶ πίν. 1-4, πρβλ. «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), σ. 135 καὶ σημ. 4.

5. Jörg Schäfer, Hellenistische Keramik aus Pergamon, Berlin 1968, εἰκ. 11, 2.

Στὴ δημοσίευσή τῶν χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν κοσμημάτων τοῦ Museum für Kunst und Gewerbe τοῦ Ἀμβούργου, σκουλαρίκια ἀπὸ τὴ Νεάπολιν τῆς Θεσσαλονίκης (ὄχι τῆς Θεσσαλίας!) παραβάλλονται πρὸς ὅμοια στὸ Ἀμβούργο¹. Σχετικὰ πρὸς τὰ ἔργα Θεσσαλονικέως τεχνίτου, ποὺ βρέθηκαν στὸ Kaiseraugst, ἡ G.M.A. Richter παραπέμπει εἰς P. Lauer-Balert, ποὺ δὲν εἶδα².

Κί β δ η λ α. Εἰς τὸ ΑΔ 24, 1969, Χρονικά, σ. 292 κ.έ., ἔχει ἐκτεθῇ σύντομα τὸ ἱστορικὸ τῆς κατασχέσεως ἀρχαίων εἰς χεῖρας τοῦ Γερμανοῦ ἀρχαιολόγου Stefan Martin Gericke καὶ καταχωρίσθηκαν μετὰ τῶν κατασχθέντων καὶ 51 ὀστεῖνες καὶ ἐλεφαντοστεῖνες σφραγίδες δῆθεν πρωτομινωϊκές, μὲ ἐπιφύλαξιν γιὰ τὴ γνησιότητά τους.

Στις 24 Μαΐου 1969 τριμελὴς Ἐπιτροπὴ (Ν. Κοντολέων, Φ. Πέτσας, Δ. Θεοχάρης) ἐξέτασε πάλιν τὰ κατασχθέντα. Ἀπὸ τὸ σχετικὸ Πρωτόκολλον ἐκτιμώσεως τῆς γνησιότητος καὶ τῆς χρηματικῆς ἀξίας τῶν κατασχθέντων ἀποσπῶ τὰ σχετικὰ πρὸς τίς σφραγίδες:

«Ἀμφιβολίας ἐκφράζει ἡ Ἐπιτροπὴ: α) περὶ τῆς ὁμάδος τῶν 51 «κρητικῶν σφραγίδων ἐξ ἐλεφαντοστοῦ» (ὑπ' ἀριθ. 10.547-10.597).

Ἡ ὁμάς αὕτη, ἰδιαιτέρως ὁμοιογενὴς καὶ ἀναμφιδόλως ἀπαρτίζουσα ἐνιαῖον σύνολον, φαίνεται ἀνήκουσα εἰς τὸν κύκλον τῶν πρωτομινωϊκῶν σφραγίδων, διότι εἰς οὐδεμίαν ἄλλην περίοδον ἢ περιοχὴν δύναται νὰ ἀποδοθῇ. Ἐξ ἐγγυτέρας ὁμῶς ἐξετάσεως διεπιστώθη, ὅτι εἰς τινὰς λεπτομερεῖας παρατηροῦνται χαρακτηριστικὰ ἄγνωστα εἰς τὰς πρωτομινωϊκὰς σφραγίδας, τὸσον μορφικῶς ὅσον καὶ θεματικῶς. Ἐπὶ πλέον οὐδὲν παράλληλον εὗρημα μινωϊκῶν σφραγίδων παρουσιάζει τὴν ὁμοιόμορφον κατὰστασιν διατηρήσεως τῆς ὁμάδος ταύτης οὔτε τὸ πλῆθος αὐτὸ τῶν παραδειγμάτων.

Πρόσθετος ἐπίσης λόγος ἀμφισβητήσεως τῆς γνησιότητος τῶν σφραγίδων εἶναι τὸ ὅτι, παρὰ τὴν γενικὴν ἐντύπωσιν τῆς προελεύσεως ἐκ τοῦ κύκλου τῶν πρωτομινωϊκῶν χρόνων, ἀνσγνωρίζονται εἰς τινὰ δείγματα καὶ χαρακτηριστικὰ προδίδοντα ἔμπνευσιν ἐξ ἄλλων ἐποχῶν»³.

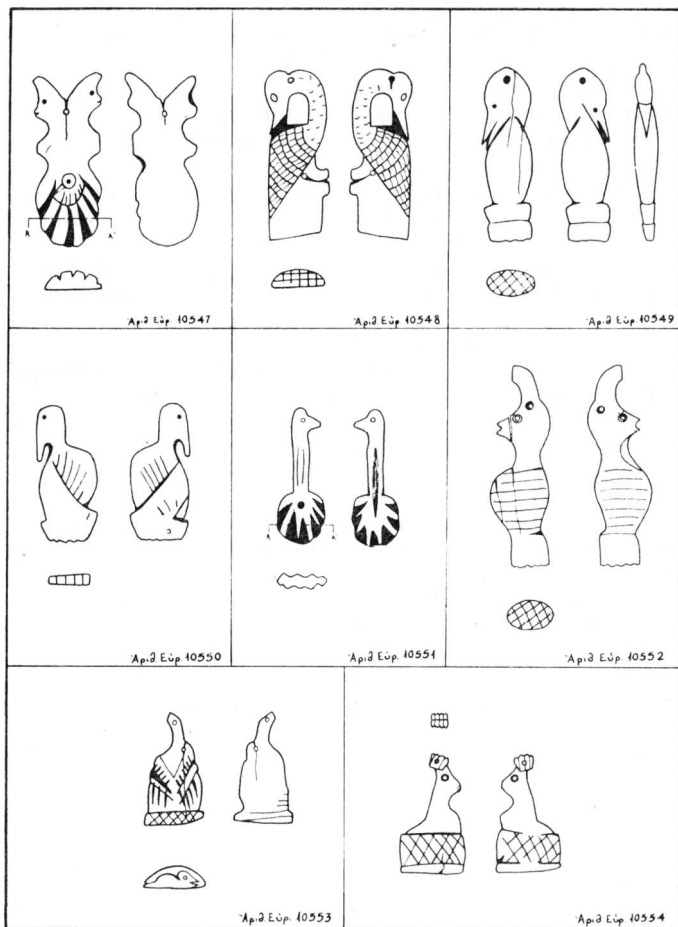
Εἰκόνα τῶν σφραγίδων ἔχει δοθῇ στὸ ΑΔ, ἔ.ἀ., πίν. 296α-β, 297α-β καὶ 298α. Ἐδῶ δίνονται σὲ σχέδια μερικὲς (εἰκ. 13 καὶ 14), γιὰ νὰ βοηθη-

1. H. Hoffman - Vera von Claer, Antiker Gold-und Silberschmuck, Mainz a. R. 1968, σ. 127. Πρβλ. καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 21.

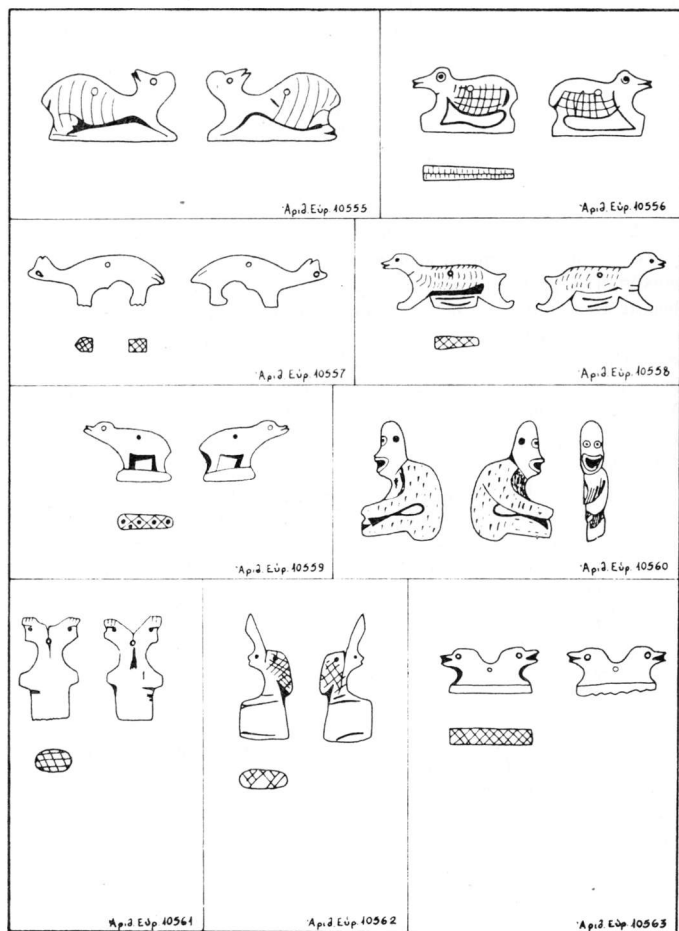
2. G. M. A. Richter, Perspective in Greek and Roman Art, London and New York, ἔτος (?), Phaidon, σ. 55, εἰκ. 226, μὲ παραπομπὴν εἰς P. Lauer-Balert, Der spätrömische Silberschatz von Kaiseraugst, Aargau, Kat. No 1, καὶ Richter, Furniture², εἰκ. 668. Πρβλ. καὶ ἀνωτ., σ. 274, σημ. 5.

3. Ἀμφιβολίες ὡς πρὸς τὴν γνησιότητα διετύπωσεν ἡ Ἐπιτροπὴ ἐπίσης γιὰ τὸ μαρμάρινον «κυκλαδικό» εἰδώλιο ὑπ' ἀριθ. 10.662 (ΑΔ, τ. 24 (1969), Χρονικά, σ. 293, ἀριθ. 4, καὶ πίν. 299γ), «τοῦ ὁποῖου ἡ πλαστικὴ διαμόρφωσις προδίδει ἀντίληψιν πολὺ μεταγενεστέραν, σχεδὸν ἐλληνιστικὴν».

Εἰκ. 13. Ἰχθυογραφήματα κυβδήλων σφραγίδων ἐκ κατασχέσεως
(ἀριθ. Μ.Θ. 10.547-10.554) (42)

Εἰκ. 14. Ὑδρογραφήματα κιβδηλῶν σφραγίδων ἐκ κατασχέσεως
(ἀριθ. Μ. Θ. 10.555-10.563) (42)

θοὺν ἰδιῶτες καὶ ξένα Μουσεία κυρίως, νὰ ἀναγνωρίσουν μεταξὺ τῶν ἀποκτημάτων τους ὁμοία κίβδηλα, ὥστε νὰ μὴ ἐμπλέκεται ἡ ἐπιστήμη σὲ παγίδες ὁδυνηρές¹.

Τὰ νέα ἀποκτήματα τοῦ Μουσείου δωρήθηκαν ἢ παραδόθηκαν ἀπὸ ἰδιῶτες, κατασχέθηκαν ἀπὸ τὴ Χωροφυλακὴ, ἢ προήλθαν ἀπὸ τὶς σωστικὲς ἀνασκαφὲς τῆς Ἑφορείας.

Στὴ δωρεὰ Παπαηλιάκη περιλαμβάνονται καὶ χάλκινα, ψέλιο καὶ κρᾶνος (10.423-424).

Στὴν παλαιὰ Συλλογὴ Ἰω. Παπαηλιάκη περιλαμβάνονται καὶ κίβδηλα ἀντικείμενα, χρυσᾶ τὰ περισσότερα, ὅπως χρυσᾶ ἐλάσματα μὲ ἐκτυπὴ διακόσμηση, χρυσὲς μάσκες κατ' ἀπομίμησιν τῶν μυκηναϊκῶν καὶ τοῦ Trebeniste κ.λ. Οἱ μάσκες ἰδιαιτέρως δημιουργοῦν πρόβλημα γνησιότητος καὶ ἄλλων ἐξαιρετικῶν ἢ σπανίων ἀποκτημάτων ξένων Μουσείων. Ἡ Dorothy Kent Hill δημοσιεύει² κρᾶνος, μάσκα κ.λ. ἀπὸ τὴ Β. Ἑλλάδα καὶ ἀναφέρει (σ. 15) ὁμοία, ὅπως λέει, στὸ Römisch-Germanisches Zentralmuseum, στὸ Mainz τῆς Γερμανίας (τῆς τὸ εἶπε ὁ Franz Josef Hassel). Χάλκινο κρᾶνος, χάλκινες κνημίδες καὶ χρυσᾶ ἐλάσματα, «nordgriechisch», παρουσιάσθηκαν στὸ ἐμπόριο³.

Ἡ D. Kent Hill νομίζει ὅτι τὰ δικά της, τοῦ Trebeniste κ.ἄ. εἶναι σύγχρονα, εἶναι ἑλληνικά καὶ κατάγονται ἀπὸ τὰ μυκηναϊκά ἔθιμα ταφῆς (σ. 15).

Παραδόθη καὶ ἡ ἀπό τὴν ἐξῆς χάλκινα καὶ μικροτεχνήματα.

Μαχαίριδιο ἀπὸ σίδηρο, μὲ ταινίες χρυσὲς στῇ λαβῇ, καὶ λόγχη σιδερένια παραδόθηκαν ἀπὸ τὸν Σ. Α. Τσαουσόγλου μὲ δήλωση τόπου προελεύσεως: Ἀξὸς Γιαννιτσῶν (10.265-266).

1. Ὁ συνάδελφος Γιάννης Σακελλαράκης εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ γράψῃ τὰ ἐξῆς σχετικά:

Ἀγαπητὲ κ. Πέτσα,

Στὸ τελευταῖο ΑΔ εἶδα τὶς φωτογραφίες τῶν ὀστεινῶν σφραγίδων τῆς ἀρχαιοκαπηλίας τῶν Γερμανῶν, ποὺ δημοσιεύετε καὶ ποὺ σωστά τὶς χαρακτηρίζετε σάν ἀμφίβολος κι' ἤθελα νὰ σᾶς μεταδώσω μερικὲς πληροφορίες γι' αὐτές.

Ἀναμφισβήτητα εἶναι κίβδηλες, ἀφοῦ γνωρίζουμε στὴν Κρῆτη τὸν κατασκευαστὴ τους. Τὸ Μ. τῆς Βοστώνης ἔχει ἀπὸ ἄρκετὰ χρόνια δύο ἀπ' αὐτές—τὶς εἶδαμε καὶ στὴν ἐκθεση πέρυσι—δημοσιευμένες ἀπὸ τὸν C. Vermeule. Ὁ Ν. Μεταξᾶς στὸ Ἡράκλειο ἔχει κάμποσες, μὰ δὲν τὶς περιέλαβα στὸν τόμο CMS IV τῆς συλλογῆς του. Τὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου ἔχει πάλι μερικὲς ἑκατοντάδες...

Φιλικότατα

Γιάννης

2. D. Kent Hill, *Helmet and Mask and a North Greek Burial*, «The Journal of Walters Art Gallery», τ. 27-28, 1964-1965 (1968), σ. 9 κ.ἑ.

3. *Ars Antiqua* A. G., Luzern, 7 Δεκ. 1962, σ. 28 κ.ἑ., ἀριθ. 119, πίν. 39.

Χάλκινο δεξιό χέρι ειδωλίου (μέγ. σ. μήκος 0,054 μ.) μαζί με νομίσματα (κατωτ., ἀριθ. 47) και ἄλλο χέρι ἀγαλματίου ἤλθε ἀπὸ τὴ Ρητίνη τῆς Πιερίας (μέγ. σ. μήκος 0,064 μ.) (10.275, 10.302).

Χρυσὸ σκουλαρίκι, μέρος ἀσημένιου δακτυλιδιοῦ κ.λ. ἤλθαν ἀπὸ τὸ χωριὸ Μεγάλη Παναγιά τῆς Χαλκιδικῆς μαζί με ἀγγεῖα κ.λ., ἀνωτ., ἀριθ. 41 (10.485, 10.497-498).

Χάλκινη αἰχμὴ προϊστορικὴ παρέδωσε ὁ Κωνστ. Βουγιανᾶς, με δὴλωσὴ τόπου προελεύσεως: Γαλατινὴ Κοζάνης. Μῆκος 0,185 μ. (10.523).

Κράνος «χαλκιδικοῦ» τύπου βρέθηκε στὸ 360 χλμ. τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης-Πολυγύρου, περιοχῆς Γαλαρινοῦ, μαζί με πῆλινη χύτρα, ἀνωτ., ἀριθ. 41.

Διάφορα χάλκινα κοσμήματα παρέδωσε ὁ Βασ. Ν. Ποτοσάκης με δὴλωσὴ τόπου προελεύσεως: θέση Ταλαμπάζι Γιαννιτσῶν (11.002-005).

Ἀπὸ κατὰ σχέση προῆλθαν τὰ ἀκόλουθα:

Πόρπες τοξωτῆς χωρὶς τὴν (κινητὴ) βελόνη, με σφαιρικῆς ἀποφύσεις καὶ δὴλωσὴ ἀνθεμίου ἢ μία, χάλκινος δακτύλιος, περόνη κ.λ., χάλκινο ἐξάρτημα σὲ σχῆμα ἄδειο ροδιοῦ, κομμάτια ὀκτώσχημων πορπῶν κ.λ., κατασχέθηκαν εἰς χεῖρας κατοίκων Πυργετοῦ Πιερίας (10.532-541).

Ἀπὸ τὴν κατάσχεση Gericke προῆλθε καὶ χάλκινη τοξωτὴ πόρπη (ΑΔ 24, 1969, Χρον., πίν. 298 β), λύχνος χάλκινος (ΑΔ, ἔ.ἀ., πίν. 303 β), ψέλιον (ΑΔ, ἔ.ἀ., πίν. 298 γ), πόρπες καὶ ἄλλα κοσμήματα διάφορα, μέρη ἀπὸ διάφορα σκεύη, μολύβδινο βλῆμα σφενδόνης με ἐπιγραφὴ $\Pi\Pi\Delta$ καὶ ἄλλα μολύβδινα καὶ σιδερένια ἀντικείμενα, χρυσᾶ φύλλα καὶ ἐλάσματα, χάλκινη σαύρα κ.λ. Ἀξιοσημείωτος δακτυλιόλιθος φέρει τὴν ἐπιγραφὴ: ΕΥΤΥΧΙΩΝ ΜΝΗΜΟΝΕΙ (ΑΔ, ἔ.ἀ., πίν. 303α).

Ἀπὸ κατάσχεση σὲ ἀρχαιοκάπηλο ἀπὸ τὴν Καβάλα προῆλθαν, μαζί με πῆλινα ἀγγεῖα κ.λ. (ἀνωτ., ἀριθ. 41, καὶ κατωτ., ἀριθ. 43) ζευγὸς χάλκινων ὀκτωσχημῶν πορπῶν, ἄλλη μικρότερη τοξωτὴ, ἐξάρτημα σὲ μορφή ὀπισθό-τμητης οἰνοχοΐσκης, κομβία, κάτοπτρο, ψῆφος, χρυσὸς δακτύλιος, δακτυλιό-λιθος, σφενδόνη ἀπὸ ἱαλόμεζα καὶ ἄλλα νεώτερα ἀντικείμενα (10.629-659).

Ἀπὸ τὴν κατάσχεση Εὐστ. Μανταδάκη (ἀνωτ., ἀριθ. 41) προῆλθαν καὶ διάφορα χάλκινα καὶ μολύβδινα μικροαντικείμενα (10.874-77, 10.880-81).

Οἱ σωστικῆς ἀνασκαφῆς ἔδωσαν χάλκινα καὶ μικροτεχνήματα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Δυτικοῦ Νεκροταφείου καὶ ἀπὸ τὸν Ἰπὸδρομο.

Ἡ περιοχὴ τοῦ Δυτικοῦ Νεκροταφείου ἐρευνήθηκε (ἀνωτ., ἀριθ. 41, καὶ κατωτ., ἀριθ. 58) στὸ οἰκόπεδο τῶν κλινικῶν τῆς Κτηνιατρικῆς Σχολῆς καὶ στὰ οἰκόπεδα τῶν ἐργατικῶν πολυκλιτικῶν τοῦ Συνοικισμοῦ «Ἀξιός». Φτωχὰ γενικάς τὰ εὐρήματα, στὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται καὶ μερικά χρυσᾶ κοσμήματα.

Ἀπὸ τοὺς τάφους τῆς Κτηνιατρικῆς Σχολῆς προῆλθαν ὀστέινο πλακίδιο καὶ ἄλλα μικροαντικείμενα, τρία χάλκινα καρφία καὶ δακτύλιος, τρία

χρυσᾶ φύλλα δρυὸς ἀπὸ στεφάνι, μικρὸς καθρέφτης μολύβδινος μὲ τὸ γυάλινο δίσκο του καὶ ἄλλα μολύβδινα μικροαντικείμενα, χρυσᾶ σκουλαρίκια κ.λ. (10.787, 10.795, 11.099, 11.105β, 11.117, 11.119, 11.120 α-δ, 11.136).

Περὶσσότερα ὅμοια εὐρήματα καὶ διάφορα ἔδωσε ἡ ἐκτεταμένη ἔρευνα στοὺς τάφους τοῦ συνοικισμού «Ἀξιός». Εἶναι πόρπες τοξωτὲς καὶ ἄλλες ἀπὸ τελαμῶνα (πίν. 22β), ἀσημένιο δακτυλίδι μὲ δακτυλιόλιθο στολισμένο μὲ παράσταση Ἑρμοῦ Κερδῶου (πίν. 23γ-δ), ψέλια (πίν. 22α), ἐλλειψοειδῆς λίθος ἰώδους χρώματος σὲ χρυσὸ πλαῖσιο μὲ κρίκο, ἀπὸ περιδέραιο μὲ χρυσῇ ἄλυσίδα (πίν. 23α), χρυσᾶ σκουλαρίκια (πίν. 23β), λίθινα καὶ ὀστρίνα κουμπιὰ καὶ ἄλλα ἀντικείμενα (πίν. 22γ καὶ 25α-β). Εἶναι ἐπίσης ψέλιο ἀπὸ ξύλο ἀπανθρακωμένο, πῶμα μολύβδινης πυξίδας, χάλκινος καθρέφτης σὲ δυὸ τεμάχια κ.λ. (10.808-10, 10.816, 10.934-936, 10.968, 10.983-92, 10.994, 11.024-025, 10.998β-ζ, 11.055-057, 11.145, 11.169 κ.έ.).

Ζευγὸς χρυσῶν σκουλαρικών ἤλθαν ἀπὸ τάφο στοὶ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Ἀμπελώνων, ἀριθ. 97, στοὶ συνοικισμό Ξηροκρήνης (10.912).

Ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο Νάστου, στὸν Ἰ π π ὁ ρ ο μ ο, ἤλθαν μαζί μὲ ἄλλα εὐρήματα (ἀνωτ., ἀριθ. 41, καὶ κατωτ., ἀριθ. 54) ἐλεφάντινα μικροτεχνήματα (10.299-300).

Ἀπὸ τίς σωστικὲς ἀνασκαφικὲς ἔρευνες ἐκ τῶς Θεσσαλονίκης, συγκεκριμένα ἀπὸ τοὺς τάφους στὴ Μηχανιώνα καὶ στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο, καταγράφηκαν ἐπίσης εὐρήματα.

Δύο χάλκινα βραχιόλια ἤλθαν μαζί μὲ τὰ ὑστερορρωμαϊκὰ ἀγγεῖα (ἀνωτ., ἀριθ. 41) ἀπὸ τὴ Νέα Μηχανιώνα (10.524-525).

Πλουσιώτερα καὶ περισσότερα ἐνδιαφέροντα ἦταν τὰ κτερίσματα τῶν ἐλληνιστικῶν τάφων τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου (Χρονικὰ 1966-67, ἀριθ. 68). Εἴχαμε βρῆ ὅ,τι ἄφησε ἡ ἀρχαιοκαπηλικὴ δραστηριότητα ἀνὰ τοὺς αἰῶνες. Μετὰ τὴν ἐργαστηριακὴ τους ἐπεξεργασία καταγράφηκαν, πρβλ. Χρονικὰ 1966-67, πίν. 75α-β) (10.821-826, 10.888).

43. Ὑάλινα. Στὴν κωμῶδια Ἀχαρνῆς τοῦ Ἀριστοφάνη (στ. 74), ὁ ἀρχηγὸς τῆς πρεσβείας στὴν Περσία γυρίζει στὴν Ἀθῆνα καὶ διηγεῖται πῶς τρῶγαν καὶ πίναν ἐκεῖ μὲ γυάλινα ποτήρια. Δὲν πρέπει νὰ ἦταν ἄγνωστα τὰ περσικὰ γυαλιὰ στὴν Ἀθῆνα καὶ γενικώτερα στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ γυαλιὰ ἐλληνικῆς κατασκευῆς ὑπῆρχαν, ἀφοῦ στοὶ ἐργαστῆρι τοῦ Φειδία στὴν Ὀλυμπία βρέθηκαν καὶ γυαλιὰ καὶ μῆτρες γιὰ τὴν κατασκευὴ τους. Ὁ Andrew Oliver, μὲ ἀφορμὴ νέο ἀπόκτημα τοῦ Metropolitan Museum τῆς Νέας Ὑόρκης, ἐξετάζει τὰ ὑάλινα τῆς προελληνιστικῆς ἐποχῆς τῶν Ἀχαιμενιδῶν¹. Ἀναφέρει καὶ τοὺς τάφους τῶν Λευκαδίων (ἀλλ' ὄχι «tomb of the Lefkadians»,

1. A. Oliver, *Persian Export Glass*, «Journal of Glass Studies», τ. 12 (1970), σ. 9 κ.έ.

σ. 9, σημ. 3) τὰ ὑάλινα εὐρήματα (Φ. Πέτσας, 'Ο Τάφος τῶν Λευκαδίων, 1966, σ. 177-178, πίν. 38α-β) καὶ τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης δυὸ ἀσημένιες «φιάλες», πού στο σχῆμα μοιάζουν τίς ὑάλινες, κι ἓνα ποτήρι ὑάλινο, καὶ τὰ τρία ἀπὸ τοὺς τάφους στο Δερβένι (σ. 12 κ.έ.). Καθὼς χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ ἄλλα κτερίσματα τὸ ποτήρι τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης (4ος αἰ. π.Χ.) βοήθει στὴ χρονολόγησι δύο ἄλλων ὁμοίων του.

Γιὰ τὴ μελέτη τῶν ἐλληνιστικῶν χυτῶν ὑαλίνων ἀγγείων τοῦ Μουσείου εἶναι τώρα κι ἄλλες πρόσφορες μελέτες δημοσιευμένες στο *Journal of Glass Studies*¹. 'Υάλινο κεφάλι 'Ιανοῦ τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης μπορεῖ νὰ παραβληθῇ πρὸς ὅμοιο ἀπὸ τὴ Σιδώνα στο ἐμπόριο².

Τὰ ν έ α ἀ π ο κ τ ή μ α τ α τοῦ Μουσείου ἤλθαν ἀπὸ δωρεά, ἀπὸ κατάσχεση ἢ ἀπὸ σωστικὲς ἀνασκαφές.

Στὴ δ ω ρ ε ἶ Π α π α η λ ι ἄ κ η περιλαμβάνονται καὶ τέσσερο ὑάλινα ἀγγεῖα ἢ μέρη τους (10.355-358).

'Αμφορίσκο ἀπὸ ὑαλόμαζα σὲ σχῆμα ἀνεστραμμένου κώνου περιλαμβανόταν στὰ κατασχεθέντα ἀρχαιοπώλου τῆς Καβάλας. ἀνωτ., ἀριθ. 41 καὶ 42. Εἰκονίζεται, ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 292, πίν. 295γ (10.628).

Στὴν κατάσχεση Gericke περιλαμβάνεται καὶ κρίκος ἀπὸ ὑαλόμαζα (10.696).

Δύο ψέλια καὶ ἄλλα μικροαντικείμενα ὑάλινα ἤλθαν ἀπὸ τὴν κατάσχεση Εὐστ. Μανταδάκη (ἀνωτ., ἀριθ. 41 καὶ 42) (10.879, 10.882-883).

Σημαντικὸς εἶναι ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ ποικιλία σὲ σχήματα κ.λ. τῶν ὑαλίνων εὐρημάτων στίς σωστικὲς ἀνασκαφές τοῦ Ἀντικτοῦ Νεκροταφείου. Πλούτισαν τὴν ἥδη ἐνδιαφέρουσα Συλλογὴ 'Υαλίνων τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ζητοῦν τὸ χῶρο τους στὴν πτέρυγα τοῦ Μουσείου πού περιμένομε ἀπὸ δεκαετίας νὰ γίνῃ, γιὰ τὰ χάλκινα καὶ τὰ μικροτεχνήματα, γιὰ τὰ εἰδώλια καὶ τὰ ὑάλινα, πού τώρα ἀπλῶς φιλοξενοῦνται στὴν αἴθουσα 'Εκθέσεως τῶν ἀγγείων.

'Απὸ τίς κλινικὲς τῆς Κτηνιατρικῆς Σχολῆς ἤλθαν ὑάλινα βαλσαμάρια καὶ ἄλλα ἀγγεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ πτηνόμορφα (10.792, 11.093-094, 11.105β). Περισσότερα εἶναι τὰ ὑάλινα ἀπὸ τὸ συνοισμὸ «'Αξιός». Τὰ πιὸ πολλὰ εἶναι βαλσαμάρια, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ γιγαντιαῖα (πίν. 24α). Συνήθη ἐπίσης εἶναι σφαιρικὰ ἀγγεῖα μὲ πλάτυσμα στὴ βάση καὶ ψηλὸ λαίμυ (πίν. 24β-γ καὶ 25δ-ε). Σπανιώτερα εἶναι τὰ ἱανόμορφα (πίν. 25γ). 'Υπάρχουν ἐπίσης δακτυλιόσχημοι ψῆφοι ὄρμου (χάντρες) κ.λ. (10.798, 10.800,

1. «*Journal of Glass Studies*», τ. 10 (1968), σ. 17 κ.έ. καὶ 21 κ.έ., τ. 12 (1970), σ. 9 κ.έ. Πρβλ. καὶ D. B. H a r d e n, *Ancient Glass, I: Pre-Roman*, «*The Archaeological Journal*», τ. 125 (1968), σ. 46 κ.έ. Γιὰ τὰ ρωμαϊκὰ ὁ ἴδιος, στο ἴδιο περιοδικό, τ. 126 (1969), σ. 44 κ.έ.

2. *Sotheby Catalogue, Sale of 11 March 1963*, σ. 21, ἀριθ. 69.

10.802, 10.921-925, 10.967, 10.993, 11.025, 11.047, 11.053-054, 11.141, 11.144, 11.165-168, 11.172, 11.174 και 11.183).

Τεμάχια πτηνομόρφων και άλλων άγγείων προήλθαν και από τὸ οἰκόπεδο Νάστου στὸν Ἱππόδρομο, ΑΔ 23, 1968, Χρονικά, σ. 332 καὶ πίν. 273β, Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 54, πίν. 53α (10.295-299).

Ἀγγεῖο σὲ σχῆμα ἰανόμορφου παιδικοῦ κεφαλίου, ὕψ. 0,088 μ., βρέθηκε κατὰ τὴ διάνοιξη χάνδακος μπροστὰ στὸ κτήριο Διοικήσεως τοῦ Πανεπιστημίου, στὴν περιοχὴ δηλαδὴ τοῦ Ἀνατολικοῦ Νεκροταφείου (10.878).

Ἐκτὸς Θεσσαλονίκης, ἀπὸ τὴν κομόπολη Γέφυρα (περιοχὴ ΜΕΛ), σὲ τάφο βρέθηκαν καὶ τρία ψέλια ὑάλινα (10.786).

Στὰ παραδοθέντα ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Παναγιά Χαλκιδικῆς (άνωτ., ἀριθ. 41) περιλαμβάνεται καὶ γυάλινο βολισμάριο (πίν. 19γ, δεξιὰ) (10.079).

44. Λίθινα διάφορα. Ποικίλα λίθινα εὐρήματα ἤλθαν στὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης καὶ καταγράφηκαν κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια.

Στὰ ἀρχαῖα τῆς κατασχέσεως Gericke ἦταν καὶ λίθινη σμίλη προϊστορική (10.706).

Τμῆμα λίθινου πελέκεως παραδόθηκε ἀπὸ τὸν Α.Δ. Γραμματικὸ μὲ δήλωσι τοποῦ προελεύσεως: Ρητίνῃ Πιερίας (10.529).

Προϊστορικὴ ἀξίνη, μήκους 0,122 μ., εὔρε στὸ χωριὸ Παλιάμπελα Κολινδρόου καὶ παρέδωκε τὸ 1968 ὁ τότε καθηγητῆς τοῦ Οἰκονομικοῦ Γυμνασίου Ἀρρένων Θεσσαλονίκης Χαρίλαος Παρασκευᾶς (10.441).

Ἐξ νεολιθικοῦ (:) πελέκεις παρέδωσε ὁ Ἰω. Σαλαγκοῦδας μὲ δήλωσι τοποῦ προελεύσεως: Κυπαρίσσι Βασιλικῶν, ΑΔ 24, 1969, σ. 304 καὶ πίν. 315α, ἰδὲ καὶ άνωτ., ἀριθ. 41.

Δύο λίθινα «ἰγδία» νεότερα (ὕψη 0,285μ. καὶ 0,135 μ.) εὐρήκε «σὲ μπάζα» καὶ παρέδωκε ὁ Ἰω. Μανάκος (10.612-613).

45. Ἐπιγραφές. Ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ U. Hausmann¹ ἀντλεῖται καὶ καταχωρίζεται στὸ SEG ἡ ἐπιγραφὴ ἐλληνιστικοῦ ἀναγλύφου, ποὺ εἶναι ἐκτεθειμένο στὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης:

*Ἱππάλκμω ἥρωι Σελευκεὺς Μελη...*²

Ἀπὸ μελέτῃ τοῦ G. Manganaro (Χρονικὸ 1951-65, ἀριθ. 25) ἀντλοῦνται καὶ καταχωρίζονται ἐπίσης ἐπιγραφὲς ἀναθηματικὲς στοὺς Αἰγυπτίους θεοὺς³.

1. U. Hausmann, Griechische Weihreliefs, 1960.

2. Ὁ Edson... με ἀνέθηκε..., IG X, II, 1, ἀριθ. 48. Ἡ δημοσίευσή τοῦ τεύχους τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Θεσσαλονίκης (1972) περιέλαβε μέρος τῆς βιβλιογραφίας ποὺ παρουσιάζεται γιὰ τὶς ἐπιγραφὲς στὰ Χρονικά αὐτὰ μὲ καθυστέρηση. Στὰ Μακεδονικά τοῦ 1975 θὰ δώσω, ἐλπίζω, ἓνα σημεῖωμα γιὰ τὸ IG X, II, 1.

3. SEG, τ. 24 (1969), ἀριθ. 560-563.

Ἄλλες ἐπιγραφές ἀντλοῦνται ἀπὸ τὰ Χρονικά τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου: graffito χριστιανικῶν χρόνων τοῦ Ὠδείου, ἐπιτύμβια ἐπιγραφή ἐντοιχισμένη στὸν τοῖχο τῆς Ἀγίας Σοφίας καὶ ἡ κτητορικὴ τοῦ Ὠδείου¹. Πρόσφατα δημοσιεύματα δίνουν ἐπίσης ἀφορμὴ νὰ καταχωρισθοῦν σχόλια². Καὶ οἱ ἐπιγραφές σαρκοφάγων, ποὺ δημοσίευσε πρῶτος ὁ Πέτρος Θέμελης καὶ ἔγιναν ἀφορμὴ συζητήσεως γιὰ τὴ μακεδονικὴ χρονολογία, καταχωρίζονται ὁλόκληρες μὲ τὰ σχετικὰ σχόλια καὶ τὴ βιβλιογραφία τους καὶ μὲ τὸ συμπέρασμα, πὼς βασικά ὁ Π. Θέμελης εἶχε δίκαιο χρονολογώντας στὸ 147 π.Χ. τὴν πρώτη ἐπιγραφή, ἐνῶ ἡ δευτέρη πρέπει νὰ χρονολογηθῇ μετὰ τὸ 212 μ.Χ., ὅπως πρότεινε ἡ Φ. Παπάζογλου³.

Ἡ ἐπιγραφή τοῦ κρατῆρος ἀπὸ τὸ Δερβένι καταχωρίζεται μὲ τὴ μορφή, ποὺ τῆς ἀναγνώρισε ὁ J. Bousquet⁴:

Ἀστιόνειος Ἀναξαγορέοι ἐς Λαρίσας.

Ἰδὲ καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 22.

Ἡ ἐπιγραφή τοῦ πρώτου ἄρχοντος τῶν Πανελλήνων Τ. Αἰλίου Γεμεινίου Μακεδόνο (JHS 42, 1922, σ. 167 κέ.) τώρα στοῦ James H. Oliver, Marcus Aurelius, Aspects of Civic and Cultural Policy in the East⁵. Ἀπ' αὐτὴν μαθαίνομε πὼς τὰ Πανελλήνια γίνονταν κατὰ κανονικὰ διαστήματα καὶ ὅτι τὰ ἀριθμοῦσαν.

Ὁ G. Daux διορθώνει τὴν πρώτη δημοσίευση ἐπιγραφῆς σαρκοφάγου (ΑΔ 20, 1965, σ. 411), τῆς ὁποίας δίνει εἰκόνα⁶. Γιὰ τὴ λέξη γ α μ β ρ ὁ σ πρβλ. J. καὶ L. Robert⁷.

Οἱ J. καὶ L. Robert σχολιάζοντας ἐπιγραφές τάφων τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου⁸ παρατηροῦν ὅτι ἡ λ. ἐ ν β α τ ἡ δὲν ἀπαντᾷ στὸ Λεξικὸν Liddell-Scott-Jones καὶ παραπέμπουν σὲ προηγούμενες παρατηρήσεις τους (Bull. 1964, ἀριθ. 631).

Ἡ κατάσχεση ἐνεπίγραφου ἀναθήματος (ΑΔ 23, 1968, Χρον., σ. 325 καὶ πίν. 273στ') ἀναφέρεται καὶ σωστὰ ἀποκλείεται ἡ Θράκη ὡς τόπος προελεύσεώς του⁹. Ἡ ἐπιγραφή στὴ χάλκινη ὑδρία ἀπὸ τὸ Καραμπουρνάκι (ἀνωτ., ἀριθ. 42, Vanderpool) μνημονεύεται ἀντλημένη ἀπὸ τὰ Μακεδονικά 9, 1969, σ. 135, ἀλλὰ δὲν βρέθηκε κι αὕτὴ «en 1954», ὅπως κατὰ παρανόηση γράφεται στὸ

1. SEG ἔ.ἀ., ἀριθ. 564, 569 καὶ 570.

2. SEG ἔ.ἀ., ἀριθ. 565-567.

3. SEG ἔ.ἀ., ἀριθ. 568.

4. SEG ἔ.ἀ., ἀριθ. 571. Πρβλ. Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 42.

5. «Hesperia», Suppl. XIII, Princeton 1970, σ. 125 κ.έ., ἀριθ. 49. Πρβλ. σ. 130 καὶ 136.

6. BCH, τ. 92 (1968), σ. 628 κ.έ., εἰκ. 2.

7. Bull. Épigr. 1969, ἀριθ. 368. Ἄλλες παρατηρήσεις στὸ Bull. 1968, ἀριθ. 326.

8. Bull. Épigr. 1969, ἀριθ. 367.

9. Bull. Épigr. 1970, ἀριθ. 352.

Bulletin¹. Καραχωρίζεται² (παρμένη από το ΑΔ 23, 1968, Χρον.) ή διγλωσση επιγραφή, της οποίας το ελληνικό κείμενο είναι: *Γάιε Ποσίλλιε χαίρει· και σὺ πολλὰ τίς ποτε εἶ*. Για τὴ φόρμουλα παραπέμπεται ὁ ἀναγνώστης Ant. Class. 1963, 13 καὶ σημ. 65, Bull. Épigr. 1964, 249-250, καὶ 1967, 681³. Ἀντλοῦνται ἀπὸ τὸ ΑΔ ἐπίσης καὶ καταχωρίζονται ἐπιγραφές ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ληταίας Πύλης⁴. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἰπποδρόμου⁵ πρέπει νὰ παραβληθῇ πρὸς τὴν ἐπιγραφή τοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη στὸ Μουσεῖο τῆς Καβάλας.

Ἀπὸ τὰ Χρονικά 1966-67 ἀντλοῦνται καὶ καταχωρίζονται στὸ Bulletin Épigraphique διάφορες ἐπιγραφές. Γιὰ μιὰ δυσανάγνωστη, «παλίμψηστη», δώσαμε μόνον σχετικῶς καλὴ φωτογραφία. Ἐν τούτοις παρατηρεῖται⁶: «La photographie est indechiffable, sauf quelques syllabes ici ou là. On a l'impression d'une mauvaise plaisanterie». Θὰ ἦταν δικαιότερη πρὸς τὴ φωτογραφία ἡ διατύπωση: «ἡ ἐπιγραφή εἶναι indechiffable». Καὶ δὲν χρειάζοταν τίποτε ἄλλο. Πικρόχολα σχόλια εἶναι περιττά, ἂν δὲν εἶναι κάτι σὰν «mauvaise plaisanterie», ποὺ δὲν ταιριάζει ν' ἀποδίδεται ἐκεῖ ποὺ δὲν πρέπει.

«C'est en fait non pas un decret, mais la dédicace d'une statue d'Antonin conformément à un decret», παρατηροῦν σωστά οἱ J. καὶ L. Robert⁷ γιὰ τὴν ἐπιγραφή τῶν Πανελλήνων (ΑΔ 23, 1968, Χρον. 326, καὶ Μακεδονικά 9, 1969, σ. 143 κ.έ.). Ἐξ ἄλλου διορθώνουν: [δι]απεμφέν, ἀντὶ [κατ]απεμφθέν στους στίχους 7-8.

Στὰ παραδείγματα πολύχρονης, ἀνεπίτρεπτης καθυστέρησης τῆς δημοσίευσως τυχαίῳ μάλιστα εὐρημάτων, ποὺ συγκέντρωσε ὁ G. Daux⁸, θὰ περίμενε κανεὶς καὶ τὸ Γυμνασιαρχικὸ Νόμο τῆς Βεροῖας (καὶ βέβαια, καὶ κάτι ἄλλα, ὅπως ὁ «μακεδονικὸς» τάφος στους Δελφούς!). Ἰδὲ καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 34.

Τὰ νέα ἐπιγραφικὰ ἀποκτήματα τοῦ Μουσείου εἶναι ὅλα σχεδὸν ἐπιτίμβιες ἐπιγραφές σὲ σαρκοφάγους, στήλες καὶ πλάκες.

Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ ὠνὴ οἰκία, τὴν ὁποία παρέδωσε ὁ Ἀντ. Παντάλης καὶ δήλωσε τὸν ἴδιο τόπο προελεύσεως μὲ τὰ ἀγγεῖα, ἀνωτ., ἀριθ.

1. Bull. Épigr. 1970, ἀριθ. 366.

2. Bull. Épigr. 1970, ἀριθ. 368.

3. Ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλη σαρκοφάγο τῆς Θεσσαλονίκης, νεώτερο εὑρημα, ἀδημοσίευτη (ἀριθ. Μ.Θ. 11461).

4. Bull. Épigr., αὐτόθι.

5. Αὐτόθι.

6. Bull. Épigr. 1970, ἀριθ. 369.

7. Bull. Épigr. 1970, ἀριθ. 367.

8. BCH, τ. 93 (1969), σ. 950.

41. Ἐλπίζω νὰ τὴ δημοσιεύσω προσεχῶς, ὅπως καὶ τὶς ἄλλες νέες ἐπιγραφές (10.467).

Τὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο καὶ ἡ ἀναθηματικὴ στήλη ἀπὸ τὸ Λαχανᾶ (ἀνωτ. ἀριθ. 39) διατηροῦν μέρος ἐπιγραφῆς (10.819).

Ἐπιτύμβιας πλάκας ἐνεπίγραφης τμήμα, ποῦ σώζει τὸ ὄνομα καὶ τὸ πατρώνυμο τοῦ νεκροῦ βρέθηκε τυχαῖα τὸ 1962, κατὰ τὴ δῆλωση, στὸ χῶρο τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου στὸ Δερβένι καὶ παραδόθηκε τὸ 1970 ἀπὸ τὸν Ἄθαν. Αἶγδα. Μέγ. σ. ὕψος: 0,445 μ. (11.132).

Ἀπὸ κατὰ σελήνη προῆλθε ἐπιτύμβια ἐπιγραφή ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὴν περιοχὴ Ὁρμούλιας Χαλκιδικῆς (10.448).

Οἱ ἄλλες ἐπιγραφές προέρχονται ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, οἱ περισσότερες ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τῆς πόλεως.

Ὁ ἐργοδηγὸς τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης Ἰω. Κ. Βουλγαρίδης παρέδωσε μαρμάρινη ἐνεπίγραφη πλάκα ἐπιτύμβια, ποῦ βρέθηκε στὴν Πλατεῖα Ἰω. Μεταξᾶ, πρὸς Δυσμὰς τοῦ βάθρου τοῦ ἀγάλματος τοῦ Βασιλέως Κωνσταντίνου. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς: *Θάροσ<ε>ι Δομνῖνε Ἐμεσηνέ<ε> οὐδ<ε>ίς ἀθάνατος* (πίν. 26α). Ὑπενθυμίζει τὸν κοσμοπολιτικὸ χαρακτήρα τῆς Θεσσαλονίκης τὸ ἐπιτάφιο τοῦ Δομνίνου ἀπὸ τὴν Ἑμεσα τῆς Συρίας τῆς Ἀπαμηνῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρόντου. Εἶναι ἡ γενέτειρα τῆς Ἰουλίας Δόμνας (καὶ τῆς Μαμαίας καὶ τοῦ Ἐλαγαβάλου καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου). Ἡ ἐπιγραφή πάντως εἶναι πολὺ μεταγενεστέρα, τῶν τελευταίων ρωμαϊκῶν χρόνων, πρβλ. π.χ. ἐπιγραφή τῆς Πέλλας, *Balkan Studies* 4, 1963, σ. 167, ἀριθ. 13 καὶ πίν. VIII, 2, καὶ IX, 21. Ἀξιοσημείωτη ἡ ἀβεβαιότητα στὴ γραφή τῶν διφθόγγων: *εἰδία* στὴν ἐπιγραφή τῆς Πέλλας, *θάροσι* καὶ *οὐδῖς* στὴν ἐπιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης. Διφθογοὶ πλέον δὲν ὑπάρχουν ἴσως, παρὰ μόνον γιὰ τοὺς Γραμματικούς.

Ἐπιτάφια πλάκα μὲ δυὸ ἐπιγραφές βρέθηκε «στὰ μπάζα» στὸ Μπέχτσι-νάρ. Μέγ. σωζ. ὕψος 0,32 μ. (10.001).

Ἀπὸ τὸ Δυτικὸ Νεκροταφεῖο ἤλθαν οἱ ἐξῆς ἐπιγραφές:

Ἀπὸ τὸ συνοικισμὸ «Ἀξιὸς» μαρμαρίνες ἐπιτύμβιες πλάκες ἐνεπίγραφες, δῖγλωση ἐπιγραφή (ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 300 καὶ πίν. 310β) κ.ἀ.(10.773-776, 10.845-846, 10.849-850, 11.017-022, 11.028).

1. Ἡ παρουσία Ἑμεσηνῶν καὶ Ἀπαμηνῶν στὴ Θεσσαλονίκη, εἶναι θέμα, ποῦ θέλει περισσότερη διαπραγμάτευση. Ἡ Ἀπάμεια εἶναι διάδοχος τῆς Πέλλας τῆς Συρίας. Θὰ ἔχω ἀφορμὴ, ἐλπίζω, νὰ ἐπανέλθω.

Τὸ ὄνομα Δομνίνος ἀπαντᾷ παραλλαγμένο σὲ ὕστερη (4ου αἰ. μ.Χ. ἢ καὶ ἀργότερα) ἐπιγραφή ἐπιτάφιας πλάκας τῆς Θεσσαλονίκης (ἀριθ. 2268) ἀγνώστου προελεύσεως, IG XX, II, 1, ἀριθ. * 795, καὶ τὸ ἴδιο ὄνομα πρέπει νὰ νοηθῇ στὸ στίχο 8 τῆς ἐπιγραφῆς αὐτόθι, ἀριθ. * 859, ποῦ χρονολογεῖται περὶ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ., τώρα στὸ Μουσεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο τῶν κλινικῶν τῆς Κτηνιατρικῆς Σχολῆς ἤλθαν ἐπίσης ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές σὲ στήλες (ΑΔ, ἔ.ἀ., σ. 300 κ.έ. καὶ πίν. 311α-γ), σὲ πλάκες, σὲ ἀνάγλυφο νεκρόδειπνο κ.λ. (10.770-772, 10.777, 11.037, 11.121-122, 11.142-143).

Κάλυμμα σαμαρωτὸ μικρῆς σαρκοφάγου ἀπὸ τὴν ὁδὸ Ἀπολλωνιάδος φέρει καὶ ἐπιγραφὴ (11.010).

Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ληταίας Πύλης, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα ποὺ ἀναφέρθηκαν, ἀνωτ., ἀριθ. 39, προῆλθαν καὶ κομμάτια ἀπὸ μαρμάρινα ἀνάγλυφα ἐνεπίγραφα, ὅπως ἀετωματικὴ στήλη (μέγ. σῶς. ὕψος 1,34 μ.), ἄλλη στήλη (μέγ. σ. ὕψος 0,92 μ.) καὶ τρεῖς πλάκες ποὺ σώζουν μέρη ἐπιγραφῶν (10.762, 10.764, 10.766-767, 10.769).

Εἶναι χαρακτηριστικὸ καὶ συγχρόνως ἀπογοητευτικὸ ὅτι ἀπὸ τὴν πόλη, μέσα στὸν περίβολο τῶν τειχῶν, μόνο ἴχνη ἐπιγραφῆς σὲ τμῆμα στήλης, ποὺ ἔγινε κατῶφλι σὲ δευτέρη χρήσι, ἀναφέρονται, ἀνωτ., ἀριθ. 38. Ἴσως σὲ στρώματα βαθύτερα κάτω διατηρεῖται.

Ἀπὸ τὸ Ἀνατολικὸ Νεκροταφεῖο εἶχαμε ἐπίσης ἐπιγραφές διάφορες: Τμῆμα πλευρᾶς σαρκοφάγου σώζει μέρος ἐπιγραφῆς, ποὺ δημοσιεύθηκε (ΑΔ, 25, 1970, Χρον.. σ. 349), καθὼς καὶ στήλη ἐνεπίγραφη μὲ προτομὴ (ΑΔ, ἔ.ἀ., πίν. 303α) (10.853, 10.856).

Ἐπιτύμβια μαρμάρινη στήλη ἐνεπίγραφη ἀπὸ τὴν Πανεπιστημιούπολη, εἶναι τυχαῖο εὑρημα κατὰ τὴ διάνοιξη χάνδακος μπροστὰ στὸ κτήριο Διοικήσεως (10.857).

Μαρμάρινη σαρκοφάγος ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο τῆς ἄλλοτε Φοιτητικῆς Λέσχης, στὴν ὁδὸ Βασιλίσσης Σοφίας, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κύρια ἐπιγραφὴ στὴν πλευρὰ τῆς ὄψεως, φέρει ἐπιγραφές καὶ στίς δυὸ στενές πλευρές μὲ τοὺς τυπικοὺς χαιρετισμοὺς: *Χαῖρε παροδεῖτα* ἀπὸ τὴ μιά, *Χαῖρε Μένανδρε* ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἀπὸ τὸ ἴδιο οἰκόπεδο τῆς Φοιτητικῆς Λέσχης προῆλθε καὶ ἄλλη ἐνεπίγραφη σαρκοφάγος μὲ τὸ κάλυμμά της (10.040-041).

Τρεῖς ἐπιτύμβιες ἐνεπίγραφες πλάκες, ἡ μία μὲ προτομὴ ἀνδρὸς καὶ γυναικός, ἤλθαν ἀπὸ τὴν ὁδὸ Κων. Μελενίκου, ἀριθ. 1-3, ποὺ γειτονεῦει μὲ τὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ τείχους, ἐνῶ προηγουμένως περιλαμβάνονταν στὸ Ἀνατολικὸ Νεκροταφεῖο. Πρβλ. καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 39 (11.125-127).

Ἐντεχισμένος στὸ θαλάσσιο τεῖχος βρέθηκε «βωμός», ποὺ διατηρεῖ καὶ μέρος ἐπιγραφῆς. Ἴδὲ ἀνωτ., ἀριθ. 38 (10.745).

Ἴδὲ καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 39-42¹.

1. Τῶν προηγουμένων ἐτῶν προσκλήματα ἐπιγραφικὰ ἰδὲ στὰ Χρονικά τῶν περιοδικῶν: π.χ. ἐπιγραφὴ σὲ ρωμαϊκὴ σαρκοφάγος, ΑΔ, τ. 22 (1967). Χρονικά, σ. 377, εἰκόνα εἰς Χρονικά 1966-67, πίν. 24δ. Ἄλλες στὴν Chronique 1968-69, σ. 1062 κ.έ., ὅπου εἰκονίζεται τὸ θρακικὸ ἐνεπίγραφο καὶ ἀνάγλυφο ἀνάθημα εἰς Δία Ὑψιστον (εἰκ. 385). Ἄλλ' ἀπὸ τὴν Chronique 1968-69... κάτω ἔλλαξε στὴν καλὴ παράδοσιν!

46. Πάπυρος. 'Ο Ε. G. Turner δημοσίευσε λαμπρή εισαγωγή στους ελληνικούς παπύρους¹, όπου αναφέρεται (σ. 39 και 77) ή εύρεση του παπύρου από τὸ Δερβένι (ἀλήθεια βρέθηκε τὸ 1962, ὄχι τὸ 1963, ὅπως κινδυνεύει νὰ ἐννοήσῃ ὁ ἀναγνώστης, σ. 39) καὶ περιγράφεται ἡ μέθοδος, πὺ χρησιμοποίησε ὁ Βιεννέζος Α. Fackelmann γιὺ τὴν ἀνέλιξη καὶ τὴ συντήρηση τῶν φύλλων τοῦ παπύρου (σ. 56). 'Ο πάπυρος θεωρεῖται (σ. 24 κ.ά.) ὁ ἀρχαιότερος πιθανῶς (ἀπ' ὅσους ἔχομε). Οἱ πληροφορίες ἀντλοῦνται ἀπὸ τὸ δημοσιεύματα τοῦ Στ. Καψωμένου (δηλ. ΑΔ καὶ Gnomon), ὅπου γίνεται παραπομπή (κεφ. II, σημ. 4), πρβλ. Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 46.

Τὸ ὀρφικὸ κείμενο τοῦ παπύρου γίνεται ἀντικείμενο παρατηρήσεων², ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἐκταθοῦμε πολὺ στὸ θέμα, πὺ μένει μᾶλλον στὸ περιθώριο τῶν ἐνδιαφερόντων τῶν Χρονικῶν αὐτῶν.

47. Νομίματα. Οἱ χωρικοὶ μας καὶ οἱ ἐργάτες πὺ ἀναδεύουν τὰ χρώματα, οἱ κυνηγοὶ καὶ οἱ φιλάρχαιοι, περισσότερο ἀπὸ ἄλλα ἀρχαῖα προσέχουν καὶ κρατοῦν τὰ νομίσματα. 'Ετσι ἐξηγεῖται ὅτι στίς ἐκκλήσεις τῆς 'Εφορείας νὰ παραδοθῶν ἢ νὰ δηλωθῶν τὰ ἀρχαῖα, ἢ ἀνταπόκριση ἐκδηλώθηκε πὺ πολὺ μὲ τὴ δῆλωση ἢ τὴν παράδοση νομισμάτων.

Μακρὺς εἶναι ὁ κατάλογος, ἀλλὰ εἶναι ἔργο καὶ δικαιοσύνης καὶ σκοπιμότητος ἐπιστημονικῆς νὰ καταχωρισθοῦν κατ' ἀνάγκην χωρὶς πληρότητα ὅλα τὰ δωρηθέντα καὶ παραδοθέντα.

Σαρανταδύο χάλκινα νομίσματα καὶ ἓνα ἀσημένιο δώρησε ἀπὸ τὴ Συλλογὴ τοῦ (περιοχῇ Πολυγύρου) ὁ Νικ. Χρ. Τσουμίτας (10.276).

Μαζὶ μὲ τὰ εἰδῶλια (ἀνωτ., ἀριθ. 41) παρὰ δέθησαν καὶ χάλκινο νόμισμα ἀπὸ τὴν 'Αντίσσα τῆς Λέσβου, καὶ ἀπὸ τὸν 'Αἰὸ Γιαννιτσῶν χάλκινα, ἓνα ἐλληνιστικὸ καὶ τρία ρωμαϊκά (10.256, 10.262).

Νόμισμα χάλκινο τοῦ Κωνσταντίνου Β' παραδόθηκε ἀπὸ τὸν Α. Τσεκούρα μὲ προέλευση: Νέο Κορδελιό, ὁδὸς Κυθωνιῶν, καὶ ἄλλο ἐπίσης χάλκινο, ρωμαϊκὸ, ἀπὸ τὸν 'Αν. Δέρπαπα μὲ προέλευση: Πρώτη Σερρῶν (10.267-10.268).

Χάλκινο νόμισμα τῆς Πέλλας παραδόθηκε ἀπὸ τὸ δικηγόρο κ. Μακρίδη μὲ προέλευση: Κατερίνη, τρία χάλκινα παραδόθηκαν ἀπὸ τὸν Παναγ. Καριπίδη: Καλόκαστρο Σερρῶν, καὶ ἑνδεκα χάλκινα ἀπὸ τὸν 'Αναστ. Χατζό-

1. E. G. Turner, Greek Papyri, An Introduction, Princeton 1968.

2. R. Merkelbach, Der Orphische Papyrus von Derveni, «Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik», τ. 1 (1967), σ. 21 κ.έ., A. Henrichs, Die «Erdmutter» Demeter (p. Derveni und Eurip. Bakch. 275f.), στὸ ἴδιο περιοδικό, τ. 3 (1968), σ. 111 κ.έ., Walter Burkert, Orpheus und die Vorsokratiker, Bemerkungen zum Derveni-Papyrus und zur pythagoreischen Zahlenlehre (Hans Strohm zum 60 Geburtstag), «Antike und Abendland», τ. 14, 2 (1968), σ. 93-114, Delvoye-Roux, La civilisation grecque κ.λ., 2, σ. 256, εἰκ. 87.

πουλο: περιοχή Πέλλας. Ἐκ τρία νομίσματα τοῦ παρέδωσε ὁ Ἰω. Βικελούδας, χωρίς δήλωση τόπου προελεύσεως, ἕνα εἶναι ἀσημένιο τοῦ Ἀδριανοῦ, ἕνα χάλκινο ὑστερορρωμαϊκῶν χρόνων καὶ τὸ τρίτο ὀθωμανικὸ (10.270-10.273).

Ὁ Π. Παπαδόπουλος, χρυσοχόος, κάτοικος Καβάλας, ἔδωσε, χωρίς δήλωση τόπου προελεύσεως, χάλκινο νόμισμα Ἀλεξάνδρου, ρωμαϊκῶν χρόνων, (Α. Προτομή Ἀλεξάνδρου μὲ ταινία πρὸς δεξιά, Β. Τράπεζα προσφωρῶν (;) καὶ ΚΟΙΝΟΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ) καὶ ἄλλο χάλκινο μὲ προτομή Διογύσου κ.λ., χάλκινο Φιλίππου Β', ἄλλο τετράγωνο χάλκινο καὶ ἀσημένιο βυζαντινὸ (10.275).

Δεκαεννέα χάλκινα νομίσματα καὶ ἕνα ἀσημένιο ἀθηναϊκὸ παρέδωσε ὁ Β. Συμεωνίδης, προέλευση: Ποντοηράκλεια Κιλκίς (10.284).

Ὁ Β. Καραγιαννίδης παρέδωσε 8 χάλκινα νομίσματα ἀρχαῖα ἐλληνικὰ καὶ ἕνα ἀσημένιο ρωμαϊκῆς δημοκρατίας, ἀπὸ τῆ Μικροκώμη Προφήτου Λαγκαδᾶ (10.440).

Ἐννέα χρυσὰ σκυφωτὰ νομίσματα παρέδωσε ὁ Ἀντ. Παντάλης μὲ δήλωση τόπου προελεύσεως: περιοχή Παναγία Βραστῶν Χαλκιδικῆς (10.444).

Πέντε χάλκινα νομίσματα καὶ μέρος ἔκτου ἤλθαν ἀπὸ τάφο σὲ θέση Σταυρὸς στὴν περιοχή Προφήτου Λαγκαδᾶ (10.283).

Δύο ἀσημένια, ἄλλο ἐπάργυρο καὶ ἑννέα χάλκινα νομίσματα, ὅλα ρωμαϊκὰ ἤλθαν ἀπὸ τῆ Μεγάλῃ Παναγίᾳ Χαλκιδικῆς καὶ παραδόθηκαν μαζί μὲ ἀγγεῖα κ.λ. ἀνωτ., ἀριθ. 41 (10.486-496, 10.499).

Χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Β' καὶ ἄλλο τοῦ Γορδιανοῦ παρέδωσε ὁ Γρηγ. Θεοχαρίδης δηλώνοντας τόπο προελεύσεως γιὰ τὸ πρῶτο τὴν περιοχή τοῦ Νέστου, γιὰ τὸ δεύτερο τὴ Θεσσαλονίκη (10.501-502).

Ὁ Ζαχ. Ἀντ. Ζάχος παρέδωσε ἀσημένιο νόμισμα Χαλκιδέων (Ἀπόλλων-κιθάρα), ἄλλο χάλκινο τῶν Χαλκιδέων (Ἀπόλλων-κιθάρα) καὶ τρίτο ἀσημένιο νόμισμα, μὲ δήλωση τόπου προελεύσεως: Σκιώνη (10.750-752).

Χάλκινο νόμισμα Ἀλεξάνδρου παρέδωσε ἡ Δ. Μουταφιάδου μαζί μὲ τὰ γλυπτά, ἀνωτ., ἀριθ. 39 (10.755).

Ἀσημένιο νόμισμα Ἀλεξάνδρου ἤλθε ἀπὸ τὴν Πέλλα καὶ ὅμοιο παραδόθηκε ἀπὸ τὸ μαθητὴ Στ. Παν. Θεοδοσιάδῃ μὲ δήλωση τόπου εὐρέσεως τὴν Πλατεῖα Ναυαρίνου! (10.885, 10.889).

Ὁ συλλέκτης νομισμάτων καὶ ἄλλων ἐπιφανειακῶν ἀρχαίων στὴν περιοχή Πέλλας Ἀναστ. Χατζόπουλος παρέδωσε καὶ ἄλλα δώδεκα χάλκινα νομίσματα, τὰ περισσότερα ἐλληνικῶν χρόνων (10.890).

Δύο ἀσημένια καὶ 29 χάλκινα νομίσματα παραδόθηκαν ἀπὸ τὸν Στ. Εὐαγγ. Ἐπανομίτη μὲ δήλωση τόπου εὐρέσεως: περιοχή Ἀδὰμ Ζαγκλιβερίου (10.891).

Ἐνα ἀσημένιο καὶ δώδεκα χάλκινα νομίσματα παρέδωσε ὁ Δημ. Χρ.

Σέμπογλου, κάτοικος Διδυμοτείχου, με δήλωση τόπου εὑρέσεως: Πλωτινού-πολις (10.892).

Ἀσημένιο νόμισμα τοῦ Κοινοῦ Μακεδόνων (Α. Ἀλέξανδρος, Β. ΑΕ-SILLAS) παραδόθηκε ἀπὸ τὸν Μ. Δ. Δημητριάδη (10.907).

Ἀσημένιο νόμισμα (Πήγασος-κοῖλο τετράγωνο) βρέθηκε ἀπὸ τὸν Παῖ-σιο Κουριτιάδη σὲ χωράφι τῆς Μεθώνης. Ὁ ἴδιος παρέδωσε χωριστὰ 7 χάλ-κινα νομίσματα, ἐκ τῶν ὁποίων 4 ρωμαϊκῶν χρόνων, φθαρμένα. Τὰ ἄλλα εἶναι:

α) Α. Κεφαλή Ἡρακλέους, Β. Ἀετὸς-έρπετὸ καὶ ΠΥΔΝΑΙΩΝ.

β) Κασσάνδρου, Α. Ἡρακλῆς-Ἀλέξανδρος, Β. Ἰππεύς.

γ) Κρίσπου, Α. Προτομή Κρίσπου, Crispus, Β. Ὀπλίτης (10.952).

Ἀπὸ τὸ Ξηροχώρι, βορείως τῆς Θεσσαλονίκης, ἤλθαν καὶ παραδόθη-καν στὸ Μουσεῖο 42 χάλκινα νομίσματα Μακεδόνων Βασιλέων (11.008).

Ἀργυρὸ τετράδραχμο Ἀθηναίων, ἄλλο Θασίων καὶ χάλκινο νόμισμα Κώνσταντος παραδόθηκαν ὡς προερχόμενα ἀπὸ τῆ Θεσσαλονίκης (11.009).

Χάλκινο νόμισμα ρωμαϊκὸ παραδόθηκε ἀπὸ τὸν Πέτρο Τάνη ὡς εὑρημα στὰ λατομεῖα Ἀραβησοῦ Γιαννιτσῶν (11.023).

Ἀσημένιο δίδραχμο Μ. Ἀλεξάνδρου ἤλθε ἀπὸ τῆ θέση Παλαιόκαστρο τῆς Ἀρέθουσας Λαγκαδᾶ (11.038).

Χάλκινο νόμισμα (Α. Κεφάλι Απόλλωνος πρὸς δεξιὰ, Β. Λύρα καὶ ΒΟΤΤΙΑΙΩΝ) 392-379 π.Χ., παραδόθηκε ἀπὸ τὸν Γ. Ζαφειρούδη (11.128).

Ἀσημένιο τετράδραχμο Περσέως ἀπὸ τὴν Πέλλα βρέθηκε στὴ θέση Αὐλὴ καὶ παραδόθηκε ἀπὸ τὸν Μ. Τσαχαλάκη (11.164).

Ἐξ ἄλλου ἀπὸ κ α τ α σ χ έ σ ε ι ς ἤλθαν ἐπίσης πολλὰ νομίσματα στὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης:

Ἔτσι ἤλθαν ἀπὸ τὸ «κτῆμα Παπαγεωργίου» στὴν «Τούμπα τοῦ Τόψιν», δηλαδὴ τῆς Γεφύρας, τέσσερα ἀσημένια καὶ ἓνα χάλκινο νόμισμα (10.267-273).

Ἀσημένιο ρωμαϊκὸ νόμισμα μαζί με χάλκινο βυζαντινὸ ἤλθαν ἐπίσης ἀπὸ κατάσχεση (10.277).

Ἀπὸ κατάσχεση προῆλθε (μαζί με δύο κίβδηλα καὶ τὸ ἀνάγλυφο ὑπ' ἀριθ. 10.442, ἀνωτ., ἀριθ. 39) μικρὸ ἀσημένιο νόμισμα (10.443).

Ἀσημένιο τετράδραχμο τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ἄλλο τετρώβολο τοῦ Ἀλε-ξάνδρου Α', χρυσὸ τριώβολο τῶν Θασίων καὶ χρυσὸς ὀβολὸς τοῦ Φιλίππου κατασχέθηκαν μαζί με ἄλλα ἀρχαῖα (ἀνωτ., ἀριθ. 41-43) σὲ ἀρχαιοκάπηλο ἀπὸ τὴν Καβάλα. Πρβλ. ΑΔ 25, 1969, Χρον., σ. 292 καὶ πίν. 295, κάτω (10.641-644).

Ἀσημένιο νόμισμα Γορδιανοῦ, 64 χάλκινα διάφορα, 5 δανάκες χρυσές, χάλκινο νόμισμα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου κ.λ., κατασχέθηκαν μαζί με τὰ ἄλλα ἀντικείμενα τῆς κατασχέσεως Gericke, ἰδὲ ἀνωτ., ἀριθ. 39 κ.έ. (10.714-715, 10.717, 10.728-729 καὶ 10.732).

Ἐκ τῆς κατάσχεσης προήλθαν καὶ 9 χάλκινα νομίσματα (4 τοῦ Φιλίππου Β' καὶ 5 τοῦ Κασσάνδρου) (10.886).

Ἀσημένιο τετράδραχμο Σελεύκου Α' (312-280) π.Χ. καὶ ἀσημένια δραχμὴ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου προήλθαν ἐπίσης ἀπὸ κατάσχεσης (11.132-133).

Ἀπὸ τῶν σωστικῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἑφορείας Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης ἦλθαν τὰ ἐξῆς νομίσματα καὶ δανάκες:

Δύο χάλκινα νομίσματα ἦλθαν ἀπὸ τάφο στὸν Εὐρωπὸ τῆς Παιονίας (10.279).

Ἀπὸ τὸ θαλάσσιο τεῖχος τῆς Θεσσαλονίκης ἦλθε χάλκινο νόμισμα Ἀμφιπόλεως (Α. κεφάλι Ποσειδῶνος μὲ ταινία, πρὸς δεξιὰ, Β. Ρόπαλο, ΑΜΦΙΠΟΛΙΤΩΝ, μονόγραμμα), 187-31 π.Χ. Πρβλ. Gaebler, πίν. IX, 1 (10.274).

Χάλκινο νόμισμα τῆς Πέλλας βρέθηκε κατὰ τὴ διάνοιξη τῆς ὁδοῦ Κωνστ. Μελενίκου (10.280).

Τρία χάλκινα νομίσματα (καὶ βυζαντινὸ κυάθιο) βρέθηκαν κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ οἰκοπέδου στὴν ὁδὸ Σωκράτους, ἀριθ. 47-49. Ἴδὲ καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 38 (10.450-451).

Χάλκινα νομίσματα ρωμαϊκῶν χρόνων (Θεσσαλονίκης καὶ ἄλλο ἄλλης πόλεως, Ἀντωνινιανὸς Σαλωνείνας, Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ, ἀσάριο Κωνσταντίνου Β') εὐρέθησαν μαζὶ μὲ ἀγγεῖα κ.ἄ. στοὺς τάφους τῆς Νέας Μηχανιώνας (ἀνωτ., ἀριθ. 41 καὶ 42, καὶ κατωτ., Μηχανιώνα) (10.526-531).

Πολλὰ νομίσματα βρέθηκαν κατὰ τῶν σωστικῶν ἀνασκαφῶν στὴν περιοχὴ τοῦ Δυτικοῦ Νεκροταφείου τῆς Θεσσαλονίκης:

Ἀπὸ τὴν Κτηνιατρικὴ Σχολή, ἐκτὸς ἐξαιρέσεων (φθαρμένο νόμισμα Κασσάνδρου, ἀριθ. 10.793), τὰ νομίσματα χρονολογοῦνται σὲ ρωμαϊκοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, τὰ περισσότερα στὴν ὕστερη ρωμαϊοκρατία (10.793, 11.098, 11.100, 11.110, 11.118).

Στοὺς ἴδιους ρωμαϊκοὺς χρόνους ἀνάγονται καὶ τὰ νομίσματα τῶν σωστικῶν ἀνασκαφῶν τοῦ συνοικισμοῦ «Ἀξιός», πού, ἐλπίζω, θὰ δημοσιευθοῦν μὲ ἐκτενέστερη ἐκθεση τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῶν· τὶς ἐγκατέλειψα κατ' ἀνάγκην, ἀπότομα ἐπίσης, μὲ τὴ βάνουση ἐνέργεια τῆς μεταθέσεώς μου στὴν Πάτρα (10.813, 10.969-971, 10.974-976, 10.995-997, 11.025, 11.060, 11.146α, 11.147, 11.171, 11.176-177, 11.179-180).

Ἀπὸ τοὺς τάφους στὶς «Βίλλες» τῆς Νέας Καλλικράτειας ἦλθαν νομίσματα χάλκινα, Διοκλητιανοῦ κ.ἄ., μαζὶ μὲ τὰ πηλίνα, ἀνωτ., ἀριθ. 41.

(Μερικὰ νομίσματα ἔχουν καταγραφῇ στὸ Εὐρετήριο χωρὶς στοιχεῖα προελεύσεως κ.λ., ὅπως τὰ ὑπ' ἀριθ. 10.282, 10.285 κ.ἄ.).

Δανάκες. Χρυσὲς δανάκες ἦλθαν: α) Ἀπὸ ρωμαϊκὸ τάφο καμαρωτὸ κοντὰ στὴν Καρίτσα (Δῖον) τῆς Πιερίας (10.278). β) Ἀπὸ τὴ σαρκοφάγο ὑπ' ἀριθ. 11.041, ἀνωτ., ἀριθ. 40, ἦλθε χρυσὴ δανάκη μὲ ἐκτυπὴ παράσταση

προτομής γυναικὸς πρὸς ἀριστερὰ καὶ τὴν ἐπιγραφή IVLIA MAMAEA AUG. (11.036). γ-δ) Δύο δανάκες ἔχομε ἀπὸ τὶς κλινικὲς τῆς Κτηνιατρικῆς Σχολῆς, τὴ μιά μὲ παράσταση αἰγάγου πρὸς δεξιὰ καὶ μὲ ἐπιγραφή δυσανάγνωστη, καὶ τὴν ἄλλη μὲ ἔκτυπη προτομή 'Ιουλίας Δόμνας καὶ ἐπιγραφή IULIA AUGUSTA (11.134-135). ε-ιγ) 'Εννέα δανάκες βρέθηκαν στοὺς τάφους τοῦ συνοικισμοῦ 'Αεῖος. Δύο μὲ προτομή γυναίκας, μὲ καλύπτρα (ἡ μία πίν. 26β). * Ἄλλη μὲ ἔκτυπη γραμμικὴ διακόσμηση. Τέταρτη μὲ ἔκτυπη παράσταση κανθάρου (πίν. 26γ), καὶ ἄλλες δύο ἐπίσης μὲ ἔκτυπη διακόσμηση: Δύο φέρουν προτομή αὐτοκράτορος (Μ. Αὔρηλιου; πίν. 26δ) καὶ ἄλλη ἀετοῦ μὲ ἐπιγραφή (10.972, 10.977, 10.999-980, 10.982, 11-137-138, 11.146, 11.178).

Στὴ νομισματικὴ βιβλιογραφία τῶν τελευταίων ἐτῶν, ἀνωτ., ἀριθ. 23, ὑπάρχουν καὶ εἰδικότερες ἀναφορὲς στὴ νομισματοκοπία τῆς Θεσσαλονίκης. 'Η Livia σὲ νομίσματα τῆς πόλεως συζητεῖται¹. Νομίσματα τῆς Θεσσαλονίκης μὲ Κάβειρο καὶ σύμβολά του (σφυρὶ καὶ ρυτὸ) ἀναφέρει ἡ Phyllis Lehmann². 'Η Borka Dragoeníc-Josifovska δημοσιεύει θησαυρὸ νομισμάτων ἀπὸ τὸ Marvinici, τὰ περισσότερα τοῦ νομισματοκοπείου τῆς Θεσσαλονίκης³. Τὸ Marvinici εἶναι κοντὰ στὴ Γευγελή τῆς Γιουγκοσλαβίας κι ἐκεῖ ἀνέσκαψε ἡ Β. Dragoeníc-Josifovska καὶ μὲ ἐπιγραφὰς καὶ ἄλλα εὐρήματα ταύτισε τὸν τόπο πρὸς τὶς 'Ιδομενέας⁴.

48. Νομίσματα ὁ σ η μ ο. Τὸ νομισματοδόχημα μὲ τὸ κεφάλι τῆς 'Ολυμπιάδος (ἀνωτ., ἀριθ. 19 καὶ εἰκ. 8) εἰκονίζεται στοῦ Ρ. Bamm τὸ βιβλίον γιὰ τὸ Μ. Ἀλέξανδρο, πρβλ. ἀνωτ., ἀριθ. 7⁵. 'Ιδὲ καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 19 (Nau).

ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΑ

49. Συλλογὴ Παπαηλιάκη. 'Απὸ τὴ Συλλογὴ Γεωργίου Παπαηλιάκη, ἄλλα δωρήθηκαν ἀπὸ τοὺς κληρονόμους του στὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης, ἀνωτ., ἀριθ. 39, 41, 42 καὶ 43, καὶ ἄλλα κράτησαν οἱ κληρονόμοι (πρβλ. Χρονικὸ 1966-67, σ. 148 κ.έ.) μαζί μὲ τὰ κίβδηλα. 'Απὸ τὰ γνήσια, ποὺ ἔμειναν στὴ Συλλογὴ εἰκονίζονται ἐδῶ μερικὰ χάλκινα μικροαντικείμενα τῆς Πρώτης 'Εποχῆς τοῦ Σιδήρου. Εἶναι:

1. Γνωρίζω μόνον ἀπὸ βιβλιοκρισίαν τοῦ George M. A. Hanfmann τὸ βιβλίον τοῦ Walter Hatto Gross, Julia Augusta, «Göttingische Gelehrte Anzeigen», τ. 218 (1966), σ. 29 κ.έ., εἰδικὰ σ. 31.

2. Samothrace 3, 1969, I, σ. 296, σημ. 96.

3. «'Επετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Σκοπίων», τ. 22 (1970), σ. 353 κ.έ.

4. Αὐτόθι, τ. 19 (1967), σ. 307 κ.έ.

5. Ρ. Bamm, ἔ.δ., σ. 48.

1. Πτηνόμορφο εξάρτημα, ύψ. 0,097 μ., μήκ. 0,136 μ. (πίν. 27α). Πρβλ. Jan Bouzek, *Greco-Macedonian Bronzes*, Πράγα 1973, σ. 14 κ.έ., Group A, Simple Birds, και εικ. 1 και 49, ἐδῶ, κατωτ., βιβλιοκρισία, εικ. 1.

2. Δικωνικοί ψήφοι ὁρμου διάφοροι στὴ μορφή καὶ στὸ μέγεθος, ἀπὸ πρώιμους ἕως καὶ «mannneristic» (πίν. 27β, τὰ δύο δεξιὰ, καὶ γ). Πρβλ. J. Bouzek, ἔ.ἀ., εικ. 50, ἐδῶ, κατωτ., βιβλιοκρισία, εικ. 2.

3. Διάτρητο δικωνικὸ εξάρτημα, μήκ. 0,0325 μ. (πίν. 27β, ἀριστερά). Πρβλ. J. Bouzek, ἔ.ἀ., καὶ ἐδῶ, κατωτ., βιβλιοκρισία, εικ. 2.

50. Σ υ λ λ ο γ ῆ Ἑ ρ α κ λ ῆ Β α σ ι λ ε ῖ ο υ. Ἀγγεῖα τῆς Συλλογῆς Ἑρ. Βασιλείου δημοσίευσε ἡ Φωτεινὴ Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου, ἀνωτ., ἀριθ. 41.

51. Ἀ λ λ ε ς Σ υ λ λ ο γ έ ς. Τὰ κατωτέρω, στὴν κατοχὴ ἰδιωτῶν, ἀρ-
χσαὶ δὲν ἀποτελοῦν Ἀρχαιολογικὲς Συλλογές μετὰ τὴν ἔννοια τοῦ Νόμου περὶ
Ἀρχαιοτήτων. Ἀπλῶς δηλώθηκε κατὰ Νόμον ἡ κατοχὴ τους.

Σ υ λ λ ο γ ῆ Π έ τ ρ ο υ Μ ό ν τ ζ α λ α. Δηλώθηκε:

1. Εἰδῶλιο ὀρθίας γυναίκας σὲ μετωπικὴ στάση, μετὰ χέρια γυρισμένα
στὴν κοιλία. Φορεῖ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Στὸ κεφάλι πόλο. Ὁχρὸς (κορινθια-
κός;) πηλός. Ὑψος 0,172 μ. Ἀρχαϊκοὶ χρόνοι (πίν. 28α).

2. Ὁμοιο μικρότερο. Ὑψος 0,133 μ. (πίν. 28β).

3. Εἰδῶλιο γυναίκας μετὰ πόλο καθισμένης σὲ θρόνο. Κόκκινος πηλός.
Ὑψος 0,123 μ. (πίν. 28γ).

4-5. Δύο πώματα πυξίδων χωρὶς τὶς κομβιόσχημες λαβές τους. Διάμ. 0,131
μ. καὶ 0,125 μ. (πίν. 28δ-ε).

6. Πυξίδα ἐρυθρόμορφη χωρὶς τὸ πῶμα καὶ τὴ βάση. Διακόσμηση: ζώνη
μετὰ ἰωνικὸ κυμάτιο. Ὑψος 0,07 μ., διάμ. χεῖλους 0,073 μ.

7. Μικρὴ πυξίδα μετὰ τὸ πῶμα τῆς χωρὶς τὴν κομβιόσχημη λαβή. Δύο
ζεῦγη ὀπῶν κατὰ διάμετρον καὶ στὸ πῶμα καὶ στὸ σῶμα τῆς πυξίδος. Διακό-
σμηση: ταινίες καὶ στιγμὲς μετὰ γάνωμα πάνω σὲ ὠχρὸ ἔδαφος. Ὑψος μετὰ τὸ
πῶμα 0,054 μ., διάμ. πώματος 0,058 μ.

8. Κυάθιο μετὰ ἱχνὺ ὠχροῦ ἐπιχρίσματος. Ὑψος 0,031 μ., διάμ. χεῖλους
0,092 μ.

9. Ἀσκόμορφο ἀγγεῖο-σουρωτήρι μετὰ ἐρυθρόμορφη διακόσμηση φύλλων.
Ὑψος 0,091 μ. (πίν. 29γ-δ).

10. Μικρὴ δακρυδόχος ἄβαφη. Ὑψος 0,085 μ.

11. Μικρὴ μελανόμορφη οἶνοχόη μετὰ παράσταση δύο καθισμένων ἀντι-
κρυστὰ γυναικῶν. Ὑψος μετὰ τὴ λαβή: 0,0685 μ.

12. Μελανόμορφη λήκυθος χωρὶς τὴ λαβή καὶ τὸ στόμιο. Πάνω σὲ ὠχρὸ
ἐπίχρισμα φύλλα κισσοῦ κ.λ. Μέγ. σ. ὕψος 0,1365 μ. (πίν. 29ε).

13. Ἄλλη, χωρὶς τὸ στόμιο. Σὲ ὥχρὸ ἐπίχρισμα μαϊάνδρος καὶ ζατρίκι. Μέγ. σ. ὕψος 0,119 μ. (πίν. 29β).

14. Λυκήθιο μελαμβαφὲς χωρὶς τὴ λαβὴ καὶ τὸ στόμιο. Ἀκτινωτὴ διακόσμηση στὸν ὦμο. Μέγ. σ. ὕψος 0,078 μ.

15. Ἐρυθρόμορφη πελίκη. Στὴν κύρια ὄψη (πίν. 29α) δύο ὄρθιες γυναῖκες ἀντικρυστὰ πάνω ἀπὸ πυξίδα ἀπλώνουν ἓνα τους χέρι. Ἄνω καὶ κάτω: ἰωνικὸ κυμάτιο. Στὴν ἄλλη ὄψη διακρίνεται γυναῖκα πρὸς δεξιὰ μὲ τὰ χέρια πάνω ὅπὸ πυξίδα. Ἴωνικά κυμάτια ἐπίσης. Ὑψος 0,185 μ.

16. Τμῆμα χάλκινου ἀντικειμένου τριγωνικοῦ σχήματος, διαστ. 0,05 μ. × 0,033 μ.

Συλλογὴ Κορνηλίου Ρουτσώνη. Ὁ Κορνήλιος Ρουτσώνης, ἱατρός, κάτοικος Θεσσαλονίκης, ὁδὸς Πλάτωνος, ἀριθ. 27, ἐδήλωσε τὴν 12.12.1967, ὅτι ἔχει στὴν κατοχὴ του τὰ ἐξῆς ἀρχαῖα:

Α'. Νομίσματα.

1. Ἀσημένιο Ἀλεξάνδρου Γ' (336-323 π.Χ.). Α. Κεφάλι Ἡρακλῆ ἀγέ- νειου μὲ λεοντὴ πρὸς ἀριστερά. Β. Ζεὺς καθήμενος πρὸς δεξιὰ, μὲ ἀετὸ στὸ δεξιὸ καὶ σκῆπτρο στὸ ἀριστερό, καί:]ΑΝ[

2. Χάλκινο τοῦ Πύρρου (319-272 π.Χ.). Α. Μακεδονικὴ ἀσπίδα καὶ στὸ κέντρο της: ΠΡ. Β. Μέσα σὲ στεφάνι δρυὸς κράνος καὶ ΒΑ[.]. Πρβλ. S. W. Grose, Greek Coins II, σ. 70, πίν. 133, 18.

3. Χάλκινο τοῦ Φιλίππου Ε' (221-179 π.Χ.). Α. Κεφάλι ἡρώος Περσέως πρὸς ἀριστερά. Β. Ἀετὸς μὲ ἀνοιχτὰς πτέρυγες καὶ $\begin{smallmatrix} B & A \\ \Phi & I \end{smallmatrix}$. Σύμπλεγμα: Α

4. Τρία χάλκινα Ἀμφιπόλεως (424-358 π.Χ.). Α. Κεφάλι Ἀπόλλωνος μὲ ταινία πρὸς ἀριστερά. Β. Δάδα λαμπαδηδρομίας καὶ $\begin{smallmatrix} \Lambda M \\ \Phi I \end{smallmatrix}$. Πρβλ. Grose, σ. 27, πίν. 117, 11.

5. Χάλκινο Ἀμφιπολιτῶν. Α. Κεφάλι νεαροῦ ἀνδρὸς πρὸ δεξιὰ. Β. Γυναικεία μορφή καθισμένη πρὸς ἀριστερά, καὶ ΑΜΦΙΠΟ[.]ΤΩΝ.

6. Χάλκινο Ἀμφιπολιτῶν ἐπὶ Δομιτιανοῦ (81-96 μ.Χ.). Α. Κεφαλὴ Δομιτιανοῦ πρὸς δεξιὰ καὶ]Υ[ ]ΑΙCΑΡ Δ[ ]ΜΙΤΙΑΝ[. Β. Ἀρτεμις Ταυροπόλος ὀρθὴ πρὸς ἀριστερά μὲ δάδα καὶ ΑΜΦΙΠΟΛΙΤΩΝ. Πρβλ. Grose, πίν. 118, 5.

7. Χάλκινο Ἀμφιπολιτῶν, ἐπὶ Ἀλ. Σεβήρου (222-235 μ.Χ.). Α. Προτομή Ἀλ. Σεβήρου μὲ διάδημα πρὸς δεξιὰ καὶ]CEV[. Β. Γυναικεία μορφή καθισμένη σὲ θρόνο πρὸς ἀριστερά κρατᾷ φιάλη καί: ΑΜΦΙΠΟΛ[ΕΙΤΩΝ]. Πρβλ. Grose, πίν. 119, 2.

8. Χάλκινο Ἀμφιπολιτῶν, αὐτοκρατορικῶν χρόνων, Α. Προτομή αὐτοκράτορος μὲ στεφάνι πρὸς δεξιὰ, καὶ]ΟΤΕC[. Β. Γυναικεία μορφή καθισμένη σὲ θρόνο πρὸς ἀριστερά κρατεῖ φιάλη καὶ [ΑΜΦ]ΙΠΟΛ[ΙΤΩΝ].

9. Χάλκινο Ἀμφιπολιτῶν, αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Α. Προτομή αὐτο-

κρατείρας πρὸς δεξιὰ, καὶ ΙΟΥΛΙΑ ΑΥΓΟ[ΥΣΤΑ]. Β. Γυναικεία μορφή καθισμένη σὲ θρόνο πρὸς ἄριστερά, καὶ ΑΜΦΕΙΠΟΛΕΙΤΩΝ.

10. Χάλκινο τῆς Πέλλας, Μ. Ὁτακιλίας (244-249 μ.Χ.). Α. Προτομή τῆς αὐτοκρατείρας πρὸς δεξιὰ, καὶ Μ. ΟΤΑΚΙΛΙΑ. Β. Γυναικεία μορφή καθισμένη σὲ θρόνο πρὸς ἄριστερά, καὶ JAUS PELLA.

11. Χάλκινο τῆς Πέλλας, Φιλίππου Ὁραβος (244-249 μ.Χ.). Α. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος μὲ ἄκτινες πρὸς δεξιὰ, καὶ ἐπιγραφή. Β. Γυναικεία μορφή, καθισμένη σὲ θρόνο πρὸς ἄριστερά, καὶ ἐπιγραφή.

12. Χάλκινο τῆς Πέλλας, Γορδιανοῦ Γ' (238-244 μ.Χ.). Α. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος μὲ ἄκτινες, πρὸς δεξιὰ καὶ ἐπιγραφή. Β. Πάν γυμνός, καθισμένος σὲ βράχο, πρὸς δεξιὰ, καὶ ἐπιγραφή.

13. Χάλκινο Δίου, ἐπὶ Γαλλιανοῦ (253-268 μ.Χ.). Α. Προτομή Γαλλιανοῦ μὲ ἄκτινες πρὸς δεξιὰ, σὲ στεφάνι ἀπὸ ἀνάγλυφες στιγμές καὶ ἐπιγραφή. Β. Ἀνδρική μορφή μὲ σκῆπτρο, καθισμένη πρὸς ἄριστερά, μὲ βωμό μπροστά της. Ἀπέναντι, γυναικεία μορφή βαδίζει πρὸς δεξιὰ, ἐπιγραφή, καὶ στὸ ἔξωργο: DD.

14. Χάλκινο Θεσσαλονίκης, αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Α. Προτομή τῆς πόλεως πυργοστεφανωμένη πρὸς δεξιὰ, μέσα σὲ στεφάνι ἀπὸ ἀνάγλυφες στιγμές, καί: ΘΕCΣΑΛ ΟΝΕΙΚΗ. Β. Σὲ στεφάνι μὲ ἀνάγλυφες στιγμές γύρω: Θ ε σ σ α λ ο ν ι κ ε ω ν, σὲ 4 στίχους. Πρβλ. G. MacDonald, Cat. Hunterian Collection, I, σ. 369.

15. Χάλκινο Θεσσαλονίκης, ἐπὶ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου. Α. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος μὲ διάδημα, πρὸς δεξιὰ, καὶ ἐπιγραφή: Β. Κάβειρος ὄρθιος πρὸς ἄριστερά μεταξὺ δύο ἀκμόνων, καὶ JΛΟΝΙΚ[. Πρβλ. Seaby- Kozolubski, Greek Coins and their Values, σ. 54, 610.

16. Χάλκινο Διοκλητιανοῦ (284-305 μ.Χ.). Α. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος μὲ ἄκτινες πρὸς δεξιὰ, καὶ ἐπιγραφή. Β. Ζεὺς δίνει στὸν αὐτοκράτορα τὴ Νίκη πάνω σὲ σφαίρα, CONCORDIA MILITUM, καὶ στὸ πεδίο: ΚΤ Πρβλ. Seaby, Roman Coins, 313, 3.410.

17. Χάλκινο Κωνσταντίνου Α' (306-337 μ.Χ.). Α. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος μὲ διάδημα, πρὸς δεξιὰ, καὶ CONSTANTINUS AUG. Β. ἐπιγραφή.

18. Δύο χάλκινα Κωνσταντίνου Β' (337-361 μ.Χ.). Α. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος μὲ διάδημα, πρὸς δεξιὰ, καὶ ἐπιγραφή D. N. CONSTANTINUS P F AUG. Β. Ὁ αὐτοκράτωρ ὄρθιος, πρὸς ἄριστερά, κρατεῖ σφαίρα μὲ τὸ δεξιὸ καὶ σκῆπτρο μὲ τὸ ἄριστερό. Ἐπιγραφή: SPES REI PUBLICAE. Στὸ πεδίο: SMTS. Πρβλ. H. Mattingly, Roman Coins, πίν. LX, 2.

19. Χάλκινο Ἀρκαδίου (383-408 μ.Χ.). Α. Προτομή Ἀρκαδίου μὲ διάδημα, πρὸς δεξιὰ, καί: D. N. ARCADIUS P. [F. AUG]. Β. Νίκη βαδίζει πρὸς δεξιὰ σύροντας αἰχμάλωτο καί: SALUS R[EI PUBLICAE]. Στὸ ἔξωργο: CONST. Πρβλ. Seaby, Roman Coins, 261, 4.134.

20. Χάλκινο, ἑλληνικῶν χρόνων. Α. Κεφάλι γυναικείας μορφῆς πρὸς δεξιά. Πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο, στὰ μαλλιά, κάτι σφαιρικό. Β. Σκύλος πρὸς δεξιά.

21. Χάλκινο, αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Α. Προτομή ἐφήβου πρὸς δεξιά. Β. Νίκη βαδίζει πρὸς ἄριστερά.

21α. Χάλκινο, βυζαντινῶν χρόνων. Α. Μορφὴ δυσδιάγνωστη, Β. Ἐπιγραφή σὲ 4 στίχους.

Β'. Μετάλλινα.

22. Χάλκινης ὀκτώσχημης πόρπης κομμάτια, ποὺ συγκολλήθηκαν (πίν. 35στ).

23-26. Τέσσερα ψέλια διάφορα (πίν. 30α-β).

27-28. Χάλκινα ἐξαρτήματα (πίν. 30γ) ἱπποσκευῆς(ς), ὅπως J. Boardman-J. Hayes, Excavations at Tocra 1963-1965, The Archaic Deposits, I, σ. 158, ἀριθ. 64, εἰκ. 76, ἀριθ. 64. Ἐπίσης Jan Bouzek, Graeco-Macedonian Bronzes, Πράγα 1973, σ. 158, εἰκ. 46,3-8, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴ Χαλκιδική, τὰ ὑπ' ἀριθ. 5-6 (ἀπὸ τὸ Τρίλοφον - Μεσημέρι στὸ Μουσεῖο Μπενάκη, ΑΕ 1937, σ. 517 κ.ε., ἀριθ. 11-12, πίν. 2η-θ) καὶ ὑπ' ἀριθ. 7 (ἀπὸ τὴ «Δυτ. Χαλκιδική», Amandry, Coll. Stathatos I, πίν. 27, 183) καὶ ὑπ' ἀριθ. 8-9 ἀπὸ τὴ Γευγελή.

Γ'. Ὑάλινα.

29-31. Δύο βαλσαμάρια (τὸ ἓνα, πίν. 31δ) καὶ κουμπὶ (ς) διάτρητο, ρωμαϊκῶν χρόνων (πίν. 31ε).

Δ'. Πήλινα Εἰδώλια.

32. Προτομή γυναικείας μορφῆς ντυμένης μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ποὺ τὸ κρατάει μὲ τὸ ἄριστερό, ἐνῶ στὸ δεξιὸ κρατοῦσε ἄνθος. Συγκολλημένο ἀπὸ κομμάτια καὶ συμπληρωμένο. Ἰχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος. Μέγ. διαστ.: 0,155×0,138 μ.

33. Ὅρθια μορφὴ ντυμένη μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο κρατεῖ πτηνὸ μὲ τὸ δεξιὸ στηριγμένο πάνω στὸ μηρό. Ἰχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος καὶ ἐρυθροποῦ χρώματος. Μέγ. σ. ὕψος 0,08 μ. (πίν. 31α).

34. Γυναικεία μορφὴ ντυμένη μὲ δωρικό χιτῶνα κρατεῖ τὸ ἱμάτιο μὲ τὰ χέρια. Στὸ κεφάλι κάλυμμα. Ἐπίχρισμα ἐξίτηλο. Ὑψος 0,11 μ. Πρβλ. S. Mollard-Besques, Myrina II, σ. 23, ἀριθ. 1.010 (πίν. 31β).

35. Ἀνδρική μορφὴ καθιστὴ πάνω σὲ βράχο. Χλαμύδα πορπώνεται στὸ δεξιὸ ὅμο ἀφίνοντας γυμνὸ τὸ σῶμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δεξιὸ χέρι. Ἰχνη ἐπιχρίσματος. Ὑψος 0,12 μ. (πίν. 31γ).

36. Περιστέρη (ς) μὲ διπλωμένα τὰ φτερά. Λευκὸ ἐπίχρισμα. Μέγ. ὕψος 0,08 μ., μέγ. μῆκος 0,10 μ.

Ὅλα τὰ εἰδώλια ἀνήκουν σὲ κλασσικοὺς χρόνους.

Ε'. Ἀγγεῖα πήλινα κ.λ.

37. Πρόχους χειροποίητη τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου, συγκολ-

λημένη από κομμάτια και συμπληρωμένη. Περισυνελέγη στην "Αρνισσα. Μέγ. σ. ύψος 0,127 μ. (πίν. 32α).

38. Πολύ μικρό χυτροειδές αγγείο μόνωτο, άκέραιο. Πηλός σταχτόμαυρος. Ύψος 0,04 μ., διάμ. χείλ. 0,032 μ. (πίν. 32β).

39. Πήλινο αλάβαστρο άκέραιο. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Κλασσικών χρόνων. Ύψος 0,185 μ.

40. Άλάβαστρο από οστούν κλασσικών χρόνων. Ύψος 0,133 μ.

41-44. Ληκύθια, ένα ερυθρόμορφο με άνθêmio κ.λ., ύψος 0,115 μ., άλλο άγανωτο, ύψ. 0,10 μ., τρίτο με δικτυωτή διακόσμηση, ύψ. 0,088 μ., και τέταρτο όμοιο πρὸς τὸ πρῶτο, ύψ. 0,076 μ. Κλασσικών χρόνων (πίν. 33α-δ).

45-46. Δακρυδόχος με επίχρυσμα «ϊῶδες» στὸ κάτω μέρος και ζῶνες ψηλότερα, ύψ. 0,095 μ., και ἄλλη μικρότερη με καστανές ζῶνες στὸν ὦμο και στὸ λαιμό, ύψ. 0,08 μ.

47-48. Δύο δακρυδόχοι τύπου βυζαντινοῦ κανίου, ρωμαϊκῶν χρόνων. Ύψη 0,153 μ. και 0,154 μ. (πίν. 32γ).

49. Τριφυλλόστομη οίνοχόη με αναπτυγμένη γάστρα, αγάνωτη. Άκέραια. Ρωμαϊκῶν χρόνων. Ύψος 0,17 μ. (πίν. 34α).

50-52. Λύχνος μονόμυξος κλασσικός, ἄλλος τρίμυξος ἑλληνιστικός και βάση ψηλὴ τρίτου λύχνου. Ύψη: 0,035 μ. οἱ πρῶτοι και 0,065 μ. ἡ βάση (πίν. 34β-δ).

53. Λαβὴ ἀμφορέως ἐνσφράγιστη. Άνω: ΦΙΛΙΣΚΟΣ, κάτω: ΘΑΣΙΩΝ, με ἀνάγλυφο λαγωνικό στὴ μέση. Τομή τῆς λαβῆς ὠσειδῆς. Κλασσικὴ ἐποχή. Πλάτος 0,045 μ. (πίν. 35α).

54-56. Τρία κύθια μελαμβαφῆ, κλασσικῶν χρόνων. Ύψη 0,04 μ. τὸ πρῶτο, 0,03 μ. τὰ ἄλλα δύο (πίν. 35β-γ).

57. Μικρὴ λεκανίδα χωρίς τις λαβές και μέρος τοῦ χείλους. Ἐπίχρυσμα κίτρινότερο. Ύψος 0,033 μ.

58. Σκυφίδιο κλασσικῶν χρόνων, ύψ. 0,025 μ.

59-60. Πυξίδα ἑλληνιστικοῦ τύπου με τὸ κάλυμμά της, ύψος 0,083 μ., και ἄλλο κάλυμμα πυξίδος ὁμοίου τύπου με ἀνάγλυψη κεφαλῆ Σατύρου και, στὴν κάθετη ἐπιφάνεια, ἀνάγλυφες μορφές γυναικεῖες και ἀνδρικές τοῦ διονυσιακοῦ κύκλου. Ύψος 0,08 μ. (πίν. 35δ-ε).

Συλλογὴ Ἀναστασίου Φωστηροπούλου. Ὁ Ἀν. Φωστηρόπουλος, ἱατρός, κάτοικος Θεσσαλονίκης, ἐπὶ τῆς Ἑγνατίας, ἀριθ. 17, ἐδήλωσε διάφορα ἀρχαῖα τὴν 12.12.1967 καταχωρισμένα στὴ δήλωση σὲ ὁμάδες ὡς ἐξῆς: α) Μετάλλινα (χωρίς τόπο προελεύσεως, ἀριθ. 1-14), ἄλλα ἀπὸ τάφο στὴ Χαλκιδικὴ (ἀριθ. 15-21) και ἄλλα ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη (ἀριθ. 22-28), ὅθεν προέρχονται κατὰ τὴ δήλωση και λίθινος πέλεκυς (ἀριθ. 29) και τρία ὕλινα ἀγγεῖα (ἀριθ. 30-32) και τρία πήλινα (ἀριθ. 33-35). Ἀγνώστου προε-

λεύσεως ἐδηλώθησαν καὶ τὰ υπόλοιπα πήλινα ἀγγεῖα (ἀριθ. 36-56), λύχνοι (ἀριθ. 57-63) καὶ εἰδώλια (ἀριθ. 64-100).

Ἀναλυτικώτερα τὰ δηλωθέντα εἶναι τὰ ἑξῆς:

1-3. Τρεῖς χάλκινες ὀκτώσχημες πόρπες ἀπὸ σύρμα τετραγώνου διατομῆς, μήκους: α) 0,147 μ., β) 0,139 μ., γ) 0,099 μ. Πρώιμης Ἑποχῆς τοῦ Σιδήρου (οἱ δύο, πίν. 36α).

4-12. Ἐννέα χάλκινα βραχιόλια διάφορα. Ἔχουν τὸ ἔλασμα κυλινδρικό (μὲ ἄκρα ὀρθογωνιασμένα) ἢ πρισματικῆς διατομῆς καὶ διακοσμημένο, ἢ συνεστραμμένο. Μεγ. διάμετρος ἀπὸ 0,092 μ.-0,035 μ.

13. Χάλκινοι κρίκοι δύο, μὲ σφαιρικές ἀποφύσεις, ἐνάλληλοι, ὅπὸ χάμουρα, Bouzek 16, ὁμάδα E, Rings with globular or more complicated protrusions, σ. 159 κ.έ., πίν. 50, ἀριθ. 41.

14. Χάλκινο δακτυλίδι μὲ στεφάνι τριγωνικῆς τομῆς καὶ σφενδόνη ρομβοειδῇ μὲ ἀποστρογγυλωμένες τὶς ἀμβλείες γωνίες καὶ διακόσμηση ἐγχαράκτη. Μῆκος σφενδόνης 0,018 μ.

15-20. Δύο λαβίδες (πίν. 38ε) καὶ ἄλλα ἐργαλεῖα διάφορα, ρωμαϊκῶν χρόνων. Βρέθηκαν σὲ τάφο, κατὰ τὴ δήλωση, μαζί μὲ τὸ ἐπόμενο νόμισμα.

21. Χάλκινο νόμισμα M. Αὐρηλίου (161-180 μ.Χ.), πρβλ. Seaby, Roman Coins and their Values, 102, 1.325.

21-24. Δύο χάλκινες καὶ μία λίθινη ἀμφικωνικές ψῆφοι, ἀκέραιες. Μῆκη: α) 0,0925 μ., β) 0,053 μ., γ) 0,028 μ. Οἱ πρῶτες τῆς Πρώιμης Ἑποχῆς τοῦ Σιδήρου, ἡ τρίτη τῆς Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

25. Χάλκινο ἐξάρτημα ἵπποσκευῆς ἀποτελούμενο ἀπὸ δύο διασταυρούμενους αὐλοὺς (πίν. 36β), μήκος 0,053 μ., J. Boardman, Excavations at Tokra 1963-65, σ. 158, ἀριθ. 64, εἰκ. 76, ἀριθ. 64. Πρβλ. καὶ ὅμοια ἐξαρτήματα τῆς συλλογῆς Ρουτσῶνης, ἀριθ. 27-28.

26. Κομβιόσχημο στολίδι, διαμ. 0,04 μ., χάλκινο.

27-28. Δύο ἰδιόμορφα χάλκινα ἀντικείμενα. Μεγ. διάστ. α) 0,045 μ., β) 0,065 μ.

29. Λίθινος πέλεκυς, ἄτρητος. Μέγ. μήκος 0,05 μ.

30-32. Τρία ὑάλινα βαλσαμάρια, ρωμαϊκῶν χρόνων. Ὑψη: α) 0,07 μ., β) 0,066 μ., γ) 0,04 μ.

33. Σκύφος μελαμβαφῆς μὲ ἐμπέστα ἀνθέμια καὶ ἄλλη rouletted διακόσμηση στὸ ἐσωτερικό. Κλασσικοὶ χρόνοι. Ὑψος 0,055 μ.

34-36. Τρία ληκύθια μὲ δικτυωτὴ διακόσμηση, κλασσικῶν χρόνων. Ὑψη: α) 0,125 μ., β) 0,07 μ., γ) 0,119 μ. (τὸ ὑπ' ἀριθ. 36, πίν. 37α).

37. Ληκύθιο ἐρυθρόμορφο μὲ παράσταση γυναικὸς καθιστῆς μὲ τὸ χέρι ἀπλωμένο μπροστά. Στὸ ἔδαφος κάλαθος (:), στὸν τοῖχο πίσω κρεμασμένη ταινία. Κλασσικοὶ χρόνοι. Ὑψος 0,10 μ. (πίν. 37β).

38. "Άλλο μελαμβραφές πλὴν ζώνης κάτω ἀπὸ τὸν ὄμο, ὅπου ζητοειδῆ κοσμήματα. Κλασσικοὶ χρόνοι. "Υψος: 0,085 μ.

39. Λήκυθος ἐρυθρόμορφη με παράσταση ὀρθίας γυναικας ντυμένης χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ποὺ ἀπλώνει τὸ χέρι μπροστά, πάνω ἀπὸ δυσδιάγνωστο ἀντικείμενο, ἴσως πλημοχόη. Κλασσικοὶ χρόνοι. "Υψος 0,156 μ. (πίν. 37γ).

40. "Άλλη με ἀπολεπισμένο τὸ γάνωμα καὶ ἴχνη μόνον τῆς ἄλλης διακοσμήσεως. "Υψος 0,21 μ. (πίν. 37δ).

41. Πρόχους ἀκέραια με διακόσμηση Δυτικῆς Κλιτύος. Ἑλληνιστικοὶ χρόνοι. "Υψος 0,085 μ. (πίν. 38α).

42. Πυξίδα ἑλληνιστικοῦ τύπου, με κάλυμμα στολισμένο με κοκκινωπές ζώνες καί, στὴν ἄνω κυρτὴ ἐπιφάνεια, ροδόχροα καὶ μαῦρα πέταλα ἐναλλάξ. "Υψος 0,087 μ. (πίν. 38β).

43. Πλημοχόη μελαμβραφής με διακόσμηση περὶ τὸ στόμιο. Κλασσικοὶ χρόνοι. "Υψος 0,144 μ.

44-56. Δεκατρία ρωμαϊκῶν χρόνων ἄβαφα ἀγγεῖα διάφορα. Εἶναι τρεῖς οἶνοχοδες ἀκέραιες (πίν. 38γ), ἓνα δῖωτο καὶ ἓνα μόνωτο χωρὶς τίς λαβές τους, ἄλλα δύο μόνωτα καὶ τρίτο δῖωτο ἀκέραια, δακρυδόχος, δύο βαθιεῖς φιάλες δῖωτες ἀκέραιες καὶ δύο φιάλες με ἐμπέστη διακόσμηση (πίν. 38δ). "Υψη: α) 0,18 μ., β) 0,155 μ., γ) 0,145 μ., δ) 0,10 μ., ε) μέγ. σ. 0,09 μ. στ) 0,087 μ., ζ) 0,075 μ., η) 0,07 μ., θ) 0,12 μ., ι) 0,09 μ., ια) 0,086 μ., ιβ) 0,055 μ., ιγ) 0,05 μ.

57-63. Ἑπτὰ λύχνοι διάφοροι: ἕνας κλασσικὸν, ἄλλος ἑλληνιστικῶν, οἱ λοιποὶ ρωμαϊκῶν χρόνων. Μήκη: α) 0,77 μ., β) 0,06 μ., γ) 0,11 μ., δ) 0,102 μ., ε) 0,105 μ., στ) 0,11 μ., ζ) 0,10 μ. (πίν. 39α-β).

64-65. Δύο διαφορετικὰ εἰδῶλια ὀρθίας ἀνδρικῆς μορφῆς, τὸ ἓνα πάνω σὲ στρογγυλὴ ψηλὴ βάση, τὸ ἄλλο πάνω σὲ τετράπλευρη χαμηλότερη. Χαρακτηριστικὴ ἀμφίεση Τελεσφόρου. Στὸ πρῶτο διαβάζεται πίσω με πιθανότητα τὸ ὄνομα: Φ ι λ ὀ ξ ε ν ο ς καὶ εἶναι ρωμαϊκῶν χρόνων. Τὸ δεύτερο ἑλληνιστικό, ὅπως καὶ τὰ ἐπόμενα. "Υψη: α) 0,20 μ., β) 0,12 μ. (πίν. 40α-β).

66-70. Ἄττις καθισμένος (40γ), τὰ ἄνω μέρη ἄλλων τριῶν (πίν. 40δ), καὶ πέμπτο ἀκέραιο εἰδῶλιο (πίν. 41α). Φέρουν ἴχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος καὶ χρωμάτων (ἰώδες, ἐρυθρό). Ἑλληνιστικῶν χρόνων. Μέγ. ὕψη: α) 0,165 μ., β) 0,11 μ., γ) 0,085 μ., δ) 0,085 μ. ε) 0,155 μ.

71-72. Δύο εἰδῶλια νέου με καυσία (τὸ ἓνα πίν. 41β). Ἑλληνιστικοὶ χρόνοι. "Υψη μέγ.: α) 0,11 μ., β) 0,18 μ.

73. Εἰδῶλιο ἐφίπλου. Λεῖπει τὸ μέσο τοῦ σώματος τοῦ ἀνδρός, ὥστε δὲν συγκολλᾶται τὸ ἄνω μέρος (πίν. 41δ). Μῆκος βάσεως 0,07 μ.

74. Πήλινη προτομὴ γυναικείας μορφῆς με χιτῶνα, ἱμάτιο καὶ διάδημα. Ἄνθος στὸ δεξιὸ πρὸ τοῦ στήθους, καρπὸς στὸ ἀριστερὸ. Κλασσικοὶ χρόνοι. Πηλὸς καστανὸς ὠχρὸς, λευκὸ ἐπίχρισμα. "Υψος 0,115 μ., πλ. 0,10 μ.

75. Γυναικεία μορφή καθισμένη σὲ θρόνο με ὀρθογώνιες ἀπολήξεις

τοῦ ἔρεισινώτου. Πηλὸς καὶ ἐπίχρισμα ὅπως τὸ προηγούμενο. Κλασσικοὶ χρόνοι. Ὑψὸς 0,105 μ. (πίν. 41ε).

76. Γυναίκα κυφοροῦσα καθιστὴ καὶ ντυμένη ποδήρη χειριδωτὸ χιτῶνα. Στὸ κεφάλι διάδημα. Κρατᾷ κάτι μὲ τὸ δεξι, πάνω στὸ γόνα. Πηλὸς κοκκινωπὸς, λευκὸ ἐπίχρισμα καὶ στὰ μαλλιά κασιτανόκοκκινω χρῶμα. Κλασσικοὶ χρόνοι. Ὑψὸς 0,075 μ. (πίν. 41γ).

77-79. Τρία εἰδῶλια παρόμοια, καθιστῆς γυναικείας μορφῆς, σὲ ψηλὸ θρόνο, μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Τὸ πρῶτο ἔχει γράμματα δυσδιάγνωστα πίσω, τοῦ τελευταίου μένει τὸ κεφάλι ἀκάλυπτο ἀπὸ τὸ ἱμάτιο. Ὑψη: α) 0,145μ., β) 0,14 μ., γ) 0,14 μ. (πίν. 42α-β).

80. Παρόμοιος τύπος εἰδωλίου. Ἡ κόμη δένεται πίσω σὲ πλατὺ κρωβύλο καὶ στολίζεται μὲ τριγωνικὸ διάδημα (πίν. 43α).

81-87. Ἑπτὰ εἰδῶλια Ἀφροδίτης διαφόρων τύπων ρωμαϊκῶν χρόνων ἥτοι: α) Genitrix πάνω σὲ ψηλὴ τετράπλευρη βάση μὲ ἀνάγλυφη παράσταση θαλασσίας θεότητος πάνω σὲ ἵπποκαμπο καὶ πίσω ἐπιγραφή (Λούκιος;), ὕψ. 0,20μ. (πίν. 43β). β) Ἄλλη γυμνὴ, κρατᾷ τὸ ἱμάτιο μὲ τὸ δεξι πίσω ἀπὸ τὸν ὄμο, μὲ τὸ ἄριστερό πάνω σὲ στήριγμα, συνοδεύεται ἀπὸ δελφίνι, ὕψ. 0,185μ. (πίν. 44α). γ) Ἄλλη γυμνὴ ἐπίσης περιβάλλεται, πίσω, ἀπὸ τὸ ἱμάτιο, τὸ ὁποῖο κρατᾷ μὲ τὸ ἄριστερό πάνω ἀπὸ τὸν ὄμο, ἐνῶ μὲ τὸ δεξι τὸ πτυχώνει μπροστὰ καλύπτοντας τὴν αἰδῶ. Ὑψὸς 0,185 μ. (πίν. 43γ). δ) Pudica, μαῦρο ἀπὸ καπνιά, ὕψ. 0,203 μ. (πίν. 44β). ε) Ἄλλη ντυμένη μὲ ἀχειρίδωτο χιτῶνα, ἐνῶ τὸ ἱμάτιο καλύπτει τὰ νῶτα. Τὸ δεξι χέρι στὸ σανδάλι τοῦ ἀνασηκωμένου δεξιοῦ ποδιοῦ, τὸ ἄριστερό συγκρατεῖ τὸ ἱμάτιο καὶ στηρίζει Ἐρωτα πάνω στὸ στήθος. Στὴν ψηλὴ βάση ἀνάγλυφη παράσταση δύο γυναικῶν ἀντικρυστῶν ἀπὸ τὴ μέση καὶ πάνω. Ἐπίχρισμα ρόδινο. Ὑψὸς 0,21 (πίν. 44γ). στ) Ἄλλη γυμνὴ Ἀφροδίτη ὀρθία πάνω σὲ ψηλὴ τετράπλευρη βάση, μὲ τὸ δεξιὸ της σκέλος στάσιμο, τὸ ἄριστερό ἄνετο, στηριγμένη μὲ τὸ ἄριστερό της χέρι σὲ ἑρμαϊκὴ στήλη. Ὑψὸς 0,13 μ. (πίν. 45α). ζ) Ἄλλη ὀρθία πάνω σὲ ψηλὴ βάση, γυμνὴ, κρατᾷ πίσω ἀπὸ τὴν πλάτη τὸ ἱμάτιο μὲ τὰ δύο της χεῖρα, στηρίζει τὸν ἄριστερό ἀγκῶνα πάνω σὲ ἀγαλμάτιο ὀρθίου Πανὸς καὶ συνοδεύεται ἀπὸ δελφίνι, ποῦ μὲ τὸ ἄκρο τῆς οὐρᾶς του καλύπτει τὴν αἰδῶ. Ὑψὸς 0,13 μ. (πίν. 45β).

88-89. Συμπλέγματα Ἀφροδίτης καί: α) Πανὸς, μέγ. ὕψ. 0,134 (πίν. 42γ) καὶ β) Ἐρωτος μὲ λύρα, πάνω σὲ βάση μὲ παράσταση θυσίας τράγου ἀπὸ δύο γυναῖκες, ὕψ. 0 193 μ. (πίν. 42δ).

90. Εἰδῶλιο παιδικῆς μορφῆς (Ἐρωτος;) πάνω σὲ παγώνι, μὲ ψηλὴ βάση ὀρθογώνια, στολισμένη μὲ ρόδακα, ὕψ. 0,151 μ. (πίν. 45γ).

91. Σύμπλεγμα Ἐρωτος καὶ πετεινοῦ, ὕψ. 0,127 μ. (πίν. 46γ).

92-95. Τέσσερα εἰδῶλια Ἐρωτος καὶ Ψυχῆς, ποῦ ξεχωρίζουν ἀνὰ δύο καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάγλυφη παράσταση τῆς βάσεως, ὅπου: α) Παιδικὴ μορφή πάνω

σὲ ἰππόκαμπο καὶ πίσω γράμματα (ΕΡΑ), ὕψ. 0,127 μ. (πίν. 46α), β) ὅμοιο καημένο (πίν. 46β), γ) ἄλλο μὲ ἀνάγλυφη μορφή στὴ βάση δυσδιάγνωστη, καὶ δ) ὅμοιο. Ὅλα ὕψος περὶ τὰ 12 ἐκ. (πίν. 45δ).

96. Ἐρως καὶ Ψυχὴ καθιστοὶ ἐναγκαλίζονται. Καημένο πρόσφατα. Ὑψος 0,088 μ. (πίν. 44δ).

97. Κουδουνίστρα πῆλινη μωροῦ σὲ μορφή βρέφους σὲ λίκνο καὶ μὲ βῶλο στὸ ἐσωτερικὸ κενὸ γιὰ νὰ ἤχη. Μέγ. ὕψ. 0,06 μ., μήκ. 0,155 μ.

98-99. Δύο πῆλινα βοῖδια. Μέγ. μήκος: α) 0,15 μ., β) 0,115 μ. (πίν. 43δ).

100. Περιστερὶ πῆλινο πάνω σὲ κυκλικὸ πόδι μὲ πλατύτερη κυκλικὴ βάση. Ἰχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος, κυανοῦ καὶ ἰώδους χρώματος. Μέγ. ὕψος: 0,07 μ. Ὅριζόντιες διαστάσεις: $0,099 \times 0,095$ μ. (πίν. 44ε).

Ὁ ἱατρὸς Ἄναστ. Φωστηρόπουλος πρόσθεσε καὶ νέο ἀπόκτημα στὴ Συλλογὴ του, ἀξιόλογο, τὸ ὁποῖο δῆλωσε τὴν 14ην Ἰαν. 1969. Εἶναι ἀττική ἐρυθρόμορφη πελίκη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. μὲ παράσταση Ἐρωτος πάνω σὲ γρύπα καὶ Μαινάδος στὴν κύρια ὄψη, καί, στὴν ἄλλη, δυὸ ἱματιοφόρους νέους, μὲ τύμπανο ὁ ἓνας, μὲ ἀρύβαλλο ὁ ἄλλος, καὶ στήλη στὸ μέσον. Ὑψος 0,228 μ., διάμ. χεῖλους 0,135 μ., βάσεως 0,09 μ. Ὁ πωλητὴς δῆλωσε τόπο εὐρέσεως τὴν περιοχὴ Ἀμιπόλεως.

Συλλογὴ Γεωργίου Καραζήση. Ἀπὸ τὸν Γεώργιο Καραζήση, κάτοικο Θεσσαλονίκης, ὁδὸς Φραγκλίνου Ρουσσελτ, ἀριθ. 28, δηλώθηκαν στὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης τὴν 13.12.1967 τὰ ἐξῆς ὄρχαια:

1. Ἀμφορεὺς ἄβαφος ἀποτελέσθηκε ἀπὸ τρία συγκολληθέντα τεμάχια (πίν. 47α). Πηλὸς ἐρυθρόφαιος. Ὑψος 0,33 μ., διάμ. βάσεως 0,128 μ., χεῖλους 0,15 μ.

2. Ἀμφορεὺς ὀξυπύθμενος ἄβαφος ἀποτελέσθηκε ἐπίσης ἀπὸ τρία συγκολληθέντα τεμάχια (πίν. 47β). Στὸν ὅμο γράμματα μὲ κόκκινο χρῶμα: ΒΤ καὶ στὴν ἄλλη ὄψη χάραγμα: $\mu\pi$. Πηλὸς ἐρυθρόφαιος. Ὑψος 0,39 μ., διάμ. βάσεως 0,038 μ., χεῖλους 0,063 μ.

3. Μικρὸ σκυφίδιο ἄωτο μὲ ἐξέχοντα χεῖλη, ἄβαφο στὴ γάστρα, μὲ καστανόμαυρο ἐπιχρίσμα στὸ περιχειλῶμα, ἐξίτηλο. Πηλὸς ὠχροφαιος. Ὑψος 0,046 μ., διάμ. βάσεως 0,05 μ., χεῖλους 0,056 μ.

4. Κέρνος ἀποτελούμενος ἀπὸ στεφάνι καὶ τρία ὑδριόμορφα μικρὰ ἀγγεῖα. Ἦλθε στὸ Μουσεῖο ἀκαθάριστος καὶ κακοσυνπληρωμένος, ἀλλὰ μετὰ τὸν καθαρισμὸ φάνηκαν ἀνθεμωτὰ καὶ ἄλλα κοσμήματα σὲ τεχνοτροπία μακεδονικοῦ ἐργαστηρίου (πρβλ. πίν. 48α καὶ β).

5. Μικρὴ ὑδρία, ἀπότμημα κέρνου καθὼς ἡ προηγούμενη μὲ ὅμοια διακόσμηση (πίν. 47ε, δεξιά). Ὑψος 0,08 μ., διάμ. κοιλίας 0,059 μ., χεῖλους 0,026 μ.

6. Κυάθιο μελαμβαφὲς σὲ μέρος μόνον τῆς ἐπιφανείας του. Πηλὸς ὠχρόκαστανος. Ὑψος 0,03 μ., διάμ. βάσεως 0,029 μ., χεῖλους: 0,065 μ.

7. Κυάθιο δῖωτο μελαμβαφὲς (πίν. 48δ), χωρὶς τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς

μιᾶς λαβῆς του. Στὸ ἐσωτερικὸ τέσσερα ἀνθήματα ἐμπέστα καὶ ζώνη «touléted». Ὑψος 0,052 μ., διάμ. βάσεως 0,077 μ., χεῖλους 0,107 μ.

8. Κάνθαρος μελαμβαφῆς (πίν. 47γ). Ὑψος 0,075 μ., μέγ. πλάτος 0,138 μ.

9. Λύχνος μελαμβαφῆς (πίν. 47δ,ε) ἤλθε μὲ ταινιοειδῆ λαβή, ποὺ δὲν τοῦ ἀνήκει. Ὑψος 0,03 μ. Πρβλ. The Athenian Agora, IV, πίν. 36, ἀριθ. 211, τύπος 23Α. Τελευταῖο τέταρτο 5ου αἰ. π.Χ.

10. Πολὺ μικρὸς ὀξυπύθμενος ἀμφορεὺς χωρὶς τίς λαβὲς του. Ἴχνη μελανοῦ γανώματος καὶ ἐμπέστη διακόσμηση μὲ ἀνθέματα καὶ ταινίες. Ὑψος 0,084 μ.

11. Σκυφίδιο κορινθιακοῦ τύπου (πίν. 48ε) Πηλὸς ὠχρέυθος. Ὑψος 0,029 μ.

12. Κεφάλι εἰδωλίου καθιστῆς ἴσως γυναίκας μὲ καλύπτρα. Ροδιακὸς τύπος, Higgins, Cat. Br. Mus., ἀριθ. 65. Τέλος 6ου αἰ. π.Χ., ἴσως καὶ ἀρχαιότερο. Πηλὸς ὠχρὸς μὲ λίγη mica. Ὑψος σωζ.: 0,065 μ.

Πρβλ. καὶ κατωτέρω, Μένδη, γιὰ τὴ συλλογὴ τοῦ Κ. Καραζήση.

Συλλογὴ Κύρου Πιστοφίδη. Ὁ Κύρος Πιστοφίδης, ἰατρός, κάτοικος Θεσσαλονίκης, ὁδὸς Ὀλύμπου, ἀριθ. 65, δήλωσε στὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων τῆς Θεσσαλονίκης τὴν 13.12.1967, ὅτι πρὸ δεκαετίας περίπου ἔγινε κάτοχος ἀρχαίων. Πελάτις του, τῆς ὁποίας ὁ θεῖος Θεόδωρος Ἀντωνιάδης, ἐργολάβος, τὰ εἶχεν ἀνεύρει σὲ οἰκοδομῇ τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ τὰ ἐδώρησεν. Τὰ οὕτω δηλωθέντα ἀρχαῖα εἶναι:

1. Μικρὸ κεφάλι Σατύρου (πίν. 36γ). Σώζει καὶ μέρος τοῦ λαιμοῦ. Στρέφεται λίγο πρὸς τὰ δεξιὰ (τοῦ θεατοῦ) καὶ γέρνει ἐλαφρὰ πρὸς κάτω. Χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὰ ζωόμορφα αὐτιά καὶ τὴ διαρρύθμιση τῆς κόμης, ποὺ στεφανώνει πρόσωπο καὶ τράχηλο. Φθορὲς τῆς ἐπιφανείας. Προέρχεται ἀπὸ ὀλόγλυφο ἀγαλμάτιο ρωμαϊκῶν χρόνων. Μάρμαρο λευκὸ. Μέγιστη διάστασις: 0,125 μ.

2. Πρόσωπο γυναικὸς ἀπὸ ἀνάγλυφο, ἴσως σαρκοφάγο. Τὸ κεφάλι ἔστρεφε πρὸς δεξιὰ. Πλούσια κόμη μὲ βοστρύχους στὸ μέτωπο. Ἴχνη τοῦ τρυπάνου στὸ στόμα, τοὺς ρώθωνες, στοὺς κανθοὺς τῶν ματιῶν καὶ στοὺς βοστρύχους. Καλὴ ἐργασία ρωμαϊκῶν χρόνων. Μάρμαρο λευκὸ. Μέγιστη διάστασις: 0,15 μ.

3. Λύχνος ἀκέραιος μονόμυξος ἀπὸ καστανέρυθρο πηλὸ μὲ ὁμοιόχρωμο ἐπίχρισμα. Δίσκος μικρὸς καὶ στὸ κέντρο του ὀπῇ. Δακτυλιοειδὲς πλαίσιο καὶ δύο σειρὲς στιγμῶν ἀναγλύφων. Τὸν μυκτῆρα συνδέει μὲ τὴν ὀπῇ πληρώσεως ἀνάγλυφος αὐλαξ. Ἴχνη καπνιάς. Ὅτιον λίγο ὑψωμένον. Ἀπλὸ πλάτυσμα στὴ βάση. Ὑψος 0,03 μ. Μεγ. διάμ. 0,08 μ.

4. Ἄλλος λύχνος ἄωτος, μονόμυξος ἀπὸ κίτρινο πηλὸ μὲ ἐπίχρισμα ὁμοιόχρωμο. Δίσκος κοίλος μὲ ἀνάγλυφη παράσταση δύο καθιστῶν ὁρακῶν μονομάχων. Ὁ ἓνας πέφτει στὸ ἀριστερὸ γόνυ. Εἶναι ντυμένοι μὲ κοντὸ ζωμένο χιτῶνα, φέρουν τὸ πλατὺ κράνος, manica, sica καὶ parmula. Αὐλακωτοί

κύκλοι γύρω. Ἀπὸ τὰ πλάγια τοῦ μυκτῆρος δύο λοβοὶ μὲ ἑλικες πρὸς τὸ σῶμα τοῦ λύχνου. Ἐπιγραφή τῆς ὁποίας σώζονται: IV[E]. Ὑψος 0,033 μ., μεγ. διάμ. 0,11 μ.

Συλλογὴ Ἑμμ. Κανδυλάκη. Ὁ Ἑμμανουὴλ Στυλ. Κανδυλάκης, δημοσιογράφος, κάτοικος Θεσσαλονίκης, ὁδὸς Κρήτης, ἀριθ. 59, δήλωσε ὅτι ἔχει στὴν κατοχὴ του ἀπὸ 50ετίας (ἀπὸ τὸν πατέρα του) τὰ κάτωθι ἀρχαῖα:

1. Μελαμβαφές κύπελλο μὲ γάστρα κυλινδρική, βάση ψηλὴ καὶ κάθετη ταινιωτὴ λαβή. Γάνωμα κασιανόμαυρο. Ὑψος 0,105 μ. Ἑλληνιστικῶν χρόνων. Κατὰ τὴ δήλωσι: ἀπὸ τὴ Μεσαρὰ τῆς Κρήτης, ὅπως καὶ τὸ ἐπόμενο.

2. Λύχνο μὲ στήριγμα, τοῦ ὁποίου διατηρεῖται μέρος μόνον. Μῆκος 0,073 μ., πλ. 0,057 μ.

3. Ἀκέφαλο εἰδῶλιο ὀρθίας γυναικὸς μὲ συμφυῇ ὀρθογώνια βάση. Δεξιὸ σκέλος ἄνετο, ἀριστερὸ στάσιμο. Φορεῖ πέπλο καὶ ἱμάτιο. Πηλὸς ἀνοιχτὸς κόκκινος. Ὑψος 0,108 μ.

4. Εἰδῶλιο παιδιοῦ μὲ χοῖρο. Ὑψος 0,138 μ.

5. Κεφάλι παιδιοῦ (Ἑρωτος). Ὑψος 0,034 μ. Τὰ δύο τελευταῖα εἰδῶλια εἶναι ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀνοιχτοκόκκινο πηλὸ μὲ τὸ ὑπ' ἀριθ. 3.

6. Τριάντα χάλκινα νομίσματα ρωμαϊκὰ καὶ βυζαντινά.

Συλλογὴ Μόνικας Ζωτιάδου. Ἡ συλλογὴ τῆς κ. Μόνικας Ζωτιάδου συγκροτήθηκε στὴν Κύπρο, ὅθεν προέρχονται ὅλα πιθανῶς τὰ ἀποκτήματά της. Εἶναι τὰ περισσότερα πῆλινα ἀγγεῖα διάφορα (ἀριθ. 1-14 καὶ 16-34), ὅπ. τοὺς προϊστορικοὺς ἕως καὶ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους (ἀριθ. 37-39), ἓνα σφονδύλι πῆλινο μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση (ἀριθ. 15), ἓνας λίθος διάτρητος (ἀριθ. 35), ἓνας ἄβαφος πῆλινος λύχνος τριφυλλόσχημος (ἀριθ. 36), μιὰ χάλκινη φιάλη μεσόμφαλος (ἀριθ. 40) καὶ τμῆμα χάλκινης λόγχης σὲ δύο κομμάτια (ἀριθ. 41), καὶ τέλος, τὸ ἄνω ἡμισυ ἀγαλματίου ἀνδρὸς ἀπὸ πωρό-λιθο. Φέρει χιτῶνα, ἱμάτιο καὶ κωνικὸ πῖλο. Στους ὤμους ἀνά τρεῖς πλόκαμοι τῆς κόμης. Τὸ κεφάλι ἴσως δὲν ἀνήκει στὸν κορμό. Σωζ. ὕψος 0,176 μ.

Δὲν γίνεται εὐρύτερος λόγος ἐδῶ γιὰ τὰ ἀρχαῖα τῆς συλλογῆς αὐτῆς, γιατί δὲν ἐνδιαφέρουν εἰδικὰ τὴ Μακεδονία: δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴ Μακεδονία καὶ δὲν ἀνήκουν σὲ Μουσεῖο ἢ μόνιμη συλλογὴ τῆς Μακεδονίας.

Συλλογὴ Χρήστου Κιαρτζῆ. Ὁ Χρήστος Κ. Κιαρτζῆς, κάτοικος Θεσσαλονίκης, ὁδὸς Κορίνθου, ἀριθ. 20, Ἀμπελόκηποι, δήλωσε τὴν 20.3.1968 τὰ ἐξῆς ἀρχαῖα:

1. Ἐρυθρόμορφο σκύφο συγκολλημένο ἀπὸ ἑνδεκα κομμάτια. Τοῦ λείπει μία ἀπὸ τὶς δύο λαβὲς καὶ μέρος τοῦ χεῖλους. Στὴν κύρια ὄψη: γυναικὰ καθιστή, ντυμένη μὲ πέπλο, πρὸς δεξιὰ. Στὸ κεφάλι σφενδόνη καὶ στεφάνη, στὰ γόνατα κάνιστρο μὲ ταινίες. Ἀπλώνει τὸ δεξιὸ πρὸς ὑδροχαρὲς πτηνὸ, τοῦ ὁποίου δὲν σώζεται τὸ κεφάλι. Στὴν ἄλλη ὄψη: γυναικὰ ντυμένη μὲ ἀττικό πέπλο πρὸς ἀριστερά. Κρατᾷ κάνιστρο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐξέχουν ταινίες

καὶ ἄλλα. Τὸ δεξι χέρι τεντωμένο μετὰ τὸ δείκτη πρὸς τὰ μπρός. Σὲ δεύτερο ἐπίπεδο σκύλος τρέχει πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση. Κάτω ἀπὸ τὴν λαβὴν ἀνθήματα καὶ κλάδοι. Ὑψος 0,081 μ., διάμ. βάσεως 0,056 μ.

2. Μελανόμορφο ληκύθιο μετὰ ἀνθήματα κ.λ. Ὑψος 0,148 μ.

3. Ἐρυθρόμορφο ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο μετὰ κεφάλι γυναικὸς πρὸς ἀριστερὰ κ.λ. Ὑψος 0,067 μ.

4. Ὅμοιο μετὰ παράσταση πάπιας πρὸς δεξιὰ. Ὑψος 0,072 μ.

5. Κυάθιο μελαμβραφὲς κατὰ μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ στὴ λαβή. Ὑψος 0,052 μ.

6. Οἶνοχόη ἄβαφι μετὰ ἀτρακτοειδῆ κοιλιά καὶ πλατὺ χεῖλος. Ἡ λαβὴ ἀπὸ τὴν κοιλιά στὸ λαιμὸ κάμπτεται σὲ περίπου ὀρθή γωνία. Ζῶνες μετὰ βαθὺ κόκκινο χρῶμα. Ὑψος 0,163 μ.

7. Λύχνο ἄβαφο τύπου: The Athenian Agora VII, ἀριθ. 1.905. Ἐμπέστη διακόσμηση καὶ στὴ βάση, μέσα σὲ τρεῖς ὁμόκεντρος κύκλους, τὸ γράμμα Δ Ρωμαϊκῶν χρόνων. Μῆκος 0,09 μ. Ὑψος 0,032 μ.

8-9. Δύο χάλκινα ψέλια μετὰ ἔλασμα κυκλικῆς τομῆς. Διάμ.: α) 0,07 μ., β) 0,074 μ.

10. Δώδεκα νομίσματα, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ ἀσημένιο ἀττικὸ τετράδραχμο, τῆς ἐποχῆς Ἀντιόχου 4ου, περὶ τὸ 176 π.Χ., Seltman, Greek Coins, πίν. LXIII, 7, σ. 262. Τὰ ἄλλα εἶναι χάλκινα διάφορα, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ 4 σκυφωτὰ βυζαντινά.

Νομισματικὴ Συλλογὴ Παναγιώτη Κόκκα. Ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Γ. Κόκκα, δικηγόρο, ὁδὸς Μ. Ἀλεξάνδρου 31, Θεσσαλονίκη, δηλώθηκαν ἑλληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ νομίσματα, σχεδὸν ὅλα. Εἶναι κατὰ τὴ δῆλωση:

1. Θεσσαλονίκης 27.

2. Μακεδόνων 9.

3. Ἀμφιπόλεως 6.

4-5. Ἀφύτιος καὶ Πέλλης ἀνὰ 1.

6. Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας 5.

7. Αὐτοκρατορικὰ: ἀνὰ 1, Ἰουλίου Καίσαρος, Μάρκου Ἀντωνίου, Κλαυδίου, Τίτου, Λουκίλλης, Κομμόδου, Μακρίνου καὶ Ἡλιογαβάλου. Ἀνὰ 2, Νέρβα, Σεπτιμίου Σεβήρου, Μαξιμίνου καὶ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου. Τὰ ἄλλα εἶναι: Αὐγούστου 4, Βεσπασιανοῦ 7, Δομιτιανοῦ 5, Τραϊανοῦ 8, Ἀδριανοῦ 7, Ἀντωνίνου 7, Μάρκου Αὐρηλίου 4, Καρακάλλα 5, Γορδιανοῦ Γ' 3, Φιλίππου Ἀραβὸς 4, Αὐρηλιανοῦ 4, Πρόβου 5, Διοκλητιανοῦ 4, Μαξιμιανῶ 3 καὶ Λικινίου Α' 3.

Δὲν εἶχαν ἀκόμη προσδιορισθῇ ἀκριβέστερα ἄλλα 50 περίπου νομίσματα (δηνάρια, ἀντωνινιανοί, χαλκᾶ ρωμαϊκὰ καὶ ἑλληνικὰ αὐτοκρατορικὰ).

Νομισματικὴ Συλλογὴ Τιμολέοντος Τριανταφυλ.

λ ι δ η. Ἡ νομισματικὴ συλλογὴ τοῦ Τιμολέοντος Τιμ. Τριανταφυλλίδη, μηχανικοῦ, ὁδὸς Ἀγίας Σοφίας 7, διαμ. 4, Θεσσαλονίκη, πλούσια καὶ ἀξιοσπούδαστη καθ' ἑαυτὴν ὅπως εἶναι, μόνο συνοπτικὰ εἶναι δυνατόν νὰ δοθῇ ἐδῶ, μὲ νούμερα. Τὰ νομίσματα εἶναι μὲ τάξιν τοποθετημένα σὲ εἰδικὰ βιβλία (ἀλμπούμ) καὶ καταγραμμένα. Δηλώθηκαν:

1. Ἀρχαῖα ἑλληνικά καὶ ἑλληνιστικά: 5 χρυσᾶ, 91 ἀργυρᾶ καὶ 571 χάλκινα. Μερικὰ χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ εἶναι ἀμφιβόλου γνησιότητος.

2. Ρωμαϊκά, καταχωρισμένα στὰ ὑπ' ἀριθ. VII-VIII βιβλία: 150 ἀσημένια, 205 χάλκινα.

3. Βυζαντινά, καταχωρισμένα στὰ ὑπ' ἀριθ. VII, IX καὶ X βιβλία: 223 χάλκινα.

4. Θεσσαλονίκης καὶ Ἀμφιπόλεως, καταχωρισμένα στὸ ὑπ' ἀριθ. III βιβλίο: 1 ἀσημένιο, 83 χάλκινα.

5. Ἑνετικά, στὸ ὑπ' ἀριθ. VIII βιβλίο: 1 χρυσό, 23 ἀσημένια καὶ 18 χάλκινα.

6. Ξένων κρατῶν νεώτερα: 2.000 περίπου τεμάχια, χρυσᾶ, ἀργυρᾶ, ἀπὸ πορσελάνη καὶ χάλκινα.

52. Ἀ ρ χ α ι ο π ω λ ε ῖ α. Στὴ Θεσσαλονίκη μένει μοναδικὸ ἀρχαιοπωλεῖο τοῦ Γεωργίου Κετίκογλου, ὁ ὁποῖος ἔχει τὴν νόμιμη ἄδεια ἀρχαιοπώλου γιὰ τὸ κατάστημά του τῆς ὁδοῦ Πτολεμαίων, ἀριθ. 3. Ἀπὸ τὰ δηλωμένα ἀρχαῖα τοῦ ἀρχαιοπωλείου του εἶναι καὶ οἱ ὀκτώσχημες πόρπες (ἀριθ. καταλόγου 120-124) καὶ τὰ ψέλια (ἀριθ. καταλ. 125-132), ποὺ εἰκονίζονται ἐδῶ (πίν. 49α-β). Τὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης ἀγόρασε τὸ μελαμβαφὲς λυκῆθιο (πίν. 49γ), ποὺ παραβάλλεται δῶ κατὰ τὸ σχῆμα μὲ τὸ ἀσημένιο ἀπὸ τὸ Δερβένι ὑπ' ἀριθ. Β 31 (πίν. 49δ). Ἀγγεῖα, ποὺ ἀνῆκαν στοὺς ἄλλοτε ἀρχαιοπώλες τῆς Θεσσαλονίκης Ἰατρίδης καὶ Ρίτσο, δημοσίευσε ἡ Φωτεινὴ Ζαφειροπούλου, ἰδὲ ἀνωτ., ἀριθ. 41. Εἶναι τὰ ὑπ' ἀριθ. 5, τοῦ Ἰατρίδης, ἀπὸ τὸ Καμπουρνάκι, καὶ τὰ ὑπ' ἀριθ. 15-19 καὶ 21-27, τοῦ Ρίτσου, ἀπὸ τὴ Χαλκιδική.

ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

53. Ἀ γ ο ρ ᾶ. Ἐκθέσεις γιὰ τὶς ἐργασίες τῶν προηγούμενων ἐτῶν, μὲ σχέδια καὶ εἰκόνες, ἔχουν δημοσιευθῇ στὰ Χρονικά τῶν ἑλληνικῶν καὶ ξένων ἀρχαιολογικῶν περιοδικῶν, κυρίως στὶς περιοδικὰ ἐκδόσεις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, δηλ. στὸ Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο¹ καὶ στὰ Ἀρχαιο-

1. ΑΔ, τ. 22, 1967 (1969), Χρονικά, σ. 379 κ.έ., 23 (1968), Χρονικά, σ. 328 κ.έ., τ. 24 (1969), Χρονικά, σ. 294 κ.έ.

λογικά 'Ανάλεκτα ἐξ 'Αθηνῶν¹, ἀπ' ὅπου ἀντλοῦν οἱ συντάκται τῶν Χρονικῶν τῶν ξένων περιοδικῶν². Παράλληλα πρὸς τὶς ἀνασκαφικὰς ἐργασίας ἔγιναν ἐργασίες στερεώσεως τῶν ψηφιδωτῶν διαπέδων τῆς δυτικῆς στοᾶς, στὴν πλευρὰ τοῦ 'Ωδείου. Τὰ ψηφιδωτὰ ἀποσπᾶσθησαν ἀπὸ τὰ συνεργεῖα τῆς 'Αναστηλώσεως, στερεώθηκαν καὶ καθαρίσθησαν. Ξανατοποθετήθηκαν σὲ νέο ὑπόστρωμα (πίν. 50α-β). Τώρα οἱ χώροι αὐτοὶ εἶναι βατοί. Αὐτὸ πρέπει νὰ γίνη σ' ὁλόκληρῃ τὴν ἑκτασὴ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς 'Αγορᾶς (καὶ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Γαλερίου κ.λ.) γιὰ νὰ ἐνσωματωθοῦν τὰ μνημεῖα στὴ ζωὴ τῆς πόλεως.

Γιὰ τὸ πρῶτο ἐξάμηνο τοῦ 1969 δὲν μπόρεσα νὰ δώσω στοιχεῖα ἀπὸ τὴν Πάτρα³, ἰδὲ ὅμως ἐκθέσεις τοῦ συναδέλφου 'Ανδρέα Βαβρίτσα γιὰ τὶς ἐργασίες τοῦ β' ἐξαμήνου τοῦ 1969 καὶ τοῦ ἔτους 1970.

'Απ' αὐτὲς γίνεται φανερὴ ἡ καταβληθεῖσα προσπάθεια τῆς τότε Διευθύνσεως 'Αρχαιοτήτων νὰ κλείσῃ, μὲ τὴ βοήθεια καὶ τῶν τότε τοπικῶν ἀρχῶν (τοῦ Δήμου, τοῦ 'Υπουργείου Βορείου 'Ελλάδος καὶ τοῦ νέου 'Εφόρου 'Αρχαιοτήτων), τὴν ἀνασκαφὴ τῆς 'Αγορᾶς⁴. 'Η συνέχεια τῶν ἐργασιῶν, γιὰ τὴ συντήρησιν καὶ τὴν στερέωσιν τῶν ἀποκαλυφθέντων μᾶλλον παρὰ γιὰ τὴ συνέχισιν τῆς ἀνασκαφῆς, ἔγινε ὅσο ὑπῆρχαν οἱ διαθέσιμες πιστώσεις μὲ ὅλο καὶ βραδύτερο ρυθμὸ, ὥσπου σταμάτησε, χωρὶς σπουδαῖα νεώτερα εὐρήματα. Θὰ πρέπει κάποτε νὰ συνεχισθῇ καὶ πρὸς βαθύτερα (ἐλληνιστικά) στρώματα καὶ πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις, μάλιστα πρὸς Νότον, στὴν κάτω πλατεῖα τῆς 'Αγορᾶς, ἡ ὁποία καθ' ὅλες τὶς ἐνδείξεις διατηρεῖ σπουδαῖα τερα λείψανα σὲ βαθύτερῃ ἐπίχωση. Καὶ βέβαια πρέπει νὰ συνεχισθῇ ἡ στερέωσιν, ἡ ἀναστήλωσιν τῶν μνημείων καὶ ἡ ἐνσωμάτωσιν τῆς ἀρχαίας 'Αγορᾶς στὴ σύγχρονῃ ζωὴ τῆς πόλεως.

Γιὰ νὰ μπῇ στὴ σύγχρονῃ ζωὴ τῆς πόλεως ὁ χώρος τῆς ἀρχαίας 'Αγορᾶς εἶχε συνεργασθῇ κατὰ τὸ 1968 μὲ τὴν 'Εφορεῖα 'Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης ὁ νῦν Διευθυντὴς 'Αρχιτεκτονικοῦ καὶ Πολεοδομικοῦ τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης κ. 'Απόστολος Παπαγιαννόπουλος, μὲ ἀκέραια τὴν αἴσθησιν τῆς σημασίας τοῦ μνημειακοῦ παρελθόντος τῆς πόλεως γιὰ τὴ σύγχρονῃ ζωὴ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ γιὰ τὴ μελλοντικὴ της σωστὴ εὐημερία. 'Ο κ.

1. 'Εκθεσὴ μὲ τὸ ἱστορικὸ πρὸ τοῦ 1966 καὶ μὲ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐργασίας 2-3 ἐτῶν ἔκτοτε, δημοσιεύθηκε κυρίως γιὰ νὰ δώσῃ τὴν ἀγγελίαν τῆς ὁριστικῆς μεταθέσεως τοῦ Δικαστικοῦ Μεγάρου σὲ ἄλλῃ θέσιν, ΑΑΑ, τ. 1 (1968), σ. 156 κ.έ., (παρέλειψαν τὴ δημοσίευσιν τοῦ σχεδίου τομῆς, ποὺ ἀναφέρεται στὴ σ. 159). 'Ιδὲ καὶ 'Αρχαία Μακεδονία, 1968 (1970), σ. 224 κ.έ. καὶ σχέδιο, εἰκ. 9.

2. Chron. 1968-69, σ. 1062, μὲ τέσσερες εἰκόνες: τῆς πλευρᾶς τοῦ 'Ωδείου, τῆς ΝΑ γωνίας, τῆς cryptoporticus καὶ τοῦ 'Ατλαντος (εἰκ. 380-383). Arch. Rep. 1968-69, σ. 23, ΑΙΑ, τ. 71 (1967), σ. 302.

3. ΑΔ, τ. 25 (1970), Χρονικά, σ. 347.

4. ΑΔ, ἔ.δ., σ. 361 κ.έ.

Παπαγιαννόπουλος συντάξε προσχέδια-προτάσεις για τη σύνδεση του χώρου της Ἀγορᾶς με τὸ βορειότερο μνημειακὸ κέντρο, τὸν Ἅγιο Δημήτριο. Πρὸς Νότον προσμέναμε τότε τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς, ἀλλὰ τὰ μνημεῖα θάφτηκαν με τὰ πράσινα δένδρα καὶ τὴν ἄσφαλτο ἐνὸς parking!

Τὰ δημοσιευόμενα ἐδῶ σχέδια τοῦ κ. Παπαγιαννοπούλου (εἰκ. 15-17) μπορεῖ νὰ συντηρήσουν τὴν ἰδέα καὶ νὰ προκαλέσουν τὴν ἐνέργεια γιὰ τὴν πραγμάτωση μιᾶς ἀνισόπεδης διαβάσεως ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ πρὸς τὸν Ἅγιο Δημήτριο, κάτω ἀπὸ τὴν ὁδὸ Ὀλύμπου. Μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι θὰ ἀναμαρμαρωθῇ τὸ πλακόστρωτο τῆς Ἀγορᾶς καὶ θὰ στερεωθοῦν καὶ συντηρηθοῦν με μερικὲς ἀναστηλώσεις τὰ ἄλλα λείψανα, ἢ Ἀγορὰ, με τὸν Ἅγιο Δημήτριο πλάι, μπορεῖ νὰ ξαναζήση μεγάλες στιγμές: θρησκευτικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς ἐκδηλώσεις με χορωδίες, συναυλίες, θεάματα, χοροὺς. Ἡ ὑπόγεια διάβαση, ὅπως καὶ οἱ στοῦς τῆς cryptoporticus, μπορεῖ νὰ διαμορφωθῇ σὲ μουσειακὸ ὡρὸ τῆς Ἀγορᾶς, καθὼς ὑποδηλώνεται στὸ σχέδιο τῆς τομῆς.

Τὰ σχέδια τοῦ κ. Παπαγιαννοπούλου ὑπέβαλε με πρότασή της ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης στὴ Γενικὴ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων, ἢ ὅποια, ἀπορροφημένη με τὴ Θῆρα καὶ τὴ διάλυση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, τὰ «ἔθαψε». Καρὸς νὰ ἀνανεωθῇ τὸ αἶτημα τῆς συνεχείας.

Ἦταν ἀπροσδόκητο καὶ μένει ἀνεξήγητο, χρονογράφημα με τίτλο «Βαρβαρικά» (Ἑλληνικὸς Βορρᾶς 28-6-1969). Σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς ἀγῶνες τῆς ἰδίας ἐφημερίδος γιὰ τὴν ἐθνικὴ κληρονομιά μας. Δὲν σημαίνει ἂν εἶναι ρωμαϊκῶν χρόνων ἢ Ἀγορὰ. Ρωμαϊκῶν χρόνων εἶναι καὶ ὁ Χριστιανισμὸς μας καὶ τὰ Βλάχικά μας. Καὶ ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες μας εἶναι πολλὲς τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀλλά: εἶναι ὅλα δικά μας, κατὰδικά μας. Καὶ εἴμεθα περήφανοι γιὰ ὅλη μας τὴν Ἱστορία καὶ γιὰ ὅλη μας τὴν καλλιτεχνικὴ παράδοση.

Λίγο πρίν, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1969, τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιο τῆς Θεσσαλονίκης, μετὰ πρότασή μου καὶ συνηγορία τῆς Νομαρχίας Θεσσαλονίκης, εἶχε πάρει τὴν ἀπόφαση καὶ μετωνόμασε ἐπισήμως τὴν τῶς Πλατεῖαν Δικαστηρίων εἰς Πλατεῖαν Ἀρχαίας Ἀγορᾶς.

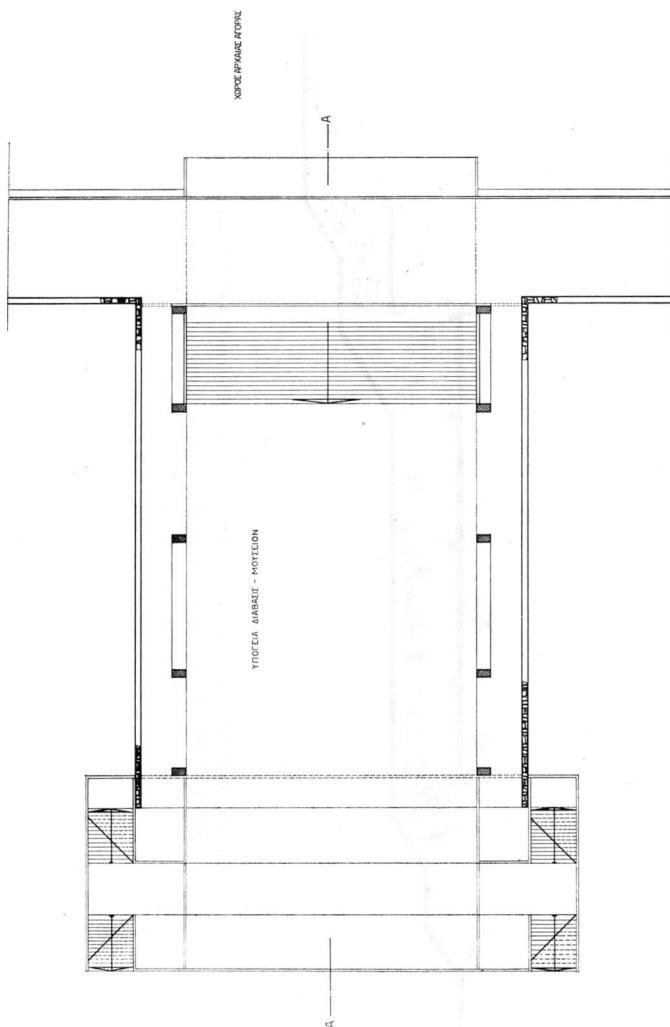
Ἐνῶ κατεβάλλετο προσπάθεια νὰ κλείσῃ ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἀγορᾶς, σημαντικὸ ἀνασκαφικὸ ἀποτέλεσμα προέκυψε σὲ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Γκαρμπολά, ὅπου ἀποκαλύφθηκε ἡ κρηπίδα καὶ μέρος τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς δυτικῆς στοᾶς¹. Δὲν γίνεται σαφὲς ἂν καὶ πῶς τὰ λείψανα σὲ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Φιλίππου² σχετίζονται ἄμεσα πρὸς τὴν Ἀγορὰ κι αὐτὰ.

Σκόρπιες ἐργασίες σχετικὲς πρὸς μνημεῖα τῆς Ἀγορᾶς σημείωσα:

Ὁ Γανυμήδης ἀπὸ τὴ Σπερλόγκα παραβάλλεται πρὸς τὸ Γανυμήδη τῆς

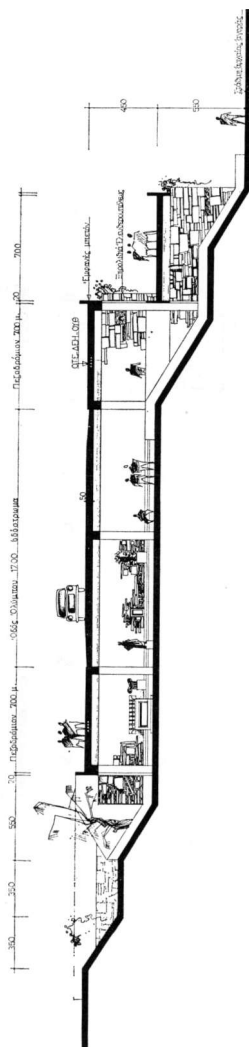
1. ΑΔ, ἔ.ἀ., σ. 362 κ.ἐ.

2. ΑΔ, ἔ.ἀ., σ. 365 κ.ἐ.

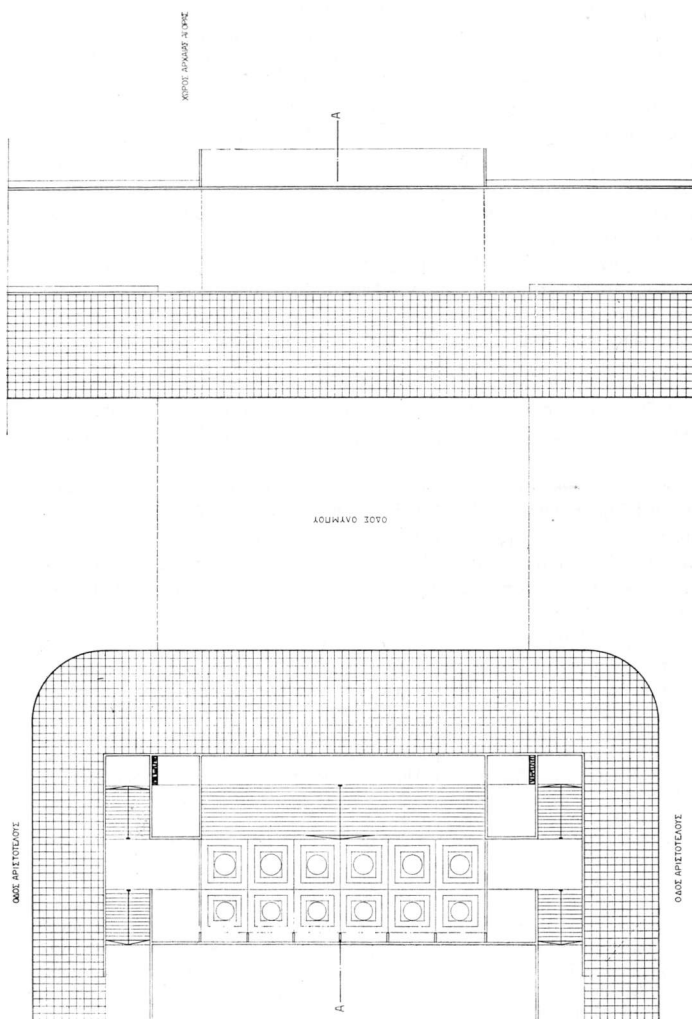
Εικ. 15. Πρόταση για τη διαμόρφωση υπόγειας διαβάσεως από το χώρο της αρχαίας Ἀγορᾶς πρὸς τὸν Ἅγιο Δημήτριο, κάτω ἀπὸ τὴν ὁδὸ Ὀλύμπιον. Κάτοψη (53)

ΤΟΜΗ Α-Α

Εικ. 16. Τομή της προτεινόμενης υπόγειας διαβάσεως από την άεχναία, Αγορά προς τὸν Ἅγιο Δημήτριο με διαμόρφωσή της σὲ μουσειακό χώρο (53)

Εικ. 17. Προτεινόμενη διαμόρφωση τῆς ἐπιφανείας πάνω ἀπὸ τὴν ὑπόγεια διάβαση ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἀγορὰ πρὸς τὸν Ἅγιο Δημήτριο (53)

στοάς τῶν Incantactas¹. Ἡ μελέτη τοῦ Luciano Marino γιὰ τὴν cryptoporticus τῆς Ἀόστης, μὲ γενικώτερες παρατηρήσεις καὶ βιβλιογραφία, ἐνδιαφέρει ἐπίσης². Ἄλλ' ἔχομε πρὸς κοντὰ μας τὴν cryptoporticus τῆς Ἀγορᾶς τῆς Σμύρνης, ποὺ εἶναι στὴ βάση τῆς ἀναπαραστάσεως (εἰκ. 18) τῆς διπλῆς, διώροφης στοᾶς³, ὅπως θὰ ἦταν καὶ ἡ στοὰ τῆς Ἀγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης. Ὑλικὸ καὶ γιὰ τὴν ἀναπαράσταση καὶ γιὰ τὴ μερικὴ ἀναστήλωση ὑπάρχει, πιστεύω, καὶ θὰ εὐρεθῇ, ἂν ἀναζητηθῇ στὰ σκόρπια (στὴν πόλη καὶ στὰ Μουσεία της) ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὅπως καὶ στὰ κομμάτια, ποὺ βρίσκονται ἀκόμα στὴν Ἀγορά, πολλὰ σὲ δευτέρη χρήση, ὅπως στὰ σκαλοπάτια ἀπὸ τὴν κάτω πρὸς τὴν ἄνω πλατεῖα (πίν. 51α-β).

Στὶς τύχες τῶν μνημείων τῆς Ἀγορᾶς κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἀναφέρονται παρατηρήσεις τοῦ Χ. Μπακιρτζή, ὁ ὁποῖος εἶχε συνεργασθῇ στὴν ἀνασκαφή⁴. —Βυζαντινὲς πηγὲς γιὰ τὴν τοπογραφία τῆς Ἀγορᾶς συναντοῦμε στὰ Ἀγιορείτικα Ἀρχεῖα⁵. —Ἰδὲ καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 35.

54. Γαλεριανὸ σύμπλεγμα. Ἀνασκαφικὲς καὶ ἄλλες ἐργασίες στὰ μνημεῖα τοῦ Γαλεριανοῦ συμπλέγματος δόθηκαν σὲ σύντομες Ἐκθέσεις καὶ Χρονικά, ποὺ δημοσιεύουν τὰ εἰδικὰ ἀρχαιολογικὰ περιοδικὰ, ἐλληνικὰ καὶ ξένα:

Καθυστερημένη σύντομη εἰδηση γιὰ τ' ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1964 δημοσιεύθηκε στὴν Chronique 1967 μὲ καλὲς εἰκόνες τοῦ Ὁκταγώνου, τῶν λειψάνων τῆς Πλατείας Ναυαρίνου, ἐπικράνων κ.λ.⁶ Καθυστερημένη ἐπίσης δημοσιεύθηκε ἡ Ἐκθεση τῶν ἐργασιῶν τοῦ 1966 στὸ Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο⁷, ὅπου καταχωρίσθηκαν ἐν τῷ μεταξὺ καὶ οἱ Ἐκθέσεις τῶν ἐτῶν 1967-1969⁸.

Ἀπὸ τὸ Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο ἀντλοῦν καὶ τὰ ξένα Χρονικά. Ἀναφέρονται οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες στὴν Πλατεῖα Ναυαρίνου καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ Ἱπποδρόμου σύντομα στὴν Chronique⁹, μὲ εἰκόνα κατόψεως (εἰκ. 373)

1. G. Iacopi, L'antro di Tiberio à Sperlonga, Roma 1963, σ. 117.

2. Luciano Manino, Cryptoporticus, «Rivista di Studi Liguri» τ. 35 (1969), σ. 287 κ.έ.

3. R. Naumann - S. Kantar, Die Agora von Smyrna, «Istanbuler Forschungen», τ. XVII (1950).

4. AE 1970, Ἀρχαιολ. Χρονικά, σ. 23 κ.έ.

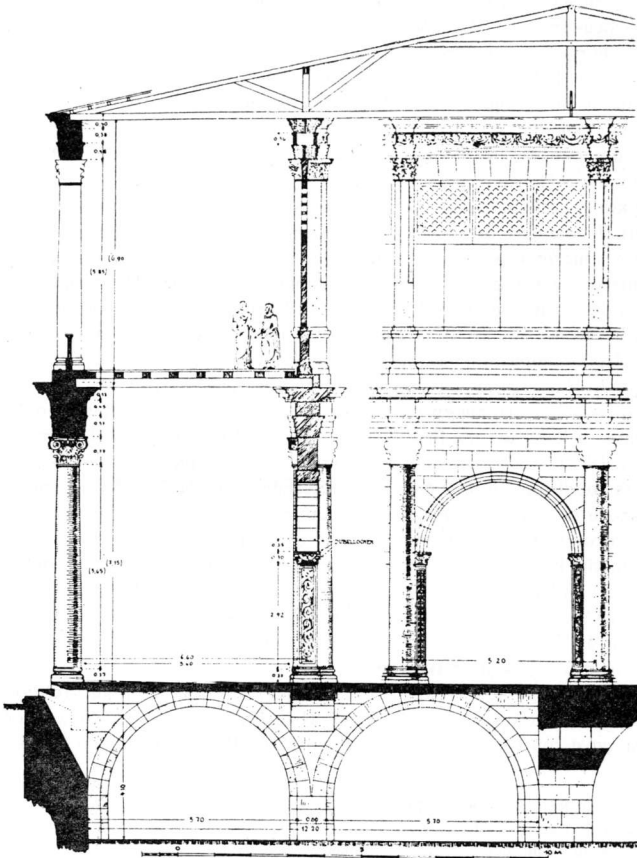
5. N. Oikonomides, Actes de Dionysiou, Paris 1968, σ. 110 κ.έ.

6. Chron. 1967, σ. 903 καὶ εἰκ. 1-7.

7. ΑΔ, τ. 22, 1967 (1969), Χρονικά, σ. 391, σχ.δ. 7-9.

8. ΑΔ, τ. 23 (1968), Χρονικά, σ. 332, (Ἱπποδρόμος) τ. 24 (1969), Χρον., σ. 15 (στερέωση τοιχογραφιῶν στὴν Πλατεῖα Ναυαρίνου καὶ στὴν ὁδὸ Δημ. Γούναρη) καὶ 295 κ.έ. (ἀνασκαφὴ Ἱπποδρόμου, ὁδοῦ Δημ. Γούναρη, Ὁκταγώνου κ.λ.), τ. 25 (1970), Χρον., σ. 347 (ἀνασκαφὴ ὁδοῦ Δημ. Γούναρη), 362 (ἐργασίες συντηρήσεως), 366 (συνέχισις τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ Ἀ. Βαβρίτσα) καὶ 374 (ἀνασκαφὴ Ἱπποδρόμου).

9. Chron. 1968-1969, σ. 1062.

Εἰκ. 18. Cryptoporticus τῆς Ἀγορᾶς τῆς Σμύρνης με ἀναπαράσταση τῆς ὑπερκείμενης διπλῆς διώροφης στοᾶς (R. Naumann - S. Kantar) (53)

καί λεπτομέρεια ψηφιδωτού του ἀνακτορικοῦ συμπλέγματος. Οἱ ἐργασίες στοῦ Ὁκτάγωνο συνοψίζονται καί στίς Arch. Reports¹. Κατά λάθος ἡ cryporporticus τῆς Ἀγορᾶς ἀποδίδεται στοῦ Γαλεριανοῦ συμπλέγμα². Δὲν ἰσχύει ἐπίσης αὐτὴ πού ἔκαμα στοῦ ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 296, σημ. 32, παραπομπή σὲ τόμο τοῦ Balkan Studies, γιατί τὰ Πρακτικά τοῦ Συμποσίου δημοσιεύθηκαν σὲ χωριστὸ τόμο, ὅπου καί ἡ ἀνακοίνωσή μου³.

Δύο ἐκδόσεις τοῦ Ἰνστιτούτου Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου εἶναι ἀφιερωμένες στοῦ θριαμβικὸ τόξο τοῦ Γαλερίου, τὴν Καμάρα⁴. Εἶναι: 1) σύντομος Ὁδηγὸς γραμμένος ἀπὸ τὸν Χ. Ι. Μακαρόνα σὲ στρατῶν δημοτικὴ καί 2) μετάφρασή του στὰ ἀγγλικά (τὸ ὄνομα τοῦ μεταφραστοῦ δὲν δίνεται). Περιλαμβάνεται καί σύντομο χρονικὸ τῶν χρόνων τῆς Τετραρχίας, περιγραφή τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ μνημείου καί τῶν ἀναγλύφων του κ.λ. Διαφωτιστικὰ τοπογραφικὰ σχέδια καί ἀναπαραστάσεις (Kinch, Dyggve), καθὼς καί πολλὲς φωτογραφίες τοῦ συνόλου καί λεπτομερειῶν, σχετικὰ παλαιές, συνοδεύουν τὸ κείμενο. Τὸ σχέδιο 4 μποροῦσε νὰ εἶναι πιὸ ἐνημερωμένο.

Μερικὲς παρατηρήσεις, πρῶτα στὴν ἐλληνικὴ ἔκδοση:

σ. 7. Ἡ σωστὴ παραπομπὴ στὴν Προσωπογραφία εἶναι: σελ. 49.

σ. 8: «μέσα στὴ πρώτη πενταετία τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνα», ἀλλὰ στὴν ἀγγλικὴ ἔκδοση: «in the first decade of the fourth century A.D.» (σ. 9).

σ. 18: «Τὴ μεταφορὰ καί τὴν ἔξαρση τοῦ πιστοῦ ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια στὴν ἔννοια τοῦ θεοῦ... μ' ἕνα ἀρμονικὸ crescendo...ἀπὸ τὸν Ἰππόδρομο καί τὰ ἀνάκτορα (κοσμικὸ στοιχείο)... κάτω ἀπὸ τὸ θριαμβικὸ τόξο (ἡρωϊκὸ-ἡμιθεϊκὸ στοιχείο), γιὰ νὰ κορυφωθοῦν μὲ τὴ προσπέλαση στοῦ μεγαλόπρεπο κτήριο τῆς Ροτόντας πρὸς τὴν ὑπερβατὴ ἔννοια τοῦ θεοῦ». Αὐτὰ λέγονταν πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ Ὁκταγώνου. Τὸ «crescendo» τί γίνεται τώρα μὲ τὸ Ὁκτάγωνο; Ἡ, ἀλλοιῶς, τί ρόλο παίζει τὸ Ὁκτάγωνο στοῦ «crescendo»;

σ. 25 κ.ε. Οἱ «στερεωτικὲς ἐργασίες» παρεμβάλλονται καί ξαναγυρίζει ὁ λόγος στὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ μνημείου.

σ. 29: Ἡ «φειδιακὴ χάρη» καί τὸ «πνεῦμα κλασσικῆς εὐγένειας» (σ. 29)⁵, ὅπως καί ἡ ἀναφορὰ στὴν Ἀθήνα τοῦ Περικλῆ (σ. 18), ξαφνιάζουν, ἀφοῦ τὰ λείψανα τοῦ Γαλεριανοῦ συγκροτήματος ἀφέθηκαν ἐρμαία τοῦ οἰκοδο-

1. Arch. Rep. 1968-1969, σ. 23.

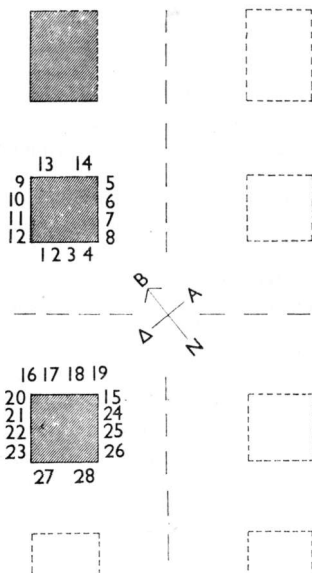
2. Arch. Rep. 1970-71, σ. 19.

3. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 224 κ.ε., εἰδικότερα σ. 226 κ.ε.

4. Χ. Ι. Μακαρόνα, Ἡ «Καμάρα», τὸ θριαμβικὸ τόξο τοῦ Γαλερίου στὴ Θεσσαλονίκη, ἀριθ. ἐκδόσεως 107, Θεσσαλονίκη 1969, καί, τὸ ἴδιο σὲ ἀγγλικὴ μετάφραση, Ch. J. Makaronas, The Arch of Galerius at Thessaloniki, No 113, Thessaloniki 1970.

5. Ἀντίθετα τονίζει τὰ «ρωμαϊκὰ» χαρακτηριστικὰ τῶν ἀναγλύφων τῆς Καμάρας σὲ σύγκριση πρὸς τὰ «ἐλληνικὰ» τῶν Ἀντωνινείων ἀναγλύφων τῆς Ἐφέσου, ὁ Dericksen Brinkerhoff, σὲ βιβλιοκρισία, «The Art Bulletin», τ. 53 (1971), σ. 246.

μικροῦ ὄργανου, ἰδίως ὁ Ἰππόδρομος «ἀπὸ τὸν ὁποῖο τίποτε σχεδὸν δὲν σώ-
ζεται τ ὠ ρ α» (σ. 15). Ὅσα χάθηκαν κατὰ τὴ δεκαπενταετία 1950-1965 ἀνά-
μεσα στὶς ὁδοὺς Δημ. Γούναρη καὶ Φιλικῆς Ἑταιρείας, δὲν ὑπάρχουν κἄν
σὲ σχέδια καὶ φωτογραφίες, παρὰ τὴν εὐκαιρία πού δόθηκε μὲ τὶς οἰκοδομι-
κὲς ἐργασίες.

Εἰκ. 19. Κάτοψη τῆς Καμάρας, μὲ τὶς ζῶνες τῶν ἀναγλύφων
ἀριθμημένες σὲ κάθε πλευρὰ ἀπὸ πάνω πρὸς κάτω (54)

σ. 31 κ.έ.: Μὲ τὸ σχέδιο 8, τὸ ὁποῖο μεταφέρουμε ἐδῶ (εἰκ. 19), δὲν συμ-
φωνοῦν οἱ τίτλοι καὶ οἱ περιγραφὲς τοῦ κειμένου, ὅπου ὁ βόρειος πεσσὸς
ὀνομάζεται ΒΑ (σ. 32) καὶ ὁ δυτικὸς ΝΔ (σ. 38). Αὐτὰ, ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν
ἀγγλικὴ ἔκδοση. Ἀνάγονται ὅπωςδὴποτε στὲν Kinch. Τὰ κράτησε καὶ ὁ
Vermeule.

Στὴν ἀγγλικὴ ἔκδοση, στὰ περιεχόμενα (σ. 5): εἶναι ὀρθὴ ἡ παραπομπή
στὴ σελ. 29 γιὰ τὰ ἀνάγλυφα καὶ τὴν τέχνη τους; Ὁ λόγος γι' αὐτὰ ἀρχίζει,
νομίζω, πιὸ μπροστά. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν παραπομπή στοῦ ἐπόμενου
κεφάλαιου (σ. 52 ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ σ. 51).

Παραλληλίζοντας την ελληνική έκδοση προς τη μετάφραση και προς τα πράγματα παρατηρώ και σημειώνω:

σ. 7: ἀκεραιότητα-integration-ἀντί integrity, στρατοκρατία-military control-ἀντί stratocracy, σωτήριες-necessitated by the occasion, 21 Μαΐου 293-first of April 294 (χωρίς καμμία ἐξήγηση), Τετραρχία-Quadrumvirate-ἀντί Tetrarchy, ὅπως ἄλλοι σωστά.

σ. 8: Ἡ «τωρινὴ Μητροβίτσα στὴ Σερβία» (καὶ περισσότερο στὸ «present day Mitrovica in Yugoslavia») θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε, γιὰ διακρίση ἀπὸ τὶς ἄλλες, π.χ. τὴν πολὺ μεγαλύτερη Kosovska Mitrovica πιὸ κοντὰ μας, τὸν ἀπαραίτητο προσδιορισμὸ Sremska Mitrovica. Λεξικογραφοῦνται ἔτσι. Δὲν εἶναι αὐτονόητη ἡ ταύτιση, ὅσο κι ἂν στὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία γράφεται συχνά: Μητροβίτσα, ἀπλῶς.

σ. 9: Τὸ ὅλο μνημειακὸ συγκρότημα τοῦ Γαλερίου-the entire group undertaken by Galerius, δυτικῆς παραλλήλου (σωστά)-going in a westerly direction (λάθος).

Αὐτὰ καὶ ἄλλα στὶς τρεῖς πρώτες σελιδοῦλες τοῦ κειμένου. Βέβαια δὲν μπορούμε ἐδῶ νὰ προχωρήσωμε ὥς τὸ τέλος. Ἡ σπουδαιότητα τοῦ μνημείου καὶ ἡ ἀνάγκη ἑνὸς Ὁδηγοῦ θὰ ἐπιβάλλῃ ἐπανεκδόσεις καὶ ἡ μετάφραση τοῦλάχιστον πρέπει νὰ προσεχθῇ περισσότερο.

Κατὰ τὸ 1968 ἡ Ἐφορεία ἐβοήθησε τὴ δ. Margret Pond καί, ἀνεξάρτητα, τὸν κ. H. P. Laubscher νὰ μελετήσουν τὰ ἀνάγλυφα τῆς Καμάρας. Ἡ Πυροσβεστικὴ Ὑπηρεσία τῆς Θεσσαλονίκης μᾶς διέθεσε τὰ δικά της μέσα (πίν. 52) γιὰ τὴν πλύση μὲ νερὸ τῶν ἀναγλύφων, τὴ φωτογράφιση καὶ τὴν ἐξέταση τῶν παραστάσεων ἀπὸ κοντὰ. Ἔτσι γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ τὸ Θ' Βυζαντινολογικὸ Συνέδριο (1953) εἶδαμε ἀπὸ κοντὰ ὅλες τὶς παραστάσεις καὶ μπορέσαμε νὰ παρακολουθήσωμε τὴν κατάστασή τους. Πήραμε φωτογραφίες συνολικὲς καὶ λεπτομερειακὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες μία σειρά δίνεται ἐδῶ:

Στὸν πίν. 53 ἔχομε τὴ νοτιοδυτικὴ ὄψη τοῦ βό ρ ε ι ο υ πεσσοῦ μὲ τὶς ζῶνες τῶν ἀναγλύφων ὑπ' ἀριθ. 1-4 (γιὰ τὸν προσανατολισμὸ καὶ τὴν ἀρίθμηση τῶν ζωνῶν, ἀπὸ τὶς υψηλότερες πρὸς τὶς χαμηλότερες, ἰδὲ εἰκ. 19). Εἶναι:

1) Ἡ μάχη στὴ χώρα τῶν Κούρδων (πίν. 54): ἄνω ἀριστερὰ ποταμὸς προσωποποιημένος καὶ στὴ συνέχεια πρὸς δεξιὰ Δάκες ἱππεῖς μὲ τὸν αὐτοκράτορα μπροστά. πού καλπάζει πάνω ἀπὸ ἐχθροὺς πεσμένους, ἐνῶ δυὸ σωματοφύλακες του δίνουν προχωρημένοι τὴ μάχη μὲ τοὺς ἐχθροὺς. Τὴν παράσταση κλείνει ἄρμα πού σύρουν τέσσερες ἐλέφαντες μὲ ὀδηγοὺς Ἀσιάτες· εἶναι τὸ ἄρμα τῆς Νίκης πού ὑποκλίνεται προαναγγέλλοντας τὴ νίκη τῶν Ρωμαίων.

2) Οἱ αἰχμάλωτοι πού βγήκαν ἀπὸ πύλη ἀσσυριακῆς πόλεως (τριγωνικὲς ἐπάλξεις στοὺς πύργους) καὶ ὑποκλίνονται ἀριστερὰ στὸν αὐτοκράτορα, τοῦ ὁποίου σώζεται μόνο τὸ ἀριστερὸ πόδι (πίν. 53).

3) 'Ο αὐτοκράτωρ πάνω σὲ ἀμάξι γίνεται δεκτὸς ἀπὸ γυναῖκες (πίν. 53).

4) Πομπή ζώων. 'Ηταν στὸ ὕψος τοῦ καταστρώματος τῆς «'Εγνατίας» ὁδοῦ ὡς τὸ 1950 περίπου καὶ εἶναι πολὺ φθαρμένη (πίν. 53).

'Απὸ τὰ ἀνάγλυφα τῆς ΒΑ πλευρᾶς τοῦ βορείου πεσσοῦ δίνονται ἐδῶ εἰκόνες μόνον τῶν ζωνῶν 5 καὶ 7, μεῖς ἵππομαχία στὴ Μεσοποταμία (πίν. 55) καὶ Πέρσες ποὺ περνοῦν τὸν ποταμὸ Τίγρη (προσωποποίησή του καὶ ἐπιγραφή: ποταμὸς Τίγρις) (πίν. 56).

Στὸν πίν. 57 εἰκονίζεται ἡ ΒΔ πλευρὰ τοῦ ἴδιου βορείου πεσσοῦ, μετὰ τὶς ζώνες τῶν ἀναγλύφων ὑπ' ἀριθ. 9-12. Εἶναι: 1. 'Ο αὐτοκράτωρ καθισμένος σὲ σκαμνὶ ἐκστρατείας ποὺ δέχεται αἰχμαλώτους μετὰ ἐπιείκεια (πίν. 58α), 2. 'Ἄλλη σκηνὴ ὅμοια, ἀλλ' ἀντίστροφη, δηλ. μετὰ τὸν αὐτοκράτορα δεξιὰ (πίν. 57). 3. 'Ομίλος γυναικῶν, καί, 4. Ζῶα ἀπὸ τὰ λάφυρα, λειψὰ ἢ σὲ κακὴ κατάσταση διατηρήσεως (πίν. 57), ὅπως καὶ οἱ παραστάσεις τῶν δύο ζωνῶν ὑπ' ἀριθ. 13 καὶ 14 τῆς βορειοανατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἴδιου πεσσοῦ.

Τοῦ δυτικοῦ πεσσοῦ ἡ ΝΑ πλευρὰ εἰκονίζεται στὸν πίν. 59, μετὰ τὶς ζώνες τῶν ἀναγλύφων ὑπ' ἀριθ. 15 καὶ 24-26, ἐνῶ οἱ ἐνδιάμεσοι ἀριθμοὶ ἀποδίδονται στὶς παραστάσεις τῆς ΒΑ καὶ τῆς ΒΔ πλευρᾶς (πίν. 61 καὶ 65). Εἶναι ἐδῶ μερικὲς ἀπὸ τὶς καλύτερα διατηρημένες καὶ περισσότερο δημοσιευμένες καὶ συζητημένες παραστάσεις.

Στῇ ζώνῃ ὑπ' ἀριθ. 15 ὁ Γαλέριος ἀγορεύει (πίν. 60). Μιλάει στοὺς στρατιῶτες του ἔξω ἀπὸ τὴν πύλη τῆς Σαρδικῆς—εἰκάζεται—τῆς ὁποίας προσωποποίηση ἢ ἡ προστάτις θεὰ εἰκονίζεται ἀριστερά, ἐνῶ δεξιὰ κλείνει τὴν παράσταση Νίκη μετὰ τὸ κέρας τῆς 'Αφθονίας.

Στῇ ζώνῃ ὑπ' ἀριθ. 16 (πίν. 61 καὶ 62) ὑποδέχονται τὸ Γαλέριο στὴν 'Εριζα τῆς 'Αρμενίας—ὑποτίθεται. Στῇ ζώνῃ ὑπ' ἀριθ. 17 (πίν. 61 καὶ 63) ὁ Γαλέριος εἰκονίζεται σὲ ἵππομαχία, ἐνῶ ἀετὸς πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι του προοιωνίζεται τὴ νίκη τοῦ αὐτοκράτορος.

Στῇ ζώνῃ ὑπ' ἀριθ. 18 (πίν. 61 καὶ 64) εἰκονίζονται, στὸ κέντρο, ὅλα τὰ μέλη τῆς Τετραρχίας: ἀριστερά, καθιστὸς ὁ Διοκλητιανὸς μετὰ τὸ Γαλέριο πλάι του, δεξιὰ, καθιστὸς ἐπίσης ὁ Μαξιμιανὸς μετὰ τὸν Κωνσταντῖο. Νίκες, σὲ δεύτερο πλάνο, στεφανώνουν τοὺς Αὐγούστους καὶ κάτω ἀπ' αὐτοὺς, σὲ κόγχες, προσωποποιήσεις τοῦ Εὐφράτη καὶ τοῦ Τίγρητος. 'Ἡ Μεσοποταμία καὶ ἡ 'Αρμενία, προσωποποιημένες, δέχονται τὴν εὐνοια τῶν αὐτοκρατόρων (Pietas Augustorum) μετὰ τὴ συμπάρσταση θεῶν γύρω.

Στῇ ζώνῃ ὑπ' ἀριθ. 19 (πίν. 61, κάτω) οἱ Νίκες στὶς κόγχες εἶναι φθαρμένες γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους ποὺ ἔφθειραν ὅλα τὰ ἀνάγλυφα στὸ ὕψος τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ (πρβλ. Χ. Μακαρόνα, 'Ἡ Καμάρα, πίν. 4).

Σὲ ἄλλον πίνακα (πίν. 65) εἰκονίζεται ἡ ΒΔ πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ πεσσοῦ, μετὰ τὶς ζώνες τῶν ἀναγλύφων ὑπ' ἀριθ. 20-23:

Στῇ ζώνῃ ὑπ' ἀριθ. 20 (πίν. 66) εἰκονίζεται ἀριστερὰ φτερωτὴ Νίκη καὶ

στη συνέχεια πρὸς δεξιὰ ὁ Γαλέριος καθιστός, ντυμένος πολιτικά, μὲ σκῆπτρο στὸ ἀριστερὸ χέρι, στεφανώνεται ἀπὸ ἄλλη Νίκη ὄρθια μπροστά του. Μιὰ τρίτη γυναικεία μορφή, ὠπλισμένη μὲ δόρυ καὶ ἀσπίδα, προσωποποίηση τῆς πολεμικῆς ἀρετῆς, προσάγει—γιὰ νὰ τὴν προσφέρει στὸ Γαλέριο—ἀρμάμαξα πού τὴ σέρουν τέσσερις ἐλέφαντες. Εἶναι τιμὴ θριάμβου στὸν νικητὴ τῆς Ἀνατολῆς.

Στὶς ἄλλες ζῶνες τῆς ἴδιας πλευρᾶς εἰκονίζονται (πίν. 65): μάχη στὴν ὁποία διακρίνεται ἐφιππος ὁ Γαλέριος στὸ κέντρο, αἰχμάλωτοι ἀπὸ τὴν αὐλὴ τοῦ Πέρση βασιλιᾶ, καὶ Νίκες μὲ προσωποποίηση τῆς Ρώμης στὴν κεντρικὴ κόγχη.

Οἱ ζῶνες τῶν ἀναγλύφων ὑπ' ἀριθ. 24-26 εἶναι κάτω ἀπὸ τὴ ζώνη ὑπ' ἀριθ. 15 τῆς ΝΑ πλευρᾶς τοῦ δυτικοῦ πεσσοῦ (πίν. 59):

Στὴ ζώνη ὑπ' ἀριθ. 24 (πίν. 67), τριγυρισμένος ἀπὸ τοὺς δορυφόρους του, ἀριστερά, ὁ Γαλέριος δέχεται γονατιστοὺς πρέσβεις τοῦ Ναρσῆ ὑπὸ τὸν Ἀφαρβάν, ἐνῶ πίσω τοὺς στέκονται Ἀμαζόνες, ποὺ πολέμησαν κατὰ τοῦ Γαλερίου, ὅπως πιστευόταν, ἄλλες γυναῖκες κι ἕνα παιδάκι, μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας τῶν Περσῶν, ὑποτίθεται. Ἀπὸ τοὺς δορυφόρους τοῦ Γαλερίου, ἕνας, ὅπως καὶ ἄλλες μορφές σὲ δεῦτερο ἐπίπεδο, ἀποδίδεται μόνο μὲ περιγράμματα τοῦ συνόλου καὶ τῶν λεπτομερειῶν, στὰ ὁποῖα εἶναι φανερό πὼς χρησιμοποιήθηκε τρυπάνι (πίν. 58β).

Μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ ἐνδιαφέρουσες καὶ πιὸ γνωστὲς παραστάσεις εἶναι αὕτη πού εἰκονίζει θυσία τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ τοῦ Γαλερίου, στὴ ζώνη ὑπ' ἀριθ. 25 (πίν. 68). Ἡ θυσία προσφέρεται σὲ βωμὸ μπροστὰ σὲ ναό, ποὺ δηλώνεται μὲ κιονοστοιχία στὸ βάθος. Ὁ βωμός, σὲ δυὸ πλευρές του, φέρει ἀνάγλυφες παραστάσεις: στὴ μιὰ τοῦ Δία, στὴν ἄλλη τοῦ Ἡρακλῆ. Ὁ Δίας ἦταν προστάτης τοῦ Διοκλητιανοῦ, ὁ Ἡρακλῆς τοῦ Μαξιμιανοῦ. Οἱ αὐτοκράτορες ἦταν ἐνσάρκωση τῶν θεῶν: Jovius ὁ ἕνας, Herculus ὁ ἄλλος. Στὴν παράσταση ὁ Διοκλητιανός, ἀριστερά, φορεῖ πολιτικὴ περιβολή, ὁ Γαλέριος πολεμικὴ στολή. Σὲ δεῦτερο ἐπίπεδο γυναικεῖες μορφές πού ἐπιγράφονται: Οἰκουμένη, Εἰρήνη, ἡ ἐρμηνεύονται: Ὁμόνοια, Εὐδαιμονία. Στὰ ἄκρα εἰκονίζονται τρόπαια.

Στὴ ζώνη ὑπ' ἀριθ. 26 (πίν. 69) εἰκονίζονται Πέρσες ποὺ συνοδεύουν δῶρα πρὸς τὸν αὐτοκράτορα: λῆαινες σὲ πρῶτο πλάνο, ἐλέφαντες σὲ δεῦτερο κ.λ.

Οἱ δύο ζῶνες τῆς νοτιοδυτικῆς πλευρᾶς τοῦ δυτικοῦ πεσσοῦ δὲν εἰκονίζονται ἐδῶ (ἰδὲ πρόχειρα, Χ. Μακαρόνα, Ἡ Καμάρα, σ. 47 κ.έ. καὶ πίν. 45).

Πολλοὶ ἀναφέρονται στὰ ἀνάγλυφα τῆς Καμάρας μὲ ἀφορμὴ ἄλλα θέματα καὶ μελέτες τους:

Ὁ Robert Turcan, στὴ μελέτη του γιὰ τίς ρωμαϊκὲς σαρκοφάγους μὲ διονυσιακὲς παραστάσεις, μιλάει καὶ γιὰ τὰ ἀνάγλυφα τῆς Καμάρας¹ (πρβλ.

1. R. Turcan, Les sarcophages romains à representations dionysiaques, Paris

καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 40).—Γιὰ τὸ σωματοφύλακα τοῦ Γαλερίου μὲ λιοντάρι στὴν ἀσπίδα του, ἰδὲ RE¹.—'Εξετάζοντας τὶς ἀρχεὺς τῆς βυζαντινῆς τέχνης, εἰδικότερα τῆς ζωγραφικῆς, ὁ Guglielmo Matthiae² προσάγει στὴ συζήτηση τὴ σαρκοφάγο μὲ παράσταση ἀμαζονομαχίας (σ. 85, εἰκ. 2), ὅπου παρατηρεῖται κυματισμὸς τῶν ἐπιπέδων τοῦ ἀναγλύφου, ποὺ δὲν παρατηρεῖται πλέον στὰ ἀνάγλυφα τοῦ τόξου τοῦ Γαλερίου (εἰκ. 4). Αὐτὰ συζητοῦνται ἐκτενέστερα, ὅπως καὶ τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ 'Αγίου Γεωργίου καὶ τοῦ 'Αγίου Δημητρίου.—Σὲ μακρὸ ἄρθρο τοῦ Gerhard Koerpel ἀναφέρεται ἡ παράσταση τῆς ἀφίξεως τοῦ αὐτοκράτορα Γαλερίου σὲ πόλιν τῆς 'Ανατολῆς (ζώνη ὑπ' ἀριθ. 16)³.—Στὴν ἔκδοση τῶν Ch. Delvoye καὶ G. Roux γιὰ τὸν ἐλληνικὸ πολιτισμὸ γενικά, συχνὰ γίνεται ἀναφορὰ καὶ σὲ μακεδονικὰ μνημεῖα, ἰδιαίτερα στὴν Καμάρα⁴.

Σημειώνουμε τὴ μελέτη τοῦ M. Vickers γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ 'Αγίου Γεωργίου, γιστὶ ὅπωςδὴποτε ἐνδιαφέρει καὶ τὸ μελετητὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ μνημείου⁵.

Κατὰ τὸ 1967 κατεδαφίσθηκε τὸ τελευταῖο παλαιὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Δημ. Γούναρη. Μαζί του ξεριζώθηκε καὶ τὸ τελευταῖο πεῦκο τοῦ δρόμου αὐτοῦ, ποὺ ξεκινάει ἀπὸ τὴν Καμάρα καὶ φθάνει ὡς τὴ θάλασσα. Ἔχει τὸν ἴδιον ἄξονα μὲ τὸν ἄξονα τοῦ Γαλεριανοῦ συμπλέγματος, ποὺ περνáει ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς Ροτόντας καὶ τὴ νότια εἰσοδὸς τῆς στὸ κέντρο τῆς Καμάρας. Εἶναι φανερὸ πὺς ὁ πολεοδόμος Hébrard σχεδίασε τὴν ὁδὸ Δημ. Γούναρη μὲ βάση τὸν ἄξονα αὐτὸν τῆς μνημειακῆς Θεσσαλονίκης.

Τὸ σπίτι ποὺ κατεδαφίσθηκε τελευταῖο ἦταν στὴ συνάντηση τῆς ὁδοῦ Δ. Γούναρη μὲ τὴν ὁδὸ Πρίγκηπος Νικολάου καὶ σχεδὸν ἔφραζε τὴ διάβαση πρὸς τὴν Καμάρα. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ὑλικῶν τῆς κατεδαφίσεως ἀποκαλύφθηκαν θολωτοὶ ὄγκοι ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ κτηρίου ρωμαϊκῶν χρόνων. Εἰκονίζονται ἐδῶ ὅπως διατηρήθηκαν καὶ καθαρίσθηκαν, ἀμετακίνητοι στὸν τόπο τῆς εὐρέσεώς τους (πίν. 70α καὶ 71α), ὅταν κατὰ τὸ 1968 ἀρχίσαμε δοκιμαστικὴ ἀνασκαφή.

Ἡ δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ ζητήθηκε ἀπὸ τὴν Ἑφορεῖα Ἀρχαιοτήτων

1966, σ. 349 καὶ 363. Πρβλ. βιβλιοκρισία, AJA, τ. 72 (1968), σ. 406-408 (Marion Lawrence).

1. RE, Suppl. 11 (1968), λ. Equites Extraordinarii.

2. G. Matthiae, *Problematica delle origini Byzantine*, RIASA, τ. XV, (1968), σ. 76 κ.έ.

3. G. Koerpel, *Profectio und Adventus*, Bonner Jahrbucher, τ. 169 (1969), σ. 130 κ.έ., κυρίως σ. 187.

4. Delvoye-Roux, *La civilisation grecque*, τ. 2 (1969), σ. 230, εἰκ. 63.

5. M. Vickers, *The Date of the Mosaics of the Rotunda at Thessaloniki*, PBSR, τ. 38 (1970), σ. 183-187.

τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἔγινε ὡς μέτρον προνοίας καὶ γιὰ τὶς ἀρχαιότητες καὶ γιὰ τοὺς περιοίκους καὶ τὴν πόλιν γενικώτερα.

Ὁ Δῆμος Θεσσαλονίκης προώριζε τὴν ὁδὸ Δ. Γούναρη, μετὰ τὴ διά-
νοιξή της, ὡς κύρια ἀρτηρία γιὰ τὶς ἀστικές συγκοινωνίες, δηλ. τὶς λεωφο-
ρειακὲς γραμμές. Βέβαια μὲ μηχανικὰ μέσα θὰ γίνονταν ἐπίσης ἐκσκαφές γιὰ
ἀποχετεύσεις, ὕδρευση, ΔΕΗ, ΟΤΕ κ.λ. Μ' αὐτὴν τὴν προοπτικὴ ἡ Ἐφορεία
ὠρέβηκε πρὸς τὸ προϊστάμενο Ὑπουργεῖο (Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως)
τὴν ἐξῆς «ἐπείγουσα» ἀναφορά.

«Ἀριθ. πρωτ. 521

Θεσσαλονίκη 3.3.1968

Πρὸς τὴν Προεδρίαν Κυβερνήσεως

Γενικὴν Διεύθυνσιν Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως

Διεύθυνσιν Ἀρχαιοτήτων

Ἀ θ ῆ ν α ς

ΘΕΜΑ: Ἀρχαιότητες ὁδοῦ Δημ. Γούναρη ἐν Θεσσαλονίκῃ.

Λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ ἀναφέρω καὶ νὰ παρακαλέσω τὰ κάτωθι:

Κατὰ τὴν κατεδάφισιν τοῦ τελευταίου πεπαλαιωμένου οἰκήματος πρὸς
διάνοξιν τῆς ὁδοῦ Δημ. Γούναρη, ἀπεκαλύφθησαν πέρυσιν θολωτοὶ δγκοί
ἐκ τῆς ἀνωδομῆς κτηρίου ρωμαϊκῶν χρόνων.

Ἐν συνεχείᾳ ἐκρίθη σκόπιμον καὶ ἔργον προνοίας ὑπὲρ τῶν ἀρχαιοτή-
των, ἀλλὰ καὶ τῶν περιοίκων, νὰ γίνη δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ πρὸς διαπί-
στωσιν τῆς φύσεως καὶ τῆς σπουδαιότητος τῶν ἀρχαίων λειψάνων, ὡς καὶ
τοῦ βάθους αὐτῶν ὑπὸ τὸ κατὰστροφμα τῆς ὑπὸ μελέτην ὁδοῦ.

Παραλλήλως ἐξητήθη ἀπὸ τὸν Δῆμον ἡ ὑψομετρικὴ μελέτη τῆς ὁδοῦ.
Ἐκ ταύτης προκύπτει ὅτι, ἂν δὲν ἐξεδηλοῦτο ἐγκαίρως ἡ πρόνοια, αἱ ἐκ-
σκαφαὶ χάριν ὑπονόμων, ὕδρευσεως, τηλεφωνικῶν καὶ ἡλεκτρικῶν ἐγκατα-
στάσεων (ἀναστελλόμεναι κατόπιν τῆς ἐκ τῶν προτέρων βεβαίας ἀποκαλύ-
ψεως λειψάνων τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Γαλερίου) θὰ ἐδημιούργουν χαώδη κατὰ-
στασιν, ἡ ὁποία εὐτυχῶς ἀπεφεύχθη.

Εἰς ἕτερον σημεῖον τῆς ὁδοῦ Δημ. Γούναρη, παρὰ τὴν ὁδὸν Αἰμιλιανοῦ
Γρεβενῶν, κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ περιβόλου τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου
τῆς πλατείας Ναυαρίνου, ἀπεκαλύφθη μωσαϊκὸν δάπεδον μνημειακῆς κατα-
σκευῆς τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Γαλερίου, καταλαμβάνον ὁλόκληρον τὸ πλάτος
τῆς ὁδοῦ Δημ. Γούναρη.

Εἶναι λυπηρὸν ὅτι τὸ σχέδιον πόλεως κατὰ τὴν περιοχὴν ταύτην τοῦ
ἀνακτορικοῦ συμπλέγματος τοῦ Γαλερίου, ὡς καὶ αἱ ἀκόλουθοι ἀποφάσεις
περὶ ἀστικῆς συγκοινωνίας κλπ., δὲν ἔλαβον ὑπ' ὄψιν τὴν Ἱστορίαν καὶ Ἀρ-
χαιολογίαν τῆς πόλεως. Οἱ πολῖται καὶ μάλιστα αἱ Ὑπηρεσίαι τοῦ Δήμου
ἔπρεπε νὰ γνωρίζουν τὰς προϋποθέσεις ἀναπτύξεως τῆς πόλεως. Ἀλλὰ ταῦτα
ἀνάγονται εἰς τὸ παρελθόν.

Νύν, ὡς παρουσιάζεται ἡ κατάστασις, προτείνεται:

1. Νά ὁλοκληρωθῇ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καθ' ὅλον τὸ μήκος τῆς ὁδοῦ Δημ. Γούναρη ἀπὸ τῆς ὁδοῦ Αἰμιλιανοῦ Γρεβενῶν μέχρι τῆς Ἑγνατίας, ἵνα ἔχωμεν τὰ δεδομένα περαιτέρω σκέψεων καὶ ἀποφάσεων.

2. Πρὸς τοῦτο ἀπαιτεῖται ἡ διάθεσις εἰδικοῦ ποσοῦ περίπου 500.000. δραχ. ἐφ' ἅπαξ διδομένων, ἵνα προγραμματισθοῦν αἱ ἀπαιτούμεναι ἐργασίαι.

3. Μετὰ τὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς ἀνασκαφῆς τὸ ἀρμόδιον Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον θὰ ἔχῃ τὴν δυνατότητα νὰ ἀποφανθῇ περὶ διατηρήσεως ἢ μὴ τοῦ συνόλου ἢ μέρους τῶν ἀποκαλυφθέντων ἢ ἀποκαλυφθησομένων.

4. Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀποφάσεως τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, οἱ ἀρμόδιοι παράγοντες (κρατικαὶ καὶ δημοτικαὶ Ὑπηρεσίαι, εἰδικοὶ καθηγηταὶ κλπ.) θὰ εἰσηγηθοῦν τὴν δέουσαν λύσιν, ἥτις διαγράφεται ἤδη (κατὰ τὴν γνώμην ἀρμοδίων καὶ εἰδικῶν) ὡς πεζόδρομος διὰ τὸ τμήμα τῆς ὁδοῦ Δημ. Γούναρη μετὰ τῆς ὁδοῦ Αἰμιλιανοῦ Γρεβενῶν καὶ Ἑγνατίας. Λεπτομερεῖα καὶ θέματα (συγκοινωνίας, ἀποχετεύσεων κλπ.) εἶναι θέματα ἐμπεριστατωμένης μελέτης.

Παρακαλῶ, ὅπως εὐαρεστούμενοι διατάξητε ὅ,τι ἠθέλατε ἐγκρίνει.

Εὐπειθέστατος

Ὁ Ἐφορος

τῆς II' Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας

Φ. Μ. Πέτσας»

Τὸ ποσὸ τῶν 500.000 δραχ., ποὺ ζητήθηκε, δὲν τὸ διέθεσε τότε ἡ Γενικὴ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων μὲ Προϊστάμενο τὸν Σπυρ. Μαρινάτο, ὁ ὁποῖος ἤθελε πολὺ νὰ μὴ δημιουργοῦνται τέτοια ζητήματα, γιὰ νὰ διαθέτῃ ἀπερίσπαστος τίς πιστώσεις στὴ Θήρα. Ἀλλὰ οἱ δοκιμαστικὲς τομὲς ἔγιναν εἰς βάρος τῶν πιστώσεων τοῦ ἔργου «Ἀνασκαφαὶ Θεσσαλονίκης».

Ἀρχίσαμε ἀπὸ τὰ σημεῖα ὅπου ὑπῆρχαν ἤδη ἐνδείξεις: α) παρὰ τῇ διασταύρωσιν τῆς ὁδοῦ Δημ. Γούναρη μὲ τὴν ὁδὸ Αἰμιλιανοῦ (τομεῦς Α') καὶ β) μετὰ τῶν ὁδῶν Πρίγκηπος Νικολάου καὶ Ἰωάννου Μιχαήλ (τομεῦς Β').

Στὸν τομέα Α' εἶχε φανῇ ψηφιδωτὸ δάπεδο κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ περιβόλου τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Πλατείας Ναυαρίνου. Ἡ τομὴ ἔγινε ἀρχικὰ κατὰ τὸν ἄξονα τῆς ὁδοῦ Δημ. Γούναρη. Σκοπὸς τῆς ἦταν ἡ διαπίστωση τοῦ βάθους καὶ τῆς φύσεως τῶν λειψάνων τοῦ Γαλεριανοῦ συμπλέγματος κατὰ μήκος τῆς ὁδοῦ, ὥστε νὰ ληφθοῦν μέτρα προστασίας τῶν κατὰ τὴν ἐπικείμενῃ κατασκευὴ τῆς ὁδοῦ καὶ μάλιστα κατὰ τίς ἐκσκαφὰς μὲ μηχανικὰ μέσα.

Πράγματι ἀποκαλύφθηκε ἡ ἀψίδα μεγάλου οἰκοδομήματος (πίν. 73). Ἡ ἀψίδα βλέπει πρὸς Β καὶ ἀνοίγεται σ' ὅλο τὸ πλάτος τῆς ὁδοῦ ἕως καὶ κάτω ἀπὸ τὴν οἰκοδομικὴ γραμμὴ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ὁδοῦ Δημ.

Γούναρη. Κατά την οικοδόμηση της πλευράς αυτής, πού είχε γίνει όταν ανέλαβα την Έφορεία τὸ 1965, καταστράφηκαν πιθανώτατα σπουδαία λείψανα. Ἡ ἀψίδα φέρει ἀντηρίδες ἐξωτερικά, ψηφιδωτὸ δάπεδο πολὺ καλὰ διατηρημένο καὶ ἀγωγὸ ἀποχετεύσεως πρὸς τὴ θάλασσα, κατὰ τὸ κέντρο της (πρβλ. καὶ ΑΔ 25, 1970, Χρον., πίν. 300 α-β). Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο εἶναι κατὰ διάχωρα μὲ γεωμετρικὰ σχήματα διάφορα καὶ περιβάλλεται ἀπὸ δυὸ ζώνες: μίᾳ ἐσωτερικῇ μὲ σύνθετο μαϊάνδρο καὶ ἄλλῃ ἐξωτερικῇ μὲ φύλλα κισσοῦ.

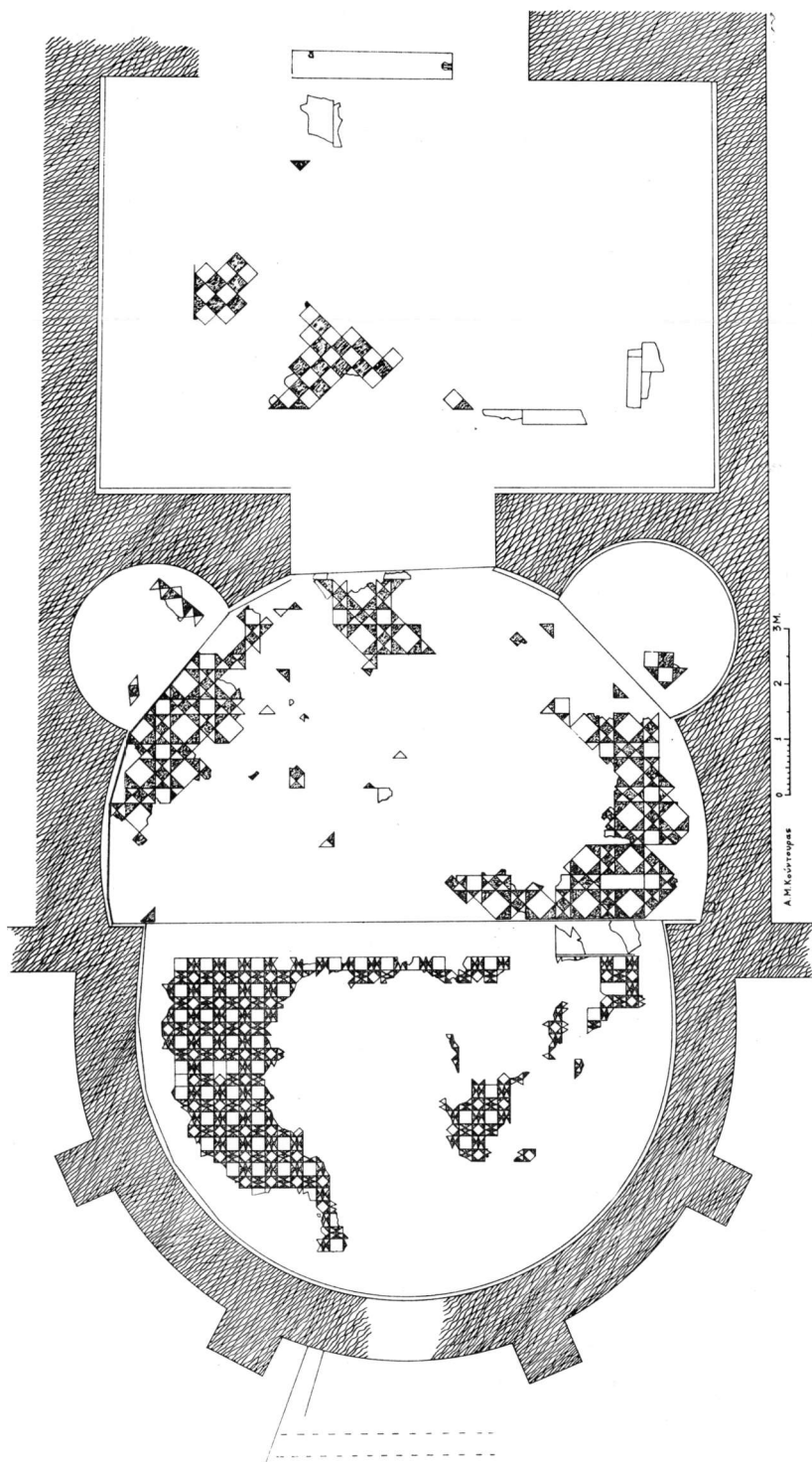
Ἡ μεγάλη τομή, ἀπὸ τὴν ἀψίδα ἕως περίπου τὴν ὁδὸ Ναυαρίνου, ἀποκάλυψε τὸ ὑπόστρωμα πλακοστρώτου δαπέδου. Τὸ ἀποτύπωμα τῶν πλακῶν ἦταν φανερὸ καὶ θὰ μπορούσε νὰ γίνη ἀναπαράστασή του σὲ κανονικὴ ἀνασκαφή. Φάνηκαν ἐπίσης βάθρα κινόνων.

Μικρὲς τομὲς σὲ βάθος κατὰ τὸ βόρειο τμήμα τῆς τομῆς ἔφεραν στὸ φῶς καὶ ὁστρακα ἐλληνιστικῶν ἀγγείων. Ὅμοια θραύσματα ἀγγείων ἐλληνιστικῶν χρόνων βρέθηκαν ἐπίσης σὲ δοκιμαστικὴ τομή, βάθους 5-10 μ., ἔξω τοῦ νοτίου τοίχου τῆς ἀψίδος. Μεταξὺ αὐτῶν καὶ κομβίον πυξίδος μὲ ἀνάγλυφη προτομὴ Διονύσου. Τὰ ἄλλα κινητὰ εὐρήματα τῆς τομῆς ἦταν: κομμάτια ἀγγείων ρωμαϊκῶν καὶ μεταγενέστερων, πηλίνων ἢ ὑαλίνων, καθὼς καὶ λίγα νομίσματα ρωμαϊκὰ καὶ βυζαντινά.

Στὸν τομέα Β', στὸ τμήμα δηλαδὴ τῆς ὁδοῦ Δημ. Γούναρη μεταξὺ τῶν ὁδῶν Πρίγκηπος Νικολάου καὶ Ἰωάννου Μιχαήλ (πίν. 72), ἀρχισε ἡ ἔρευνα κατὰ τὴν 26η Μαρτίου 1968, μὲ τὸν καθαρισμό πρῶτα τῶν οἰκοδομικῶν ὀγκῶν, πού εἶχαν φανῇ μετὰ τὴν κατεδάφιση τῆς παλαιᾶς οἰκίας καὶ τὴν ἀποκομιδὴ τῶν ὑλικῶν τῆς κατεδαφίσεως. Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τοὺς πεσμένους ὀγκοὺς φάνηκαν ἰσχυροὶ τοῖχοι (πίν. 70β). Ὁ σταθμὸς τῆς Πυρροσβεστικῆς Ὑπηρεσίας στὸ σημεῖο αὐτὸ ἦταν ἓνα πρόσθετο ἐμπόδιο στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀνασκαφῆς σ' ὅλο τὸ πλάτος τῆς ὁδοῦ Δημ. Γούναρη καὶ μέχρι τῆς ὁδοῦ Πρίγκηπος Νικολάου. Μέχρι τῶν ἀρχῶν Μαΐου ὁπωσδήποτε εἶχαν ἀποκαλυφθῇ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα κατὰ χώραν, πού φάνηκε ὅτι ἀνήκουν σὲ ἀψιδωτὴ αἵθουσα μὲ κόγχες, ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶχεν ἀποκαλυφθῇ ἡ νοτιοδυτικὴ. Ἡ τοιχοδομία ἦταν τῶν ὑστερορρωμαϊκῶν χρόνων. Πρὸς Νότον τῆς ἀψιδωτῆς αἵθουσας συνέχεται ἄλλῃ ὀρθογώνια, τῆς ὁποίας εἶχε ἀποκαλυφθῇ τὸ δυτικὸ ἡμισυ κατὰ τὸ ἀνώτερο τμήμα (πίν. 72 καὶ παρένθ. πίν. 2).

Πρὸς Β τῆς ἀψιδωτῆς αἵθουσας ἀποκαλύφθηκε μικρὸ τμήμα τοίχου, μᾶλλον ὑστερότερο, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ (μὲ διακεκομμένην στὸ σχέδιο τοῦ παρένθ. πίν. 2).

Ἡ ἐπίκωση τῆς ἀψιδωτῆς αἵθουσας ξεχώριζε σὲ δυὸ κυρίως στρώματα: τὸ ἀνώτερο ἦταν τὸ στρώμα τῆς κατατροφῆς τοῦ κτηρίου, ἐνῶ τὸ κατώτερο ἦταν καθαρὴ ἡφαιστειακὴ ὕλη. Κατὰ παράκλησίν μου τὴν ἐξήγησε ὁ καθηγητῆς κ. Πέτρος Κόκκορος στὸ ἐργαστήριον Ὁρυκτολογίας-Πετρογραφίας

Παράθ. πίν. 2. Κάτοψη ἀψιδιοῦ κτηρίου τοῦ Γαλιλαίου συμπλέγματος στὴν ὁδὸ Αἰλίου. Γούναρη (54)

τοῦ 'Αριστοτελείου Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης. Μετὰ τὴν ἐξέταση ὁ κ. Κόκκορος διετύπωσε τὸ ἀποτέλεσμα ὡς ἑξῆς:

«Υλικὸν ἐξ ἀνασκαφῶν ἐντὸς τῆς Θεσσαλονίκης συσσωρευμένον ἐντὸς κλειστοῦ χώρου τῶν ἀποκαλυπτομένων κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἐρειπίων.

Ἐπὶ τόπου ἐμφανίζεται ὡς προσχωματικὴ συγκέντρωσις πάχους περίπου ἐνὸς μέτρου ὑλικοῦ ψαθυροῦ, ἄνευ στρώσεως καὶ συνοχῆς, εὐκόλως ἀποθρυπτομένου δι' ἐλαφρᾶς ἀποξέσεως. Τὰ τεμάχια ποικίλλουν εἰς διάμετρον ἀπὸ 5 χιλιοστῶν πρὸς μικρότερα μέχρι καὶ λεπτομερεστάτης κόνεως. Τὰ διὰ γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ ὁρατὰ συστατικά συμμετέχουν κατὰ τὰ δύο τρίτα περίπου εἰς τὴν σύστασιν τοῦ ὅλου ἀποθέματος.

Ἐξέτασις τῶν τεμαχίων εἰς μικροσκοπικὰς τομὰς ἔδειξεν ὅτι δὲν πρόκειται περὶ προσχωματικοῦ ὑλικοῦ ἀποκομισθέντος ἐνδεχομένως κατὰ καιροὺς ὑπὸ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων ἐκ τῶν ὑπερκειμένων τῆς Θεσσαλονίκης ὑψωμάτων. Τὸ ὑλικὸν εἶναι ἡφαιστεία σποδός, ξένη πρὸς τὰ ἀποτελοῦντα τὸ ὑπόβαθρον τῆς Θεσσαλονίκης πετρώματα, ἐστερημένη παντελῶς καὶ ἱχνους τινὸς τῶν πετρωμάτων τούτων. Αἱ μικροσκοπικαὶ τομαὶ τῶν εὐμεγέθων τεμαχίων δεικνύουν ὅτι ταῦτα ἀποτελοῦνται ἀπὸ ὑαλώδη λάβαν συνήθως κιστηρώδους ὕφης, ἐγκλείουσιν σποραδικῶς κρυστάλλα ἀστρίων καὶ πυροζένων. Μεμονωμένοι τοιοῦτοι μικροσκοπικοὶ κρύσταλλοι εὐρέθησαν ἐντὸς τῆς σποδοῦ. Μεταξὺ τῶν ἀστρίων παρατηρήθησαν καὶ τεμάχια σανιδίου μὲ τὴν χαρακτηριστικὴν παραμόρφωσιν εἰς ὀπτικῶς μονάξονας τὴν ὀφειλομένην εἰς τὴν ὑψηλὴν θερμοκρασίαν τῆς λάβας.

Ἡφαιστεία ἀναβλήματα παραπλησίῳ συστάσεως ἀπαντῶνται πολλὰ τοῦ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας (Σκύδρα, Ἀλμωπία κ.ἀ.) εἴτε ὡς πρωτογενῆ ἀποθέματα ἐκρήξων τῶν ἡφαιστείων τῆς τριτογενοῦς περιόδου εἴτε ὡς μεταφερθέντα μεταγενεστέρως ἐκ τούτων καὶ ἀποτεθέντα ἀλλαχοῦ».

Ἡ νοτιοδυτικὴ κόγχη, ποὺ ἀπεκαλύφθη ἐξ ὀλοκλήρου, ἔχει δάπεδο ἀνυψωμένο κατὰ 0,20 μ. περίπου ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς αἵθουσας. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς κόγχης καλύπτεται ἀπὸ παχὺ κονίαμα, τὸ ὁποῖο εἶχε δεχθῇ ὀρθομαρμάρωση. Διακρίνονται σαφῶς οἱ ἄρμοι τῶν μαρμάρων καὶ διατηροῦνται μικρὰ μέρη ζεύξεων καὶ πλακῶν κατὰ χώραν. Σὲ δύο σημεῖα πάνω σὲ πλίθρες διακρίναμε χαραγμένα τὰ ὀνόματα (τεχνητῶν πιθανῶς): *Λυκοῦ<ρ>γος* (πίν. 71β) καὶ *Λάριος*.

Ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα ὡς τὸ Μάιο τοῦ 1968 τὰ ἀξιολογώτερα ἦταν: θραύσματα ἄγγειων ρωμαϊκῶν, βυζαντινῶν καὶ νεωτέρων (τουρκικῶν), πηλίνων καὶ ὑαλίνων, χάλκινα νομίσματα βυζαντινὰ (ἓνα τουρκικόν), μικρὰ κομμάτια ψηφιδωτῶν καὶ τοιχογραφιδῶν, θραύσματα μαρμαροθετημάτων, πλα-

κων ὀρθομαρμαρώσεως καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (γείσου μαρμαρίνου, τμήματα διακοσμήσεως ἀπὸ λευκὸ κονίαμα κ.λ.).

Κατὰ τὸ Μάϊο καὶ μέχρι τῆς 15ης Ἰουνίου 1975 ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ ἀψιδωτοῦ κτηρίου. Ἀποτελεῖται ἀπὸ σχεδὸν κυκλικὴ αἶθουσα πρὸς Β καὶ ὀρθογώνιο ὡρὸ πρὸς Ν. Τὰ δύο διαμερίσματα ἐπικοινωνοῦν μὲ εὐρὺ ἄνοιγμα.

Ἀκριβέστερα ἡ κυκλικὴ αἶθουσα ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἡμικυκλικούς χώρους. Ὁ πρὸς Β ἔχει δάπεδο ὑπερυψωμένον κατὰ 0,20 μ., ὅπως καὶ οἱ κόγχες τοῦ νοτίου χώρου. Τὸν τοῖχο τῆς ἀψίδας ἐνισχύουν ἀπ' ἔξω ἀντηρίδες. Τὸ δάπεδο ὄλων τῶν χώρων καλυπτόταν ἀπὸ μικρὰ ἢ μεγαλύτερα πολυχρώμα μαρμάρινα πλακίδια, ποὺ σχηματίζαν διάφορα γεωμετρικὰ σχέδια. Σῶζονται ἀρκετὰ τμήματα καὶ οἱ διαστάσεις τοὐλάχιστον τῶν πλακιδίων εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκατασταθοῦν ἀπὸ τὰ ἀποτυπώματά τους στὸ ὑπόστρωμα.

Κατὰ τὸν ἄξονα περίπου τῆς βόρειας ἀψίδας σώζεται τὸ κατώτερο τμήμα ἀποχετευτικῆς ὑπονόμου. Ἀπ' ἔξω ἀποκαλύφθηκε τμήμα μεγαλύτερης ὑπονόμου ποὺ περιθεῖ τὴν ἀψίδα πρὸς Δυσμᾶς.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ὀρθογωνίου χώρου δὲν εἶχε ὁλοκληρωθῇ ὡς τὶς 15 Ἰουνίου 1968. Στὸ κατώτερο τμήμα τοῦ νοτίου τοῖχου ἀποκαλύφθηκαν διατηρημένα λείψανα κονιάματος μὲ ἀπομίμηση ὀρθομαρμαρώσεως. Τὰ κινητὰ εὐρήματα στὸ ὡρὸ αὐτὸ ἦταν: τμήματα ἀγγείων ρωμαϊκῶν καὶ μεταγενεστέρων χρόνων, τεμάχια πλακῶν μαρμαροθετημάτων καὶ ὀρθομαρμαρώσεως, θραῦσμα μαρμαρίνου ἐπικράνου παραστάδος, τμήματα γείσου, σπάραγμα ἑλληνικῆς ἐπιγραφῆς, τμήμα μαρμαρίνου χειροῦ ἀγάλματος περίπου σὲ φυσικὸ μέγεθος, ψηφίδες μωσαϊκῶν, θραύσματα ὕालου καὶ νομίσματα ρωμαϊκὰ καὶ βυζαντινὰ. Παρατηρήθηκαν ἐπίσης χαράγματα κατὰ τὴν ἀνατολικὴ παραστάδα τῆς εἰσόδου πρὸς τὴν ἀψιδωτὴ αἶθουσα¹.

Ἡ ἐργασία διεκόπη, γιατί περισσότερο ἐπείγουσες καὶ πιεστικὲς ἀνάγκες, γιὰ σωστικὴ ἐνέργεια, παρουσιάσθηκαν σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου ἔπρεπε νὰ διατεθοῦν οἱ περιορισμένες πιστώσεις γιὰ τὸ ἔργο «Ἀνασκαφαὶ Θεσσαλονίκης». Ὅ,τι ἔγινε πάντως ἦταν ἀποφασιστικό. Οἱ ἀρμόδιες ἀρχὲς ἀποφάσισαν τελικὰ νὰ ἐγκαταλειφθῇ ἡ ἰδέα τῆς κεντρικῆς ὁδικῆς ἀρτηρίας τῆς λεωφορειακῆς συγκοινωνίας καὶ νὰ γίνῃ ἡ ὁδὸς Δημ. Γούναρη πεζόδρομος ἀπὸ τὴν Πλατεῖα Ναυαρίνου, μὲ τὰ λείψανα τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Γαλερίου καὶ τὸ Ὁκτάγωνο, ὡς τὴν Καμάρη καὶ τὸν Ἀἰ Γεώργη (πρβλ. Α. Βαβρίτσαν, ΑΔ 25, 1970, Χρονικά, σ. 366).

Ὁ κ τ ἄ γ ω ν ο. Ἐργασίες στὴν περιοχὴ τοῦ Ὁκταγώνου καταχωρί-

1. Πρβλ. καὶ Ἀρχαία Μακεδονία, Θεσσαλονικὴ 1970, σ. 224 κ.ε., σχέδ. Γ. Τὴν ἀνασκαφὴ ἐπόπτευσεν καὶ κράτησεν τὸ Ἡμερολόγιο ἡ ἐπιστημονικὴ βοήθς κ. Στέφη Κόρη-Κόντη.

σθηκαν στις 'Εκθέσεις της 'Εφορείας. Δίνεται ἐδῶ εἰκόνα τῶν λειψάνων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν σὲ οἰκόπεδο τοῦ Θ. Μεχτίδη (πίν. 74α, πρβλ. ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 296 κ.έ., σχέδ. 3, καὶ πίν. 305β).—Οἱ Ph. Bruneau καὶ Chr. Llinas δημοσιεύοντας τὰ μονόλιθα τόξα τῆς Δήλου, στὸν τόμο τὸν ἀφιερωμένο στὸ Γυμνάσιό της, καταχωρίζουν καὶ τὸ μαρμάρينو τόξο τῶν χρόνων τοῦ Γαλερίου, τελευταῖο στὴ σειρά (ἐδῶ, ἀνωτ., ἀριθ. 34, πίν. 11)¹.

'Απὸ τὰ εὐρήματα τῶν σωστικῶν ἀνασκαφῶν στὸν Ἰπ π ὀ δ ρ ο μ ο δίνουμε ἐδῶ μία εἰκόνα λειψάνων τοῦ ποδίου καὶ τῆς θεμελιώσεώς του, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν σὲ οἰκόπεδο τοῦ Ἰω. Τσούργιαννη (ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 296, σχέδ. 2 καὶ πίν. 305 γ-δ, ἐδῶ πίν. 74β).

55. Γαλεριανὰ, Σπαλάτο καὶ Piazza Armerina. Γιὰ τὴν ἀνασκαφή, στερέωση καὶ ἀναστήλωση τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Διοκλητιανοῦ στὸ Σπαλάτο (Split) ἐνήργησαν συστηματικὰ τὸ Ἰνστιτοῦτο Προστασίας τῶν Μνημείων τῆς Δαλματίας καί, ἀπὸ τὸ 1955 κ.έ., τὸ Πολεοδομικὸ Ἰνστιτοῦτο, μὲ τὸ ἀρμόδιο Τμήμα του, τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης, ὑπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα J. Marasović. Οἱ σχετικὲς ἐργασίες δημοσιεύθηκαν στὴν περιοδικὴ ἐκδοσὴ *Urbs 1*, Split 1957, σ. 51 κ.έ., 4, 1965, σ. 23 κ.έ. καὶ 55 κ.έ., καὶ σὲ αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις². Ἐγίναν ἀνασκαφές (εἰκ. 20) στὶς ὑπόγειες αἰθουσες, ἐρευνες στὰ αὐτοκρατορικὰ διαμερίσματα, ἀνασκαφές καὶ στερέωση τοῦ πλακοστρώτου τοῦ περιστυλίου, ἐρευνες στοὺς κυκλικούς ναοὺς δυτικὰ τοῦ περιστυλίου, ἐρευνα στὶς θέρμες, ἀποκάλυψη τῶν ψηφιδωτῶν νοτίως καὶ ἀνατολικῶς τοῦ Μουσουλείου τοῦ Διοκλητιανοῦ, ἀνασκαφές στὸ σημεῖο τῆς διασταυρώσεως τῶν κεντρικῶν ὁδῶν καὶ ἐρευνες στὰ λείψανα τῶν κτηρίων καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ὑποδομῆς στὸ βόρειο ἥμισυ τοῦ ἀνακτόρου³.

Γιὰ τὴ *villa* (τοῦ γιοῦ τοῦ Μαξιμιανοῦ, λέει, τοῦ Μαξεντίου) στὴν Piazza Armerina νεότερες ἀπόψεις ἐκθέτει ὁ Heinz Kähler στὰ *Acta* τοῦ Νορβηγικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ρώμης⁴.

'Απὸ τίς μελέτες τοῦ ἐρευνητοῦ τῆς ρωμαϊκῆς Βρεταννίας, Sir Jan Richmond, ποὺ δημοσιεύθηκαν μετὰ τὸ θάνατό του σ' ἓναν τόμο, ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ὁμιλία του γιὰ τὰ ἐπαρχιακὰ ρωμαϊκὰ παλάτια, μολονότι δὲν ἀναφέρεται καθόλου στὸ ἀνάκτορο τοῦ Γαλερίου⁵.

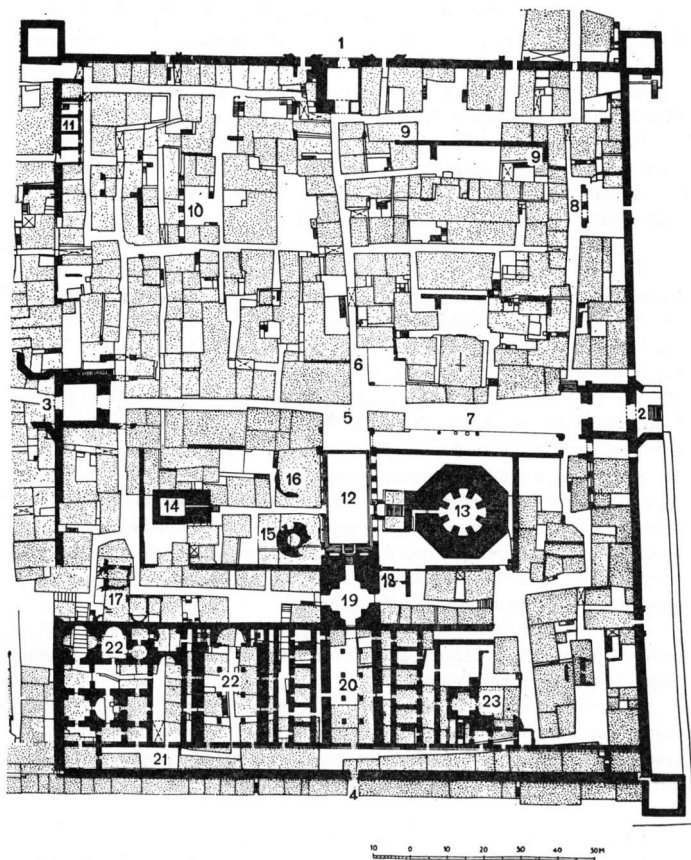
1. *Délos XXVIII*, σ. 142 κ.έ., πίν. 26.

2. T. Marasović, *Dioklecijanova palača*, Βελιγράδι 1967, καὶ *Prizemne dvorane Dioclecijanove palače*, Split 1966, J. Marasović-T. Marasović, *Dioclecijanova palača*, Zagreb 1968.

3. Tomislav Marasović, *Gli appartamenti dell' Imperatore Diocleziano nel suo palazzo a Split*, «Acta, Institutum Romanum Norvegiae», τ. IV (1969), σ. 33 κ.έ.

4. *Acta*, IV, σ. 41 κ.έ.

5. Sir Jan Richmond, *Roman Archaeology and Art*, London 1969, σ. 260 κ.έ.

Εἰκ. 20. Κάτοψη τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Διοκλητιανοῦ (55)

Ὑπόμνημα

στὸ σχέδιο κατόψεως τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Διοκλητιανοῦ (εἶκ. 20)

Μελανωμένες ἐπιφάνειες δηλώνουν ἀρχαῖα λείψανα στὸ ἰσόγειο,
στιγμῆς δηλώνουν κτήρια μεταγενέστερα.

1. Βόρειο τεῖχος μὲ τὴν κύρια εἴσοδο (γνωστὴ ὡς Χρυσὴ Πύλη, Porta aurea).
2. Ἀνατολικὸ τεῖχος μὲ πύλη (γνωστὴ ὡς Ἀργυρᾶ Πύλη, Porta argentea).
3. Δυτικὸ τεῖχος μὲ πύλη (γνωστὴ ὡς Σιδηρᾶ Πύλη).
4. Νότιο τεῖχος μὲ πυλίδα πρὸς τὴ θάλασσα.
5. Ἡ διασταύρωση τῶν κυρίων ὁδῶν.
6. Τὸ σωζόμενο μέρος τῆς κυρίας ὁδοῦ ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον (cardo maximus).
7. Τὸ σωζόμενο μέρος ἀπὸ τὴν ἐγκάρσια κυρία ὁδὸ (decumanus).
8. Τόξα κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς.
9. Λείψανα τοῦ μεγάλου ἀνατολικοδυτικῆς κτηρίου.
10. Λείψανα τοῦ μεγάλου βορειοδυτικῆς κτηρίου.
11. Ὁρθογώνιοι χώροι κατὰ μῆκος τοῦ ἐξωτερικοῦ τείχους (ἀποθήκες).
12. Περιστύλιο.
13. Τὸ Μαυσωλεῖο τοῦ Διοκλητιανοῦ (καθεδρικός ναὸς κατὰ τὸν Μεσαίωνα).
14. Ὁ ναὸς τοῦ Διὸς (Βαπτιστήριο κατὰ τὸν Μεσαίωνα).
- 15,16. Μικροὶ κυκλικοὶ ναοί.
17. Λείψανα Θερμῶν.
18. Λείψανα κτηρίου μὲ ψηφιδωτό.
19. Προθάλαμος τῶν διαμερισμάτων τοῦ Διοκλητιανοῦ (ὑποδομή).
20. Κεντρικὴ αἴθουσα (ὑποδομή).
21. Διάδρομος κατὰ μῆκος τῆς προσόψεως (περίπατος).
22. Δυτικὸ τμήμα τῶν διαμερισμάτων τοῦ Διοκλητιανοῦ (ὑποδομή).
23. Ἀνατολικὸ τμήμα τῶν διαμερισμάτων τοῦ Διοκλητιανοῦ (ὑποδομή).

56. Τε ί χ η. Σωστικές ανασκαφές απεκάλυψαν τμήματα τῶν τειχῶν τῆς πόλεως στὸ ἀνατολικὸ σκέλος κατὰ τὴν ὁδὸ Φιλικῆς Ἑταιρείας¹, ἀλλὰ περισσότερα στὸ δυτικὸ σκέλος: στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Εἰρήνης καὶ Κάλαβου², στὴν Πλατεῖα Μεταξῶ³ καὶ κατὰ τὴ Ληταία Πύλη⁴. Τὰ εὐρήματα τοῦ 1967 στὴ Ληταία Πύλη κατὰ τὶς ἐργασίες διαπλατύνσεως τῆς ὁδοῦ Ἀγίου Δημητρίου (καὶ ὄχι Hagios Theodoros street), καθὼς καὶ τῆς ὁδοῦ Φιλικῆς Ἑταιρείας, ἀναφέρονται (καὶ εἰκονίζεται ἡ στήλη, ΑΔ 23, 1968, πίν. 280β) στὶς Archaeological Reports⁵ καὶ τὴν Chronique⁶.

Ἡ κατάσταση τῆς περιοχῆς στὴ Ληταία Πύλη, ποὺ ἀντιμετωπίσαμε μεῖς, πρέπει νὰ παραβληθῇ κυρίως μὲ τὰ στοιχεῖα στὸν Ο. Tafrafi, Topographie de Thessalonique, Paris 1913, σ. 106 κ.έ., εἰκ. 11 καὶ πίν. XXI, 1-2. Ἐδῶ δίνουμε μόνον μερικὲς εἰκόνες ἀπ' ὅσα εἶδαμε, ἀποκαλύψαμε ἢ περισυλλέξαμε κατὰ τὴν σωστικὴ ἔρευνα μὲ ἀφορμὴ τὶς ἐργασίες διαπλατύνσεως καὶ κατασκευῆς νέου καταστρώματος τῆς ὁδοῦ Ἀγίου Δημητρίου (1967) καὶ τὴν κατασκευὴ ὑπονόμων (1968 καὶ 1969):

Τὸ πρὸς τὴν ἀκρόπολη σκέλος τοῦ τείχους δὲν ἐθίγη ἀπὸ τὶς ἐργασίες διαπλατύνσεως κ.λ. (πίν. 75β), κατεστράφη ὅμως εἰς μῆκος ὀλίγων μέτρων τὸ σωζόμενο σὲ χαμηλὸ ὕψος στὸ σημεῖο αὐτὸ σκέλος πρὸς τὴ θάλασσα (πίν. 75α). Ἐπίσης, σὲ ἐλάχιστο βάθος ἀπὸ τὸ κατὰστροφμα τῆς ὁδοῦ Ἀγίου Δημητρίου (πρβλ. ΑΔ 23, 1968, Χρονικά, σ. 330 κ.έ., σχέδ. 4) παρουσιάσθηκαν, ἀναμοχλεύθηκαν ἐν μέρει ἀπὸ μηχανήματα σκαφικὰ καὶ ἐν συνεχείᾳ, καθαρίσθηκαν, φωτογραφήθηκαν, σχεδιάσθηκαν κ.λ., διάφορα ἀρχαῖα εἶτε κατὰ χώραν, ἔστω σὲ δεύτερη χρήσι, εἶτε διάσπαρτα (πίν. 76α καὶ 77α-β).

Ἄτυχῶς δὲν ἦταν διαθέσιμα τὰ ἀναγκαῖα μέσα καὶ πρὸ παντὸς ὁ ἀπαράιτητος χρόνος γιὰ συστηματικὴ ἔρευνα: ἡ κυκλοφορία στὴν κεντρικὴ συγκοινωνιακὴ ἀρτηρία τῆς ὁδοῦ Ἀγίου Δημητρίου δὲν ἦταν δυνατόν νὰ διακοπῇ γιὰ πολὺ. Ἰδὲ καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 39 καὶ 45.

Ὁ Michael Vickers, σὲ ἀλλεπάλληλα διάσπαρτα ἄρθρα του, ἀσχολήθηκε μὲ τὰ τεῖχη τῆς Θεσσαλονίκης. Ἰσχυρίζεται ὅτι τὰ τεῖχη ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ὀρμίσδα, ἢ μετασκευὴ τῆς Ροτόντας σὲ ἐκκλησία κ.λ., δὲν εἶναι ὅσο παλαιὰ νομίζονται καὶ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.⁷.

1. ΑΔ, τ. 25 (1970), Χρον., σ. 364 κ.έ.

2. ΑΔ, τ. 23 (1968), Χρον., σ. 334.

3. ΑΔ, τ. 24 (1969), Χρον., σ. 297 κ.έ.

4. ΑΔ, τ. 23 (1968), Χρον., σ. 330, τ. 24 (1969), Χρον., σ. 295, τ. 25 (1970), Χρον., σ. 352 κ.έ.

5. Arch. Rep. 1969-70, σ. 20, εἰκ. 34, πρβλ. Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 54 καὶ 56.

6. Chronique 1968-69, σ. 1062 καὶ εἰκ. 384.

7. M. V i c k e r s, The Date of the Walls of Thessalonica, «Annual of the Archaeological Museums of Istanbul, Istanbul 1969, σ. 313 κ.έ. καὶ ἐκτενέστερα BSR, τ. 38 (1970), σ. 183 κ.έ.,

Γιὰ τὰ παραθαλάσσια βυζαντινὰ τείχη μιλάει σὲ ἄλλο ἄρθρο του, ἀλλὰ ἡ συζήτηση ἐνδιαφέρει καὶ γιὰ τὰ προβυζαντινὰ μνημεῖα γενικώτερα¹.

Οἱ παρατηρήσεις τοῦ 'Αρ. Πασαδαίου γιὰ τὴν αἰσθητικὴ ἀξία τῶν Θεοδοσιανῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως χρησιμεύουν καὶ γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τῶν τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης².

57. Ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο. Ἡ ἔκθεση τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν τοῦ 1966 δημοσιεύθηκε μὲ καθυστέρηση στὸ 'Αρχαιολογικὸ Δελτίο³. Ἐπίσης μὲ καθυστέρηση ἀναφέρονται οἱ ἀνασκαφές τῶν προηγουμένων ἐτῶν στὸ χῶρο τῆς Πανεπιστημιουπόλεως στὴν Chronique⁴: δίνονται εἰκό-
νες τομέων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ νεκροταφείου (εἰκ. 375-376), ἀνάγλυφου καὶ ἐνεπίγραφου ἐπιτυμβίου (εἰκ. 377), εἰκονιστικῆς κεφαλῆς (εἰκ. 378) καὶ κεφαλῆς σατύρου (εἰκ. 379). Οἱ ἐργασίες τοῦ 1968-1969 μνημονεύονται ἐπίσης στὶς Archaeological Reports⁵.

Ἐν τῷ μεταξὺ δημοσιεύθηκε καὶ ἡ Ἐκθεση τῆς Ἐφορείας στὰ Χρονικά τοῦ 'Αρχαιολογικοῦ Δελτίου γιὰ τὸ ἔτος 1969⁶, ποὺ ἀναφέρεται κυρίως σὲ σωστικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ χῶρο τοῦ studio τηλεοράσεως τοῦ Γ' Σώματος Στρατοῦ (εἰκ. 21). Εἶναι ἀρκετὰ ἐκτενής, ἐδῶ δὲν μπορούμε νὰ ἐκτα-
θοῦμε περισσότερο, ἔχομε ὅμως τὴν εὐκαιρία νὰ διορθώσουμε μερικά τυπο-
γραφικὰ λάθη τοῦ 'Αρχαιολογικοῦ Δελτίου (οἱ συγγραφεῖς τῶν Χρονικῶν του δὲν βλέπουν τυπογραφικὰ δοκίμια): ἀντὶ τῆς ὀρθῆς λεζάντας τοῦ πίν. 302, μπῆκε ἡ λεζάντα τοῦ πίν. 303. Τὰ πράγματα ὅπως δὴποτε περιγράφονται στὴ σελ. 349, ὅπου ὅμως ὑπάρχουν ἄλλα λάθη: *ἀντωνιανοὶ* δὺο φορὲς ἀντὶ *ἀντωνιανοὶ* στὴ στήλῃ δεξιά, καὶ *3ον αἰ. π.Χ.* ἀντὶ *μ.Χ.* στὸ δεῦτερο στίχο ἀπὸ κάτω τῆς ἴδιας στήλης. Παρελείφθη ἐπίσης τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς πλακὸς τοῦ διαπέδου τοῦ διδύμου τάφου ὑπ' ἀριθ. 10 (σὲ δευτέρῃ χρήσῃ). Δί-
νει τὰ ὀνόματα Κλαυδίων (πατὴρ, υἱὸς καὶ ἡ σύζυγος τοῦ πρώτου *Κλαυδία Εἰδή*), οἱ ὅποιοι τὸ *ἐπιβάλλον ἐαυτοῖς μέρος τοῦ τριγχοῦ ἐποίησαν. Τριγχός*, σὰν λέξι, εἶναι, ὡς γνωστόν, μεταγενέστερη μορφή τοῦ *θριγχοῦ* (πρόχειρα Liddell-Scott-Jones, λ. *τριγχός*). Ἴσως εἶναι ἡ πρώτη γνωστὴ χρήσις τῆς λέ-
ξεως, ἀλλὰ δὲν ἐρευνήσα ἐξαντλητικὰ τὸ ζήτημα.

καὶ ἀνακοίνωση σὲ Διεθνὲς Συνέδριο, Transactions of the 8th Intern. Congress of Roman Frontier Studies, 1969 (ὡπὸ ἐκτύπωση).

1. «Balkan Studies», τ. 11 (1970), σ. 261 κ.έ., ἰδιαίτερα σ. 272 κ.ά.

2. AE, 1968, σ. 59 κ.έ.

3. AD, τ. 22, 1967 (1969), Χρονικά, σ. 391 κ.έ.

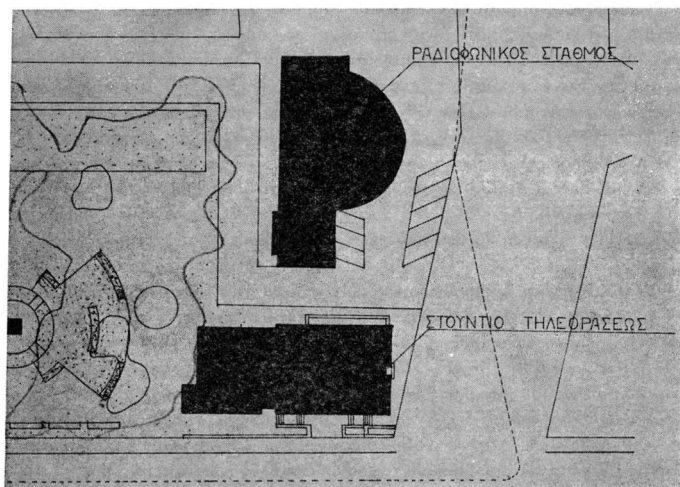
4. Chronique 1968-69, σ. 1062.

5. Arch. Rep. 1968-1969, σ. 23.

6. AD, τ. 25 (1970), Χρονικά, σ. 347.

Ἐδῶ δίνομε τρεῖς ἀπόψεις τῶν ἐλληνιστικῶν τάφων Α καὶ Β, πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν καλυμμάτων τους (πίν. 78α-β καὶ 79α, πρβλ. ΑΔ 25, 1970, Χρονικά, σ. 347 κ.έ., σχέδ. 1-3). Ἐπίσης εἰκόνες δύο ἀντωνινιανῶν τοῦ Αὐρηλιανοῦ (270-275 μ.Χ.) ἀπὸ τοὺς ρωμαϊκοὺς τάφους (πίν. 79β-γ).

Κατὰ τὸ 1969 ἀπεκαλύφθησαν ἐπίσης τυχαίως τάφοι στὸ σημεῖο συναντήσεως τῆς ὁδοῦ Κ. Μελενίκου μετὰ τὴν Ἑγνατία. Στὴν Ἐκθεση τῆς Ἐφορείας ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο δίνεται πάλι λανθασμένη ἢ λε-

Εἰκ. 21. Τοπογραφικὸ διάγραμμα τῆς περιοχῆς τοῦ studio Τηλεοράσεως στὸ Γ' Σῶμα Στρατοῦ (57)

ζάντα τοῦ σχεδίου μετὰ τὴν κάτωση, ὄψη πλευρᾶς καὶ τομὴ ἐλληνιστικοῦ τάφου τῆς ὁδοῦ Νέου Μελενίκου, ἐνῶ στὸ κείμενο δίνεται σωστὰ ἡ παραπομπή (πρβλ. ΑΔ 25, 1970, Χρονικά, σ. 352 καὶ λεζάντα τοῦ σχεδ. 6, ὅπου κατὰ λάθος τὰ σχέδια ἀποδίδονται σὲ τάφο τοῦ συνοικισμοῦ Ἀξιός, κατωτ., ἀριθ. 58).

Ἐνδιαφέρει καὶ τὸ μελετητὴ τοῦ προχριστιανικοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου μελέτη τοῦ Ἐπιμελητοῦ Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Νικ. Νικονάνου, ὁ ὅποιος δημοσίευσε καμάρωτὸ τάφο μετὰ τοιχογραφίες παλαιοχριστιανικῶν χρόνων στὸ συνοικισμὸ τοῦ Ἀγίου Παύλου¹. — Ἰδὲ καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 39 κ.έ.

1. ΑΑΑ, τ. 2 (1969), σ. 178 κ.έ.

58. Δυτικὸ νεκροταφεῖο. Τὰ εὐρήματα τάφου τῆς Σταυρουπόλεως (Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 58) ἀναγγέλλονται καθυστερημένα στὴν Chronique¹, ὅπου δίνονται καὶ καλὲς φωτογραφίες τριῶν χάλκινων ἀγγείων², τὰ ὅποια ὅμως εἶναι doré ὅσο καὶ τὰ χάλκινα ἀπὸ τὸ Δερβένι (ἰδὲ Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 37). Στὶς Archaeological Reports ἐξ ἄλλου³ ἀναφέρονται τὰ εὐρήματα τοῦ δυτικοῦ νεκροταφείου καὶ εἰκονίζονται δύο-ἀπὸ τὶς ἐνδιαφέρουσες ἀνάγλυφες καὶ ἐνεπίγραφες στηλές (ΑΔ 24, 1969, σ. 300, καὶ πίν. 310β καὶ 311γ).

Ἐκτενέστερα ἔχουν ἐκτεθῇ ἀποτελέσματα σωστικῶν ἀνασκαφῶν, στὴν περιοχὴ τοῦ δυτικοῦ νεκροταφείου, στὸ 'Αρχαιολογικὸ Δελτίο. Ἀποκαλύφθηκαν τάφοι στὸ συνοικισμό Ξηροκρήνης⁴, στὸ συνοικισμό Ἀξιοῦ καὶ στὸ οἰκόπεδο τῶν Κλινικῶν τῆς Κτηνιατρικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης⁵, ἐνῶ ἐπιτύμβια μνημεῖα ἀνάγλυφα καὶ ἐνεπίγραφα προήλθαν καὶ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ληταίας Πύλης (ἀνωτ., ἀριθ. 56) καὶ ἀπὸ ἄλλου.

Ἰδιαίτερα πυκνοὶ καὶ πολλοί, ἂν καὶ φτωχοί, ἦταν οἱ τάφοι ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τυχαῖα στὸ συνοικισμό «Ἀξιός» κατὰ τὶς ἐσκαφές γιὰ τὴν κατασκευὴ ἐργατικῶν πολυκατοικιῶν. Τὸ μέγα πλῆθος τῶν εὐρημάτων ἦταν κυρίως πήλινα ἀγγεῖα καὶ ὑάλινα, μὲ τὰ ὅποια πλουτίσθηκε ἡ ἐνδιαφέρουσα Συλλογὴ ὁμοίων εὐρημάτων τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς ὑστεροὺς αἰῶνες τῆς ρωμαϊκοκρατίας. Βρέθηκαν ἐπίσης ἐνδιαφέρουσες ἑλληνικὲς καὶ λατινικὲς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές, τῶν ὁποίων τὸ κείμενο μὲ εἰκόνα δόθηκε στὸ 'Αρχαιολογικὸ Δελτίο. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ οἱ ἀνάγλυφες παραστάσεις μερικῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν.

Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν πηλίνων εὐρημάτων δίνουμε ἐδῶ εἰκόνες χαρακτηριστικῶν ἀγγείων καὶ εἰδωλίων (πίν. 80-84).

Ἀσυνήθιστο εἶναι εἰδῶλιο πλανώδιου ὀπωροπώλῃ (πίν. 83α), ποὺ συγκροτήθηκε ἀπὸ κομμάτια: ὁ ὀπωροπώλης μὲ ἀτομικὰ χαρακτηριστικά καὶ σάκκο στὸν ὄμο, πάνω στὸ γαῖδουράκι του κοφίνια μὲ καρπούς. Ἰχνη χρωμάτων σώζονται: κυανόφαιο στὸ γαῖδουράκι, πορτοκαλί στοὺς καρπούς, κόκκινο στὴν κόμη τοῦ ὀπωροπώλῃ. Μέγ. ὕψος 0,135 μ. Βρέθηκε σὲ κτιστὸ τάφο μαζὶ μὲ τὰ ὑπ' ἀριθ. 10.858 α-β καὶ 10.860-10.868 πήλινα ἀγγεῖα καὶ εἰδῶλια (τὰ ὑπ' ἀριθ. 10.867 καὶ 10.868 στὸν πίν. 84γ).

1. Chronique 1967, σ. 903.

2. Chron. 1967, εἰκ. 11-12 καὶ πίν. 29.

3. Arch. Rep. 1970-1971, σ. 19, εἰκ. 36 καὶ 37.

4. ΑΔ, τ. 23 (1968), Χρον., σ. 334.

5. ΑΔ, τ. 24 (1969), Χρον., σ. 300 κ.έ., τ. 25 (1970), Χρον., σ. 351 κ.έ., ὅπου ἡ λεζάντα τοῦ σχεδ. 6 κατὰ λάθος ἀποδίδει στὸ συνοικισμό «Ἀξιός» τάφο τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου στὴν ὁδὸ Κ. Μελενίκου (ἀνωτ., ἀριθ. 57).

Ἄλλο εἰδώλιο παριστάνει τὴ γέννηση τῆς Ἀφροδίτης (πίν. 84α). Ἡ Ἀφροδίτη εἰκονίζεται μέσα σὲ ἀνοιχτὸ κοχύλι. Ὑψος 0,166 μ. Βρέθηκε σὲ κεραμοσκεπαστὸ τάφο, μαζί μὲ εἰδώλιο, ποὺ παριστάνει χορεύτρια μὲ ἀνθινο στεφάνι στὸ κεφάλι (πίν. 84β). Λεῖπει τὸ δεξιὸ χέρι τῆς καὶ τὸ ἀριστερὸ ἀπὸ τὸν ἀγκώνα, τὸ ἀριστερὸ σκέλος ἀπὸ τὸ γόνατο καὶ τὸ δεξιὸ πόδι. Μῆγ. σωζ. ὕψος 0,175 μ. Μαζί βρέθηκε καὶ μιὰ πῆλινη πλαγγόνα μὲ ὠραῖο ἄνθος στὸ ἀνοιχτὸ δεξιὸ χέρι (ὑπ' ἀριθ. 10.871).

Ἀπὸ τὰ ζωόμορφα εἰδώλια εἰκονίζονται ἐδῶ τὰ δυὸ ποὺ ἀναφέραμε μαζί μὲ τὸν ὀπωροπώλη (πίν. 84γ, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ) καὶ ἓνα ἀκόμα πῆλινο σκυλάκι (πίν. 84γ, κέντρο).

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ συνοικισμό «Ἀξιὸς» συνεχιζόταν, ὅταν ἀπομακρύνθηκα ἀπὸ τὴ Θεσσαλονικὴ στὴν Πάτρα. Τώρα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δοθῇ πληρέστερη ἐκθεση γιὰ τὸ ἔτος 1969, ἀφοῦ δὲν δημοσιεύθηκε ἀκόμη στὰ Χρονικά τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου καὶ ἡ ἐκθεση τοῦ διαδόχου μου, συναδέλφου Ἀνδρέα Βαβρίτσα γιὰ τὸ δεύτερο ἐξάμηνο τοῦ 1969.

Ἴδὲ καὶ ἀνωτ. ἀριθ. 39 κ.έ.

59. Διὰ φ ο ρ α. Τὰ ψηφιδωτὰ τῆς ὁδοῦ Σωκράτους 45 (Χρονικά 1951-65, ἀριθ. 65, πίν. 4-7α-β) μνημονεύονται καὶ εἰκονίζονται στὴν Chronique τοῦ 1967¹. Μὲ καθυστέρηση ἐπίσης δημοσιεύθηκε ἡ ἐκθεση τῆς Ἐφορείας γιὰ τὸ 1966 στὸ Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο. Περιλαμβάνει τὶς ἐρευνες καὶ τὰ εὐρήματα στὰ οἰκόπεδα Σ. Γεωργιάδου παρὰ τὴν Ἀχειροποίητο, Ἀνανία Προδρομίδου στοὺς Ἀμπελοκήπους, ἄλλα στὴν ὁδὸ Φιλικῆς Ἐταιρείας 3, στὴν ὁδὸ Προξένου Κορομηλᾶ 16, στὴν ὁδὸ Τάσκου Παπαγεωργίου, καὶ, τέλος, στὴν Πλατεῖα Μεταξᾶ².

Νεώτερες ἐκθέσεις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἐφορείας δημοσιεύθηκαν στὰ Χρονικά τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου τῶν ἐτῶν 1968-1970, πάντοτε μὲ καθυστέρηση. Περιλαμβάνουν εὐρήματα ἀπὸ σωστικὲς ἀνασκαφές:

α') στὴ γωνία ὁδοῦ Εἰρήνης καὶ Κάλβου, ὅπου βρέθηκαν ἐδώλια καὶ ἄλλα μάρμαρα σὲ δευτέρη χρήσι³.

β') σὲ οἰκόπεδο Ἀ. Τζαχίλη Ο.Ε. στὴν ὁδὸ Μητροπόλεως 73, ὅπου βρέθηκε προστομαῖο φρέατος κ.λ⁴.

γ') περὶ τὸν ἄζωνα τῆς ὁδοῦ Ὀλύμπου, ὅπου ἀποκαλύφθηκαν σημαντικὰ λείψανα ρωμαϊκῶν θερμῶν, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν Ἅγιον Δημήτριο (πίν. 85α)⁵.

1. Chron. 1967, σ. 903, εἰκ. 8-10 καὶ διπλὸς πίν. 26-27.

2. ΑΔ, τ. 22 1967 (1969), Χρονικά, σ. 393 κ.έ.

3. ΑΔ, τ. 23 (1968), Χρονικά, σ. 334.

4. ΑΔ, ἔ.ά.

5. ΑΔ, τ. 24 (1969), Χρονικά, σ. 298 κ.έ., σχέδ. 6 καὶ πίν. 307 α-γ.

δ') σὲ οἰκόπεδο 'Αρ. Σωτηρίου, στήν «παλαιά» ὁδὸ Φιλίππου, ἀριθ. 52, ὅπου ἀποκαλύφθηκαν λείψανα μνημειακῆς οἰκοδομῆς.

ε') σὲ οἰκόπεδο Εὐγ. καὶ Γαβρ. Χαριτοπούλου, στήν ὁδὸ Προφήτου 'Ηλιοῦ 37, ὅπου, ἐκτὸς ἀπὸ λείψανα δεξαμενῆς καὶ ὕδραγωγοῦ (πίν. 85β), ἀποκαλύφθηκαν μέρη πλακοστρώτου ὁδοῦ βυζαντινῶν χρόνων, στῇ συνέχεια τῆς νῦν ὁδοῦ 'Αγίου Νικολάου, ὅπου ὁ γνωστός πλακόστρωτος, ἀνατολικά τοῦ 'Αγίου Δημητρίου, δρόμος.

στ') σὲ οἰκόπεδο 'Αντ. Βεληκᾶ στήν ὁδὸ Σωκράτους, ὅπου ἀποκαλύφθηκαν ἐπάλληλα λείψανα οἰκοδομῶν δύο διαδοχικῶν φάσεων (πίν. 86). 'Όταν οἱ τοῖχοι τῆς μεταγενέστερης οἰκοδομῆς ἀπομακρύνθηκαν, φάνηκε ψηφιδωτὸ δάπεδο μεγάλων διαστάσεων (πίν. 89). Τὸ ἄκρο του πρὸς Δυσμᾶς δὲν ἔγινε δυνατό ν' ἀποκαλυφθῇ, γιατί ἐμπόδιζε τὸ πρὸς ἐκεῖ σπῖτι. Εἰκονίζονται ἐδῶ λεπτομέρειες τοῦ ψηφιδωτοῦ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν μεταγενέστερων τοίχων, τῶν ὁποίων τὰ ἔχνη διακρίνονται στὸ ἀριστερὸ μισὸ τοῦ πίν. 89 (πρβλ. πίν. 87 καὶ 88 πρὸς πίν. 89). Τὸ μεταγενέστερο ἀπλὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο (πίν. 86, ἐμπρὸς καὶ δεξιᾷ) ἔπαιρνε κατηφορικὴ κλίση πρὸς Νότον σὰν στενὸς διάδρομος.

ζ') 'Όμοιο, στὸ ἴδιο σχεδὸν ὕψος καὶ πιθανῶς σύγχρονο, ψηφιδωτὸ δάπεδο ἀποκαλύφθηκε στὸ γειτονικό, στήν ἀντικρὺ πλευρὰ τῆς ὁδοῦ Σωκράτους, οἰκόπεδο τῆς Καλλιόπης Παπαδοπούλου καὶ Μ. Πολίτου (πίν. 90α), ὅπου φάνηκαν καὶ βάσεις κιόνων. Τομὴ σὲ βάθος ὁμῶς δὲν ἀποκάλυψε ἐδῶ ψηφιδωτὸ δάπεδο ἢ ἄλλα λείψανα σὲ βαθύτερο στρώμα, ἀντίστοιχα πρὸς τὰ ἀντικρυνὰ στὸ οἰκόπεδο Βεληκᾶ. 'Η διαφορὰ τῶν δύο οἰκοδομικῶν περιόδων εἶναι δύο αἰῶνων περίπου: τὸ ἀνώτερο στρώμα χρονολογεῖται μὲ πιθανότητα στὸν 5ο αἰ. μ.Χ., ἐνῶ τὰ ἀρχαιότερα ψηφιδωτὰ δάπεδα τοῦ οἰκοπέδου Βεληκᾶ εἶναι τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

η') Σημαντικὰ λείψανα ἀποκαλύφθηκαν σὲ οἰκόπεδο τῆς Εὐαγγελικῆς 'Εκκλησίας στήν ὁδὸ Κ. Παλαιολόγου. 'Η ἐκσκαφὴ καὶ ἡ παράλληλη σωστικὴ ἀνασκαφὴ συνεχίσθηκε καὶ μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσή μου ἀπὸ τῆ Θεσσαλονίκης. 'Εδῶ δίνουμε μόνο λεπτομέρεια τῆς κατὰ ζῶνες τοιχοδομίας τῶν τοίχων, ποὺ φάνηκαν κατὰ τὸ 1968 (πίν. 90β)¹.

θ') 'Ανάμεσα σὲ βυζαντινὰ λείψανα τῆς ὁδοῦ 'Αγίου Δημητρίου ἦρθαν στὸ φῶς καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων κινητὰ εὐρήματα².

ι') Κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ οἰκοπέδου τῆς Ο.Ε. 'Αναστασιάδου ἀποκαλύφθηκε τμήμα οἰκοδομῆς καὶ ὁδοῦ ρωμαϊκῶν χρόνων. 'Ανάμεσα σ' αὐτὰ βρέθη-

1. Οἱ ἐκθέσεις γιὰ τὴν ἔρευνα στὰ οἰκόπεδα ὑπ' ἀριθ. δ'-η' στὸ 'Αρχαιολογικὸ Δελτίο, τ. 24 (1969), Χρον., σ. 303 κ.ἑ., μὲ σχέδια καὶ εἰκόνες. Γιὰ τὰ εὐρήματα στὸ οἰκόπεδο τῆς Εὐαγγελικῆς 'Εκκλησίας ἑκτενέστερα, ΑΔ, τ. 25 (1970), Χρον., σ. 368 κ.ἑ.

2. ΑΔ, τ. 25 (1970), Χρον., σ. 363 κ.ἑ.

καν και κινητά εύρηματα έλληνιστικῶν χρόνων: μέτωπο ήγεμόνος καλυπτή-
ρος, λαβές κανθάρων, πινάκια με σταμπωτά κοσμήματα, τμήματα λύχνων
και άγγειών τεχνοτροπίας «δυτικῆς κλιτύος». Δεν ξέρω να δημοσιευθεκε
τὸ σχετικὸ ἄρθρο ποὺ ἀναγγέλλεται¹.

ια') Στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Ζεύξιδος και Ἰκτίνου ἀποκαλύφθηκαν ἐρείπια
κτηρίου ρωμαϊκῶν χρόνων και κεντρικὸς ἀποχετευτικὸς ἀγωγός².

ιβ') Στὴν ὁδὸ Κασσάνδρου, ἀνάμεσα στὶς ὁδοὺς Φιλίππου, Δραγούμη και
Ἰωακείμ Σγουροῦ, ἀποκαλύφθηκε στέρνα βυζαντινὴ, ἀλλὰ και ἀρχαιότερα
λείψανα κτηρίων και κινητὰ εύρηματα³.

ιγ') Στὴ γωνία Ἐγνατίας και Ἀντιγονιδῶν ἤλθαν στὸ φῶς θαυμάσια ψη-
φιδωτὰ δάπεδα, τῶν ὁποίων τὰ ἐμβλήματα ἐκτίθενται στὴ μεγάλη αἴθουσα
τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης⁴.

ιδ') Τμήμα ἀρχαίας ὁδοῦ ἀποκαλύφθηκε στὴν ὁδὸ Τάσκου Παπαγεωρ-
γίου⁵, κοντὰ στὴν ἀρχαία Ἀγορά.

ιε') Στὴν ὁδὸ Συγγοῦ, ἀριθ. 30, ἀποκαλύφθηκαν ἀλλεπάλληλα λείψανα
τριῶν οἰκοδομικῶν φάσεων. Στὴν πρώτη ἀνέκουν ψηφιδωτὰ δάπεδα, τῶν
ὁποίων τὰ πολὺ ἐνδιαφέροντα ἐμβλήματα ἐκτίθενται, ὅπως και τὰ ἐκ τῆς
ὁδοῦ Ἀντιγονιδῶν στὴ μεγάλη αἴθουσα τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης⁶.

ιστ') Σὲ τρία οἰκόπεδα τῆς ὁδοῦ Μενελάου παρὰ τὴν Ἀχειροποίητο ἀπο-
καλύφθηκαν διάφορα λείψανα, τῶν ὁποίων δὲν καθορίζεται ἡ ἐποχὴ στὴ σχε-
τικὴ ἔκθεση τῆς Ἐφορείας⁷.

ιζ') Τμήματα ἀρχαίων (ἢ και βυζαντινῶν) δ ρ ὁ μ ω ν ἀποκαλύφθηκαν
σὲ διάφορα σημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης και κατὰ τὸ 1969, ὅπως σὲ οἰκόπεδο
τῆς ὁδοῦ Ἀντιγονιδῶν ἀριθ. 19, τῆς ὁδοῦ Παπαζώλη - γωνία Ὀλύμπου, στὴ
γωνία τῆς Ἐγνατίας μετὴν ὁδὸν Καμβουνίων, στὴν Ἀγίου Νικολάου παρὰ
τὸν Ἅγιο Δημήτριο, στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Ἀγίου-Δημητρίου και Φιλίππου
Δραγούμη κ.ά.⁸

Μετὰ τὴν ἀπόφαση νὰ μὴ χτισθῇ τὸ Δικαστικὸ Μέγαρο στὴν Πλατεῖα
τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς ἢ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων ὑποχρεώθηκε νὰ συνεργα-
σθῇ στὴν ἐξεύρεση ἄλλης θέσεως γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ Δικαστικοῦ Μεγά-
ρου. Ὑπῆρχαν βέβαια θέσεις καλύτερες ἀπὸ διάφορες ἀπόψεις, μάλιστα γιὰ
τὴν ἀξιοπρέπεια τῆς Δικαιοσύνης και τὴ σωτηρία τῶν μνημείων τῆς πόλεως,

1. ΑΔ, ἔ.ά., σ. 365 κ.έ.

2. ΑΔ, ἔ.ά., σ. 366 κ.έ.

3. ΑΔ, ἔ.ά., σ. 371.

4. ΑΔ, ἔ.ά., σ. 371 κ.έ., σχέδ. 8 και πίν. 314 β.

5. ΑΔ, ἔ.ά., σ. 372.

6. ΑΔ, ἔ.ά., σ. 373 κ.έ., σχέδ. 11 και πίν. 314 γ και 315 α-γ.

7. ΑΔ, ἔ.ά., σ. 374 κ.έ.

8. ΑΔ, ἔ.ά., σ. 375 κ.έ.

ἀλλ' ἀντὶ μιᾶς ἀπὸ τὶς κατάλληλες θέσεις ἀνατολικά τῶν βυζαντινῶν τειχῶν τῆς πόλεως, στήν «Καλὴ Μεριά», προτιμήθηκε ὁ χῶρος τῆς τέως Ἐφορείας Ὑλικοῦ Πολέμου (πίν. 91), ἀνάμεσα στὸ ἀρχαῖο λιμάνι τῆς πόλεως καὶ στὸ δυτικὸ νεκροταφεῖο τῆς, πολὺ κοντὰ στὰ τεῖχη.

Κι ἐδῶ ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ βρεθοῦν ἀρχαιοτήτες. Καὶ τὸ Ὑπουργεῖο Δικαιοσύνης, μὲ τὴν πικρὴ πείρα τῆς «Πλατείας Δικαστηρίων», θέλησε νὰ δοκιμασθῇ πρῶτα τὸ ἔδαφος μὲ δοκιμαστικὲς τύφρους γιὰ νὰ μὴ ὑπάρξῃ ἀναστολὴ τοῦ ἔργου μετὰ τὴν ἐνδεχόμενη διαπίστωση ἀρχαιοτήτων κατὰ τὶς γενικὲς ἐκσκαφές. Δόθηκαν λοιπὸν περιωρισμένα μέσα καὶ περιωρισμένος χρόνος (20 ἡμερῶν!) στήν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων γιὰ τὴ δοκιμαστικὴ ἔρευνα (πίν. 92). Δὲν εἶχαμε δυνατότητα ἐπιλογῆς τῶν θέσεων γιὰ δοκιμαστικὲς τομές. Ἐγιναν κατ' ἀνάγκην στοὺς διαδρόμους ποὺ ἔμεναν ἐλεύθεροι γιὰ τὴ συγκοινωνία, ἀνάμεσα στὰ παλιατζήδικα, ἐγκατεστημένα ἐκεῖ μὲ ἐνοίκιο.

Ὅταν ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων δῆλωσε πὼς δὲν μπορεῖ ν' ἀναλάβῃ καμμιά εὐθύνη γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ ἀποτελέσματος τῆς δοκιμαστικῆς ἔρευνας, μὲ τόσο λίγα μέσα καὶ σὲ τόσο περιωρισμένο χρόνο, ἐκλήθη ὁ Ἐφορὸς Ἀρχαιοτήτων στήν Ἀθήνα καὶ—ταλανιζόμενος μεταξὺ τῶν ἀρμοδίων Ὑπουργείων Προεδρίας Κυβερνήσεως καὶ Δικαιοσύνης—ἀπειλήθηκε ἀπὸ τὸν τότε Ὑπουργὸ Δικαιοσύνης Ἡλία Κυριακόπουλο μὲ δίωξη «ὡς ἀντιδρῶν εἰς τὸ ἔργον τῆς Κυβερνήσεως»!

Μ' αὐτὲς τὶς συνθήκες σωστὴ δουλειὰ δὲν ἔγινε. Οἱ τομές στοὺς διαδρόμους καί, σὲ ὀρισμένα σημεῖα, πλάι στὰ θεμέλια τοῦ τεῖχους, δὲν εἶχαν ἀρχαιολογικὸ ἀποτέλεσμα. Σὲ βάθος 1,80 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους παρουσιάσθηκαν νερά χωρὶς νὰ διαπιστωθῇ στρώμα μὲ ἀρχαιολογικὸ ἐνδιαφέρον. Ἄλλοι θὰ ἐκθέσουν, ὑποθέτω, τὶς παρατηρήσεις τοὺς κατὰ τὶς ἐκσκαφές γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ Δικαστικοῦ Μεγάρου, γιατί ἐγὼ ἐν τῷ μεταξὺ ἀπομακρύνθηκα ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, μὲ τὴ γνωστὴ «μετάθεση» στήν Πάτρα.

(Συνεχίζεται στὸν ἐπόμενο τόμο).

ΠΙΝΑΚΕΣ

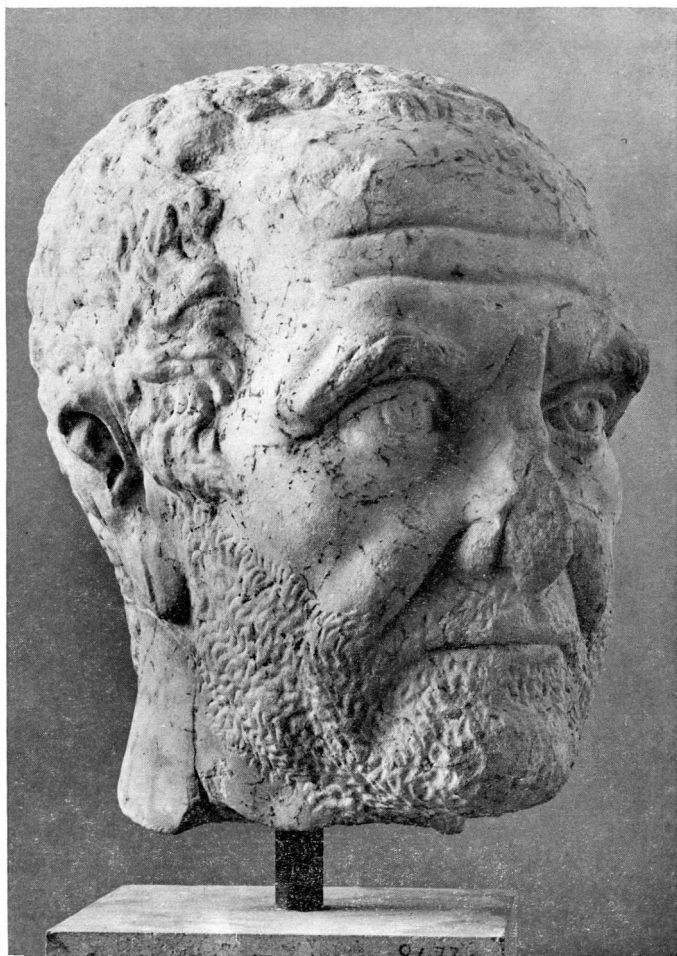

α-β. Πορταίτο τοῦ Μουσεῖου τῆς Θεσσαλονίκης (ἀριθ. Εἰδ. 171). Ἑποχὴ Φλαβίων (19)

Πορτραῖτα τοῦ Μονασίου τῆς Θεσσαλονίκης, α) Ἐποχή Τράϊανου, β) Ἐποχή Σεβήρων (19)

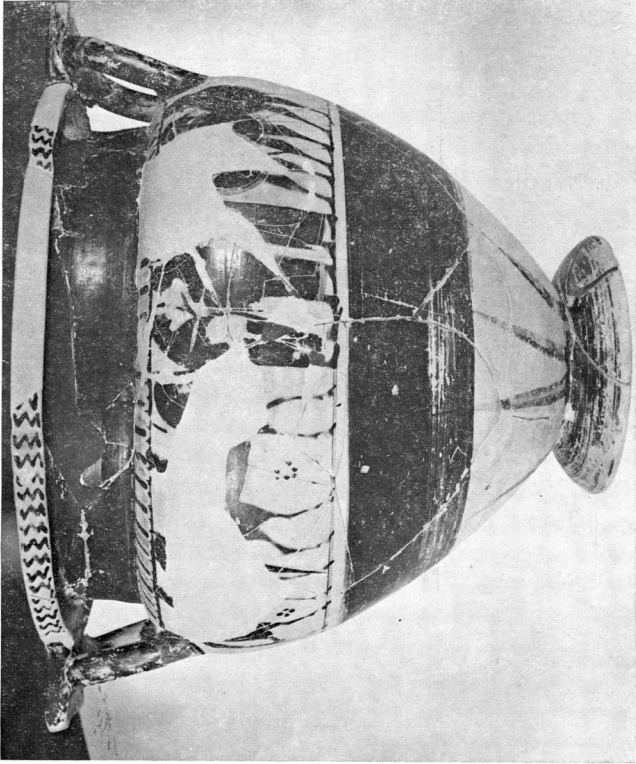

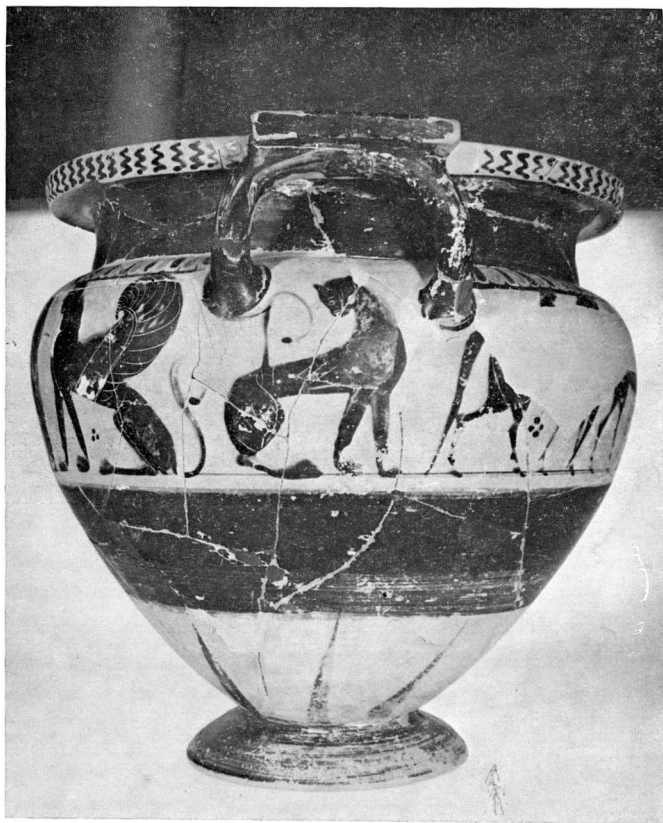
Πορτραίτο τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης.
Περίοδος 235 - 253 μ.Χ. (19)

α-β. Πορτρέτα τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης. Ἐποχή τοῦ Γαλιανοῦ (19)

Μελανόμορφος κρατήρας τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης
ἀπὸ τῆ Χαλκιδικῆ, κόρυς ὄψη (34)

Ὁ κρατήρας τοῦ πίν. 5, πλάγια ὄψη (34)

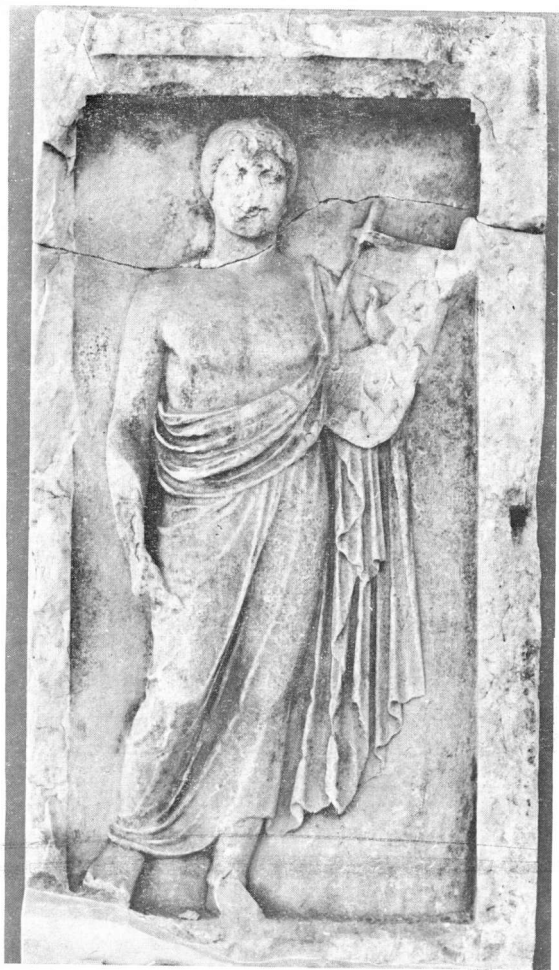
Ἐπιτόμβιο ἀνάγλυφο τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης
ἀπὸ τὸ Δῖον, ἀσστηροῦ ρυθμοῦ (34)

«Ἀσπασία» τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης,
ἀντίγραφο ἀπὸ ἀσθηρορρυθμικὸ πρωτότυπο (34)

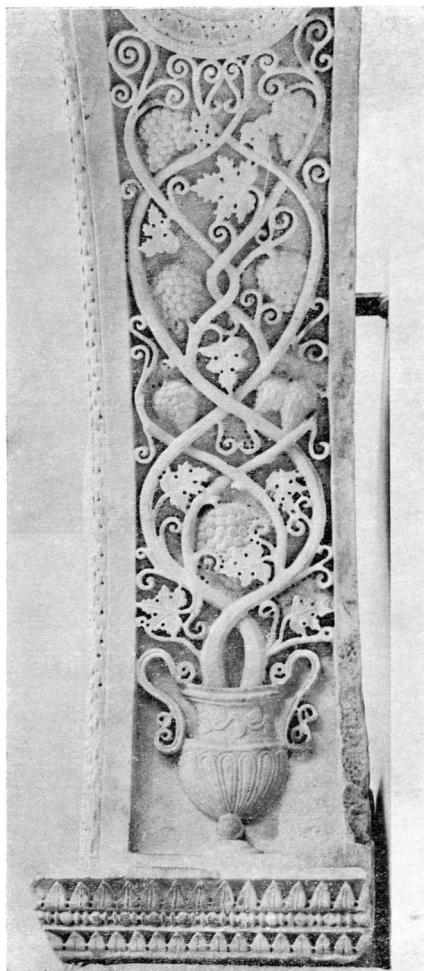

Τὰ ὀπίσθια τοῦ χαλκίνου Ἐρωτα τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης
ἀπὸ τῆς Ρητίνης τῆς Πιερίας, κλασσικῶν χρόνων (34)

Ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης
ἀπὸ τὴν Ποτίδαια, 4ου αἰ. π.Χ. (34.)

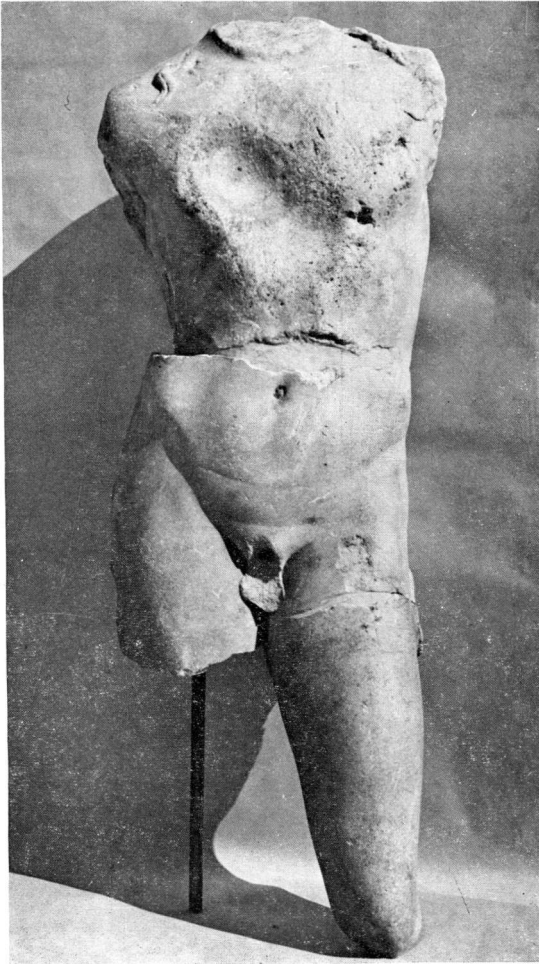

Ἀνάγλυφη διακόσμηση στὸ ἐσωράχιο τοῦ τόξου
ἀπὸ τὸ Ὑκτάγωνο τῆς Θεσσαλονίκης (34)

α. Μισοδουλεμένο κορινθιακό κιονόκρανο (38)
β. Πλάκα μαρμάρινη με έκτυπο κεφάλι (39)

Διώνυσος (;) τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης (39)

*Παιδικό κεφάλι τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὴν περιοχή
τοῦ Γαλαρινοῦ, κοντὰ στὴ Μονὴ ᾿Αγίας ᾿Αναστασίας (39)*

«Ἀρέθουσα» πήλινη τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης
ἀπὸ τῆ Σουρωτῆ (41)

α

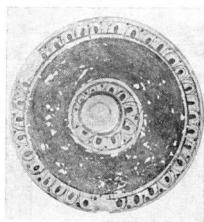
β

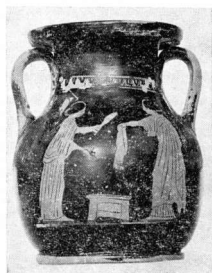
γ

δ

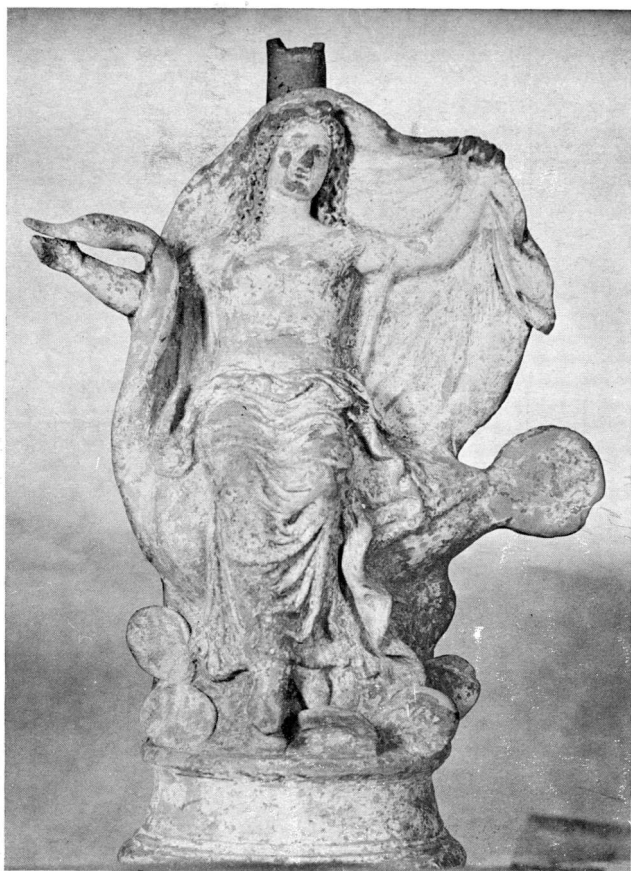

ε

στ

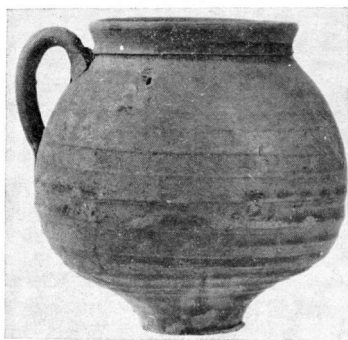
α-στ' Ἐξ ἀπὸ τὰ 10 ἀγγεῖα τῆς δωρεᾶς Ν. Σήφακα
στὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης (41)

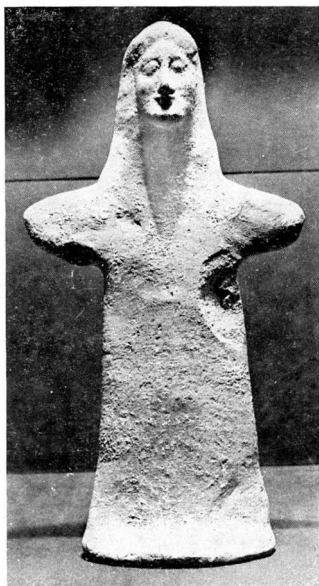
Πλαστικό άγγείο με ανάγλυφη Ἀφροδίτη πάνω σὲ κύκνο,
ἀπὸ τῆ δωρεὰ Ἰω. Παπαηλιάκη στὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης (41)

α

β

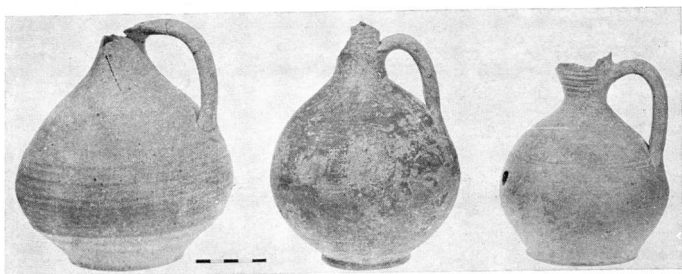
γ

α-γ. Ἀγγεῖα καὶ πήλινο εἰδώλιο τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης (41)

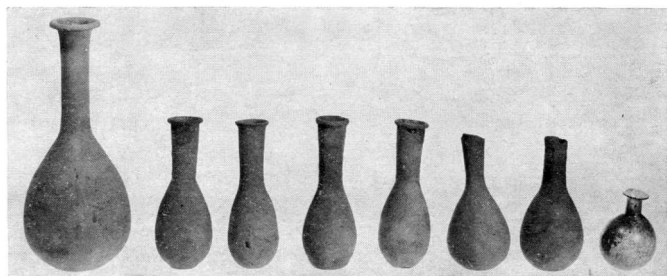

α

β

γ

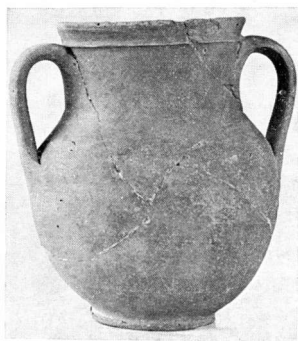
α-γ. Πήλινοι λύχνοι, πρόχοι και βαλσαμάρια τοῦ Μουσείου
τῆς Θεσσαλονίκης, ἀπὸ τῆ Μεγάλῃ Παναγιά Χαλκιδικῆς (41 καὶ 43)

α

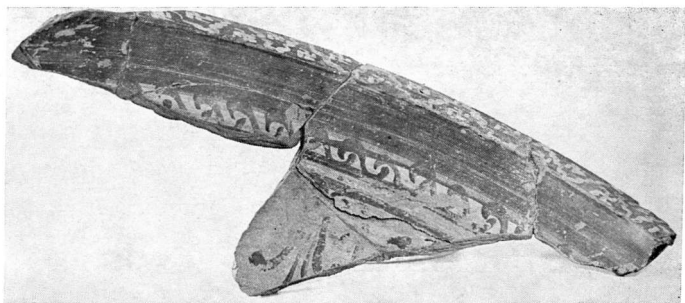

β

γ

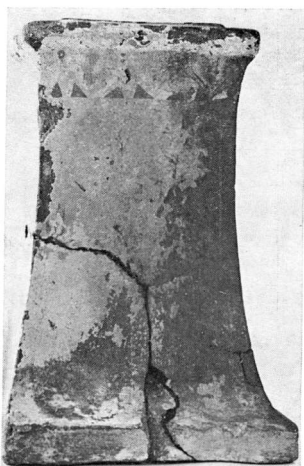
α-β. Πήλινα ειδώλια από τη Μεγάλη Παναγιά της Χαλκιδικής,
γ. Πήλινο αγγείο από τα Πυργαδίκια (41)

α

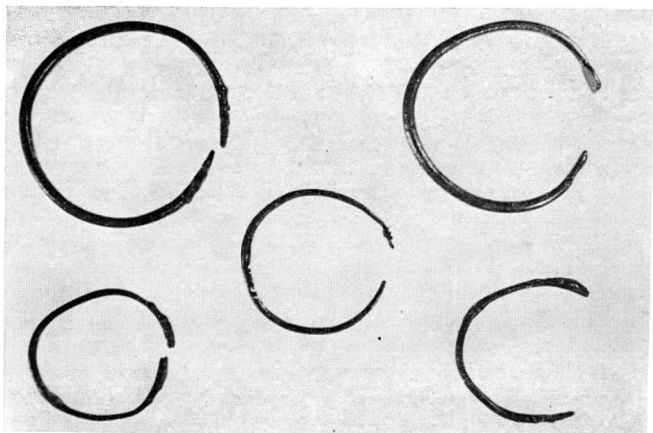

β

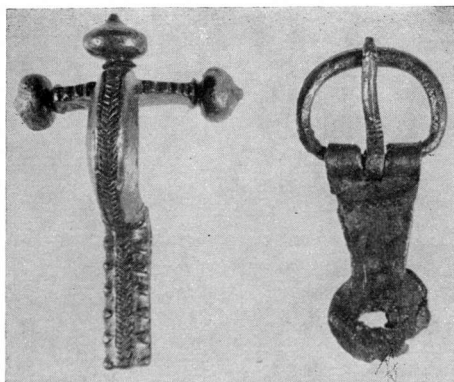

γ

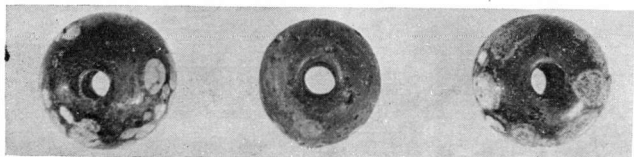
α-γ. Τμήματα αγγείων και πήλινος βωμός από τὰ
Πυργαδίκια τῆς Χαλκιδικῆς (41)

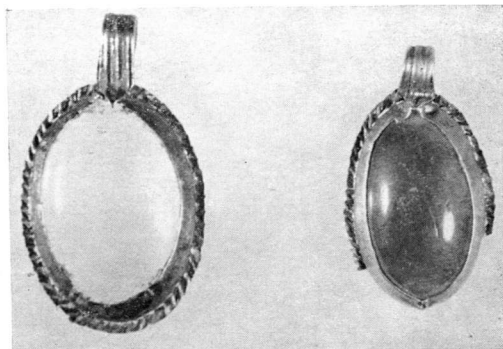
α

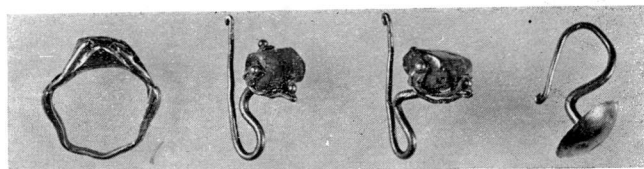
β

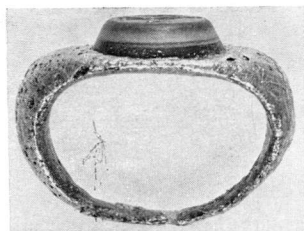
α-γ. Κοσμήματα από τάφους του σινοικισμού («Αξιός») (42)^γ

α

β

γ

δ

α-δ. Κοσμήματα από τάφους του συνοικισμού «Αξιός» (42)

α

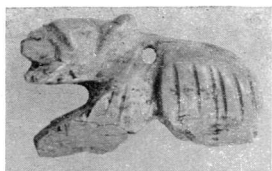

β

γ

α-γ. Ύαλινα ἀγγεῖα ἀπὸ τάφους τοῦ σινουικισμοῦ «Ἀξιὸς» (43)

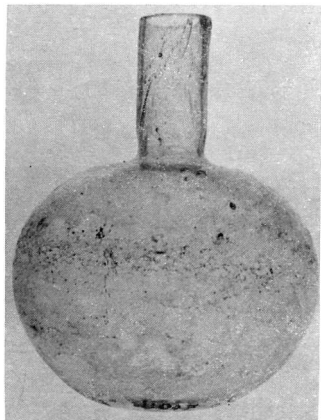
α

β

γ

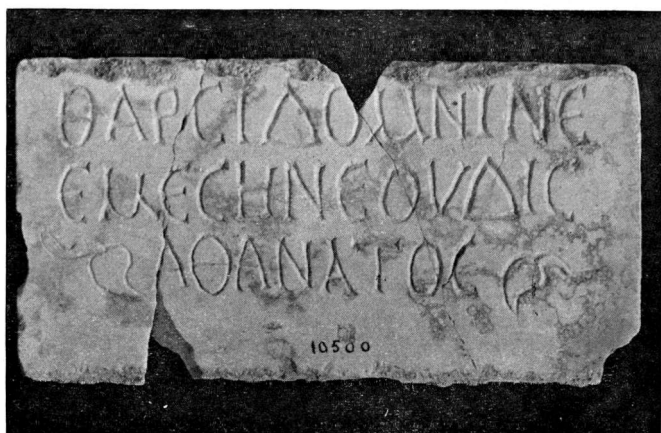

δ

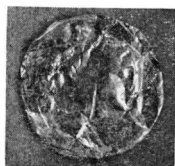

ε

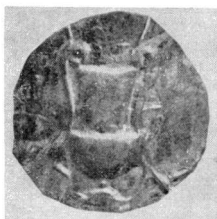
α-ε. Μικροτεχνήματα και ύαλινα αγγεία από τάφους
του συνοικισμού «Αξιός» (42 και 43)

α

β

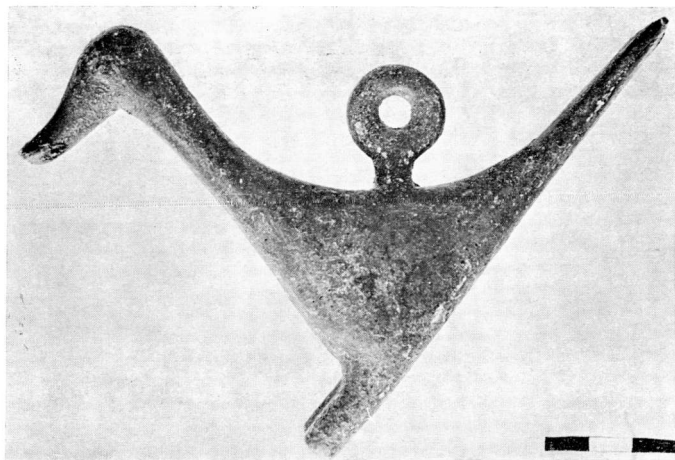
γ

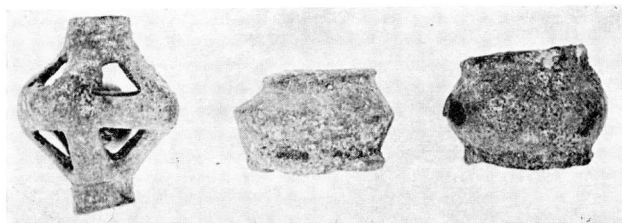
δ

α-δ. Μαρμάρινη πλάκα ἐνεπίγραφη καὶ χρυσῆς δανάκες
ἀπὸ τὸ Δυτικὸ Νεκροταφεῖο (45 καὶ 47)

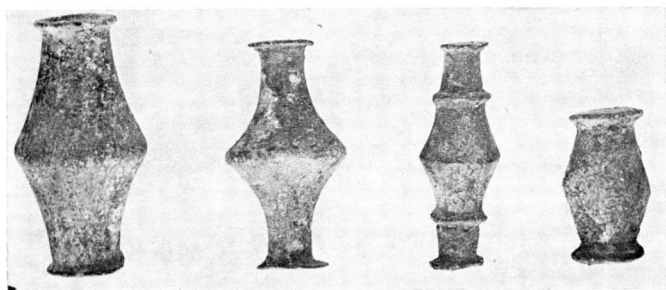

α

β

γ

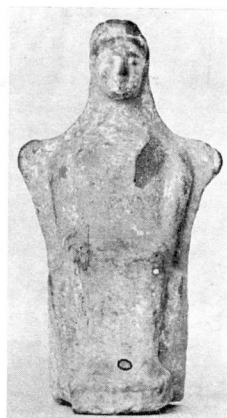
α-γ. Χάλκινα μικροαντικείμενα στην κατοχή Ἰω. Παπαηλιάκη (49)

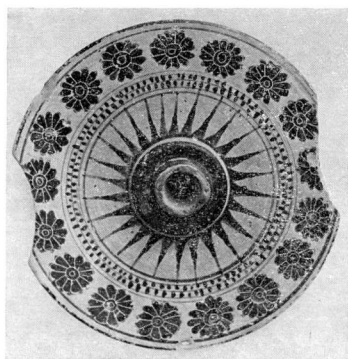
α

β

γ

δ

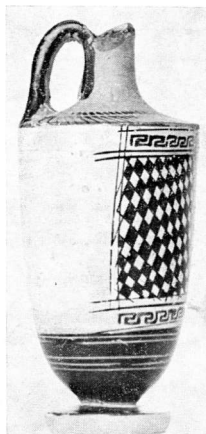

ε

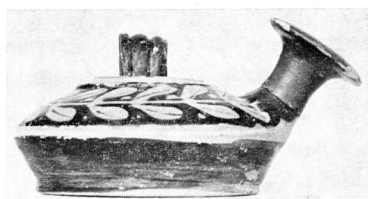
α-ε. Πήλινα ειδώλια και καλύμματα πνξίδων τῆς συλλογῆς Π. Μόντζαλα (51)

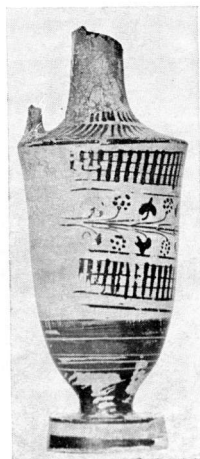
α

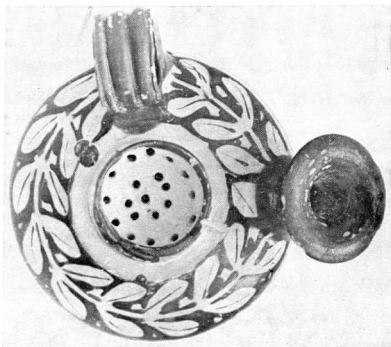
β

γ

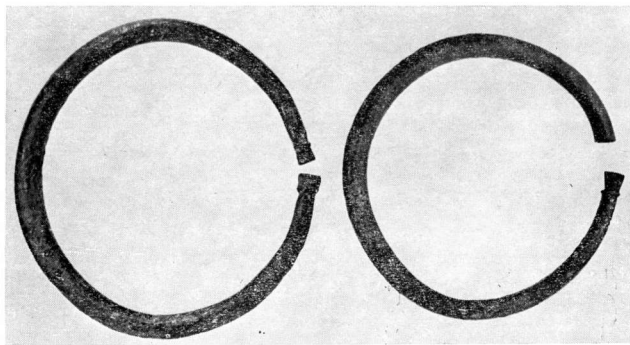

ε

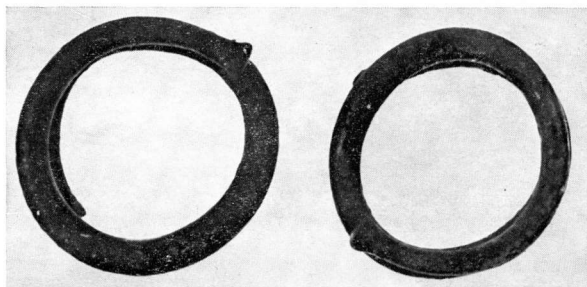

δ

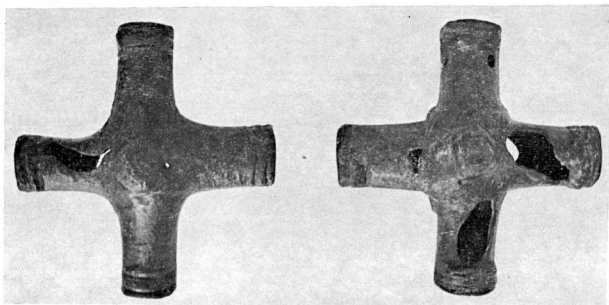
α-ε. Πήλινα ἀγγεία τῆς συλλογῆς Π. Μόντζαλα (51)

α

β

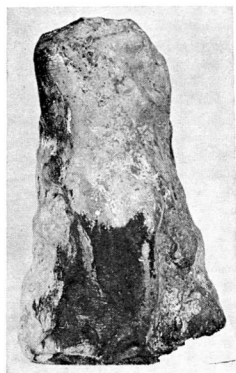
α-γ. Χάλκινα μικροτεχνήματα της συλλογής Κ. Ροντσώνη (51)^γ

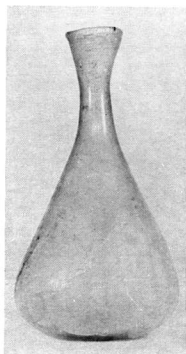
α

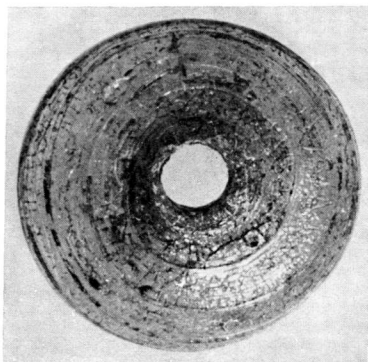
β

γ

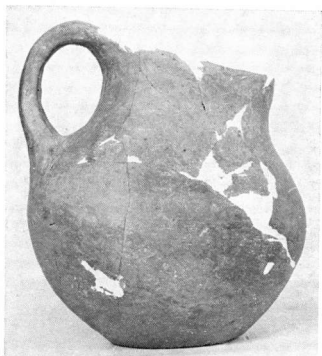

δ

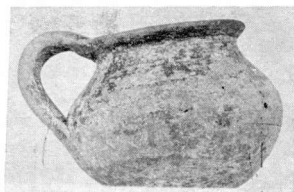

ε

α-ε. Πήλινα ειδώλια καὶ θάλινα ἀγγεία τῆς συλλογῆς Κ. Ροντσώνη (51)

α

β

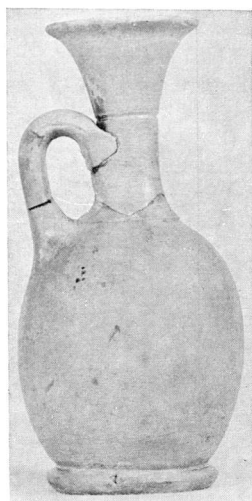

γ

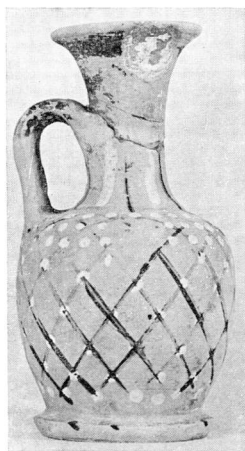
α-γ. Πήλινα αγγεία τῆς συλλογῆς Κ. Ροντσόνη (51)

α

β

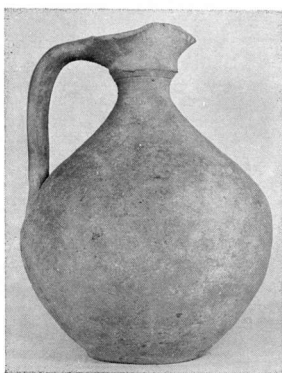

γ

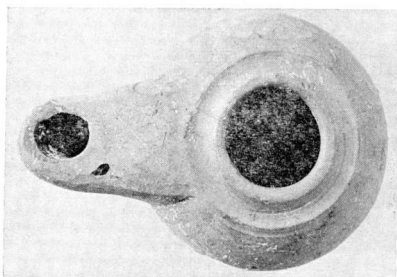

δ

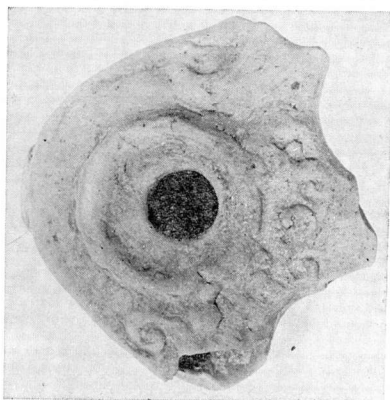
α-δ. Ληκύθια τῆς συλλογῆς Κ. Ροντσώνη (51)

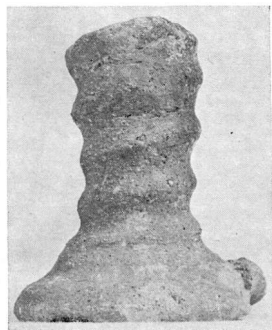
α

β

γ

δ

α-δ. Πήλινο αγγείο και λείχνοι της συλλογής Κ. Ρουτσώνη (51)

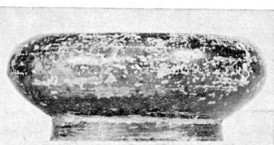

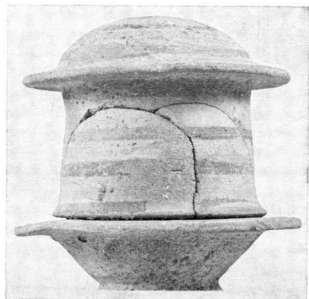
α

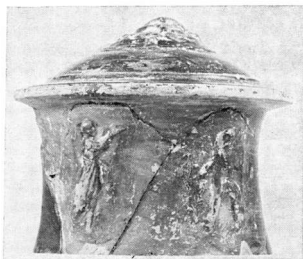
β

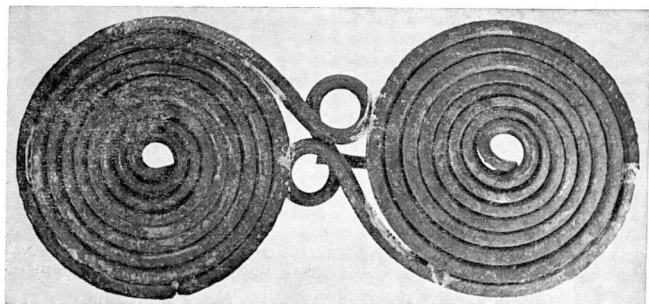
γ

δ

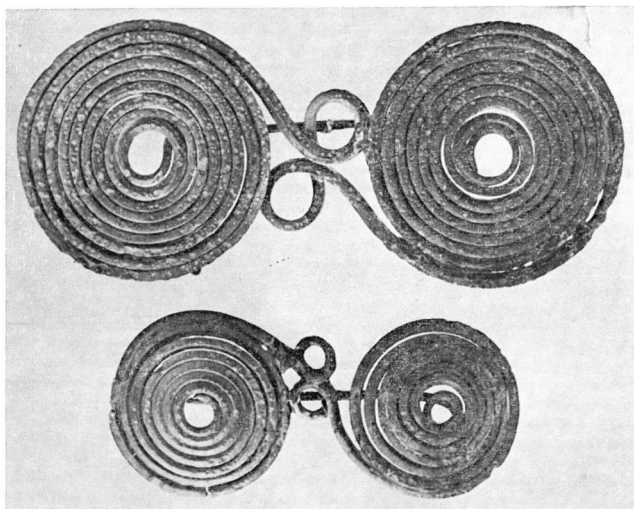

ε

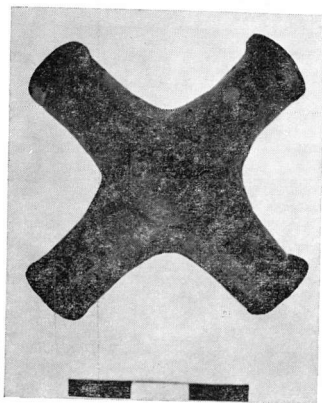

στ

α-στ. Διάφορα αντικείμενα της συλλογής Κ. Ροντσώνη (51)

α

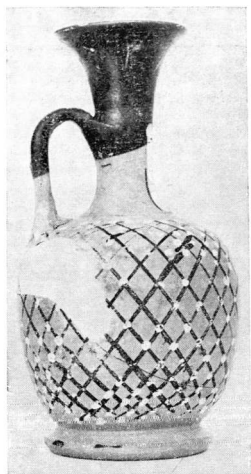

β

γ

α-β. Χάλκινα αντικείμενα της συλλογής Ἀναστ. Φωστηροπούλου (51)
γ. Μαρμάρινο κεφάλι Σατύρου της συλλογής Κύρου Πιστοφίδη (51)

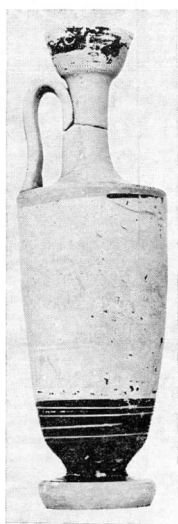
α

β

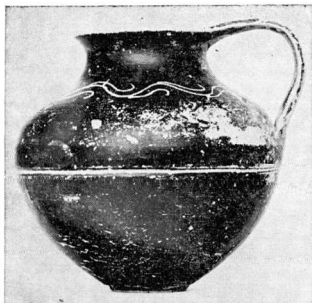

γ

δ

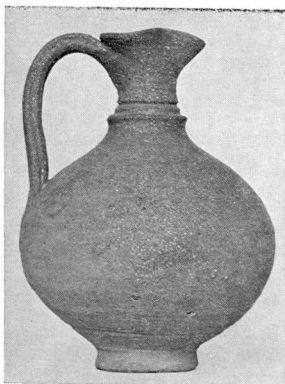
α-δ. Ληκόθια και λήγυθοι τῆς συλλογῆς Ἀναστ. Φωστηροπούλου (51)

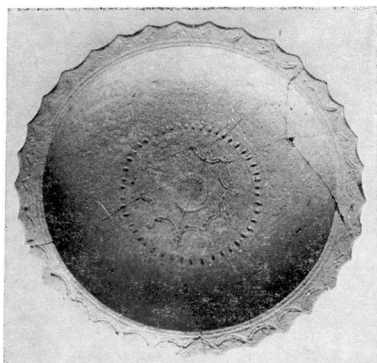
α

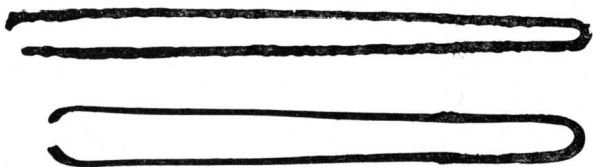
β

γ

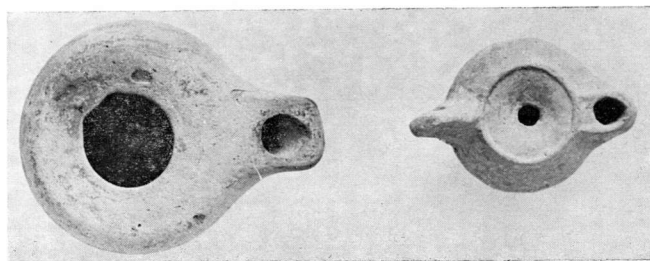

δ

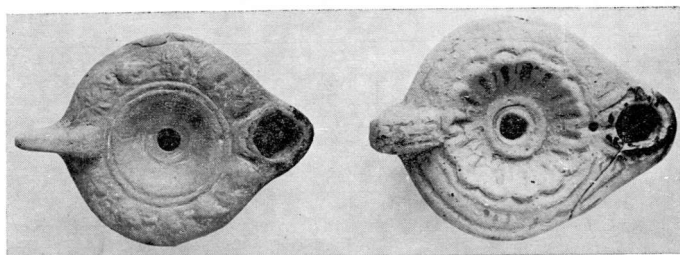

ε

α-ε. Πήλινα ἀγγεῖα καὶ ξεῦρος λαβίδων τῆς συλλογῆς
᾽Αναστ. Φωστηροπούλου (51)

α

β

α-β. Πήλινοι λύχνοι τῆς συλλογῆς Ἀναστ. Φωστηροπούλου (51)

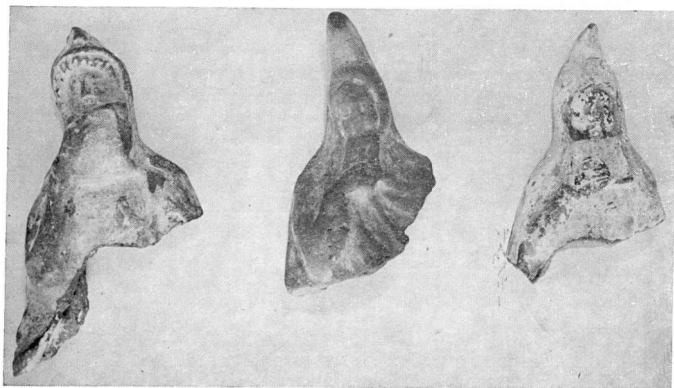
α

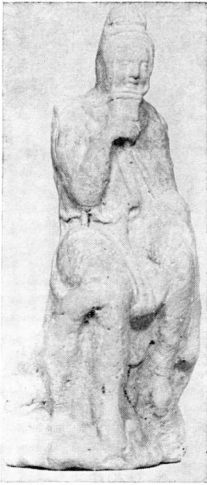
β

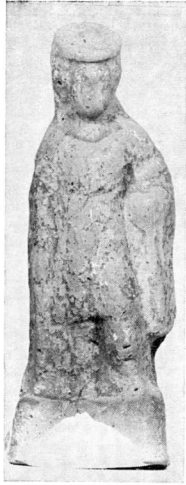
γ

α-δ. Πήλινα ειδώλια της συλλογής Ἀναστ. Φωστηροπούλου (51)^δ

α

β

γ

δ

ε

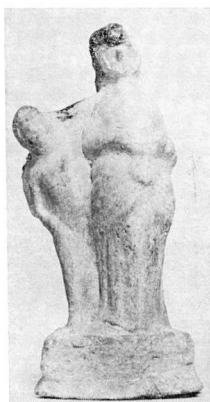
α-ε. Πήλινα ειδώλια της συλλογής 'Αναστ. Φωστηροπούλου (51)

α

β

γ

δ

α-δ. Πήλινα ειδώλια της συλλογής 'Αναστ. Φωστηροπούλου (51)

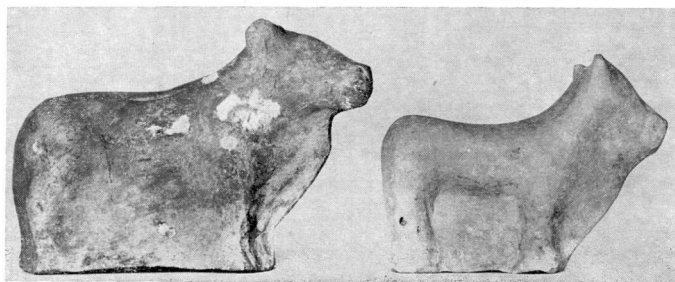
α

β

γ

δ

α-δ. Πήλινα ειδώλια της συλλογής 'Αναστ. Φωστηροπούλου (51)

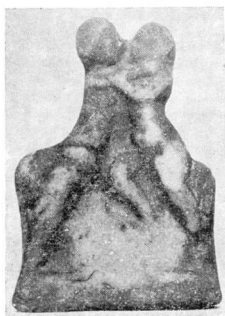
α

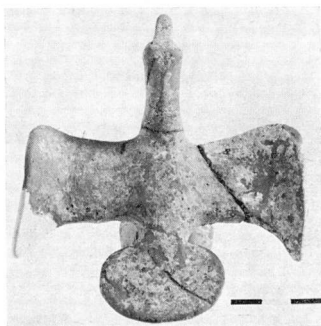
β

γ

δ

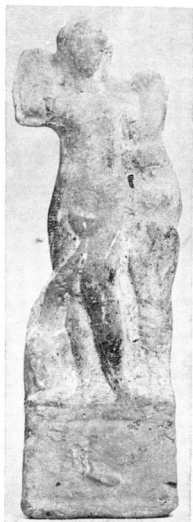

ε

α-ε. Πήλινα ειδώλια της συλλογής 'Αναστ. Φωστηροπούλου (51)

α

β

γ

δ

α-δ. Πήλινα ειδώλια της συλλογῆς Ἀναστ. Φωστηροπούλου (51)

α

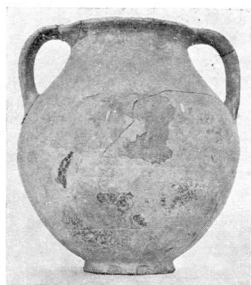

β

γ

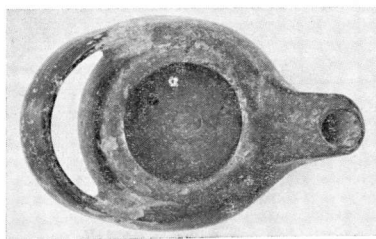
α-γ. Πήλινα ειδώλια της συλλογής 'Αναστ. Φωστηροπούλου (51)

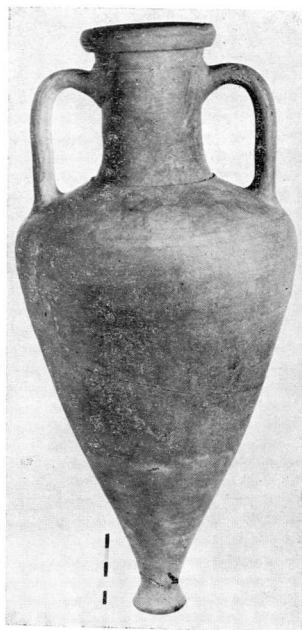
α

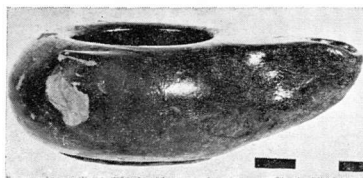
γ

δ

β

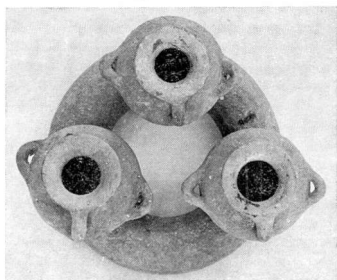
ε

α-ε. Πήλινα ἀγγεῖα καὶ λύχνος τῆς συλλογῆς Γ. Καραζήση (51)

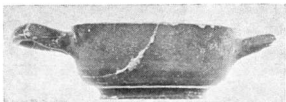
α

β

γ

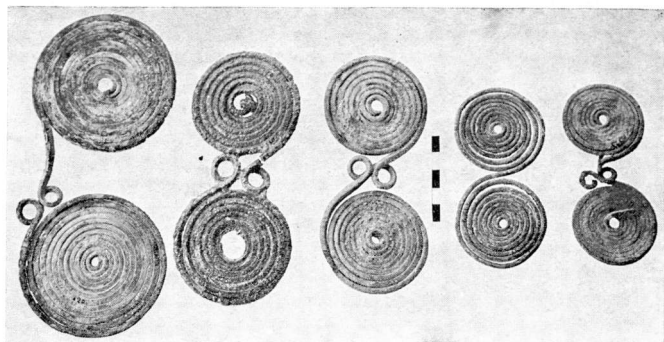

δ

ε

α-ε. Πήλινα αντικείμενα της συλλογής Γ. Καραζήση (51)

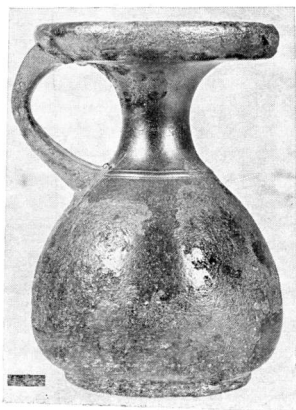
α

β

γ

δ

α-β. Χάλκινες πόρπες και ψέλια στὸ ἀρχαιοπωλεῖο τοῦ Γ. Κετίκογλον,
γ-δ. Μελαμβαφὲς ληκύθιο, ἀγορασμένο, τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης καὶ
ὅμοιο ἀσημένιο ἀπὸ τὸ Δερβένι (52)

α

β

α-β. Ἀγορὰ τῆς Θεσσαλονίκης: Προετοιμασία γιὰ τὴν ἐπανατοποθέτηση τῶν ψηφιδωτῶν τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς (53)

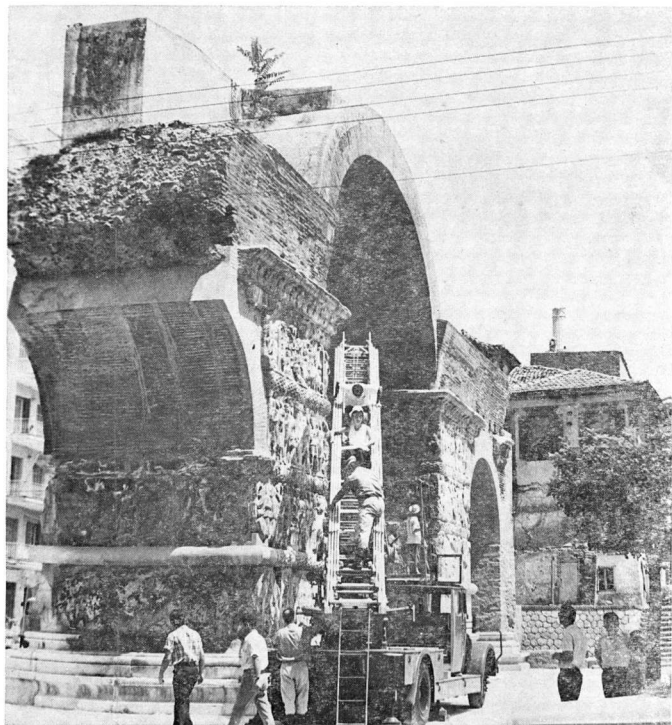

α

β

α-β. Ἀγορά τῆς Θεσσαλονίκης: Βαθμίδες ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη σὲ δεύτερη χρήση (53)

"Αποψη από Νότον τῶν σωζομένων πεσσῶν τῆς Καμάρας κατὰ τὶς ἐργασίες καθαρισμοῦ τῶν ἀναγλύφων παραστάσεων, τὸ 1968 (54)

Ἡ Καμάρα: Βόρειος πεσσός, ΝΔ πλευρά, ζώνες ἀναγλύφων
 δτ' ἀριθ. 1-4, ἐκ τῶν ἄνω (54)

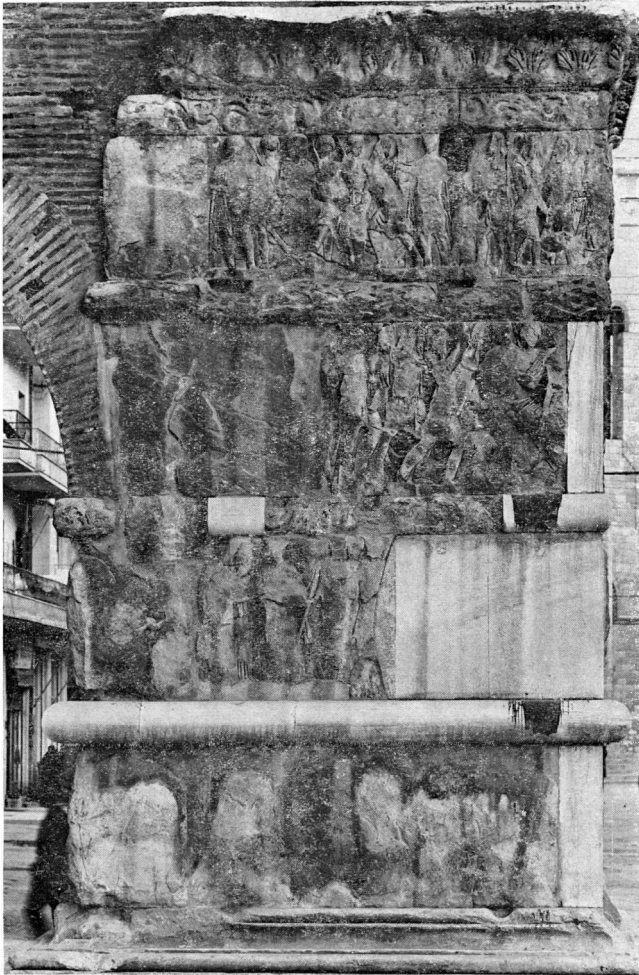
Βόρειος πεσσός, νοτιοδυτική πλευρά: τὸ γέισο καὶ ἡ ζώνη ἐπ' αὐτοῦ. Ἡ με παράσταση μάχης
στῇ χώρα τῶν Κοϊφῶν, ἀνάμεσα σὲ γιολάνδα καὶ δέσμη ἀπὸ δαγρόφυλλα (54)

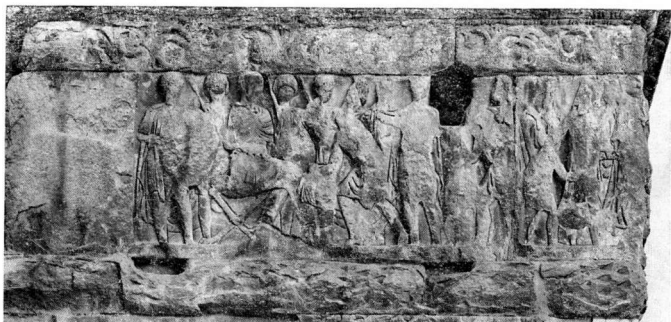
Βόρειος πεσός, νοτιοανατολική πλευρά: τὸ γέισο καὶ ἡ ζώνη ἐπ' αὐτοῦ. 5 μέ. παρὰ τὴν
ἐπιτομήν, ἀνάμεσα σὲ γιολάνδα καὶ σὲ δέσμη ἀπὸ διαφύλλια (54)

Βόρειος πεσσός, νοτιοανατολική πλευρά, ζώνη υπ' ἀριθ. 7: Πέσσοις φερόμεναι περὶ τὸν ποταμὸν Τύγρη (54)

Βόρειος πεσσός, ΒΔ πλευρά: ζῶνες ἀναγλύφων ὑπ' ἀριθ. 9-12, ἐκ τῶν ἄνω (54)

α. Βόρειος πεσσός, ΒΔ πλευρά, ζώνη ύπ' αριθ. 9: Παράσταση τῆς ἐπιεικείας τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς τοὺς ἡττημένους (54)

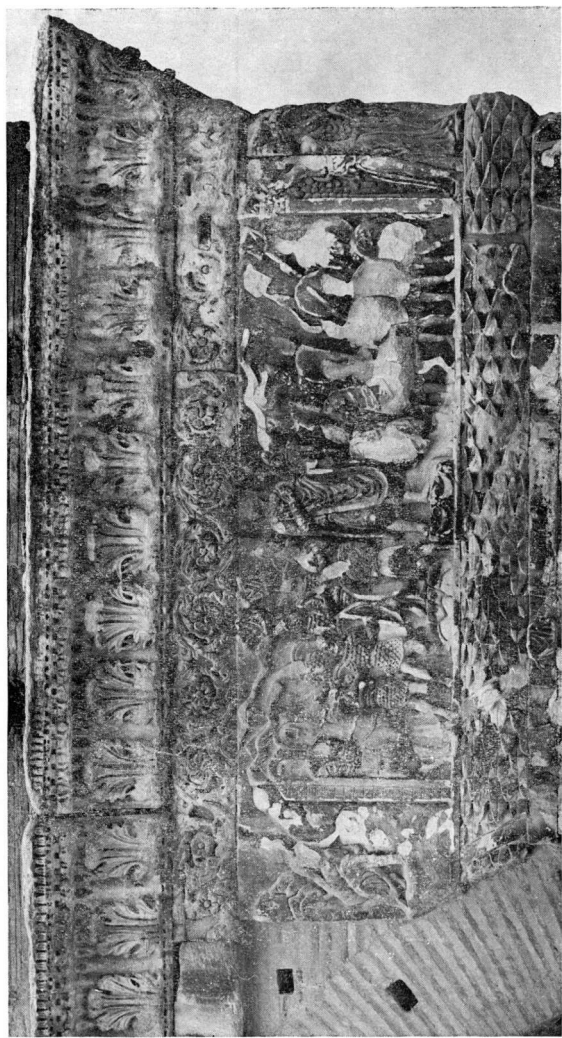

β. Δυτικός πεσσός, ΝΑ πλευρά: ζώνη ύπ' αριθ. 24, λεπτομέρεια.
Πρβλ. πίν. 67 (54)

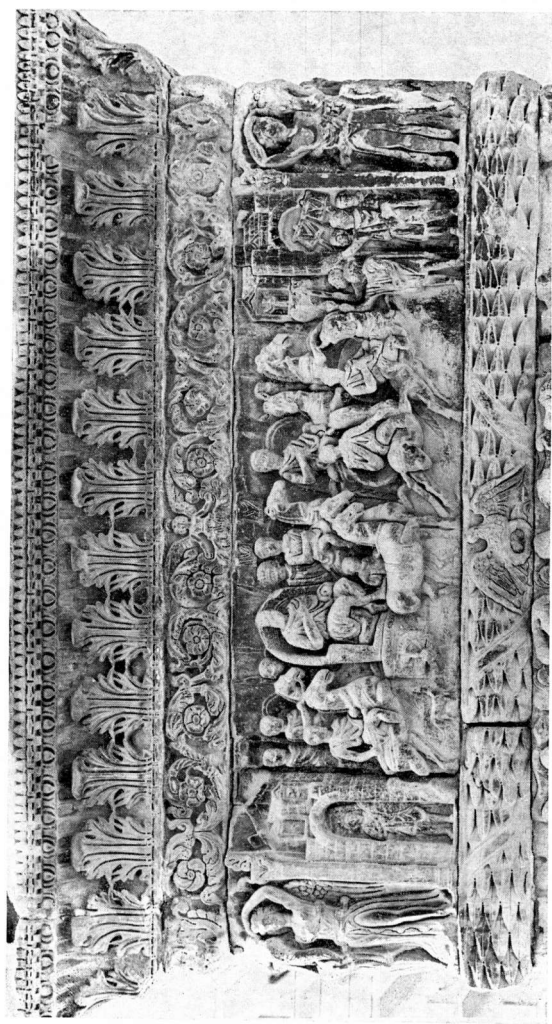
Δυτικός πεσσός, ΝΑ πλευρά: ζώνες υπ' ἀριθ. 15 καὶ 24-26 (54)

Αντικός πεσός, νοτιοανατολική πλευρά, ζώνη ἐπ' ἀοιβ. 15: Δημηγορία τοῦ Γαλαξίου (54)

Δυτικός πεσσός, ΝΑ πλευρά: ζώνες ἐπ' ἀριθ. 16-19 (54)

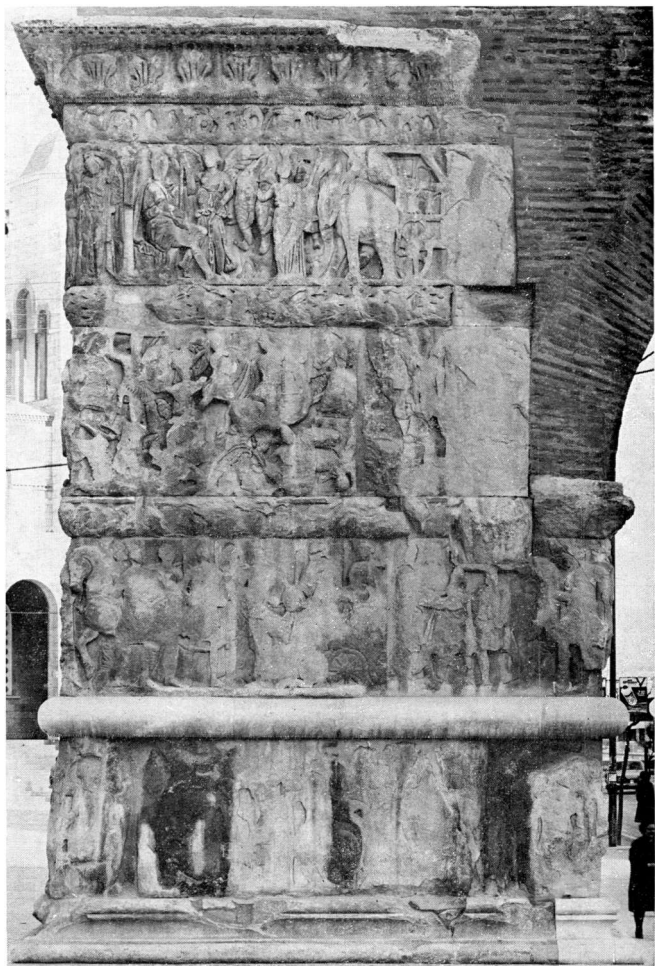
Αντικός πεσσός, βορειοανατολική πλευρά, ζώνη δπ' αιώθ. 16: Υποδοχή
 τοῦ Γαλερίου στὴν Ἐοῖζα τῆς Ἀρμενίας (54)

Δυτικός πεσούς, βορειοανατολική πλευρά, ζώνη ἐπ' αὐθ. 17: Νικηφόρος μάχη
τοῦ Γαλερίου (ἀετός πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι του) (54)

Αντικὸς πεσσός, βορειοανατολική πλευρά, ζώνη ἐπ' ἀφθ. 18: Τὰ μέλη τῆς
Τετραρχίας, στὸ κέντρο, σὲ παράσταση τῆς *Pietas Augustorum* (54)

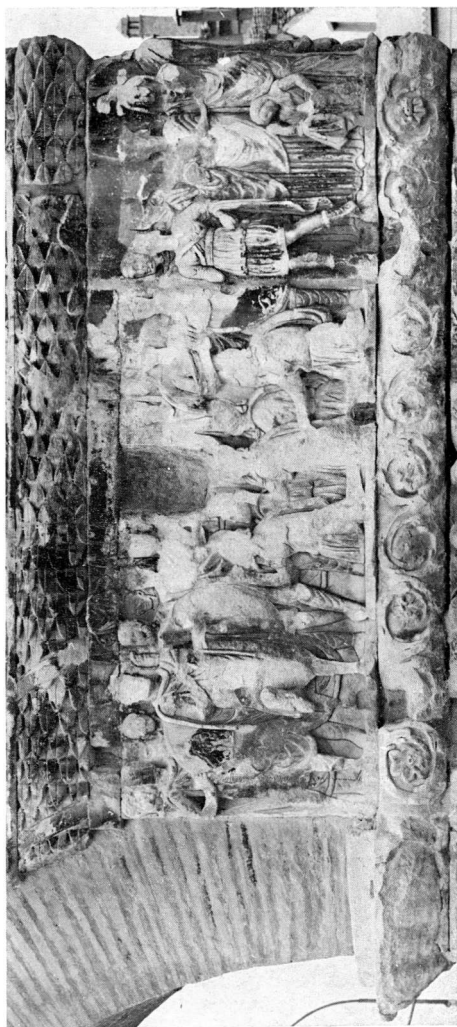

Δυτικός πεσσός, ΒΔ πλευρά, ζῶνες ἐπ' ἀριθ. 20-23 (54)

Αντικός πεσσός, βορειοανατολική πλευρά, ζώνη επ' ἀριθ. 20: Ὁ Γαλέριος δέχεται τιμὲς νικητοῦ (54)

Αντικὸς πεσσός, νοτιοανατολική πλευρά, ζώνη ἐπ' ἀφ' ἧς. 24: Ὁ Γαλέριος δέχεται πρεσβεία τῶν Περσῶν (54)

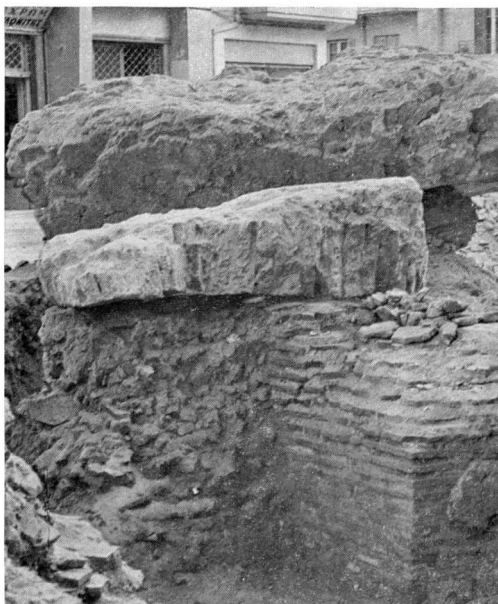
Αντιγὸς πεσὼς, νοτιοανατολική πλευρά, ζώνη ὑπ' ἀριθ. 25:
 Ὁ Λιοκλήτιανὸς καὶ ὁ Γαλέριος προσφέρουν θυσία (54)

Αντικὸς πεσσός, νοτιοανατολική πλευρά, ζώνη ἐπ' αὐθ. 26: Προσκομιδὴ δόρων (54)

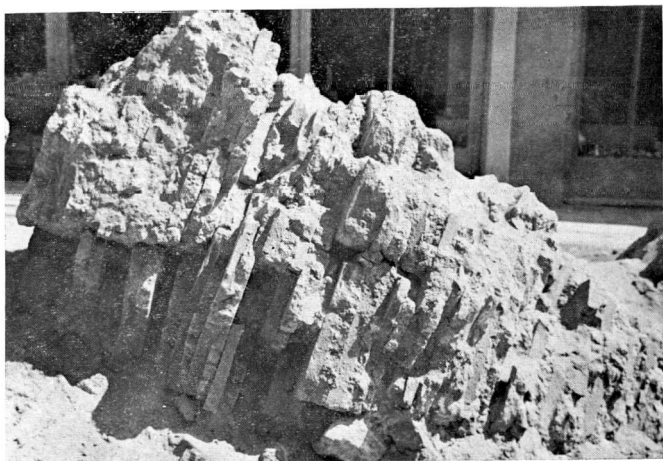

α

β

Ὁδὸς Δημ. Γούναρη: Πλινθόκτιστοι ὄγκοι πεσμένοι ἀπὸ ἀνωδομῇ κτηρίου,
α. ᾠΑποψη ἀπὸ ΝΑ, β. ᾠΑποψη ἀπὸ ΝΔ, (54)

α

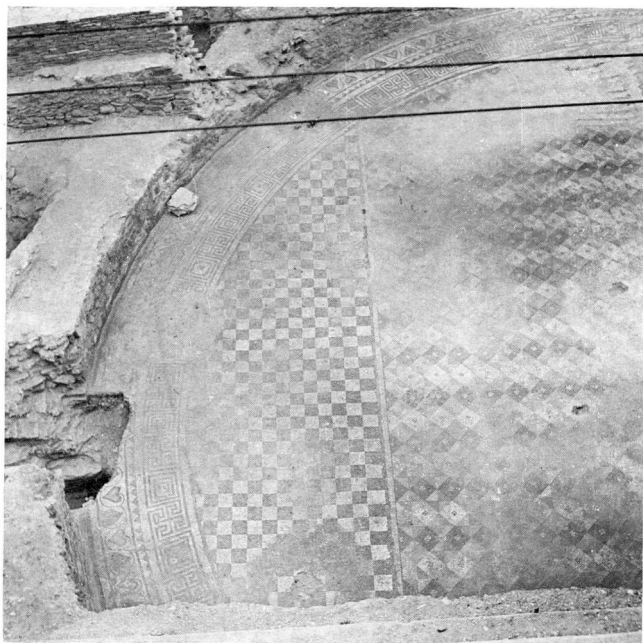

β

Ὁδὸς Δημ. Γούναρη: α. Ὑἅλλη ὀψη τοῦ ὄγκου τοῦ πίν. 70α,
β. Χάραγμα στὸ ἐπίστρομα ὁρθομαρμαρώσεως (54)

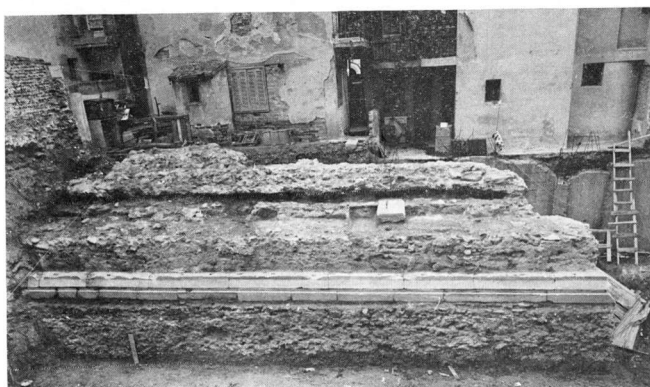
Ὁδὸς Δημ. Γούναρη: Ὑπόψη ἀπὸ Ν, ἀπὸ τὴν πολυκατοικία
τοῦ Ταμείου Προνοίας Δικηγόρων Θεσσαλονίκης (54).¹

Ὁδὸς Δημ. Γούναρη: ψηφιδωτὸ δάπεδο ἀψίδος, ἀποψη ἀπὸ Ἀνατολῶν (54)

α

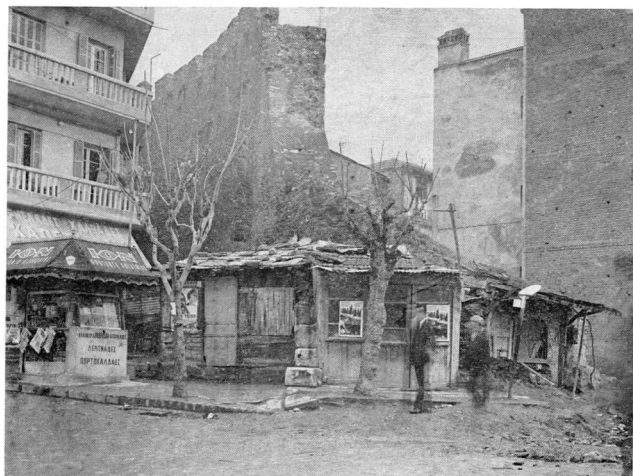
β

α. Λείψανα θεμελίων στο οικόπεδο Μεχτίδη, από ΝΑ,
β. Λείψανα του Ἱπποδρόμου από Δ (54)

α

β

α. Ἀπὸ τὴν ὁδὸ Ἁγίου Δημητρίου (ἀπὸ ΒΑ), ἄποψη τοῦ σκέλους
τοῦ τείχους πρὸς τὴ θάλασσα (56)

β. Ἀπὸ τὴν ὁδὸ Ἁγίου Δημητρίου (ἀπὸ ΝΑ) ἄποψη τοῦ σκέλους
τοῦ τείχους πρὸς τὴν ἀκρόπολη (56)

α

β

- α. Ἀπὸ Α ἀποψη λειψάνων μὲ μάρμαρα σὲ δεύτερη χρήση, ἀμέσως
κάτω ἀπὸ τὸ κατὰστρωμα τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Δημητρίου (56)
β. Δύο εἰδώλια κλασσικῶν χρόνων (ἀρθ. 10.670-671) ἀπὸ τὴν
κατάσχεση Gericke (41)

α

β

- α. Ἀπὸ ΝΔ ἄποψη ἐπιγραφῆς ἀναμοχλευμένης ἀπὸ σκαφικὸ μηχανῆμα, κάτω ὑπὸ τὸ κατὰστρωμα τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Δημητρίου (56)
- β. Θεμέλια πύρινα ὑπὸ τὸ κατὰστρωμα τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Δημητρίου κατὰ τὴ Ληταία Πύλη, ἄποψη ἀπὸ ΝΔ (56)

α

β

α. Οἱ ἐλληνιστικοὶ τάφοι Α (ἐμπρὸς) καὶ Β (πίσω) πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη, ἀποψη ἀπὸ Δ (57)

β. Οἱ ἴδιοι τάφοι μετὰ τὴν ἀποκάλυψή τους, ἀποψη ἀπὸ Α (57)

α

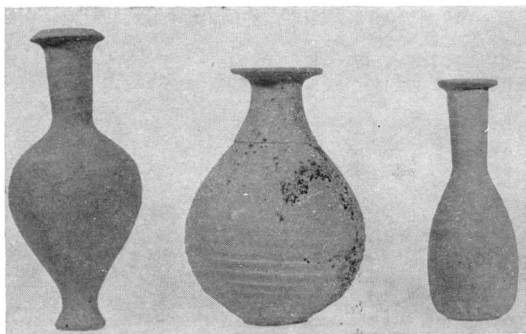

β

γ

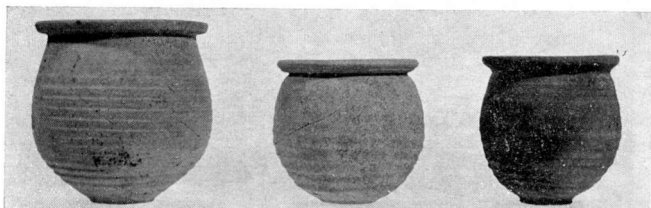
α. Οί έλληνιστικοί τάφοι Α (άριστερά) και Β (δεξιά), άποψη από Ν (57)
β-γ. Άντωνινιανοί τοῦ Αἰρηλιανοῦ από τόνς ρωμαϊκόνς τάφονς
τοῦ Γ' Σώματος Στρατοῦ (57)

α

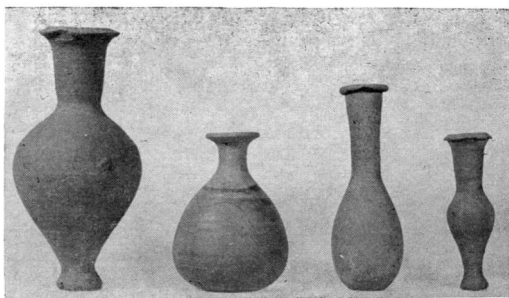

β

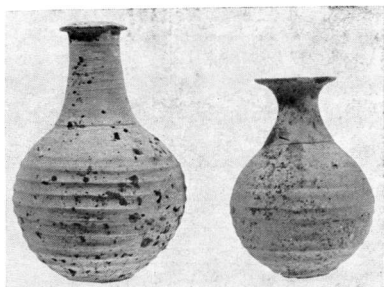

γ

α-γ. Πήλινα ἀγγεῖα ἀπὸ τοῦ τάφου τοῦ συνοικισμοῦ «Ἀξιός». Εἶναι
(ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω καὶ ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς δεξιὰ) τὰ ὑπ' ἀριθ.
10.918, 10.927, 10.932, 10.940, 10.928, 10.944, 10.931 καὶ 10.938 (58)

α

β

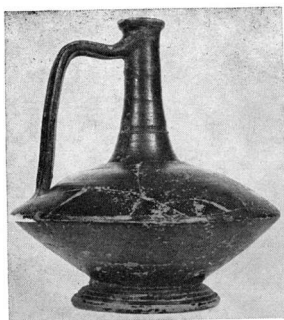

γ

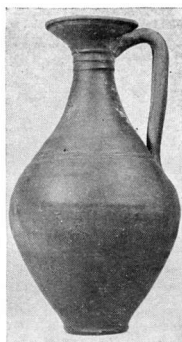

δ

α-δ. Πήλινα αγγεία από τους τάφους του σινοικισμού («Αξιώς»). Είναι τὰ ὑπ' ἀριθ. 10.919, 10.938, 10.937, 10.920, 11.051, 11.052, 10.993, 11.152 καὶ 11.153 (58)

α

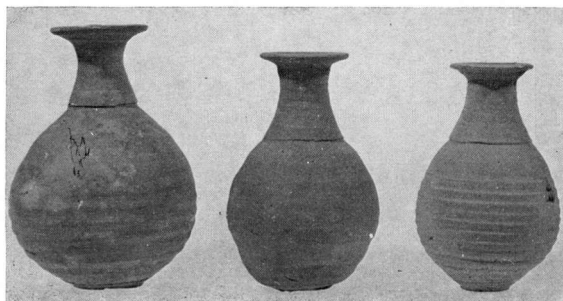
β

γ

δ

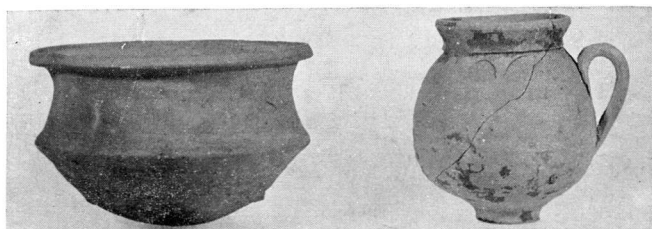
ε

α-ε. Πήλινα αγγεία από τὸν τάφον τοῦ συνοικισμοῦ «Ἀξιός». Εἶναι τὰ ἐπ' ἀριθ. 10.916, 10.926, 11.050, 11.156-11.158 καὶ 11.148-11.150 (58)

α

β

Ἀπὸ τὸν τάφους τοῦ σενουικισμοῦ («Ἀξιός»).

α. Πήλινο εἰδώλιο πλανώδιον ὀπωροπώλῃ μὲ τὸ γαῖδουράκι του,

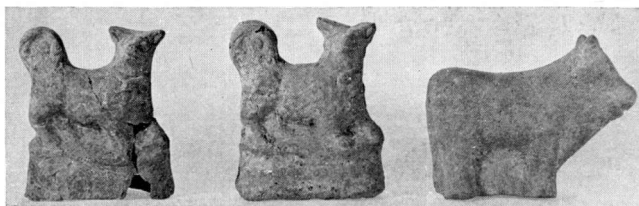
β. Τὰ ἐπ' ἀριθ. 11.163 καὶ 11.162 πήλινα ἀγγεῖα (58)

α

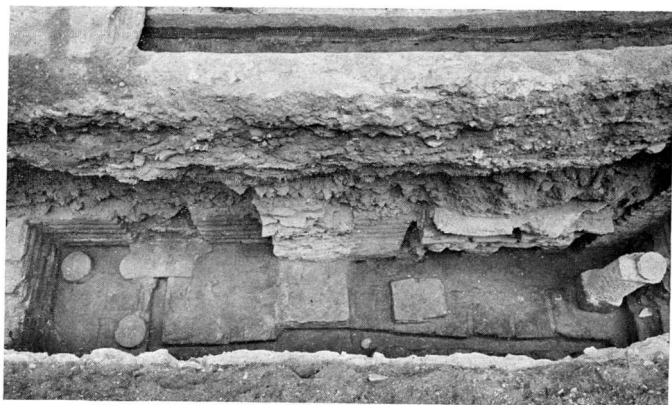

β

γ

α-γ. Τὰ ἐπ' ἀριθ. 10.870, 10.913, 10.868, 10.915 καὶ 10.867 πύλινα
εἰδώλια ἀπὸ τάφου τοῦ σαρκοταφίου «Ἀξιόδ» (58)

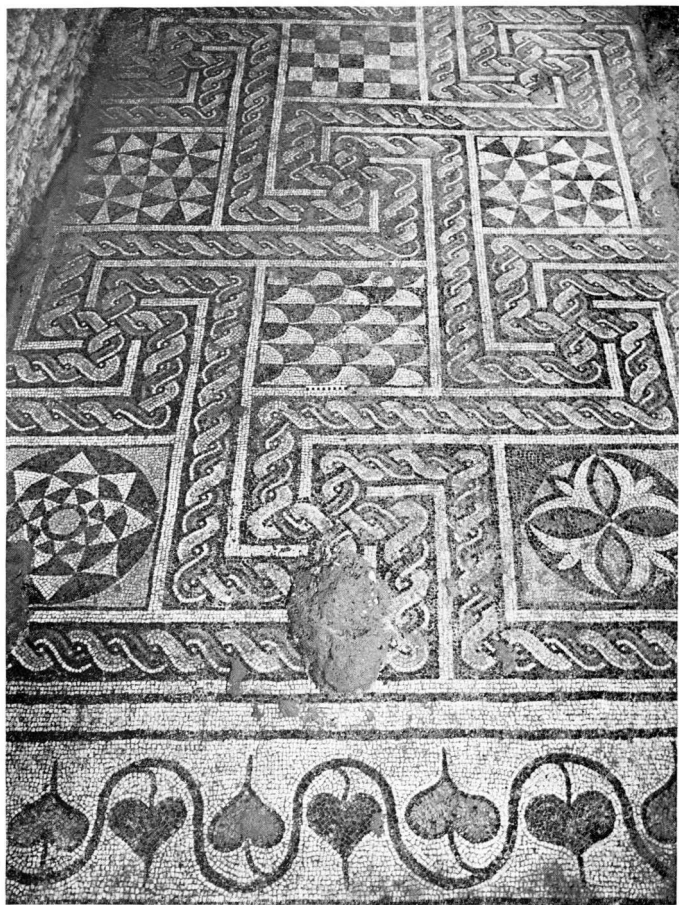
α. Λείψανα ρωμαϊκῶν θερμῶν κατὰ τὸν ἄξονα τῆς ὁδοῦ Ὀλύμπου,
παρὰ τὸν Ἅγιο Δημήτριο (59)

β. Δεξαμενὴ καὶ ὑδραγωγὸς σὲ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ 37 (59)

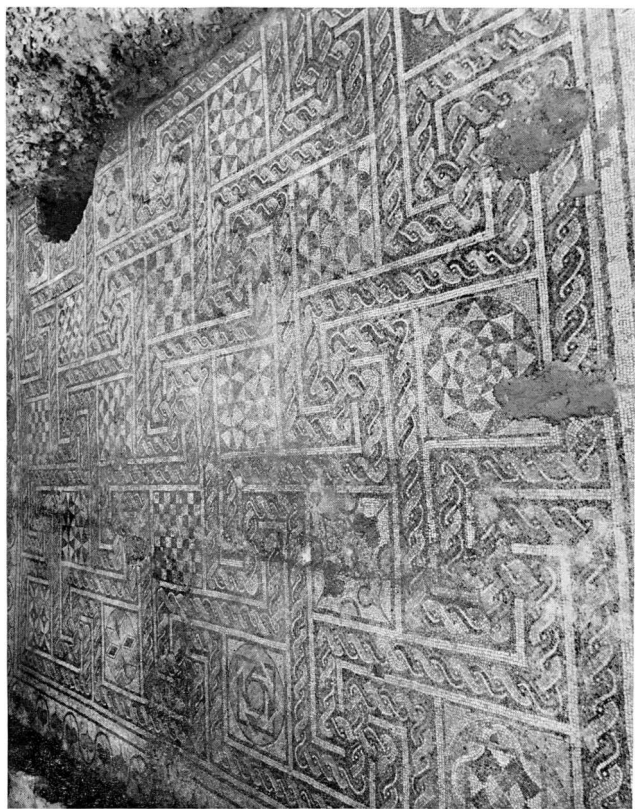
Ἐπίλληλα λείψανα οἰκοδομῶν δύο διαδοχικῶν περιόδων σὲ οἰκίπεδο
, Ἀντ. Βεληγκᾶ στὴν ὁδὸ Σωκράτους, ἀπὸ Ἀνατολῶν (59)

Ἀπὸ Βορρᾶ τὸ βορειοδυτικὸν τμήμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ πίν. 89 (59)

Ἀπὸ Βορρᾶ ἢ ΝΑ γωνία τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ πίν. 89 (59)

Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ πίν. 86 ἀπὸ Β, μετὰ τὴν ἀπομάζωσιν
μεταγενέστερων τοίχων ἀπὸ πάνω του (59)

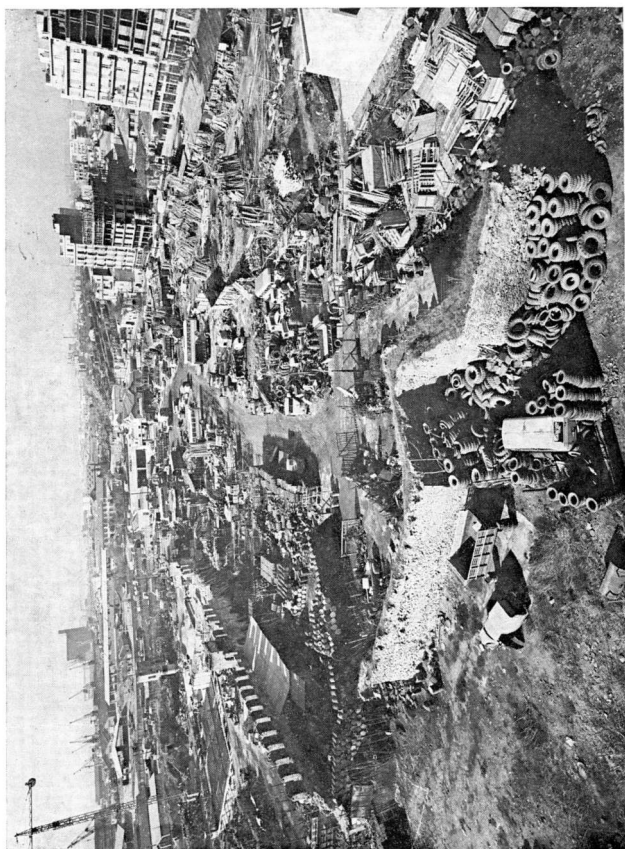

α. Λείψανα ύστερορωμαϊκού κτηρίου στο οικόπεδο Καλλιόπης Παπαδοπούλου και Μ. Πολίτου, στην οδό Σωκράτους (59)

β. Λεπτομέρεια τοιχοδομίας ρωμαϊκού κτηρίου στο οικόπεδο της Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας (59)

”Αποψη από Α τοῦ οἰκοπέδου τῆς τέως Ἐφορείας Ὑλικοῦ Πολέμου (ἐνοικιασμένο σὲ παλαιατζίδες), πρὸ παραγωγισθῆναι γιὰ τὴν ἀνάγερσιν τοῦ Δικαστικοῦ Μεγάρου. Στὸ βάθος: ἀριστερὰ τὸ λιμάνι, δεξιώτερα ὁ Παλαιὸς (τότε Ἐμπορικὸς) Σιδηροδρομικὸς Σταθμὸς (59)

*Δοκιμαστικές τομές στους διαδρόμους (ανάμεσα στα υπαίθρια παλιατζήδικα)
του οικοπέδου του Δικαστικού Μεγάρου, άποψη από Α (59)*